

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

110. kötet

Budapest
2014

Főszerkesztő
HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztők
CSÚCS SÁNDOR
CSER ANDRÁS

Szerkesztőbizottság
BÁNRÉTI ZOLTÁN
KASSAI ILONA
KERESZTES LÁSZLÓ
KOMLÓSY ANDRÁS
SIPŐCZ KATALIN
VÁSÁRY ISTVÁN

Technikai szerkesztő
MATICSÁK SÁNDOR

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. Osztálya támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

TARTALOM

Janhunen, Juha: A legkeletibb uráliak [The easternmost Uralic peoples]	7
Honti László: Észrevételek az uráli számnevekről [Notes on the Uralic numerals]	31
Horváth Csilla: Régi problémák, új megoldások: manyisi nyelvtanítás az alternatív és közoktatási intézményekben [Old problems and new solutions: Teaching methods in the governmental and alternative Mansi educational institutions]	67
Sipos Mária: Célhatározói mondatok idiolektális variánsai egy hanti–oroszl kétnyelvű beszélő szövegeiben [The intra-speaker variants of the purpose clauses in the texts of a Khanty–Russian bilingual speaker]	79
Maticsák Sándor: Az erza-mordvin állatnevek ősi képzői [Primitive suffixes in the Erzya-Mordvin animal names]	97
Mus Nikolett: SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban [SO/OS order in Tundra Nenets wh-questions]	131
Duray Zsuzsa: Nyelvi attitűdök kisebbségi közösségekben: Sodankylä és Enontekiö [Language attitudes in minority communities: Sodankylä and Enontekiö]	149
Agyagási Klára: A lexikális közvetítés mint a nyelvi areák domináns nyelvének jellemző működési mechanizmusa [Lexical transmission as a characteristic working mechanism of the dominant languages in the Volga-Kama area]	171
Németh Michal: Adalék a csángók kun eredetelméletének kritikájához [An addition to the critique of the theory of the Cuman origin of the Csángós]	183
Gerstner Károly: A magyar szókészlet eredetéről – újra magyarul. Készülőben az Új magyar etimológiai szótár [On the origins of the Hungarian vocabulary – again in Hungarian. On the new Hungarian etymological dictionary in preparation]	191
Kenyhercz Róbert: A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről (az -óc végű helynevek a magyarban) [On the borrowing of Slavonic toponymic formatives (Hungarian toponyms in -óc)]	205
Tolcsvai Nagy Gábor: Igeidő, aspektus és episztemikus lehgorgonyzás a magyarban [Tense, aspect and epistemic grounding in Hungarian]	227
Kiefer Ferenc – Németh Boglárka: Evaluatív jelentésű képzők a magyar nyelvben [Derivational suffixes with evaluative meaning in Hungarian]	251
H. Varga Márta: A főnévi többes szám(ok) jelentése a magyarban [The meanings of Hungarian nominal plural(s)]	259
Varga Diána: Beágyazott felszólító mondatok a magyarban [Embedded imperatives in Hungarian]	273

Bacsikai-Atkari, Julia: A komparatív parentetikus tagmondatok bal perifériája [The left periphery of comparative parenthetical clauses]	297
Cser András: Fonologizálódás, morfológizálódás, lexikalizálódás: fejezetek a hangváltozások életéből [Phonologisation, morphologisation, lexicalisation: chapters from the life cycle of sound changes]	319
Palágyi László: Gustave Guillaume nyelvelméletének alapjai [The foundations of Gustave Guillaume's linguistic theory]	333
Czeglédi Csaba – Pléh Csaba: Beszélgetés egy könyv kapcsán. A kognitív szempont a nyelv pszichológiájában [Dialogue about a book: The cognitive view in the psychology of language]	361
SZEMLE, ISMERTETÉSEK	
Bölskei Andrea: Hajdú Mihály (1933–2014)	371
Csúcs Sándor: Domokos Péter (1936–2014)	375
Mark Newbrook (with Jane Curtain and Alan Libert): Strange Linguistics (Honti László)	383
Per Urales ad Orientem. Iter polyphonicum multilingue. Festschrift tillägnad Juha Janhunen på hans sextioårsdag den 12 februari 2012. Edited by Tiina Hyttiäinen – Lotta Jalava – Janne Saarikivi – Erika Sandman (Agyagási Klára)	392
Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt und geordnet von Artturi Kannisto, bearbeitet von Vuokko Eiras, herausgegeben von Arto Moisio (Sipőcz Katalin)	401
Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Laihonen, Petteri: Rokon nyelveink szótárai [Dictionaries of the Uralic languages] (Zaicz Gábor)	406
Új utakon a magyar nyelvtörténeti kutatások: É. Kiss Katalin (szerk.), Magyar generatív történeti mondattan [New perspectives in Hungarian diachronic linguistics. É. Kiss, Katalin (ed.), A generative diachronic syntax of Hungarian] (Kenesei István)	411
Hegedűs Veronika: Non-Verbal Predicates and Predicate Movement in Hungarian (Farkas Imola-Ágnes)	422
H. Varga Márta: Formák és funkciók [Forms and functions] (Varga Mónika)	428
GPS 60°. Köszöntő kötet Giampaolo Salvi 60. születésnapjára [Festschrift for Giampaolo Salvi on the occasion of his 60 th birthday] (Arató Anna)	439

СОДЕРЖАНИЕ

Янхунен, Юха: Самые восточные уральцы	7
Хонти, Ласло: Заметки об уральских числительных	31
Хорват, Чилла: Старые проблемы, новые решения: преподавание мансийского языка в альтернативных и общеобразовательных учебных заведениях	67
Шипош, Мария: Идиолектные варианты обстоятельственных предложений цели в текстах речи билингва, говорящего на хантыйском и русском языках.....	79
Матичак, Шандор: Древние суффиксы для образования названий животных в эрзя-мордовском языке	97
Муш, Николетт: Порядок слов SO/OS в вопросительных предложениях, требующих ответа в языке тундровых ненцев	131
Дураи, Жужа: Языковые аттитюды в общинах национальных меньшинств: Соданкюла и Энонтекиё	149
Адягаши, Клара: Лексикальное посредничество как механизм действия доминантного языка языкового ареала	171
Немет, Михал: К критике куманской теории происхождения чанго	183
Герштнер, Карой: О происхождении венгерского словарного состава – снова по-венгерски. Готовится Новый венгерский этимологический словарь	191
Кеньхерц, Роберт: О заимствовании формантов славянских топонимов (топонимы с окончанием -óс в венгерском языке)	205
Тольчваи Надь, Габор: Время, аспект глагола и эпистемологическое постоянство в венгерском языке	227
Кифер, Ференц – Немет, Богларка: Суффиксы оценки в венгерском языке	251
Х. Варга, Марта: Множественное число существительных в венгерском языке	259
Варга, Диана: Встроенные императивные предложения в венгерском языке	273
Бачкаи-Аткари, Юлиа: Левая периферия компаративных парентетических придаточных предложений	297
Чер, Андраш: Фонологизация, морфологизация, лексикализация: главы из жизни звуковых изменений	319
Палади, Ласло: Основы теории языка Гюстава Гийома	333
Цегледи, Чаба – Плех, Чаба: Беседа об одной книге. Когнитивная точка зрения в психологии языка	361

ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ

Бёльчкеи, Андреа: Михай Хайду (1933–2014)	371
Чуч, Шандор: Петер Домокош (1936–2014)	375
Mark Newbrook (with Jane Curtain and Alan Libert): Strange Linguistics (Хонти, Ласло)	383
Per Urales ad Orientem. Iter polyphonicum multilingue. Festskrift tillägnad Juha Janhunen på hans sextioårsdag den 12 februari 2012. Edited by Tiina Hyttiäinen – Lotta Jalava – Janne Saarikivi – Erika Sandman (Адягаши, Клара)	392
Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt und geordnet von Artturi Kannisto, bearbeitet von Vuokko Eiras, herausgegeben von Arto Moisis (Шипёц, Каталин)	401
Матичак, Шандор – Тот, Анико Николетт – Лайхонен, Петтери: Словари наших родственных языков (Зайц, Габор)	406
Новые пути венгерских исследований по исторической лингвистике: Э. Кишш, Каталин (ред.), Венгерский исторический генеративный синтаксис (Кенешеи, Иштван)	411
Хегедюш, Вероника: Невербальные предикаты и передвижения предиката в венгерском языке (Фаркаш, Имола-Агнеш)	422
Х. Варга, Марта: Формы и функции (Варга, Моника)	428
GPS 60°. Юбилейный том к 60-летию Джампаоло Сальви (Арато, Анна)	439

JUHA JANHUNEN

A legkeletibb uráliak^{*}

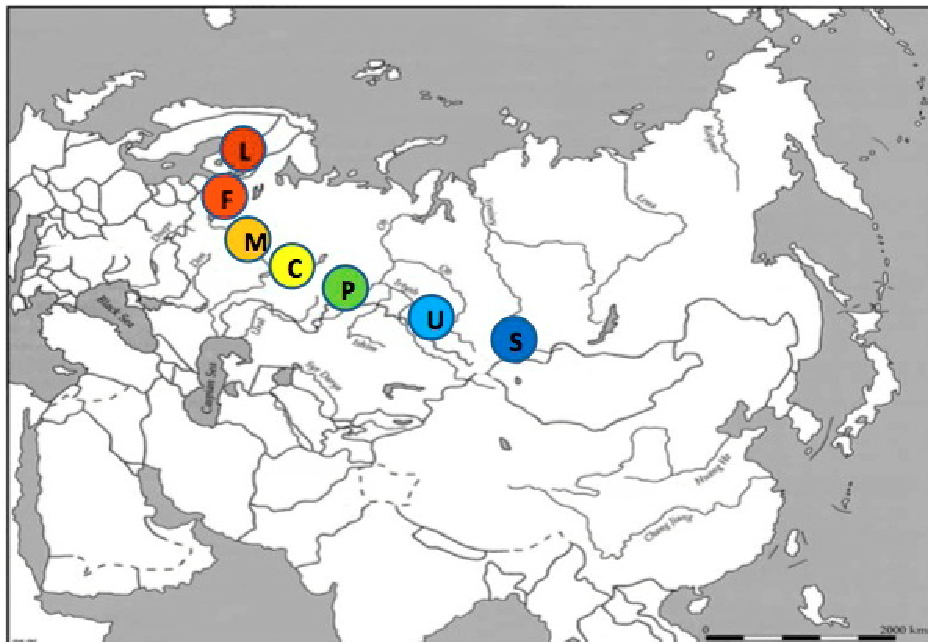
The author argues that the Uralic language family spread originally from a relatively limited eastern homeland, located in the region between the upper courses of the Ob and the Yenisei. This conclusion is supported both by the internal structure of the Uralic language family and by its external areal and typological connections with the languages of the Altaic complex. To describe the relations between the Uralic and the so-called Altaic languages, the author proposes the term Ural–Altaic Phenomenon. The homelands of the Altaic languages were located in Manchuria, including Korea and adjacent parts of northern China. There are reasons to assume that the territory between Uralic and the Altaic languages was once filled by Para-Uralic languages, which would have been collaterally related to Uralic, and which would have formed a direct areal link between Uralic and the Altaic complex. With the spread of Uralic towards the west and north, its easternmost and southernmost members became gradually extinct. The main mechanism of both expansion and extinction has always been language shift.

Keywords: Uralic, Altaic, Ural–Altaic, linguistic expansion, linguistic extinction, language shift

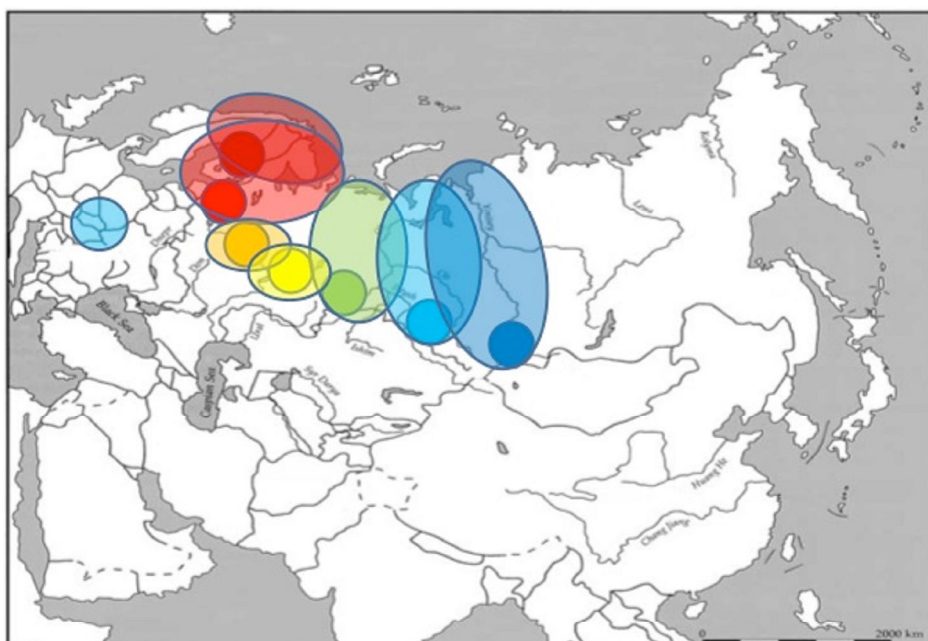
Az uráli nyelvcsalád, amelynek a magyar nyelv az egyetlen közép-európai tagja, kelet–nyugati irányban elnyúló hosszú láncként az eurázsiai szárazföldnek észak-nyugati részén helyezkedik el. Nyelvcsaládunknak ágai ennek a vonulatnak lánctagokként szerepelnek, nyugatról keletre haladva ebben a sorrendben: a lapp (számi), a finnugor (vagy balti-finn), a mordvin, a cseremisz (mari), a permi, az ugor és a szamojéd ág.

Földrajzilag ezek az ágak eredetileg a tajgai övezetben helyezkedtek el, később azonban a lapp, a finnugor, a permi, az ugor és a szamojéd ág észak felé, a tundrai övezetbe is átnyúlt. Nagyon valószínű, hogy több uráli nyelvág a közép-eurázsiai sztyepei övezetbe is bekerült, de a történeti időkben egyedül csak a magyar nyelv ősét találjuk ebben a környezetben.

^{*} A Magyar Tudományos Akadémián 2014. március 17-én elhangzott tiszteleti tagi székfoglaló előadás szövege.

Nyelvcsaládunk ágai

Az uráli nyelvek területei

Ha a népességeknek csak a nagyságát vesszük figyelembe, világos, hogy az uráli nyelvcsaládnak a mai súlypontja nyugaton van: itt élnek a magyarokon kívül a finnek és észtek is, és az e három néphez tartozók az uráli nyelveken beszélő össznépességnek a 90 százalékát alkotják. A többi 10 százalék az Orosz Föderációnak a keleti részeiben lakik. Minél távolabb megyünk kelet felé, annál kisebb létszámúak az uráli nyelvű csoportok. A Volga-vidéken élő mordvinok, cseremiszek, votjákok (udmurtok) és zürjének (komik) száma még százazrekben mérhető, de az Urálon túli uráli nyelvű népek tagjainak száma csak néhány ezer, néhány száz vagy csak néhány tucat.

Az utolsó évtizedekben ismert uráli népek közül legkevesebben a kamaszul beszélők voltak, akiknek a száma az 1960-as és az 1970-es években kettő, azután pedig már csak egy ember volt. A legutolsó kamasz nyelvű öregasszony 1989-ben hunyt el, és vele eltűnt a kamasz nyelv, amely az uráli nyelveknek a szamojéd ágába tartozott (Künnap 1970). Nem véletlen, hogy a kamaszok, akik a Szajáni hegyvidéken laktak, nemcsak a legkisebb, hanem a legkeletibb rokon népünk voltak.

A kamasz nyelv területe

De csak másfél évszázad múlt el azóta, hogy egy, még ennél keletibb uráli nyelv is létezett. Ez volt a mator nyelv, amelynek beszélőit karagasz és szojót néven is ismerték (Helimski 1997).

A mator nyelv területe

A 18. században éltek még mator nyelvű csoportok a mai Tuvai Köztársaság területén, amely akkor a kínai császár birodalmához tartozott. Valószínű, hogy ugyanabban az időben voltak matorok Észak-Mongóliában is.

Egy nyelv halála mindig tragikus esemény – egyébként a mi napjainkban nem is ritka: világszerte hetente egy-két nyelv hal ki. De egy nyelv halála nem jelenti szükségképpen azon a nyelven beszélő embereknek pusztulását. Mi történt a kamaszokkal és a matorokkal? Tudomásunk szerint néhány nemzedék alatt feladták szamojéd nyelvüket, és átvették a szomszédos törzsek törökségi nyelveit. Ezek egy része a következő nemzedékek alatt ezeket a török nyelveket is feladta, és oroszul kezdett beszélni.

A nyelvek elterjedésének alapelvei

A nyelvek terjedésében három tényezőt különböztethetünk meg: a földrajzi elhelyezkedést, a népességnövekedést és a nyelvcserét. Földrajzi elhelyezkedése következtében egy nyelv új területre kerülhet át. Ez mindig az illető nyelven beszélő emberek átvándorlását is jelenti, de az ő számuk általában viszonylag ala-

csony. A legtöbb esetben az új nyelv beszélői eleinte csak kisebbséget alkotnak az új területen. Ez azzal is összefügg, hogy az új területen az eredeti népességnek a teljes mellőzése és kipusztítása nem lehetséges.

Az újonnan megjelenő nyelv beszélőinek birtokában sokszor olyan technológiai vagy szociális-kulturális ismeretek vannak, amelyek éppen annak a nyelvközségnek gyors népességnövekedését teszik lehetővé. Jó példa erre a japán szigetek nyelvi története.

A japán nyelv korai formájának beszélői körülbelül 2000 évvel ezelőtt a koreai félszigetről érkeztek Japánba, valószínűleg csak kis csoportokban. Hoztak magukkal egy magas színvonalú földművelő és bronzmégmunkáló kultúrát – az úgynevezett Yayoi kultúrát, amely véget vetett a japán szigetek korábbi kulturális izolációjának. A japán nyelvet használó népesség sokkal gyorsabban növekedett, mint a szigetek eredeti lakossága, és a mai japánok genetikai örökségének legalább 75 százaléka a yayoi kultúrának a képviselőitől származik (Hudson 1999).

A japán nyelv érkezése

Úgy látszik, ugyanilyen volt a helyzet a mai Finnország területén is. A mai finn nyelvterület viszonylag széles, de nyelvileg egységes, ami azt jelenti, hogy a nyelv elterjedése nemrégén történt. Ez abból is látható, hogy a finn nyelv na-

gyon közel áll a többi finnségi nyelvhez. Ezek a nyelvek nyilvánvalóan keletről, a Néva és Ladoga vidékéről terjedtek el. Történeti adatok és helynevek azt mutatják, hogy Finnország nagy részében csak néhány évszázaddal korábban a lapp nyelvek korai formáit használták (Aikio 2007). A lapp nyelvű lakosság vadászatból és halászatból élt, és mindig csak néhány ezer emberből állt. A finn nyelven beszélő új lakosság pedig új földművelési technológiát hozott magával, az irtás-gazdálkodást, amely révén a népesség gyorsan növekedett, és az ország gyéren lakott részeit is meghódította (Janhunen 2005a).

A finn nyelv érkezése

Finnország nyelvi történetét csak nemrég fejtették meg. Egy korábbi vélemény szerint, amely a 20. század közepéig uralkodott, a finnek a Finn-öböl déli partjáról hajókkal érkeztek és gyorsan terjeszkedtek, mivel Finnország eredeti lakossága már korábban elpusztult, és ezért lakatlanná vált a terület. A 20. század második felében pedig úgy gondolta a legtöbb kutató, hogy a finnek nem is betelepültek valahonnan, hanem „mindig” is Finnországban laktak, legalábbis az újabb kőkortól kezdve (Koivulehto 1983). Az archeológiai kultúrák körében nem volt látható olyan törés, amely a finnek érkezéséhez lett volna köthető. Most már tudjuk, hogy ez a vélemény is téves.

De nem mindig kell népességnövekedés ahhoz, hogy egy nyelv átterjedjen más területekre. Erre talán Anatólia avagy Törökország a legjobb példa. Történeti forrásokból tudjuk, hogy Anatóliában már a bronzkorban sok különböző nyelven beszéltek, sőt írtak, de ezeket a nyelveket a görög nyelv váltotta föl.

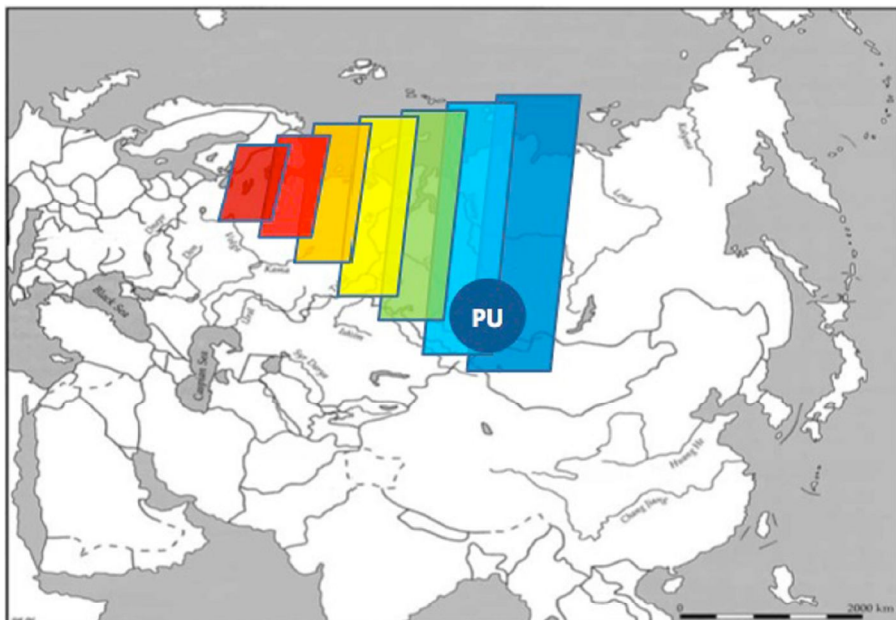
A török nyelv érkezése

A török nyelv nagyon későn, csak a 11. évszázadtól kezdve érkezett keletről, amikor az oguz törzsek először Perzsiát és a Bagdadi Kalifátust, majd a Bizánci Birodalmat is meghódították. Konstantinápoly elfoglalásakor, 1453-ban az anatóliai lakosság nagyobb része még görögül beszélt, de nemsokára megfogyatkoztak a görögül beszélők. A lakosság pedig ugyanaz volt, és az eredeti lakossághoz képest a beköltözött törökök száma majdnem jelentéktelen volt. Nem pusztultak el a görögök, csak új nyelvet – és új vallást – vettek át (Janhunen 2008–2009).

A török nyelv sikere Anatóliában és Közép-Ázsiában azzal van kapcsolatban, hogy az erős török nyelvű hadseregek stratégiai központokat foglaltak el, és ezekből a központokból a környező vidékek lakosságát befolyásolták és nyelviileg asszimilálták. Ezt a stratégiát alkalmazták a honfoglaló magyarok is. A mai 13–15 milliós magyar népesség nem egyszerű népességnövekedés, hanem inkább egy évszázadokon át folyamatosan végbemenő nyelvcsere eredménye, ami a szomszédos török, szláv, román, germán és más nyelvű elemeket és néptörödékeket magyar nyelvűvé tette.

Az uráli nyelvcsalád szerkezete

A történeti és összehasonlító nyelvészet megalapozott módszertana arra a tényre támaszkodik, hogy az egy közös alapnyelvből származó nyelvek a történeti divergencia miatt különböznek egymástól. A megkülönböztető jelek időbeli rendszert alkotnak, amely lehetővé teszi a nyelvek és a nyelvágak relatív keletkezését. Egy nyelvcsalád ágai az alapnyelv történeti terjedésének szakaszait tükrözik. Ez pedig a nyelvcsalád földrajzi múltjáról is forrásul szolgálhat. A legrégebbi különbségek – a legmélyebb izoglosszák – azon a földrajzi területen találhatók meg, ahol az alapnyelv először két vagy több ágra oszlott. A nyelvágak kölcsönös viszonyai arról is tanúskodnak, milyen földrajzi irányban történt a nyelv terjedése.

Az uráli őshaza

Az uráli nyelvcsalád belső szerkezete régről jól ismert. A közös elemek, különösen a közös szókincs arra utal, hogy az uráli alapnyelv két legrégebbi ágát a szamojéd és a finnugor nyelvek alkotják (Michalove 2002). A szamojéd nyelvek területe eredetileg a Jenyiszej folyó mentén volt – különben a Jenyiszej nemzetközi neve is (köz)szamojéd eredetű (Janhunen 2012). A finnugor nyelvek területe pedig az Ob folyótól nyugatra Közép- és Észak-Európáig terjed. Ez azt jelenti, hogy az uráli nyelvcsalád eredeti területe – az uráli őshaza – valahol az Ob és

Jenyiszej folyók között lehetett. Ezt az úgy nevezett keleti őshaza-felfogást (némileg eltérő módon) különösen a magyar kutatók vallották (Hajdú 1964), de voltak ennek a nézetnek Finnországban is támogatói (Janhunen 1999).

Ha a keleti őshaza fogalmát fogadjuk el, ebből az következik, hogy a finn-ugor nyelvek főleg keletről nyugatra terjeszkedtek. Ezt a feltételezést a közös elemek eloszlása is bizonyítja. Úgy látszik, hogy a nyelv terjedése lassanként történt, és minden új lépés eredményeként egy új, nyugatibb és a korábbiaktól kisebb nyelvág jött létre (Janhunen 2000). Ezért az uráli nyelvcsaládnak három legnyugatibb ága – a lapp, a finn és a mordvin ág – nagyon közeli kapcsolatban van egymással, ami azt is jelenti, hogy viszonylag nemrégén különülhettek el egymástól. Ehhez képest a cseremis, a permi és az ugor ág sokkal távolabb van a nyugati ágaktól és egymástól is.

Az utolsó évtizedekben a legtöbb finn és észt kutató az uráli őshazát mégis az Uráltól nyugatra fekvő területekre, különösen a Volga–Káma vidékére helyezi (Parpola 2012), sőt, voltak olyanok is, akik az európai egyesülés nyomában az őshazát a jégkorszaki Közép-Európában keresték (Wiik 2002). Ezek, a szerintem téves vélemények abból táplálkoznak, hogy ugyanakkor az uráli nyelvcsalád belső szerkezetéről is új és ugyancsak hibás elképzelések fogalmazódtak meg. Ennek az a lényege, hogy a divergencia helyett a nyelvcsalád szerkezetét konvergenciával kezdték magyarázni. Ezért például a lapp, a finnségi és a mordvin ág közös elemeinek eredetét nem ezeknek az ágaknak elsődleges egységében, hanem másodlagos kapcsolataiban vélték megtalálni.

A konvergencián alapuló magyarázatok sokféle félreértést eredményeztek az uralisztikában. A kutatók egy része teljesen félremagyarázta a nyelvcsalád szerkezetét, és a két főág helyett hét, sőt kilenc főággal számolt (Salminen 2001). Természetes, hogy egy ilyen megközelítés jelentéktelennek tekinti az őshaza kérdését. Más kutatók pedig új módon kívánták osztályozni a nyelvcsalád tagjait, feltettek például egy olyan csoportot, amelybe a szamojéd és az ugor nyelvek kerültek – a jól ismert másodlagos közös vonásaik miatt – úgy, hogy ezek a nyelvek egy „keleti” ágba tartoznak, míg a többi finnugor nyelv egy „nyugati” ágba (Häkkinen 2012). De van olyan vélemény is, amely szerint egyáltalán nem rokonsági viszonyban állnak egymással az uráli nyelvek, mert közös elemeik mind másodlagos konvergencia eredményei (Marcantonio 2002).

Az uráli népek kialakulása

Az uráli nyelvekkel kapcsolatos „új” és „forradalmi” nézetekről csak azt mondhatjuk, hogy nincs semmi okunk sem a történeti és összehasonlító nyelvtudomány hagyományos paradigmáját feladni (Honti 2012). Különbözik nemcsak az

uráli nyelveknek, hanem a világ összes más nyelvcsaládjának kutatásában is ugyanolyan hagyományos módszerek és nézetek érvényesülnek, mint az uralisztikában. Ez a paradigma a kezdetektől fogva pontos különbséget tud tenni a divergencián és a konvergencián alapuló változások között. De mikor nem nyelvekről, hanem nyelvközösségekről vagy „népekről” van szó, akkor tényleg sokféle újításra van szükség a hagyományos eljárásunkban.

Az, hogy a nyelvek és a népek között nincs közvetlen kapcsolat, abból is jól látható, hogy az uráli nyelveken beszélő népek sokféle fizikai típust és kulturális adaptációt képviselnek. Vannak közöttük folyómenti és tengerparti halászok, tajgai vadászok, tundrai rénszarvastartók, különféle földművelők, sőt pusztai lótar-tók és juhászok is. A fizikai antropológia szempontjából a mongoloid szamojé-dokat, a közép-európai magyarokat, az észak-európai finneket és észteket, a paleoeurópai lappokat, és a keleti finnugoroknak sokféle kevert típusát különböztethetjük meg. Ez éppen arra utal, hogy az uráli nyelvcsalád mai és korábbi terjeszkedése főként nyelvcseré útján ment végbe.

Az utóbbi éveknek az emberi genetika területén elért eredményei azt bizonyítják, hogy a népek között nagyon hosszú helyi folytonosságot mutatnak. Egy bizonyos területen élő embereknek nagy része az illető területen élt régi népeknek a genetikai örökségét őrzi. Ennek ellenére a kulturális sajátosságok sokszor újabb eredetűek, holott lehetnek persze közöttük régi helyi hagyományok is. Nyelvek pedig csak ritkán léteznek sokáig egy bizonyos területen: a világ legtöbb nyelve nemrég érkezett arra a területre, amelyen ma él. Egy-ezer évvel ezelőtt még nem beszéltek a mai Törökország területén törökül, két-ezer évvel ezelőtt pedig még nem beszéltek germán nyelven a brit szigeteken, és háromezer évvel ezelőtt még egészen más volt a világ nyelvi térképe, mint ma.

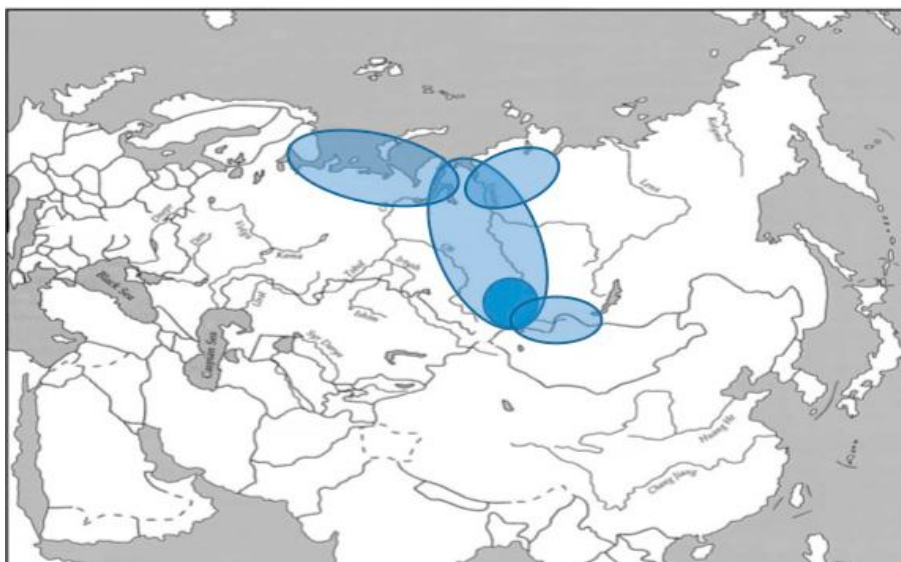
Ehhez még azt kell hozzátennünk, hogy vannak a nyelvekben természetesen régi helyi eredetű sajátosságok is. Ezek főként a szókincsben, de bizonyos esetekben a nyelvtanban is felfedezhetők. A legjobb példaként talán a helynevek szolgálhatnak, különösen a nagy folyók, tavak és hegyek nevei, amelyeket az illető területen ma élő nyelvekből sokszor nem lehet megfejteni. De ilyenek a növények és az állatok, valamint a más helyi jelenségek nevei is. Ezeket az elemeket a nyelvészetben régóta szubsztrátumnak nevezik, és jól ismeretes, hogy a mai nyelvek származásának szempontjából nincs jelentőségük, holott a helyi nyelvtörténet számára érdekes adatokat adnak.

Az eddigiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az uráli „népek” általában másodlagosak, mivel nyelvük, kultúrájuk és fizikai jellegük nem egy helyen nyerték el mai arculatukat. A népek régi, helyi eredetűek is lehetnek, és a kultúrájuk is tartalmaznak helyi elemeket is. Sőt a nyelvekben helyi szubsztrátum is lehet, de ezeknek a nyelveknek az uráli magja máshonnan érkezett, és csak nemrég alakult ki mai sajátosságuk. Ez azt is jelenti, hogy az uráli

nyelveken eredetileg nem szükségképpen azok a népségek beszéltek, amelyek most uráli nyelvűek. Az eredeti uráli nyelvű népségek örökösei manapság viszont részben talán más nyelveken beszélnek. – Vegyük például a szamojédokat.

A szamojéd őshaza

A szamojéd nyelvek terjeszkedése

A szamojéd őshaza csak Dél-Szibériában lehetett, valószínűleg az úgynevezett Minuszinszk-völgyben. A szamojéd alapnyelv régi bolgár-török jövevényszavak alapján az időszámításunk előtti legutolsó évszázadokra keltezhető (Róna-Tas 1980). Az őshazáról főleg északi irányban terjeszkedett a nyelvcsoporthoz, és körülbelül ezer évvel ezelőtt érkezett meg a Jeges-tengerhez.

Innen még északabbra a Tajmir-félszigetre ment tovább egy szamojéd nyelv, a nganaszán, mivel a nyenyec a Jeges-tenger partján nyugat felé terjeszkedett és a 19. században elérte a Kola-félszigetet. De a nganaszánok és a nyenyecsek nem valami Dél-Szibériából átköltözött népek, hanem régi helyi népségek, amelyek átvették egy délről terjeszkedő szamojéd nyelvet.

A Minuszinszk-völgy egész Szibéria leggazdagabb régészeti lelőhelye. Innen ismerünk egy rendkívül szép régészeti együttest, amely az időszámításunk előtti negyedik évezredre keltezhető Afanaszjevo-kultúráról a középkori török nyelvű jenyiszeji kirgizok és a történeti mongolok idejéig élt (Gryaznov 1969). Hogyan magyarázható az, hogy a szamojéd nyelvek erről a területről észak felé húzódtak és más népek átvették őket? Ez csak úgy lehetséges, hogy a Minuszinszk-völgy magas színvonalra fejlődött régi kultúráinak valamelyike szamojéd nyelvű volt. A mai nyelvek terjeszkedése alapján nem nehéz megfogalmazni egy erre vonatkozó feltevést: az a legvalószínűbb, hogy a szamojéd nyelvek terjedésének kezdete az időszámításunk előtti első évtizedre keltezhető a késő bronzkori / kora vaskori Tagar-kultúrával kapcsolható össze.

A Tagar-kultúra

A Tagar-kultúra a Közép-Eurázsiai szkíta időszak kortársa volt (Členova 1967), és azért szokás azzal számolni, hogy iráni nyelvű volt, miként a nyugati szkíták közössége is. De sokkal valószínűbb, hogy a szkíta világban más nyelveken is beszéltek, és nincs semmi akadálya annak a feltételezésnek, hogy a Minuszinszk-völgyben a helyi nyelv az összamojéd volt. A Tagar-kultúra után pedig egy új és bizonyos vonatkozásban keleti eredetű vaskori kultúra érkezett a Minuszinszk-völgybe. Ezt az úgynevezett Tastik-kultúrát a jenyiszeji nyelvcsaládnak az érkezésével lehet összekapcsolni, mert a jenyiszeji nyelvek – amelyek erősen különböznek a többi szibériai nyelvtől – ugyanazon a területen terjedtek el, mint a szamojéd nyelvek, de nem jutottak annyira északra.

A jenyiszeji nyelvek érkezése

Csak a Tastik-kultúra után érkezett Mongóliából a középkori ótörök nyelv, amelynek helyi örökösei később magukba olvasztották mind a szamojéd, mind a jenyiszeji nyelvek legutolsó képviselőit.

Az uráli őshazától keletre

A szamojéd nyelvek földrajzi történetéből azt látjuk, hogy ugyanakkor, amikor az Északnyugat-Szibériában élő régi helyi népek fokozatosan szamojéd nyelvűvé lettek, a Dél-Szibériában élő, eredetileg szamojéd nyelvű alapnépesség más nyelveket vett át: először jenyiszeji nyelveket, azután törökségi nyelveket és az utolsó szakaszban az orosz. Azaz: minél erősebb lett a nyelvcsoporthoz az új területein, annál gyengébb lett a régi területeken. Különben azt is fel kell tennünk, hogy az utolsó szajáni szamojédok sem voltak eredetileg szamojéd nyelvűek, mert szamojéd nyelvűket – a kamasz és a mator nyelvnek ősi formáit – inkább a Minuszinszk-völgyben régen létezett nagyobb szamojéd nyelvű népességtől vehették át. A tajgai vadászatból és rénszarvastartásból élő kamaszok és matorok nem valami régi szamojéd nyelvű népességnek utolsó maradványai voltak, hanem ennek a régi népességnek kis és marginális helyi szomszédai.

Mivel a szamojéd nyelvek főként délről észak felé terjedtek, az uráli nyelvcsalád elsődleges terjedése keletről nyugatra történt (Janhunen 2009). Ezért azt kell feltennünk, hogy éppen a legnyugatibb uráli nyelveken beszélő „népek” a nyelvcsaládunk legfiatalabb tagjai. Például a lappok csak nemrég – sőt talán csak néhány évszázaddal ezelőtt – vették át a mai lapp nyelvek előzményeit. Azelőtt egészen más, eltűnt paleoeurópai nyelveken beszéltek, amit különben a lapp nyelvekben fellelhető szubsztrátum is bizonyít (Aikio 2012). Ezzel szemben a nyelvcsaládunk keleti területei sokkal korábban – akár néhány évezreddel ezelőtt – uráli nyelvűvé lettek, noha a délről észak felé terjedő nyelvcsere bizonyos mértékben itt is megváltoztatta a nyelvi térképet.

Úgy látszik tehát, hogy az uráli nyelvcsalád egésze is ugyanazt a szabályszerűséget követi, mint a szamojéd nyelvek történetéből már megismert tendencia, vagyis: minél erősebbé lett az új területeken, annál gyengébbé vált a régi területeken. Az, hogy az elsődleges terjeszkedés éppen keletről nyugatra történt, nem meglepő, mert ugyanabban az irányban haladtak más eurázsiai nyelvcsaládok is. A sztyeppei övezetből sok ilyen nyelvi terjeszkedést ismerünk: így haladtak nyugat felé a keleti őshazákból az iráni és a török nyelvek, később a mongol nyelvek is. Lehet, hogy az indoeurópai alapnyelvnek elsődleges terjeszkedése szintén ebben az irányban történt (Nichols 1998). Ugyanúgy keletről nyugatra terjeszkedett a szibériai tajgában az északi tunguzhoz tartozó evenki nyelv, amely a 15–16. században a Jenyiszej folyó mentén a szamojéd nyelvekkel került kapcsolatba.

A tunguz nyelvek terjeszkedése

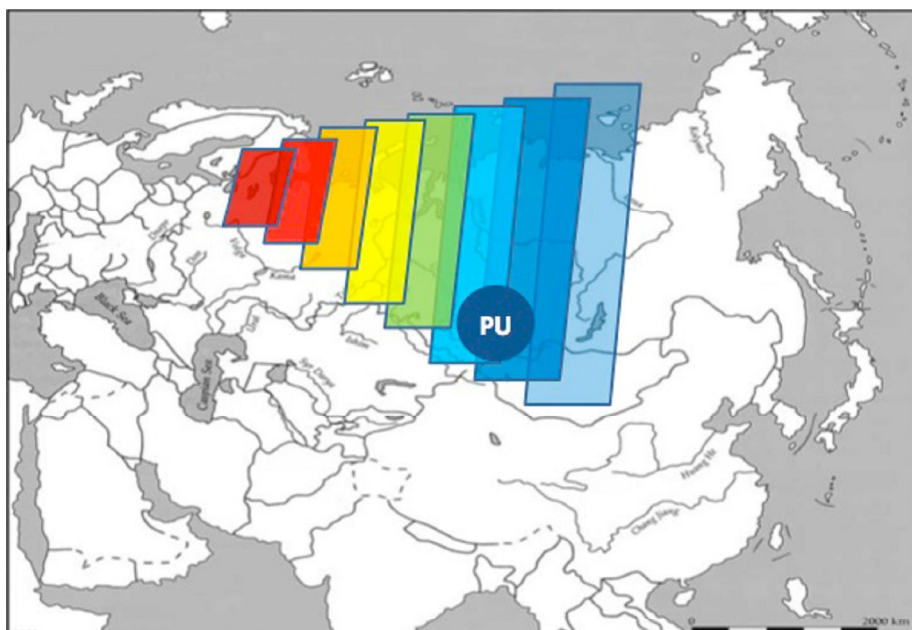
Az északi tunguzok nyelvi terjeszkedése egyébként érdekes fejlemény, mert csak nemrég jelentek meg ezek a nyelvek Szibéria területének nagy részén. Nagy rejtély, hogy korábban, néhány évszázaddal ezelőtt, milyen nyelveken beszéltek ezen az óriási területen. Természetesen nem pusztult ki a korábbi népesség, hanem egy tunguz nyelven kezdett beszélni, ami abból is látható, hogy a mai helyi északi tunguz csoportok fizikailag szembetűnően különböznek egymástól (Doerfer 1985). Egy lehetőség az lenne, hogy ezeknek a csoportoknak egy része időközben eltűnt uráli nyelveken beszélt, mert feltehető, hogy a szamojéd nyelvek a Jenyiszej folyó keleti partján is léteztek. De az is lehet, hogy a szamojédon kívül voltak más, még keletibb uráli nyelvágak is, amelyek nemcsak Szibériában, hanem Mongoliában is élhettek.

Ha feltesszük, hogy tényleg voltak a szamojédnál is keletibb uráli nyelvágak, akkor ezeket „parauráli” nyelveknek nevezhetnénk, mert az uráli alapnyelv testvéryelveiről lenne szó.

A parauráli hipotézis

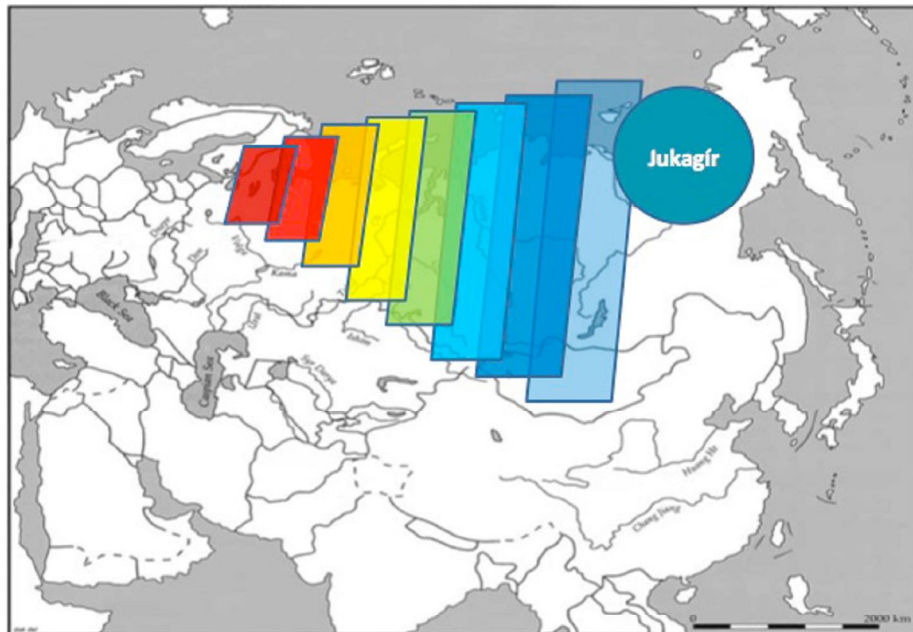
Ezeket a nyelveket, ha valamikor csakugyan léteztek, a török, a mongol és a tunguz nyelvi terjeszkedés elsöpörte volna, és nyomai csak nyelvi szubsztrátumok-

ban – például helynevekben – őrződhetek volna meg. Nem valószínű, hogy valamikor elfogadható bizonyítékát tudjuk adni az ilyen nyelvek létezésének, de az uráli nyelvcsalád szerkezete jó lehetőséget kínál a „parauráli hipotézisnek”, mert az uráli őshaza mögött lehetett egy még régebbi és még keletibb őshaza, ahol a protouráli és a parauráli ágak elkülönültek volna egymástól. Ez az őshaza például Mongóliában lehetett volna, mert mind a török, mind a mongol nyelv csak másodlagosan jelent meg Mongóliában.

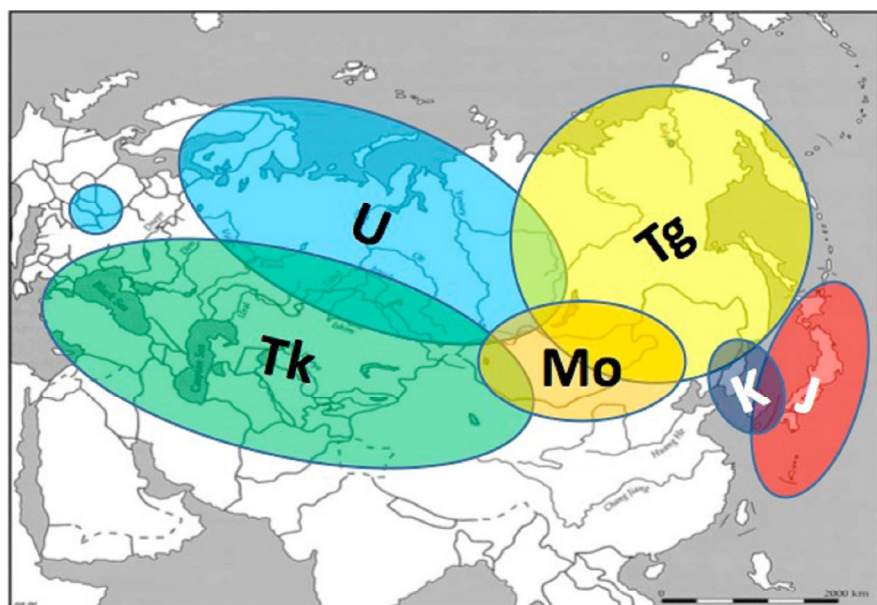

Vannak természetesen Északkelet-Euráziában olyan élő nyelvek is, amelyeket rokonítani akartak az uráli nyelvekkel. Ezeket a nyelveket is „paraurálinak” nevezhetnénk, ha tényleg rokonsági viszonyról lenne szó. Főként az úgynevezett paleoszibériai nyelveket tekintették így, és az utolsó évtizedekben az uráli nyelvekhez akartak kapcsolni majdnem minden paleoszibériai nyelvcsaládot (Pusztay 1980). De ezek a nyelvi összevetések nem állták ki az általánosan elfogadott szigorú tudományos módszerek próbáját.

A legtöbb figyelmet az uráli–jukagír hipotézis kapta (Rédei 1999), és a jukagír nyelveket tényleg „paraurálinak” is tekintették (Piispanen 2013). Szerintem ezt, sajnos, nem teszi lehetővé a nyelvi anyag kritikai elemzése. A jukagír nyelveket az areális kapcsolatait is inkább Északkelet-Szibériához kötik.

A jukagír nyelvek területe

Az urál–altaji övezet

Sokkal lényegesebb az uráli nyelveket az úgynevezett altaji nyelvekkel összehasonlítani. Az urál–altaji hipotézis másfél évszázaddal ezelőtt jött létre, és eredetileg főként úgy értették, hogy az uráli és az altaji nyelvek rokonsági viszonyban vannak egymással (Donner 1901). Az altaji nyelvekhez eleinte csak a török, a mongol és a tunguz nyelveket sorolták, de később a koreai és a japán nyelvet is összekapcsolták ezekkel. Most már tudjuk, hogy az altaji nyelvek nem alkotnak egy egységes nyelvcsaládot, mert közös elemeik és sajátosságaik leginkább másodlagos érintkezésekkel magyarázhatók (Vovin 2005). Ezért nem lehet egy nyelvcsalád az urál–altaji közösség sem. De a nyelvek földrajzi történetéről a nyelvcsaládok közti kapcsolatok is szolgáltatnak adatokat. Éppen ezért az urál–altaji összevetések az uráli nyelvek őstörténetének fontos forrásául szolgálhatnak.

Az urál–altaji jelenség

Az urál–altaji nyelvek egy tipológiai övezetet alkotnak, amely Fennoskandiától, Pannóniától és Anatóliától Turkesztánig, Szibériáig, Mongóliáig, Mandzsúriáig, Koreáig és Japánig terül el. Ezt az övezetet makroszkopikus nyelvi area-ként is tekinthetnénk, de mivel nagyon bonyolult a története, és még nem értjük tökéletesen a jellegét, „urál–altaji jelenségnek” is nevezhetjük. Egy újabb szakszóval „transzeurázsiai” nyelvekről is kezdtek beszélni, különösen az altaji nyelvekre hivatkozva (Johanson – Robbeets 2009), de akkor fontos megállapítani, hogy nem nyelvcsaládról, hanem rendkívül sokszintű nyelvi szövetségről van szó.

Az altaji nyelvek őshazái

Bizonyos értelemben azt mondhatnánk, hogy az urál–altaji jelenségnek földrajzi magját a mongol és a tunguz nyelvcsalád alkotja. E két nyelvcsalád őshazája egymás mellett volt Dél-Mandzsúriában, és két, körülbelül kétezer évvel ezelőtti vaskori nyelvközösséget alkotott.

Ettől a területről délre, a koreai félszigeten voltak a japán és a koreai nyelvcsaládnak a földrajzi kiindulópontjai, ezeket szintén a vaskorba helyezhetjük (Janhunen 2005b). Ugyanabban az időben a török nyelvcsalád bolgár–török ága már megjelent a mai Mongólia egy részében, ahonnan a szamojéd nyelvek bolgár–török jövevényszavai származnak. De a török nyelvcsalád eredeti őshazája inkább valahol Észak-Kínában, Mongóliától délre vagy délkeletre fekvő területeken lehetett, ahol még a történeti időkben is török nyelvű királyságok és helyi dinasztiák voltak (Janhunen 1996).

A japán nyelv földrajzi eredete

Az öt „altaji” nyelvcsalád kapcsolatait tehát földrajzi közelségük következményeként értékelhetjük. Az abszolút kronológia szempontjából körülbelül azonos időben léteztek a megfelelő altaji alapnyelvek (őstörök, ősmongol, őstunguz, őskoreai és ősjapán). Ezzel szemben problematikus az uráli nyelvcsaládnak a helye, mert az altaji alapnyelvekhez képest jelentősen nyugatibb és sokkal régebbi volt az uráli alapnyelv. Igaz, hogy az utóbbi időben olyan kutatók is jelent-

keztek, akik szerint az uráli alapnyelv nem volt annyira ősi, mint ezzel számolni szoktak (Kallio 2006). De az kétségtelen, hogy az altaji alapnyelvek idején az uráli egység már fölbomlott, és távol, nyugatra került a nyelvcsalád.

Mindenesetre azt kell feltennünk, hogy az urál–altaji jelenség egy viszonylag korlátozott helyi tipológiai komplexumból jött létre. Ennek a komplexumnak a földrajzi eredete csak a Távol-Keleten lehetett, és úgy látszik, hogy Európában korábban egyáltalán nem léteztek ilyen típusú nyelvek – új nyelvtípust hoztak magukkal az ide érkező finnugor és törökségi nyelvek. Ha szűkebb őshazát keresünk az urál–altaji jelenségnek, akkor azt kell figyelembe vennünk, hogy a koreai félszigetnek – valamint a japán szigeteknek – a nyelvei is eredetileg más nyelvtípusokhoz tartoztak. Legalábbis a japán nyelv belső rekonstrukciója egyértelműen egy nem altaji típusra utal, amely eredetileg Kelet-Kínából is érkezhetett (Janhunen 1997).

Ha feltesszük, hogy az urál–altaji nyelvtípus kiindulópontja valahol Dél-Mandzsúriában volt, akkor az uráli nyelvcsaládnak a földrajzi eredetét is ennek a területnek közelében kell keresnünk.

Az urál–altaji nyelvtípus eredete

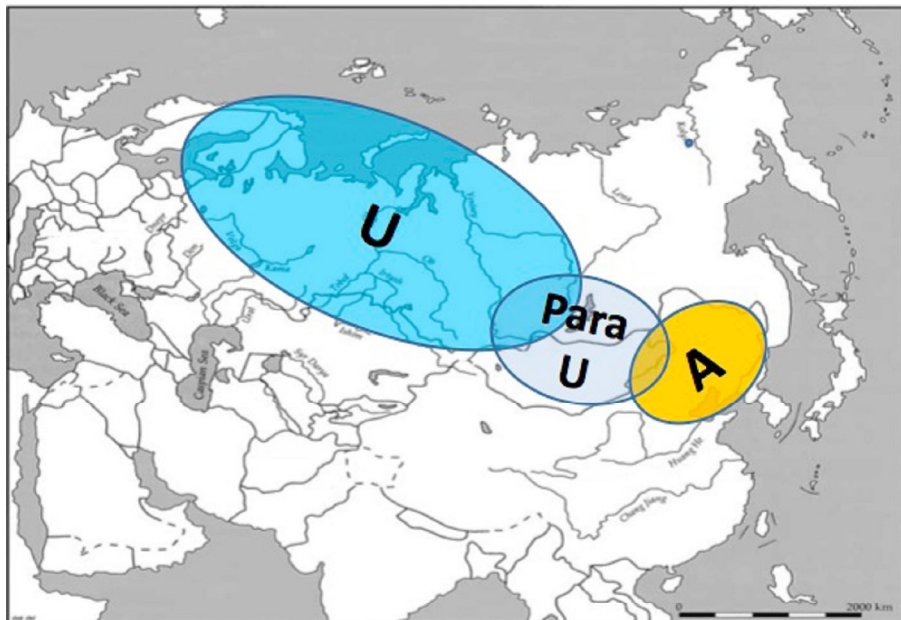
Az urál–altaji nyelvtípus terjeszkedése

De mivel az uráli nyelveknek történetileg bizonyítható területe csak Dél-Szibériáig ért, a közben fekvő területen valamiféle parauráli nyelveken beszélhettek. Ezek a parauráli nyelvek az uráli és az altaji nyelvek közötti hiányzó láncszemet alkották volna, mert más esetben nem létezett volna közvetlen areális kapcsolat az uráli és az altaji nyelvek között.

Természetesen itt csak ezeknek a nyelveknek az elsődleges tipológiai hasonlóságáról van szó. Ismeretes, hogy az utolsó két évezred alatt az uráli nyelvek sokféle másodlagos érintkezésbe is kerültek az altaji nyelvekkel, főleg a törökökkel, de a mongollal és tunguzzal is.

Ennek az áttekintésnek az a lényege, hogy az uráli és az altaji nyelveknek ősi korból származó tipológiai hasonlósága nemcsak véletlenszerűség, hanem olyan jelentős tény, amely történeti és földrajzi magyarázatot igényel. Ez a magyarázat csak az lehet, hogy az uráli nyelvek őshazája keleten volt. Azzal is számolnunk kell, hogy az őshazától keletre még más rokon nyelvek is léteztek, amelyeket paraurálinak nevezhetünk. Az urál–altaji komplexum legtöbb nyelve – a japán és a koreai nyelv kivételével – nyugat felé terjeszkedett. Az uráli nyelvcsalád terjeszkedését fokozatos folyamatnak tekinthetjük, amely újabb és újabb népeket vont be a nyelvcsalád körébe. De ezzel egyidejűleg kezdtek eltűnni a nyelvcsa-

lád legkeletibb tagjai, először a parauráli nyelvek, majd délről kiindulva a szamojéd nyelvek is.

A parauráli terület?

Irodalom

- Aikio, Ante (2007), The study of Saami substrate toponyms in Finland. In: Pitkänen, Ritva Liisa – Saarikivi, Janne (eds), *The Borrowing of Place Names in the Finno-Ugric Languages. Onomastica Uralica 4*. Debrecen – Helsinki. 159–197.
- Aikio, Ante (2012), An essay on Saami ethnolinguistic prehistory. In: Grünthal – Kallio 2012: 63–117.
- Členova, N. L. [Членова, Н. Л.] (1967), Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. Издательство Наука, Москва – Ленинград.
- Doerfer, Gerhard (1985), *Mongolo-Tungusica. Tungusica 3*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Donner, O[tto] (1901), *Die uralaltaischen Sprachen*. Finnisch-Ugrische Forschungen 1: 128–146.
- Grünthal, Riho – Kallio, Petri (eds) (2012), *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 266*.
- Gryaznov, Mikhail P. (1969), *Southern Siberia. Archaeologica Mundi*. Nagel Publishers, Geneva.

- Hajdú, Péter (1964), Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. *Acta Linguistica Hungarica* 14: 47–83.
- Häkkinen, Jaakko (2012), After the protolanguage. Invisible convergence, false divergence and boundary shift. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 61: 7–28.
- Helimski, Eugen (1997), Die matorische Sprache. Wörterverzeichnis – Grundzüge der Grammatik – Sprachgeschichte. Unter Mitarbeit von Beáta Nagy. *Studia Uralo-Altaica* 41.
- Honti László (2012), Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 143. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hudson, Mark J. (1999), *Ruins of Identity. Ethnogenesis in the Japanese Islands*. University of Hawai'i Press, Honolulu.
- Janhunen, Juha (1996), Manchuria. An Ethnic History. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 222: 178–256.
- Janhunen, Juha (1997), Problems of primary root structure in Pre-Proto-Japanic. *International Journal of Central Asian Studies* 2: 14–30.
- Janhunen, Juha (1999), *Euraasian alkukodit*. In: Fogelberg, Paul (toim.), *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk* 153. Societas Scientiarum Fennica, Helsinki. 27–36.
- Janhunen, Juha (2000), Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology. Spanning the millennia of linguistic evolution. In: Nurk, Anu – Palo, Triinu – Seilenthal, Tõnu (red.), *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Orationes plenariae & Orationes publicae*. Tartu. 59–76.
- Janhunen, Juha (2005a), När kom finnarna till Finland? *Sphinx* 2004–2005: 77–91.
- Janhunen, Juha (2005b), The lost languages of Koguryo. *Journal of Inner and East Asian Studies* 2: 65–86.
- Janhunen, Juha (2008–2009), On the Turkicization of Turkey in a Eurasian context. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 32–33: 211–222.
- Janhunen, Juha (2009), Proto-Uralic. What, where, and when? In: Ylikoski, Jussi (ed.), *The Quasiquicentennial of the Finno-Ugrian Society. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 258: 57–78.
- Janhunen, Juha (2012), Etymological and ethnohistorical aspects of the Yenisei. *Studia Etymologica Cracoviensia* 17: 67–87.
- Kallio, Petri (2006), Suomen kantakielten absoluuttista kronologiaa. *Virittäjä* 110: 2–25.
- Koivulehto, Jorma (1983), Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 78: 107–132.
- Künnap, Ago (1970), Kamassid. In: Valmet, Aino – Palmeos, Paula – Peegel, Juhan (toim.), *Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi*. Kirjastus Valgus, Tallinn. 201–215. (L. még: http://en.wikipedia.org/wiki/Klavdiya_Plotnikova.)

- Marcantonio, Angela (2002), *The Uralic language family. Facts, myths and statistics.* Publications of the Philological Society 35. Blackwell, Oxford.
- Michalove, Peter A. (2002), The classification of the Uralic languages. Lexical evidence from Finno-Ugric. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 57: 58–67.
- Nichols, Johanna (1998), The Eurasian spread zone and the Indo-European dispersal. In: Blench, R. M. – Spriggs, Matthew (eds), *Archaeology and Language II. Correlating Archaeological and Linguistic Hypotheses.* Routledge, London. 220–266.
- Parpola, Asko (2012), Formation of the Indo-European and Uralic (Finno-Ugric) language families in the light of archaeology. Revised and integrated 'total' correlations. In: Grünthal – Kallio 2012: 119–184.
- Piispanen, Peter S. (2013), The Uralic–Yukaghiric connection revisited. Sound correspondences of geminate clusters. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 94: 165–197.
- Pusztay János (1980), Az uráli–paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 158.
- Rédei, Károly (1999), Zu den uralisch–jukagirischen Sprachkontakten. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 55: 1–58.
- Robbeets, Martine – Johanson, Lars (eds) (2009), *Transeurasian Verbal Morphology in a Comparative Perspective. Genealogy, Contact, Chance.* *Turcologica* 78. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Róna-Tas, András (1980), On the earliest Samoyed–Turkish contacts. In: Ikola, Osmo (red.), *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum III. Dissertationes symposiorum linguisticorum.* Suomen Kielen Seura, Turku. 377–385.
- Salminen, Tapani (2001), The rise of the Finno-Ugric language family. In: Carpelan Christian – Parpola, Asko – Koskikallio, Petteri (eds), *Early contacts between Uralic and Indo-European: linguistic and archaeological considerations.* *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 242: 385–396.
- Vovin, Alexander (2005), The end of the Altaic controversy. *Central Asiatic Journal* 49: 71–132.
- Wiik, Kalevi (2002), Suomalaisten ja muiden pohjoiseurooppalaisten alkuperä. In: Grünthal, Riho (toim.), *Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan.* Tietolipas 180. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 117–137.

HONTI LÁSZLÓ

Észrevételek az uráli számnevekről*

The writing of this paper was prompted by the material published in Kannisto's Vogul dictionary (KEM), primarily the reemergence of Vogul numerals giving occasion for the discussion of the problems of Vogul numerals, not for the first time. The central topic of the paper is the dating and formation of attributive vs. non-attributive numerals, and a diachronic analysis of the latter. The conclusion is that this bifurcation probably dates from PU, since both Ugric and Samoyedic languages form non-attributive '2' with an ancient dual morpheme, which was analogically transferred to other numerals in the same function in some languages; furthermore, within the group of Fenno-Permic languages these two types of numerals are used extensively, although the formation of the non-attributive numeral is different than in the other languages. In Vogul and partly in Ostyak different morphological devices were also used to create non-attributive numerals. Other minor points in the paper are additions to the author's monograph on numerals (Honti 1993).

Keywords: Ugric, Samoyedic, non-attributive numerals, number system, numeral system

0. Bevezetés

Kannisto hatalmas vogul gyűjtésének kiadása 2013-ban vogul szótárának kiadásával immáron lezárult. Várakozásomnak megfelelően sok értékes, eddig ismeretlen adat jutott tudomásomra. A vogul számnevek közt sok olyant találtam, amely újdonságot jelent mind az eddig publikált Kannisto-féle munkák, mind a mások gyűjtéséből készült közlemények anyagához képest. Éppen ezért szükségesnek vélem ezek feldolgozásával teljesebbé tenni főleg a vogul számneveknek az általam eddig megrajzolt képét.

Ezen írásomban csak a magyar, a vogul és a szamojéd adattáram összeállításakor törekedtem teljességre, az osztják esetében főleg Steinitz szótárára (DEWOS) és számnévi monográfiám (Honti 1993) adattárára hagyatkozom, és jobbra csak alkalmasszerűen idézek belőlük. Az osztjákra egyébként is csak mellékesen térek ki, e nyelv nem-attributív számneveiről ugyanis a hajdan előadottakhoz képest (Honti 1993: 166–168) nincsen sok új mondanivalóm.

* Ezúton is megköszönöm lektoraim értékes megjegyzéseit.

Mivel ez az új vogul szótár gyaníthatólag egyelőre nehezen hozzáférhető, a belőle kiemelt adatokat nem fonematikus átírásban idézem, hanem az eredeti közlésmódot megtartva. Az egységesség végett a Liimola történeti morfológiai monográfiájából (Liimola 1963) kiemelt adatok idézésekor is így járok el; ettől csak abban az esetben térek el, ha a Kannisto-féle kéziratos anyagból kb. harminc évvel ezelőtt kijegyzetelt olyan adattal operálok, amelyet most csak a „Honti 1993” alapján tudok idézni, hajdani céduláim ugyanis elvesztek. Az egyszerűség kedvéért megtartom a vogul nyelvjárásoknak a német nyelvű szakirodalomban használatos rövidítéseit is, mivel forrásaim is ezeket alkalmazzák. A szamojéd nyelvek adatait is az eredeti írásmód szerint közlöm. Helykímélés végett az adatok jelentését csak akkor adom meg, ha feltétlenül szükségesnek látszik.

Ha az adattárban közvetlenül a tilde (~) előtt vagy után \emptyset található, annyit jelent, hogy forrásaimban nem találtam meg vagy az attributív, vagy a nem-attributív számnévi alakot, vagy az utóbbi talán nem is létezik.

Némely esetben – ha tudom – egy-két példamondattal is szemléltetem a két-féle számnév használatát.

Mivel e dolgozat megírásának apropójául a vogul nem-attributív számnévek képzésmódja szolgált, jónak láttam kitérni más uráli nyelvek nem-attributív számnéveire is, és így talán e kategória megoldásának módjai nem csak a mi nyelvcsaládunkat tekintve lehetnek tanulságosak.

1. Attributív és nem-attributív számnévek

Megpróbálom tehát kiegészíteni az uráli számnévi monográfiámban a nem-attributív számnévekről megrajzolt képet (Honti 1993: 132–136). Ezeknek vannak olyan változataik is, amelyek minden valószínűség szerint külön nyelvi fejlemények.

A szakma művelői a következő uráli nyelveket ismerik olyanként, amelyekben megkülönböztetnek az attributív és nem-attributív tőszámnévek: cseremis, magyar, vogul, osztják, jurák, szelkup, továbbá – szerintem – nyilván ilyen volt egykor a kamasz is. Ezek közül az ugor és a szamojéd nyelvek mutatnak azonos eredetű morfológiai megoldást a nem-attributív tőszámnévek megformálásában. A következőkben tehát ezen nyelvek releváns adataival foglalkozom. A cseremis számnéveket nem az adattárban mutatom be, hanem az adatokat értelmező részben, mivel elégséges az őscseremisz rekonstrukciók segítségével szemléltetni, miként alakult ki a két számnévi kategória.

1.1. Adattár

‘1’

Magyar: *ëgy* (= *ëgy* ~ *ëggy*).**Vogul:** TJ *üχ* ~ *ü•ki*, TČ *üχ* ~ *ü•ki*, KU *āk_u* ~ *ä•kβäγ*, KM *ǣk_u* ~ *ǣ•kβǣγ*,¹ KO *āk_u* ~ *ä•kβäγ*, P *εk* ~ *εkεγ*, VNZ *εβ* ~ *∅*, VNK *āk* ~ *ä•kβǣ*, VS *ǣβ* ~ *ä•kβǣ*, LU *ek* ~ *εgβē*, LUT *∅* ~ *ēkē*, LO *ä•kβä*, *ākβ*, *ǣβ* ~ *ä•kβä*, So *ǣ•kβä*, *ǣ•kβ*, *ǣ•k_u* ~ *ǣ•kβä* (KEM 23b, 27b).T *uχ* (*uk-*) ~ *uki*, K *āk_w*, *āk_wē* ~ *āk_wǣγ*, LM *āk_w* (~ *āk* ~ *äu*) ~ *āk_wä*, LU *āk* (*āk_w-*), P *ok_w*, *ou* ~ *ouk_wǣγ*, N *ak_w*, *au*, *ak* ~ *ak_wa* (MK 28a, 29b).**Osztják:** V *ěj* ~ *ějəl*, Vj *ěj* ~ *ějət*, Trj *ěj* ~ *ějəλ*, Sal *ěj* ~ *ějət*, DN *ěj* ~ *ějət*, Ni *īj* ~ *īt*, Kaz *īj* ~ *īt*, O *i* ~ *it* (Honti 1993: 75, 290–297).**Jurák:** O *ηōB*”*Ξ*, U *āB*”*Ξ* ~ O *ηōppōi*, U *ǣppōi* ‘einer’ (Lehtisalo 1956: 38b–39a), *ηοβ*” ~ *ηονοϋ* (Tereščenko 1965: 394a, 398b).**Szelkup:** Ta *ukkir*, *okkir* (Erdélyi 1969: 283), *okker* ‘eins’, *okkə* „Kurzform” (DSA 33b–34b); még vö. „suff.dat.sg. (Pr[okof’ev 1937]) -*opti*, -*opti*, -*epti* ‘mit’, z. B. *āsānopti* ‘с отцом’ (< *-n + *op-tā-) (vgl. auch: (Pr) *ukkir*, *okkir* ‘один’)” (Janhunen 1977: 28).**Kamasz:** *o’b̥*, *o’ṇ*, *o’b̥* ~ *o’b̥d̥* (?) ‘einer’ (DJ 49a).

‘2’

Magyar: *két* ~ *kettő*.**Vogul:** TJ *kit’* ~ TJ *ki•t̥i̯*,² TČ *kit’* ~ *ki•t̥i̯*, KU *kit* ~ *ki•t̥äγ*, KM *kit* ~ *ki•t̥γ*, KO *kit* ~ *∅*, P *kit* ~ *kitγ*, VN *kit* ~ *∅*, VNZ *∅* ~ *kitä*, VNK *∅* ~ *kitǣ*, VS *kit* ~ *kitēä*, LU *kit* ~ *kitē*, LO *kit* ~ *kitiγ*, So *kit* ~ *kitiγ*; még vö. LO So *kittiγ* ‘in zwei Teile, Richtungen; halb, zur Hälfte; getrennt’: *kitiγ βislamēn* ‘wir nahmen es zur Hälfte’, So *ēkβäγ ðikāγ kittiγ ǣlèγ* ‘der Alte und die Alte leben getrennt’ (KEM 396a, 397a, Liimola 1963: 21).T *kit* (*két*) ~ *kiti*, K *kit* ~ *kitäi*, LM *kit* ~ *∅*, LU *kit* ~ *∅*, P *kit* ~ *kitei*, N *kit* ~ *kiti* (MK 215ab), „... a dual. -äγ képzőnek egy másféle hangbeli változata (v. ö. *kitäi* ‘kettő’, e mellett *kiti*)” (Munkácsi 1894b: 7, jegyzet), N *kitäi* ‘mensei’ ‘ketten mentek’ (Munkácsi 1894b: 214); még vö. N *kitti* ‘ketté; zer-, ver-, entzwei, ins zwei’: k. *sūseu* ‘wir werden uns trennen’ (MK 216a).**Osztják:** V Vj *kät*, *kit-* ~ *kätkən*, Trj J *kät*, *kit* ~ *kätγən*, Sal *kät* ~ *kätən*, DN *kēt* ~ *kätən*, Ni Kaz *kät* ~ *kätən*, O *kät* ~ *kätən* (DEWOS 696, Honti 1993: 84,

¹ A KEM a Kannisto által az *ä*-nél kissé nyíltabb magánhangzó jelölésére használt *ǣ*-féle karakterek helyett (pl. Kannisto 1919: 11) tévesen *ǣ*-félüket ír, de itt a KEM-ből idézett adatokban megtartottam ezt a jelölést. A KEM egyéb magánhangzók jelölésében is eltér Kannisto (1919) jelölésmódjától, noha erre a szótár előszava nem tér ki.

² A *ki•t̥i̯* szónak téves jelölésűnek kell lennie a két főhangsúly miatt, helyesen nyilván így van: *ki•t̥i̯* (l. pl. Liimola 1963: 21).

290–297), V Vj *kittə* 'beide' (DEWOS 696), V *kummə* 'оба': к. *мәнсәгән* 'оба (они) ушли' (Terëškin 1961: 141), V Vj *kittə* 'оба': *min k. қаһләтән* 'мы оба бодем' (Terëškin 1981: 115); a számnevek rendszerint csak jelzői szerepben fordulnak elő, a számolástól és a nem-attributív használatú *kämkən* számnévtől eltekintve önállóan ritkán jelennek meg (Terëškin 1961: 141).

Jurák: O *šidè* ~ Ø, U *šidəʃ*, *šidè* ~ Sj *šidəxə*''', U *šidəxə*'''. U *tēdamin* D^{rā}'' *oṗpəi* š. 'gib mir ein Rentier, eins oder z w e i'; O *šidip*(*šē*)''', *šidə•pī*''', U *šidəpī*'''' 'beide' (Lehtisalo 1956: 448b, 449ab, *судя* 'два' ~ *судяха*: с. *помңа хэсь* 'статья глуповатым, полоумным, помешанным (букв. пойти между двумя)', *сидмэхэ*, *судябту*, *судябты* 'оба, обе' (Tereščenko 1965: 557–558); még vö. *sidea*, *side* 'zwei' ~ *sidebtihi*?, *sidebī*?, *sidebti*? 'beide' (Castrén 1854/1966: 202, 1855/1974: 32).

Szelkup: Ta *šitti*, *šitt* 'zwei' ~ *šittäqj* (Erdélyi 1969: 221a), *šitākə*, *šitajäqə* Dual (DSA 358a). „Будучи оформленными посессивными показателями Du. или Pl., количественные числительные имеют значение лично-собирательных (collectiva personalia): *šittāmī* 'мы вдвоем', *šittālī* 'вы вдвоем'; *šittāī* 'они вдвоем'; *nəkyrmyt* 'мы втроем'; *tētylyt* 'вы вчетвером'; *sompylatyt* 'они впятером' и т. д.: *Mē n ə k y r m y n t ü s y m y n* 'Мы втроем приехали'; *Tap kumyt mətqyntyt sompylatyt ilətyt* 'Эти люди в чуме впятером живут' (Helimskij 1980c: 287; a mondatokbeli számneveket én emeltem ki, H. L.).

Kamasz: *šide*, *šide* ~ *šidögö*, *šidəgu* 'zu zweien' (DJ 64b, 137). Ehhez vö. *nāyur* 'drei' ~ *nāyurgo* 'zu dreien', *šumna* 'fünf' ~ *šumnaŋo* 'fünf zusammen' (DJ 42b, 60a); még vö. *šide* 'zwei' ~ *šidegö* 'beide', *nāyurgo* 'drei zusammen', *thēdegö* 'vier zusammen', *šumnaŋo* 'fünf zusammen', *muktugo* 'sechs zusammen', *bie'dgö* 'zehn zusammen' (Castrén 1854/1966: 202).

1.2. Az adatok történeti elemzése

Az itt tárgyalandó nem-attributív számnevek képzésmódja:

- (1) hangtani változással, magyar *ëggy*, ugor 'kettő',
- (2) morfológiai megoldások:
 - (a) duálisjellel: ugor '2' (→ vogul '1') (1.2.2.2.1.), jurák, szelkup és kamasz '2' (1.2.3.),
 - (b) (önálló szóból keletkezett) képzővel: vogul, osztják, esetleg a jurák és a szelkup is (1.2.2.2.3.1., 1.2.2.2.3.2., 1.2.3.),
 - (c) egyes számú 3. személyű birtokos személyjellel: tadvai vogul (1.2.2.2.1., 1.2.2.2.2.), kamasz (1.2.3.),
 - (d) partikulával: jurák? (1.2.3.), önálló szóból(?) keletkezett képzővel: szelkup (1.2.2.2.3.1.).

A kérdéssel foglalkozó szakirodalomnak az ezen témát bemutató közléseit jónak látom idézni, hogy hiteles legyen a kép, ill. hogy az általam vitatott nézeteket az olvasó ne az én értelmezésemben ismerje meg.

1.2.1. Cseremisiz

A cseremisizről csak azért szólok, hogy bemutassam, miként alakulhatott ki e nyelvben a majdnem teljesen egységes megformáltságú „attributív ↔ nem-attributív” tőszámnevek rendszere.

A cseremisiz '1'–'7' számneveiben $-\hat{a}t$ / $-\alpha t$, $-t\hat{a}t$ / $-t\alpha t$, a '8'–'9' jelentésükben pedig az $-\hat{a}$ / $-\alpha$ / $-e$ elem a nem-attributív funkció jelölője (erről l. Honti 1993: 134). A cseremisizben a kétféle számnévi sor létrejöttének

- (1) az '1' és a '2' számnévben bekövetkezett analógiás hangtani változás volt az elindítója,
- (2) majd attributív funkcióban a rövidebb változat szilárdult meg, a testesebb pedig a nem-attributívban,
- (3) az eredetileg t -tlen '1' – lefoglalódván az attributív funkcióra – analógiásan befolyásolta a '2' hangalakját,
- (4) talán ezzel egyidejűleg módosultak a nem-attributív számnévi alakok alternatíváé egy t -vel kiegészülve,
- (5) majd e funkcionális kettősség analógiásan áttért a többi számnévre is.
- (6) A nem-attributív '8' és '9' gyaníthatólag csak azért bővült pusztá magánhangzóval (vagyis t nélkül), mert ezek mindketten eleve testesebb lexémák voltak. Tehát őscseremisiz
 - (1) $*ik$ '1', $*kakte$ '2' > $*ik \sim *iktet$ '1', $*kakte \sim *kakt\hat{a}t$ '2'
 - (2) attributív: $*ik$ '1', $*kakte(!)$ '2' ~ nem-attributív: $*ikte$ '1', $*kakte(!)$ '2'
 - (3) attributív: $*ik$ '1', $*kakte$ '2' > attributív: $*ik$ '1', $*kak$ '2'
 - (4) nem-attributív: $*ikte$ '1', $*kakte$ '2' > nem-attributív: $*ikt\alpha(t)$ '1', $*kakt\hat{a}(t)$ '2'
 - (5) attributív: $*kum \sim$ nem-attributív: $*kum\hat{a}t$ '3',
 attributív: $*nil \sim$ nem-attributív: $*nil\alpha t$ '4',
 attributív: $*wić \sim$ nem-attributív: $*wić\alpha t$ '5',
 attributív: $*kut \sim$ nem-attributív: $*kut\hat{a}t$ '6',
 attributív: $*šiš\alpha m \gtrsim *š\alpha m \sim$ nem-attributív: $*šiš\alpha m\alpha t \gtrsim š\alpha m\alpha t$ '7',
 - (6) attributív: $*kandakš \sim$ nem-attributív: $*kandakš\hat{a}$ '8',
 attributív: $*indekš \sim$ nem-attributív: $*indekš\alpha$ '9'
 (vö. Bereczki 1992: 9, 13, 18, 23, 42, 61–62, 85, 2002: 63, Honti 1993: 133–134; a mai cseremisiz nyelvjárási számnevek együttesét l. Honti 1993: 286–287).

1.2.2. Ugor

Az ugor nyelvekben csak az '1' és a '2' számnévben van meg ez a kettősség, de jobbára nem azonos elem e két számnév nem-attributív funkciójának hordozója.

1.2.2.1. Magyar

A magyar *egy* \approx *ëggy* hangtani változásnak, intervokalikus nyúlásnak köszönheti létét. „Az *egy* számnév kiejtésében szünet vagy magánhangzó előtt mindig hosszú a *gy*: *egyé* [ëggyé v. eggyé] ’nem kettőé vagy többé’ (más, de ugyanúgy ejtjük: *eggyé* válik), *egyek* [ëggyek, ill. eggyek], *egyét*; *egy óra van* [ëggy, ill. eggy]. [Bekezdés] Az *egy* számnév szócsaládjának tagjai közül azokat a világos származékokat és összetételeket, amelyekben magánhangzó áll a *gy* után, szintén hosszú *gy*-vel ejtjük: *egyes* [ëggyes]; *egyágyas*...” (Grétsy – Kovács 1983: 463). (1) Az attributív ’1’ tehát hosszú mássalhangzóval ejtetik szünet és magánhangzós kezdetű szó előtt, (2) a nem-attributív ’1’ hosszú mássalhangzós, (3) míg az ezen számnévből kialakult határozatlan névelő még magánhangzós kezdetű szó előtt sem hosszú mássalhangzós, pl. (a) *ëggy (kettő, három...)*, (b) *ëggyet (gondoltunk)*, (c) „*S nekem csak e g y rejtéllyel több jutott*”, „*Előtted e g y öröklét van kítárva*” (Madách Imre: Az ember tragédiája, Harmadik szín). Az „*ëgy ~ ëggy*” kettősség létrejöhett sporadikus nyúlással, de szerepe lehetett a *két ~ kettő* hangtani analógiájának is. Lektoraim akként vélekednek, hogy az ’1’ névelőként és számnévi jelzőként nem feltétlenül különíthetők el egymástól fonetikailag, ti. mindenkor *ggy* jelentkezik magánhangzóközi helyzetben. Az biztos, hogy nem abszolút érvényűek a nyelvi szabályok, de gyakran meglehetősen világosan érvényesülnek, pl. *láltam ë•ggy em•bért* ’láltam egy embert (= nem kettőt vagy többet)’, *láltam ë•gy e•mbért* ’láltam egy embert (= valakit, nem individualizáltat)’. A névelővé vált alakváltozat nyilván hangsúlytalan helyzete folytán őrizte meg a rövid mássalhangzót. Ehhez vö. „*Egy* ’one’ and *kettő* ’two’ have the forms each for the nominative and indeterminate use. *Egy*, when used as a numeral and therefore accented, is pronounced (though not written) with lengthened final consonant... but when used as the indefinite article... it is not accented and is pronounced with a short consonant” (Hall 1938: 43). A téma szempontjából fontosnak tűnik a következő közlés is: „The existence of a separate absolute form for a particular numerical value implies its existence for the next lower value” (Greenberg 1978: 287). Ezen szabályszerűség (univerzálé) Greenberg szerint három kivételt ismer, ezek pedig a marokkói arab, a mandarin és a magyar lennének, vö. „... expection is Hungarian *két* ’two’ (contextual), *kettő* ’two’ (absolute)” (uo.). Előrebocsátom, hogy ezen írásom értelmében a magyar törölhető a kivételek listájából, és valószínűleg egy uráli nyelv sem írandó be, legalábbis történeti vonatkozásban nem.

A magyar *kettő* és obi-ugor megfelelői ősi duálisjellel jöttek létre. Részben ez igaz a szamojéd nyelvek ’kettő’ számnévének esetében is. A *kettő* közvetlen etimológiai rokonságával kapcsolatban van egy fontos, obi-ugor vonatkozású észrevételem. Ennek apropója az ezen ugor szók egyes változatainak szóközépi hosszú mássalhangzója, amelyről az uráli ’2’ tárgyalásakor monográfiámban (Honti 1993: 84–90) nem szóltam, mert elfogadtam a TESz képviselte nézetet:

„A *kettő* szóbelseji *tt*-je magánhangzóközi gemináció eredménye” (TESz 2: 476, hasonlóan: EWUng 1: 745). Ugyancsak *tt*-t látunk egyes obi-ugor nyelvi adatokban is, amelyekre csak most figyeltem föl: osztják V Vj *kittə* 'beide; oða', V *kummə* 'oða', vogul LO So *kittj* 'in zwei Teile, Richtungen; halb, zur Hälfte; getrennt', N *kittj* 'ketté; zer-, ver-, entzwei, ins zwei' (az adatok forrását l. az 1. pontban). Az idézett adatok mindkét nyelvben csak egy-egy nyelvjárásterületen élnek, és *tt*-t tartalmaznak, amely nem lehet az uráli **käktä* '2' szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatának a folytatója, mivel az U FU **kt* az ugor alapnyelvben **tt*-vé lett, majd **t*-vé rövidült, miként az U FU **tt* is. Tehát az itt idézett obi-ugor 'kettő' jelentésű számnevek *tt*-je újítás, akárcsak a magyar *kettő* *tt*-je is, és ennek az újításnak legkésőbb az obi-ugor és az ősmagyar korban kellett lejátszódnia – valószínűleg spontán nyúlásként. Erre a jelenségre az osztjából idézettek adatokat.

Az (*ə* előtti) intervokalikus nyúlásra bőven vannak adatok legalább a jugáni osztják nyelvjárásban, pl. J *məḁwwə səɾ?* (= *měwə səɾ?*) 'was für ein?' (Paasonen 1965: 84), vö. *məwə* (= *měwə*) 'was, was für ein' (DEWOS 878), *wəssəm* (= *wōssəm*) 'ich bin', *wəlləm* (= *wōlləm*) 'ich war' (Paasonen 1965: 80), *kāt* 'Haus': *küttəm* (= *kutəm*) ['mein Haus'] (Paasonen 1965: 78), vö. J *kāt*: *kutəm* (DEWOS 565). Ez a fonetikai párhuzam természetesen nem szolgál közvetlen bizonyítékul a gemináció magas korára, csak éppen a lehetőséget kívánja láttatni; egyébként hasonló intervokalikus mássalhangzó-nyúlásra bőségesen vannak példák a magyar és a vogul nyelvjárásokban is.

Kérdés persze, az osztják *kittə*-ben és a vogul *kittj*-ben mi a nem-attributív funkció hordozója. Arra kell gondolnom, hogy egykor ezek is tartalmazhatták az eredeti **γ* duálisjelet, amely eltűnt e szóalakból a nyelvterület nagy részén, ill. ahol megmaradt, talán ott is a perifériára szorult. A vogul *kittj* kétségtelenül transzlatívuszragos forma, amely csak egy ősvogul **kittə* hangsorú szóhoz járulhatott hozzá. Ez a *γ* különösen a vogulban gyakran meggyengült formában realizálódik, amit Munkácsi ' és ' jelölésmódja tükröz. Arra persze nem tudok magyarázatot adni, mi okból következett be a *t* nyúlása az obi-ugor **kītə*-ben (vö. Honti 1982: 158): **kītə*, ill. mivel magyarázható az ugor **kētə* -> ősmagyar **kēttə* változás, legfeljebb arra gondolhatok, megismétlem: talán sporadikus változás lehetett, vagyis aligha ugor kori eseményről van szó. Csúcs Sándor szavaival: „A **-tt-* > **-t-* > **-tt-* változás nem történhetett meg az ugor alapnyelvben. Ezt ugyanis meg kellett előznie a magyar **-t-* > **-δ-* > *-z-* változásnak” (levélbeli közlés).

A magyar *kettő* ~ vogul TJ *ki•tʲʲ*, KU *ki tʲə*, P *kiteγ*, So *kitj* ~ osztják V *kät-kən*, Vj *kätγən*, DN *kätən*, Kaz *kätən* történetileg az uráli alapnyelvi *γ* elemű duálisjelet tartalmazza, amely az osztjában egy másik számjellel, az uráli **n* többesjellel kombinálódott (erről l. Honti 1997: 3, 85).

A magyar nyelvtörténeti dokumentumokban található egy másik nem-attributív, gyűjtőszámnévi alak is: *monnó* 'mindkét; beide; minden; alles'. Etimológiai szótáraink állásfoglalása szerint: „Bizonytalan eredetű. Talán magyar fejlemény, s a *ma*, *majd*, *már*, *más*, *most* közös *ma-* ~ *mo-* alapszavából keletkezett” (TESz 2: 950a, rokon nyelvi megfelelőit l. a *más* szó alatt: TESz 2: 852b–853b; hasonlóan: EWUng 2: 991b–992a, 941b–942a). Ezen etimológiai szótáraink utalnak arra is, hogy a vogulban és a lappban 'második' jelentésű derivátumai is vannak a névmási alapszónak. Etimológiai szótáraink magyarázatát teljes mértékben elfogadhatónak tartom. A magyar *monnó* eredetét szemantikailag megerősítik a finnugor nyelvek is, vö. finn *molempi* 'beide' (SSA 2: 170b), még vö. fi. *muu* 'andere(r/s)' (SSA 2: 185a), *moinen* 'so ein, solch' (SSA 2: 169a), *mokoma* 'so ein, solch; vortrefflich; nichtig; Lump' (SSA 2: 170ab). A finnugor alapnyelvi mutató névmási alak **mu* 'ander(er)' (UEW 1: 281) vagy még inkább **mo-* ~ **mu-* lehetett (Kulonen 1993: 197, ugyanezen tanulmány részletesebben is szól a finn szócsaládról).

1.2.2.2. Vogul

A nem-attributív vogul '1' és '2' megformáltsága történeti alaktani szempontból kissé bonyolult kérdés, ezek alaktani jelölésében két morfémmal van dolgunk, amelyek analógiásan bekerültek olyan szóalakokba, amelyekben e morféma eredeti funkcióját tekintve indokolatlan a jelenlétük. Ráadásul más szavak hasonló szerkezetű szóvégében bekövetkezett hangtani változások is befolyásolhatták ezen nem-attributív számnevek nem-attributív funkciójú morféma hangalakját.

A következőkben bemutatom, miként vélekedett Munkácsi e vogul számnévi kategóriáról.

Tavdai nyelvjárás: „A k e t t ő s s z á m a tavdaiban általában hiányzik. Egykori léteztének gyér nyomai: *kit'i* 'kettő' a jelzői *kit'* 'két' alak mellett, melynek analógiájára mint a kondai és pelimi nyelvjárásokban itt is az önálló 'egy' számnévre *uki* alak divik, míg jelzői párja: *ux'*” (Munkácsi 1894b: 261; kiemelés az eredetiben, H. L.). Munkácsi anyagában egyáltalán nem találkoztam a (Kannisto) TJ *ki•t'ü*-féle alakokkal, amely Munkácsi lejegyzési módja szerint **kit'ü* alakban lenne várható. A nem-attributívok közül megemlítené a TČ *ki•t'i* '2 (nem-attr.)' (Liimola 1963: 21), amelynek végződése – legalábbis funkcionálisan – megfelel a többi, nem-attributív '2' duáliszi *-əγ* végződésének, bár ez az *i* (= *-i*), amint Liimola (1963: 22) – Munkácsi nézetével (1894a: 158, 1894b: 261) ellentétben – Kannistóra (1908: 193) hivatkozva közölte, morfológiailag és történetileg nem azonos a duálisz jelével, hanem nyomatékosító szuffixum. Nyomatékosító elemről lévén szó, az egyes számú 3. személyű birtokos személyjelre kell forrásként gondolnom, de a duáliszjel is szóba jöhet forrásként, és így mindkét morfémanak szerepe lehetett a T *kit'i*, TČ *kit'i* *-i*, ill. *-i* elemének megszületésében, amely

így a nem-attributív '1' számnévben is megjelent. Ezt az a körülmény is elősegíthette, hogy a tavdai nyelvjárásból eltűnt a duális, vagyis a (TJ) *ki•t̪i*-ben elhomályosult az *-i* (fonematikusan: $-\partial w < *-\partial \gamma$) eredeti funkciója. Egyébként a birtokos személyjelnek a kamaszban is szerepe lehet a nem-attributív '1' létrejöttében (l. 1.2.3.).

Kondai nyelvjárás: „A *kit* 'két' mellett a 'kettő' megfelelője: *kitäi* 's úgy látszik ennek analógiájára mondják a számolásban is az 'egy'-re is: *äkwäi* ' (*khus-äkwäi* '21', *vuot-äkwäi* '31'), bár jelzőileg *äkw* (pl. *äkw' lə* ['egy ló'])” (Munkácsi 1893: 363, 1894b: 191).

Pelimi nyelvjárás: „A *kitei* mellett itt is van *ökwäi* 'egy', *khus äri ökwäi* 'huszonegy', *vöt äri ökwäi* 'harmincegy' stb.; ellenben jelzőileg: *ökw' lū* 'egy ló'” (Munkácsi 1894a: 9, 1894b: 234).

Északi nyelvjárás: Munkácsi nyelvtanában (1887–1890, 1894b) nem találtam semmit sem az *akwa* (MK 29b) 'ëggy' és a *kiti* 'kettő' (MK 215b) számnevekről.

Munkácsi nyelvtani vázlatában (Munkácsi 1887–1890, 1890–1891, 1893, 1894a, 1894b) és vogul szótárában (MK) nem találtam a fenti idézetben (Munkácsi 1894a: 158, 1894b: 261) szereplő kondai és pelimi *uki* hangalakú, 'ëggy' jelentésű számnevet; a kondai szövegekbe beleolvastam, ott sem bukkantam K *uki* formára, a pelimi anyagot pedig valamikor kicéduláztam, de nem-attributív P *uki* 'ëggy' alakot ott sem találtam, van viszont (Kannisto) P „*ek, ek* (attr.), *ekəγ* (subst.) '1'” (Honti 1988: 156). Munkácsi tehát valószínűleg tévedésből állította, hogy van kondai és pelimi vogul *uki* hangalakú, 'ëggy' jelentésű számnév is.

1.2.2.2.1. A vogul 'ëggy' és 'kettő'

Ezek hangalakjáról Liimola részletesen szólt (l. az alábbi két idézetben), de – szerintem – részben tévesen:

(1) „Die Formen *äkbä*, *kitä* usw. 'eins, zwei' der Mundarten VNZ, VNK, VS, LU (s. oben) erinnern allerdings stark an die entsprechenden Formen von P, KU, KM, KO, aber trotzdem ist es nicht ganz sicher, ob sie wirklich Duale sind. Ursprünglich wurde nur das Wort *kit*, *kit* 'zwei' mit dem Dualcharakter versehen, wovon es auf *üχ*, *ä'kβə* usw. übertragen wurde. Das erstere endet auf einen Konsonanten, und der Dual lautet regelgemäss LO *kitiγ*³, So *ki'itiγ*³, mit diesen Formen stimmt TJ *ki•t̪i* überein... Das Wort *üχ*, *ä'kβə* usw. 'ein' wiederum lautet vokalisiert aus (bzw. tat das noch spät), und ein Teil der obliquen Kasus hat, wie in allen auf einen Vokal ausgehenden Wörtern, auch in Ö, W³ vor der Endung einen Vollvokal, z. B. (Kann. Mskr.) KU *ä'kβä n*, KM *ä'kβä n*, P *εkə̃n*, VS *ä'kβēn*, LU *εgβēn* 'zusammen', KU *ä'kβä n*, KM *ä'kβä t*, P *εkə̃t*, VNK *ä'kβēt*, VS *ä'kβēt*, LU *εgβēt* 'zusammen'. In VN, VS, LU, LM endet der

³ Ö = keleti nyelvjárások, W = nyugati nyelvjárások.

Dual auch in den vokalisch auslautenden Wörtern auf *-ī*, *-i* usw. (s. oben). Das Dualzeichen ist bei *ä·kβäγ* usw. offenbar ziemlich jung, denn es fehlt ja in den Formen von N und S⁴ (über die letzteren s. weiter unten). Wenn man nun VNZ *ä·kβä̃*, *kitä̃* usw. für Duale halten will, muss man annehmen, dass das Dualsuffix schon in der Zeit, als das **γ* auch in diesen Mundarten noch bewahrt war, auf das Wort *ä·kβä-* übertragen wurde, und dass das **γ* dann mit dem vorangehenden weiten Vokal zu *-ä̃* usw. verschmolzen wäre. Das so entstandene *-ä̃* usw. wäre dann auf **kitī*, **kiti* 'zwei' (Dual) übertragen worden, und nur diese zwei Wörter hätten das Dualzeichen in dieser Form bewahrt. Neben dieser Deutung verdient aber auch eine andere Erklärungsmöglichkeit Beachtung. LO *ä·kβä*, So *ä·kβä̃* 'ein' haben kein Dualzeichen. Sie sind sozusagen volle, nachdrückliche Formen, die den Schlussvokal bewahrt haben, und derartige Formen kommen auch in TJ, TČ vor (s. weiter unten). Es ist möglich, dass auch VNZ *ä·kβä̃*, *kitä̃*, VNK *ä·kβä̃*, *kitä̃*, VS *ä·kβä̃*, *kitä̃*, LU *εgβē*, *kiDē* kein Suffix enthalten. Die Wörter sind beim Zählen oft mit besonderem Nachdruck ausgesprochen worden. Dabei kann der Schlussvokal des ersteren gedehnt worden sein, und unter der Einwirkung des ersteren hat wohl *kitä̃* usw. den auslautenden Vokal erhalten können" (Liimola 1963: 19). – Megjegyzéseim ehhez:

(a) A VNZ *ä·kβä̃*, VNK *ä·kβä̃*, VS *ä·kβä̃*, LU *εgβē* 'ëggy', *kitä̃* 'kettő' alakok bizonyosan duáliszi alakok, ezekből a nyelvjárásokból ugyanis gyakran eltűnt a szóvégi *γ* (a példákat l. alább), amely azonban a ragozott alakokban ismét előbukkanhat, ezt igazolják a VN, VS, LU, LM nyelvjárási duáliszi *-ī*, *-i* végződése.

(b) A KU *ä·kβäγ* alak (ilyen *γ* eleműek vannak még a KM, KO, P nyelvjárásokban is) a duáliszjelet a 'kettő' nem-attributív számnév analógiájára kapta; hogy az északi és a déli nyelvjárásterületen nincs *γ*-s 'ëggy', csak annak köszönhető, hogy ott nyilván nem működött az analógia.

(c) Nincs semmi okunk sem feltételezni morfológiai szempontból, hogy lett volna ősvogul **kitī* hangalakú 'kettő'.

(d) A LO *ä·kβä*, So *ä·kβä̃* 'ëggy' és nyugati vogul megfelelőik véghangzója bizonyosan nem nyomatékosítás végett megőrzött tövéghangzók, e célra ugyanis a vogul is az egyes számú 3. személyű birtokos személyjelet használja. – Rombandeeva az '1' esetében az északi nyelvjárásterületen vélt találni olyan kettőséget, amely egyáltalán nincs összhangban a Munkácsi és Kannisto anyagában található adatokkal: „*akwa* 'один', в устьсосьвинском диалекте имеет вариант *aka* (*akw*, *ak* выступают в функции определения или неопределенного артикля)” (Rombandeeva 1973: 91). Eleinte Helimskij (1980a: 6, jegyzet)

⁴ N = északi nyelvjárások, S = déli nyelvjárások.

elfogadta ezt, de a rövidebb alakokat később – helyesen – az attributív formák redukciójának tekintette (Helimskij 1982: 115, jegyzet).

(e) „(Kann.) TJ *ü•ki*, TČ *ü•ki*, *ki•tî* und (MUNK.) *uki*, *kiti* sind offenbar nur nachdrückliche Formen. T *üχ*, KO *ä•kβä*, So *ä•Gβä* usw. 'ein' ist eine Ableitung, das Grundwort ist (Kann. Mskr.) P *εβ*, VN, VS *äβ*, LO *äβ* id. Es hat das bekannte Suffix *-kβä*, *-kβä* usw. Dieses hat in N allerdings gewöhnlich den Vokal (Kann.) *-ε*, *-e*, aber von *-kβä*, *-Gβä* gibt es auch andere Beispiele: (Kann. Vok.⁵ 137) TJ *tel•kβi*, TČ *tel•ki*, KU... *täl•kβä*, *täl•ak_u*, KM *täl•k^o*, KO *täl•kβä*, VN *täl•kä*, VS *täl•kβä*, LU *tel•kβä*, LO *täl•kβä*, So *täl•Gβä* 'niedrig'... Das Zahlwort TJ, TČ *üχ*, KO *ä•kβä* usw. hat auch in den Tavda-Mundarten einmal auf einen Vokal geendet, und der vokalische Stamm kommt in der Beugung vor: (Kann. Mskr.) TJ *ü•k_ui•n*: *ü. tüsle-İLët* 'sie jagen zusammen', TČ *ü•ki•n* (in der letzteren Form ist das *n* sekundär mouilliert) | (WV III 176) TJ *miñä•st ü•k_ui•n* 'sie gingen zusammen' | (a. A. S. 198, 199) TČ *ä•n*, *ü•ki•n* '(wenn) es gibt, (dann) zusammen', *ü•ki•n ü•kati•β* 'leben wir zusammen', eigtl. 'nehmen wir uns zusammen' | (Munk. NyK XXIV⁶ 312) T *ukin* 'együvé; együtt'. In TJ ist das *k* hier regelrecht labialisiert worden, und der Kasus ist also deutlich alt. Es erscheint nun glaubwürdig, dass auch in TJ *ü•ki*, TČ *ü•ki*, (MUNK.) *uki* der alte Schlussvokal, entsprechend wie in LO *ä•kβä*, So *ä•Gβä* und wahrscheinlich auch in VNZ, VS *ä•kβä*, VNK *ä•kβä*, LU *ε•gβε* (s. oben) bewahrt ist. Der Umstand, dass in TJ *ü•ki* das *k* nicht labialisiert ist, bereitet keine grosse Schwierigkeit. Diese Form wird nur beim Zählen verwendet... Der oblique Kasus *ü•k_ui•n* usw. ist ein isoliertes Adverb. Das selten gebrauchte *ü•ki* hat sich im Sprachgefühl nicht an ihn angeschlossen, sondern an *üχ*, auf dessen Einwirkung das nichtlabialisierte *k* beruht. Von *ü•ki* ist der auslautende Vokal auf *ki•tî* übertragen worden" (Liimola 1963: 22–23). Ezzel a hosszabb idézetek kapcsolataiban is van néhány észrevételem:

(a) A (Kannisto) TJ *ü•ki* 'ëggy' (*ki•tî* 'kettő'), a TČ *ü•ki* 'ëggy', *ki•tî* 'kettő' és a (Munkácsi) *uki* 'ëggy', *kiti* 'kettő' valóban nyomatékositott alakok, amelyek nyomatékositó elemében mind az imént említett birtokos személyjel, mind az egykori duáliszjel rejtőzhet, tehát kettős forrása is lehet (l. e pontban a tavdai nyelvjárási adatok tárgyalásánál).

(b) Szólnom kell a „T *üχ*, KO *ä•kβä*, So *ä•Gβä* usw. 'ein' ist eine Ableitung, das Grundwort ist (Kann. Mskr.) P *εβ*, VN, VS *äβ*, LO *äβ* id. Es hat das bekannte Suffix *-kβä*, *-kβä* usw.” (Liimola 1963: 22–23) tévedésről is. Fölöttébb kétségesnek tartom, hogy a T *üχ*, KO *ä•kβä*, So *ä•Gβä* stb. 'ëggy' olyan derivátum lenne, amely a P *εβ*, VN VS *äβ*, LO *äβ* '1' számnév és a *-kβä*, *-kβä* stb. képző

⁵ Kannisto 1919.

⁶ Munkácsi 1894a.

együttese lenne. Az 'ëggy' jelentésű számnév LO $-k\beta\grave{a}$, So $-k\beta\grave{a}$ elemének magánhangzója és a kicsinyítő képző $-k\epsilon$ magánhangzója ($-e$, $-e$, vö. pl. So $\grave{a}yik\beta e$ 'lányka', KEM 3b) közti különbség szerintem arra mutat, hogy két különböző morfológiai egységről van szó, ráadásul nehéz lenne megokolni, hogy egy kicsinyítő képző a nem-attributív funkciót hordozná. Ha ilyen $-k\epsilon$ képző járt volna az $\grave{a}\beta$ ($= \grave{a}w$) stb. hangalakú 'ëgy' számnévhez, számot kellene adni arról is, mi történt a w -vel. A P $\epsilon\beta$ stb. alakok jelzői funkcióban szerepelnek (vö. Liimola 1963: 14), amelyek nyilván nem olyan hangsúlyosak, mint a nem-attributívok; a $k\beta$ ($= k$) fonémahasadást szenvedett el: $k\beta > k$, β ($= k > k$, w). Liimola feltevése nem is ad magyarázatot arra, hogy a rövid nem-attributív alakok egy része k -ra, más része β -re végződik (l. adattár). Fonémahasadás történhetett tehát, ilyenre az osztjából idézhetek affrikátás példákat:

– Kaz $\grave{u}\epsilon\grave{s}\grave{t}\grave{a}\grave{t}\grave{t}$ ($= wet\grave{s}\grave{a}\grave{t}$, fonetikusan: $we\check{c}\grave{c}\grave{a}-t\check{t}$, DEWOS 1557), O $\grave{u}\epsilon\grave{t}\grave{s}\grave{a}\grave{d}\grave{a}$ \sim $\grave{u}\epsilon\grave{t}\grave{s}\grave{a}\grave{d}\grave{a}$ ($= wet\grave{s}\grave{a}\grave{t}\grave{a}$ \sim $west\grave{a}\grave{t}\grave{a}$, DEWOS 1557) 'aus der Verlegenheit helfen' < zürj. $ve\check{s}t\grave{t}ini$ 'loskaufen, auslösen' (l. Toivonen 1956: 23, még vö. Honti 1979: 85),

– (Ahlqvist) $v\grave{t}\acute{s}\grave{a}-$, $ut\acute{s}\epsilon-$ \sim $v\grave{u}\acute{s}\grave{t}\grave{a}-$ 'denken, wollen' (Ahlqvist 1880: 152, 155, 158), még vö. Kaz $\grave{u}\epsilon\grave{t}\acute{s}\grave{t}\grave{t}$ ($= w\acute{u}\acute{t}\acute{s}\grave{a}\grave{t}$, fonetikusan: $w\acute{u}\acute{c}\grave{c}\grave{a}-$, $w\acute{u}\acute{c}\acute{c}\grave{a}-$, DEWOS 1649), O $\grave{u}\epsilon\grave{t}\acute{s}\grave{t}\grave{a}\grave{d}\grave{a}$ ($= w\acute{u}\acute{t}\acute{s}\grave{t}\grave{a}$, fonetikusan: $w\acute{u}\acute{c}\acute{a}-$, DEWOS 1649) 'wünschen, wollen' (KT 259a) < zürj. $vi\check{z}$ - 'besichtigen usw.' (Rédei 1985: 213), de vö.

– Kaz $\grave{u}\epsilon\grave{t}\acute{s}\grave{t}$ ($= w\acute{u}\acute{s}\acute{t}\acute{t}$, fonetikusan: $w\acute{u}\acute{c}\acute{c}\acute{a}$, DEWOS 223), O $\acute{u}\grave{t}\acute{s}\grave{t}\grave{a}$ ($= o\acute{s}\grave{t}\grave{a}$; $o\acute{s}$ -, DEWOS 223) 'schwimmen' (KT 96a) < ösosztj. $*o\acute{c}\grave{t}\grave{a}$.

(γ) A TJ $\grave{u}(k_u)\grave{a}\bullet n$ k_u -jának (egyáltalán a palato-veláris mássalhangzók) labializáltsága az ösvogulban labiális magánhangzó szomszédságában bekövetkezett labializáció eredménye (vö. Honti 1982: 28–29, 33–37, 1999: 38–41), amely a labiálisként megmaradt magánhangzó mellett lehet akár labializált, akár nem labializált, vö. TJ $\grave{u}\chi \sim \grave{u}\bullet ki$, TČ $\grave{u}\chi \sim \grave{u}\bullet ki$, TJ $\grave{u}(k_u)\grave{a}\bullet n \sim$ TČ $\grave{u}ki\bullet n$.

1.2.2.2.2. A tavdai vogul \grave{a} elemről

A TJ $\grave{u}(k_u)\grave{a}\bullet n$, TČ $\grave{u}ki\bullet n$ formák $-i$ - eleme nem az esetrag előtti egykori tövéghangzó, hanem a nem-attributív 'l' nyomatékositója. Az én nyomozásom Liimolától részben eltérő eredményre vezetett. A vogul keleti és a nyugati nyelvjárásaiban az $(*(\acute{a})\gamma >)$ $-(\acute{a})\gamma \sim -\acute{a} \sim -\acute{a}$ szekvencia gyakori megfelelésnek számít mind a főnévi tövégekben, mind a duáliszjelekben (Liimola 1963: 12–13, 19), pl.

KU $\grave{a}\grave{a}n\grave{a}\gamma$, KM $\acute{a}\grave{a}n\grave{a}\gamma$, KO $\acute{a}\grave{a}n\grave{a}$, P $\acute{a}\grave{a}n\epsilon\gamma$, VNK $\acute{u}\grave{a}n\grave{a}\acute{a}$, LO $\acute{a}n\acute{a}\gamma$, So $\acute{a}n\acute{a}\acute{a}\gamma$ 'beide Schalen, beide Näpfe' (Liimola 1963: 13) \leq TJ TČ $\acute{a}\acute{a}n\bullet$, KU $\acute{a}\grave{a}n\grave{a}$, KM $\acute{a}\grave{a}n\grave{a}$, KO $\acute{a}\grave{a}n\grave{a}$, P $\acute{a}\grave{a}n\grave{a}$, VNK $\acute{u}\grave{a}n\grave{a}$, LU $\acute{a}n\acute{a}$, $\acute{a}\grave{a}n\grave{a}$, LO $\acute{a}n\acute{a}$, So $\acute{a}n\acute{a}$ 'Schale, Napf, Tasse' (KEM 72b–73a),

TJ *ērũ•*, *ērkat* (pl.), KU *ērì*, *èrɣat* (pl.), P *ieriy*, *ieri*, LU *ĩeri*, *ĩerrat* (pl.), LO So *ēriy*, *ērɣāt* (pl.) 'Gesang, Lied' (KEM 87b),

TJ *kβelũ•*, *kβe•lkat* (pl.), KU *kōāli*, P *kuāliy*, LU *kozli*, LO So *kβāliy* 'Seil, Strick', vö. LU *kβalɫɲ*, LO *kβālɣ̃ɲ*, So *kβālɣ̃ɲ* 'mit einem Strick versehen' (KEM 256a/b),

TJ *āñi•*, KU *ōñ*, LU *uñhá*, *ùhá*, LO *ōñiy*, So *ōñiy* 'Stiefmutter' (KEM 72b),

TJ *erũ•*, KU *āri*, *āri*, *āri*, KM *āri*, KO *āri*, P *gèriy*, *gèri*, VN *āri*, LU *ēri*, LM *āri*, LO *āriy*, So *āriy* 'zu viel, mehr, sehr, hoch' van, amely a TJ *ār* 'viel' transzlatívusza (KEM 85a)!!! A TJ TČ *erũ•n*, LO *arɣēn*, So *arɣēn* 'zu viel, mehr, sehr' keleti és nyugati megfelelőiben: KU *ārīn*, *ārīnə*, KM *ārīnə*,⁷ VNK *ārīn*, LU *ērin* nem is tér vissza a *ɣ*, de az északiakban igen (l. az iménti LO és So nyelvjárási adatokat és KEM 85b).

Hasonló szóvégi magánhangzó-megfelelést találunk akkor is, ha a szóvég eredetileg nem tartalmazott *-*əɣ* szekvenciát, pl.

TJ TČ *āñi•*, KU *ōānə*, KM *ōānə*, KO *ōānə*, P *zānə*, VNK *üōnə*, LU *ānə*, *oɣnə*, LO *ānə*, So *āni* 'Schale, Napf, Tasse' (KEM 72b–73a)

TJ TČ *ñil̃i*, KU *ñələ*, KM *ñələ*, P *ñi'la*, VN *ñi'la*, VS *ñil̃a*, LU *ñil̃a*, LO *ñil̃a*, So *ñi'lə* 'vier' (KEM 356b).

Úgy vélem tehát, hogy legalább alternatív magyarázatként igenis helyes lehet Munkácsinak azon felfogása, hogy a nem-attributív tavdai (Munkácsi) *uki*, (Kannisto) *ük̃i* '1' a nem-attributív duáliszi (Munkácsi) *kiñi*, (Kannisto) *kiñ̃i* '2' analógiájára kapta szóvégi magánhangzóját, amelynek egyik lehetséges előzménye a duáliszi *-*əɣ* volt (l. még a vogullal kapcsolatos rész első bekezdését!).

A két obi-ugor nyelv 'kettő' számnevéről l. még a magyar adatok értelmezéséről íródott pontot (1.2.2.1.).

1.2.2.2.3. Egyéb nem-attributív vogul számnevek

1.2.2.2.3.1. A -*kar* stb. utótagú számnevek

A tavdai vogulban eléggé általános, hogy a nem-attributív számnév az ismeretlen eredetű, jobbra -*k̃ar* hangsorú utótaggal van képezve, ritkábban más nyelvjárásokban is előfordul, pl. TJ TČ *kiñ̃kar* [nem-attr.] 'Zwei' (KEM 397a), TJ TČ *kōrəm̃kar*, P *kūrəmkār* [nem-attr.] '3' (KEM 352b), TJ *βēt̃kar*, TČ *βegt̃kār* [nem-attr.] 'Dreißig' (KEM 177b). A TJ TČ *ōχ̃k̃ō•r* nem-attributív számnévi alakban az *üχ̃* '1' és a -*k̃ar* utótag magánhangzójában kölcsönös asszimiláció történt, sőt az '1' réshangja is hátrább képzetté lett, még vö. KU *äχ̃χ̃ar*, *äχ̃χ̃ar*, KM *äkũkar*, KO *äkk̃ar*, P *εβkar̃*, VNK *äβkar̃*, VS *äβkār*, LU *ek̃k̃ār* 'ein (nicht Attr.)' (KEM 28a), TJ TČ *kōrəm̃kar*, P *kūrəmkār* [nem attr.] '3' (KEM 352b), TJ

⁷ Az *ārīnə* szóalaknak Kannisto kéziratában vagy *ārīnə*, vagy *ārīnə* hangalakúnak/betűsorúnak kell lennie.

šatə•rəerüōxkə•r '1001' (KEM 85b), T *uxkhər* 'egy (önállóan); eins' (MK 29b), T *kit-khər* 'kettő; zwei' (MK 81a), T *khōrēm-khār* 'három; drei' (MK 81a), T *lqu-khər* 'tíz; zehn', *nelūx-khər*⁸ 'negyven; vierzig' (MK 81a). Egyéb képzett névszókban is találkozni ezzel az utótaggal, pl. TJ *kōšō•nqiləpkar* 'Elch, „der Langbeinige”' (KEM 369b), P *kimṇkar*, *kuṇṇkar* 'verheiratete Frau' (KEM 307b). E képzőelemet illetően l. Szabó 1904: 457, Fincziczky 1928–1930: 378, még vö. Munkácsi 1894b: 110. – Ezen utótag minden bizonnyal azonos a T *khər*, *khār*, *kur*, K *khār*, *χār*, P *khār*, *kar*, LU *khar*, LM *khar*, *khār*, N *χar* 'valami, ember, lény (kiegészítő szó); etwas, Wesen, Mensch (Ergänzungswort)' szóval (MK 80b–82a), amely szót nem látom említve Kannisto szótárában (KEM 338–339), legfeljebb a „kiegészítő szó; Ergänzungswort” lenne sejthető ebben: KU *χar* „(Füllwort) also, das heißt” (KEM 338b). Ismereteim szerint Liimola csak egy alkalommal nyilatkozott ezen utótagról, mégpedig ekképpen: „Als absolute Form wird sonst (Kann. Mskr.) TJ, TČ *ōxkə•r* (< *ūx* 'ein' + *kōr* 'Sache, Ding') gebraucht, z. B. TJ *ō. elāsəm* 'ich habe eines getötet'... TČ *āβā•n āl ōxkə•rān* 'Töchter haben sie eine', eigtl. 'ihre Tochter ist ihre Eine'" (Liimola 1963: 22–23), de a *kōr* 'Sache, Ding' tehát nem található meg önállóan Kannisto szótárában. Ezen szó eredetét tehát nem ismerem, de a szakirodalomban vannak kísérletek a magyarázatára: Munkácsi (1893: 88) szerint e képzőnek van rokona a jurákban: „*har* 'maga': déli vog. *khər*:... *jāni-khər* 'nagy valami'”. A Munkácsi feltette vogul–jurák etimológiai kapcsolat valószínűtlennek látszik, a jurák szó ugyanis Castrén szótára (1855/1974: 6) szerint: *har* „Stamm des Reflexiv-pronomens”, modern forrásokban pl. O *χarn* 'ich selbst' (Lehtisalo 1956: 152b–153b), *xāp''h* 'я сам, я самá' (Tereščenko 1965: 754a–755b). Inkább arra gondolok, hogy e vogul utótag forrásául szolgáló főnévnek lehet etimológiai kapcsolata a szelkup **-kər* (**op* '1' + **-kər* > **opkər* > *okkər*, *ukkər*) elemmel; valamikor talán ez az **opkər* '1' lehetett a nem-attributív '1'.

1.2.2.2.3.2. Az *-ūt*, *-u't* elemű számnevek

Egyebek közt a LO *ki'titūt*, So *kititū't* 'Zweite(r/s)' (KEM 397b), LO *nilitū't*, So *nilitū't* 'vierte(r/s)' (KEM 536b) sorszámnevek tartalmazzák ezt az elemet (még vö. 1.2.2.3.).

1.2.2.2.4. A vogul '3' állítólagos nem-attributív változata

Röviden a '3' jelentésű vogul számnévről is szólnom kell, mert Rombandeeva szerint ennél is megvan az „attributív ↔ nem-attributív” kettősség. Én azonban a szótárakban nem találtam ilyen értelmű közlést, ill. ami van, az az összes

⁸ Ez alighanem részben téves a *χ* miatt, vagy e *χ* asszimiláció eredménye lehet, valójában ugyanis *-wχ*- lenne várható.

tő- és sorszámnévnél több nyelvjárásban is meglévő, a *-kar* elemet tartalmazó derivátum, vö.

TJ TČ *kōrəm*•, KU *χūrəm*, KM KO *ku r³m*, P *kūrəm*, VN *kūr^mm*, VS *kūr^mm*,
 LU *kūr^mm*, LO *χūr^mm*, So *χūr^mm* 'drei' (KEM 352b),
 TJ TČ *kōrəmkar*, P *kūrəmkar* [nem-attr.] '3' (KEM 352b),
 T *khōrēm*, *khurēm*, *khōrēm*, *khōrēm* 'három; drei' (MK 127a),
 T *khōrēm-khār* 'három; drei' (MK 81a).

Rombandeeva ekként vélekedett erről: „Количественные числительные обозначают количество определенных предметов или отвлеченное число понятие числа. [Bekezdés] 1) *akwa* 'один', в устьсосьвинском диалекте имеет вариант *aka* (*akw*, *ak* выступают в функции определения или неопределенного артикля); [Bekezdés] 2) *kitij* 'два' (*t'itij*, *kitay* – диалектные варианты; *kit*, *t'it* выступают в функции определения); 3) *χūrum* 'три' (*χūram* – диалектный вариант; *χūrm* выступает в функции определения)” (Rombandeeva 1973: 91). E közlés nyomán Helimskij (1980a: 6, jegyzet) is ezt a kettőséget vallotta az '1' és a '3' számnevekkel kapcsolatban, de a rövidebb alakokat később – helyesen – az attributív formák redukciójának tekintette (Helimskij 1982: 115, jegyzet). Én attributív funkcióban csak a hosszabb alakokkal találkoztam: So *χū•j^mm* *χūmn* 'von drei Männern', *χū•j^mm* *nē* 'drei Frauen' (WV 1: 142, 223), *χū^mm* *et* 'drei Nächte' (WV 1: 260), *χū^mm* *ūsil* 'mit drei... Schritten' (WV 1: 260), *χūj^mm* *ūje* 'die drei Tiere' (WV 1: 358), *χūj^mm* *āyim* 'meine drei Töchter' (WV 1: 359), de rákövetkező magánhangzós kezdetű szótag előtt a rövidebb alak szerepel: *χūrmit* 'dritte(r/s)' (KEM 353).

1.2.2.3. Osztyák

Az osztják Vj *ějət* '1' nem-attributív számnév *t* eleme korábbi feltevésem szerint mutató névmási eredetű vagy névszóképző, a V *ějəl*, Trj *ějəl* '1' *l*, *л* eleme viszont az egyes számú 3. személyű birtokos személyjellel azonos, a *t*-ző nyelvjárások *t*-je esetében azonban nem dönthető el, melyik mássalhangzó volt a forrás, mivel ezekben az ősoosztják **t* és az **л* egybeesett *t*-ben (Honti 1986: 77, 1993: 135). Most inkább azt látom valószínűnek, hogy a vogul LO So *ut* 'Sache, Ding' szó (KEM 130) osztják megfelelője, a V Vj *ot* stb. 'Sache, Ding' (DEWOS 205, l. még Sauer 1967: 211–212) agglutinálódott az '1' jelentésű Vj nyelvjárási attributív számnévhez, amellyel a vogulban is képződik nem-attributív számnév (vö. 1.2.2.2.3.2.), pl. LO *ki-titūt*, So *kititūt* 'Zweite(r/s)' (KEM 397b), LO *nilityt*, So *nilityt* 'vierte(r/s)' (KEM 536b), de mindkét obi-ugor nyelvben egyéb főnevek képzésére is szolgál, pl. LO So *tēn-ut* 'Speise; Essen' (KEM 130a, 863a), V *lit-ot*, Vj *int-ot*, Kaz *лет-от* 'Speise' (DEWOS 206) (mindkét nyelv 'Speise' jelentésű szavának első eleme az 'eszik' ige participium praesentise, tehát a voltaképpeni jelentés 'evő valami' = 'ennivaló').

A samojéd nyelvekbeli helyzetet már Castrén ismertette: „Wie in den Fin-
schen wird auch in mehreren Samojedischen Sprachen das collective Zahlwort
rurch den Instructiv der Cardinalzahlen ausgedrückt, die Dialekte aber, die den
rstructiv nicht besitzen, brauchen statt seiner den Locativ. Im Jurakischen kön-
n bei der Bildung der Collectiva beide Casus benutzt werden; z. B. *sidehana*,
temboi 'zwei zusammen', *naharpoi* 'drei zusammen' u. s. w. Ausserdem giebt
in diesem Dialekt für den Begriff 'beide' eine besondere Form *sidebtihi* oder
lebti?. Dieser Begriff wird im Ostjak-Samojedischen durch den Dual der Car-
dinalzahl: *sedeâge*, *śedeâg*, *śiteâg*, *śitteâg*, ausgedrückt, alle übrigen Collectiva
er durch den Instructiv ersetzt, z. B. oder *ôkerhe* oder *ôkerse* 'allein', *nâgurhe*
er *nâgurse* 'drei zugleich' u. s. w. In der Tawgy-Sprache und im Jenissei-Dia-
kt kann ich keine Collectiva angeben, aber im Kamassinschen werden durch
a an die Cardinalzahlen angefügtes *go*, *gö* gebildet; z. B. *śidegö* 'beide', *nâgurgo*
'zwei zusammen', *thê'degö* 'vier zusammen', *sumnaŋo* fünf zusammen', *muktugo*
sechs zusammen', *bie'dgö* 'zehn zusammen' u. s. w." (Castrén 1854/1966:
1–202).

A jurák *šīd'əxǝ''ʔ* 'beide' stb. duálisjeljes forma, de a *šīd'e•ptǝ''ʔ*-típusú alakulatok (Lehtisalo 1956: 448ab) *-ptǝ''ʔ* stb. elemének mibenlétét a rendelkezésemre álló szakirodalom alapján nem sikerült tisztáznom. Salminen tundrai jurák morfológiai szótárában találtam a *syidyabti°h*, *syidibti°h* 'mindkettő' alakokat (Salminen 1998: 256), amelyek végződését -(i)PTE~IØ formában határozta meg Salminen (levélbeli közlés), de ő sem tudja, milyen elemről van szó. Castrén (1854/1966: 202) a *sidebtihi°?*, *sidebti°?* alakokban ezt insztruktívuszragként minősítette, de nyelvtanában nem találtam ilyen jurák esetet (Castrén 1854/1966: 107–138). Mindössze ennyit közöl erről az esetről: „Der Instructiv bezeichnet das Mittel, wodurch eine Handlung bewerkstelligt wird, kann jedoch in den meisten Dialekten durch den Locativ ersetzt werden” (Castrén 1854/1966: 108).

A jurák *šīd'exʷ* (Lehtisalo 1956: 448a) adathoz feltűnően hasonló a Mikola (1995: 206) közölte *šizehoz, sizechoz*⁹ 'je zwei', ennek a végződése azonban ablátívuszi esetrag, vö. „отложительный падеж: -xʷ” (Tereščenko 1966: 442), tehát aligha lehet az iménti nem-attributív jurák számnév alaki és funkcionális megfelelője, különben is voltaképpen jelentése 'kettőből, kettőtől, kettő közül', vö. *momtu ci zexoʷ okkai* 'шесть больше двух' (Tereščenko 1973: 126).

⁹ A mássalhangzót jelölő *з* betű hangértékét l. Mikola 1995: 10.

Janhunen (1977: 71) a 'két' számnevet összamojéd **kitä* alakban, a jurák, a szelkup és a kamasz 'kettő' számnevét kollektívumi funkciójú duáliszi formaként rekonstruálta: **kitäkê(-)*. Helimskij lényegében elfogadta Janhunen rekonstrukcióit: „Совокупность рассмотренных фактов самодийских языков дает основание для реконструкции сам. **kitekâj* (неатр.) в отличие от **kite* (атр.). Ср. принципиально сходную (с отличием в деталях фонетики и семантики) реконструкцию Ю. Янхунена **kitä* 'zwei' – **kitäkê(-)* id. (koll.) 'beide' (Janhunen, 71)” (Helimskij 1980a: 8).

Helimskij (1982: 116) szólt arról, hogy Tereščenko (1979: 152) szerint a tavgi *cumi* [= *šiti*] '2' számnévnek van duáliszi alakja, de Tereščenko erről semmit sem közölt sem a most hivatkozott könyvében, sem a tavgit bemutató tanulmányában (vö. *cumu* 'два' = *šiti*, Tereščenko 1966: 426). Megpróbáltam kideríteni a rendelkezésemre álló forrásokból, mi lehet ez, azonban Katzschmann hatalmas kresztomátiájában sem bukkantam e számnév duáliszi alakjára (vö. Katzschmann 2008: 289–290, 380).

Salminen (levélbeli közlés) hívta föl a figyelmemet arra, hogy a tavgiban a 'molemmat; mindkettő' a *bənsə* 'kaikki; mind; alle, ganz' (Wagner-Nagy 2002: 100, Katzschmann 2008: 168; Salminen: *бəнсə*) általános névmás duáliszával fejeződik ki (vö. magyar *m i n d k e t t ő*): *bənsəgəj* 'alle, ganz' (Katzschmann uo.; Salminen: *бəнсəгəй*), még vö. *bānsa* 'all', *bənsəgai* 'alle beide' (Castrén 1855/1974: 68).

A szelkupot illetően is felmerült e kettősség gondolata: „Числительные от 1 до 7 наряду с самостоятельной формой имеют атрибутивную... Для выражения 'один' существует слово... *оккыг*; его атрибутивная форма *оккэ*; например: *оккыг* *ъ°:джэ* 'одно слово'... У числительных 3, 4, 5, 6 самостоятельная и атрибутивная формы совпадают” (Gevlič 1969: 72). Gevlič utolsóként idézett mondata alapján teljesen komolytalannak kell tekintenem ezt a közlést, nekem ugyanis azt sugallja, hogy tulajdonképpen a '3'-tól fölfelé is megvan valamiképpen e kettősség. Az utóbbi évek során megjelent és általam megnézett szelkup szótárak közül csak egy tartalmazza az '1' számnévnek ilyen kettős alakját: „*okker* Zahlwort 'eins'” ~ „*okkə* *K u r z f o r m*” (DSA 33–34; én emeltem ki, H. L.; még vö. Honti 1993: 308). Gevlič közlését tehát vaklármaként könyvelhetjük el, bár jó húsz évvel ezelőtt még óvatosan fogalmaztam: „Aus seinen [= Gevlič'] widersprüchlichen Mitteilungen läßt sich letztlich nur entnehmen, daß '1' zwei Varianten habe, was allerdings die sonstigen Mitteilungen über die selkupischen Zahlwörter nicht belegen” (Honti 1993: 136), de adattáramba mégis fölvettem (Honti 1993: 308).

A szelkupban ma bizonyosan nincs nem-attributív '1', amit a következő adat is bizonyíthat: *ukkərmə eŋa* 'один у меня имеется' (Prokof'ev 1937: 107), szó szerint: 'egyem van', itt ugyanis az *ukkərmə* '1' számnévhez járul a *-mə* egyes számú 1. személyű birtokos személyjel. Korábban esetleg éppenséggel ez lehetett a

nem-attributív '1', mégpedig az **op* '1' származékaként (vö. alább), lévén hosszabb: **op* '1' + *-*kər* > **opkər* > *okkır*, *ukkır*, amely elfoglalta az eredeti attributív számnév rendszerbeli helyét (valami ilyesmi indulhatott meg talán a magyar *két* ~ *kettő* viszonyában is). Castréntól (1854/1966: 97, 141) származik az az állítás, hogy az *otti* vagy *opti* komitatívuszrag lenne, Prokof'ev (Prokof'jev 1931: 95, Prokof'ev 1935: 103, 1937: 32) tőle vette ezt át. Janhunen kapcsolta össze ezt az elemet az '1' számnévvel, és Prokof'evre hivatkozva minősítette az -*opti*, -*opti*, -*ępti* 'mit' elemet komitatívuszragnak. Helimskij (1980b: 184, 1980d: 324) azonban nem esetragnak, hanem – okkal – névutónak tekinti. E névutónak az '1' számnévvel való összekapcsolása nekem teljes mértékben indokoltnak tűnik, az '1' számnévből született meg ugyanis több uráli nyelvben az 'együtt' névutó és adverbium, vö. pl. magyar, finn *yhdessä*, vogul TJ *ü̱ḵṉṉ*, TČ *ü̱ḵṉṉ*, KU *ä̱ḵβ̱ä̱ṉ*, KM *ä̱ḵβ̱ä̱ṉ*, P *ęḵę̱ṉ*, VS *ä̱ḵβ̱ē̱ṉ*, LU *ę̱g̱β̱ē̱ṉ*, KU *ä̱ḵβ̱ä̱ṉ*, KM *ä̱ḵβ̱ä̱ṯ*, P *ęḵę̱ṯ*, VNK *ä̱ḵē̱ṯ*, VS *ä̱ḵβ̱ē̱ṯ*, LU *ę̱g̱β̱ē̱ṯ* (Liimola 1963: 19, 22, KEM 28a), osztják V *ějəɣ̌*, *ěǰnə*, Vj *ějəɣ̌*, DN Ko *exa*, Kaz O *jǎxa* (DEWOS 16, 18), jenyiszeji *not* 'zusammen', vö. *no* 'eins' (Mikola 1995: 176), szelkup *ukkıṟm̱nṯi*, *ukkıṟśak* 'zusammen' (Erdélyi 1969: 283, 284). Ezen származék pedig el is szakadhat alapszavától, nyilván a legtöbb magyar beszélő sem érzékeli e számnévnek és e származékának összefüggését. A nagy szelkup szótár Janhunenre (1977: 28) hivatkozva **op* 'eins' rekonstruktum alatt (DSA 5a) *optaj* alakban és névutóként közli e lexémát.

Ugyancsak Salminen levélbeli közléséből származik az az észrevétel, hogy a szelkupban van *śitnaj* (< *śitə* '2' + *naj* 'auch') 'beide; molemmat, kumpikin' (DSA 192, 358) is; még vö. *senne*, *sinne* 'beide' (Castrén 1855/1974: 158, 160).

Úgy tűnik, a kamaszban is lehet birtokos személyjellel képzett nem-attributív, '1' jelentésű számnév: *o^bd^o* (?) 'einer' (DJ 49a), vö. *kābā'*, *kābā'* 'Anhöhe': *kābā'dā* ['seine Anhöhe'] (DJ 24a, 140, 141), ahol a -*dā* az egyes számú 3. személyű birtokos személyjel.

A kamasz -*go*, -*gō* végződés a '2'-nél magasabb számnevekből is képez gyűjtőszámneveket, amint Helimskij megfogalmazta: „Аналогическому обобщению могло способствовать затемнение значения двойственности у -*gō* ~ -*go* ~ -*yo* ввиду исчезновения этого показателя из именной парадигмы: Ду. существительных отражается в камасинском материале единственным примером *kaγāzəgəj* 'два брата' (Künnap Syst. I,¹⁰ 18), где мы имеем, по-видимому, дело с лексикализовавшейся формой прежней парадигмы, сохраненной благодаря семантической специфичности образований с так называемым взаимно-соединительным суффиксом. Впрочем, в новейших камасинских материалах мы находим рассматриваемый фомант во фразах *a_{mi}' š ē D ō • g u mā:lu p̄'iba•* 'А мы двое остались', *a_{mi}' š ē D ō g ū*

¹⁰ Künnap 1971.

mã' nan amnõ:la' p'i•_bar 'А мы д в о е дома сидели (ведь)' (Künnap KT I,¹¹ 117, 125), но не обнаруживаем в *a_dẽze•η_bar s u ã n ā • šõ:bi'ĩ•* 'А они (ведь) п я т е р о пришли' (Künnap KT II,¹² 133). Эти примеры можно расценивать или как реликт состояния, предшествовавшего обобщению форманта *-gõ ~ -go ~ -yo* на все собирательные числительные, или – скорее – как свидетельство распада данного разряда числительных, идущего в направлении, противоположном пути его формирования (больше всего формант сохраняется в слове 'два')" (Helimskij 1982: 116–117; én emeltem ki, H. L.).

1.3. Az ugor–szamojéd számnév-kettősség kora

Abban egyetértek Helimskijel, hogy egyrészt az ugor és a szamojéd nyelvek 'kettő' számnéve aligha lehet egymástól független, én ugyanis uráli alapnyelvi örökséget látok ebben, másrészt pedig a környező (uráli és nem uráli) nyelveknek lehetett némi szerepük abban, hogy a 'kettő' legalább részben megőrződött ezekben a nyelvekben.

Az ugor–szamojéd izoglossza alternatív módokon történt megszületéséről és az összamojéd **kitekâj* létrejöttének lehetséges körülményeiről az én megítélésem szerint azonban tévesen szólt Helimskij: „Отнесение генезиса неаттрибутивной формы числительного 'два' к тому или иному периоду древнейших угорско–самодийских языковых связей отчасти затрудняется тем, что в данном случае мы имеем дело с параллелью прежде всего структурной (материальное сходство в. *kettõ* < *kettõk*, мс. *kitij*, х. *kätkən*, сам. **kitekâj* объясняется построением всех этих неаттрибутивных форм из этимологически тождественных элементов, восходящих к урал. **käktä* 'два, и показателю Ду. **-ka/*-kä*). Поэтому следует считаться как с возможностью реконструкции праязыкового источника неаттрибутивных форм типа **käktä-kä*, так и с возможностью появления этих форм конвергентным путем или вследствие заимствования. В последнем случае следует исключить предположение о появлении неаттрибутивных форм под обско-угорским влиянием уже в отдельных самодийских языках, поскольку имеется км. *šidēgə*, которое было бы опрометчиво считать результатом весьма гипотетических обско-угорско–камасинских контактов. Наличие в *kettõ* позволяет датировать появление рассматриваемой структурной модели в угорских языках по крайней мере общеугорским периодом. Изложенные выше данные естественнее всего объяснять тем, что неаттрибутивные формы угорских и самодийских языков восходят к урал. неаттр. **käktä-kä*, имевшейся, вероятно, лишь в восточном ареале праязыковых диалектов. Однако нельзя заведомо исключать и альтернативные допущения: а) эти формы параллельно

¹¹ Künnap 1976a.

¹² Künnap 1976b.

развились в уже обособившихся, но контактировавших друг с другом угорском и самодийском праязыках, б) структурная модель этих форм была заимствована из праугорского или праобско-угорского в прасамодийский; в) эта модель была заимствована из прасамодийского в праугорский” (Helimskij 1982: 118–119).

E keletkezési magyarázatokat elvetendőnek tartom, mégpedig a következő okokból:

(1) Az egymástól már elkülönült, de még kapcsolatban állott ugor és szamojéd nyelvi közösség nyelvileg már önállósulhatott, tehát sem a ’két’ számnév, sem a duálisjel hangalakja nem lehetett azonos a két nyelvágban, ennek következtében az ugor és a szamojéd formáknak a szemantikai kapcsolata világos lehetett az esetleges kétnyelvű beszélők számára, de az etimológiai már nem. Kétségtelen, hogy ezen ugor és szamojéd számnevek nemcsak az ősi (uráli) ’két’ számnevet tartalmazzák, hanem az ősi (uráli) duálisjelet is. Éppen ezért a ’kettő’ csak az uráli alapnyelvből származtatható, vagyis én is uráli **kākā-kā* ’kettő’ alapalakból számolok; a konvergens fejlődést azért tartom kevésbé valószínűnek, mert a finn-permi nyelvek egyike, a cseremis is ismeri a nem-attributív számnevek kategóriáját, még ha más elemekkel történik is annak a képzése.

(2) Az én ismereteim szerint a nyelvek nem szoktak morfoszintaktikai szerkezeteket lemásolni (ehhez vö. Fodor 1986: 194, 1987: 323, Honti 1993: 193–200, 2008: 302–303). Azt semmiképpen sem tartom lehetségesnek, hogy az ugor vagy az obi-ugor alapnyelvből került volna át a szamojéd alapnyelvbe ez a nem-attributív számnévi szerkezet, hiszen ehhez még igen közelinek kellett volna lennie a két alapnyelvnek vagy a két csoport tagjainak. Ugyanezen okból az is elvetendő, hogy e szerkezet az összsamojédból került volna át az ősugorba.

2. Kisebb megjegyzések (főleg) a vogul számnevekről

2.1. Vogul hangtani anomáliák

Több adatban is az látható, hogy a lexikalizálódás következtében szabálytalan hangváltozások következtek be. Ilyenek a

KU *háлаβ* ’8’ (< ösvog. **hālā* [< < Ug **hālā* ’8’] + **lǝ* ’10’), vö. pl. TJ *háла•лө*, So *hólǝlyβ* ’8’ (KEM 533a),

KU *ontәлаβ*, KM *ontәлаβ*, KO *ontәлаβ*, P *ont’лаβ*, *ontлаβ*, VNZ *antlou*, VNK *ant’лаβ*, VS *antalou*, *antlou* ’9’ (< ösvog. **änttāl* ’seitenlos’ + **lǝ* ’10’) (KEM 71a), vö. pl. TJ *antā•лө*, So *öntǝlyβ* ’neun’ (KEM 71a),

TJ TČ *hēлò* ’40’ (KEM 536a) (< ösvog. **hīlā* ’4’ + **lǝ* ’10’),

ezekben ugyanis hosszú likvida lenne várható.

KU *ki•tšətā•tpən* '250' (KEM 397a) (< ösvog. **kīt* '2' + **šūtštpən*¹³ '100.'; itt a *šət* a *šāt* '100' [KEM 808a] alakból torzult nyilván a hangsúlytalanság miatt.

TJ *setšā•t*, TČ *setšā•t* '700' (Kannisto 1919: 21, KEM 809b), első szótagi magánhangzója talán a második szótag hosszú magánhangzója és a lexikalizálódás miatt módosult, az általam közölt T *sātšēt* (Honti 1993: 297) első szótagi magánhangzója pedig elírás eredménye; vö. KU *sōātšāt*, KM *sōātsēt*, So *sātsāt* '700' (KEM 809b), TJ *sāt*, TČ *sēāt*, KU *sōāt*, *sōāt*, KM *sōāt*, KO *sōāt*, P *sōāt*, *sōāt*, VN *sūōt*, *sūōt*, VS *sōāt*, LU *soāt*, *soāt*, LO *sāt*, So *sāD*, *sāt* 'sieben; Woche' (Kannisto 1919: 3, KEM 808a).

2.2. A vogul tízesnevek képzése

A vogul tízesnevek képzésére kétféle, igen régi elem szolgál, egyrészt a *-mən/-pən* (< < FU **mən* '10', Honti 1993: 117 kk.), másrészt a **lǝ* '10' (< < FU **luka* '10', l. Honti 1993: 120 kk.):

TJ TČ *ē•tłə•* ~ KU *ätpən*, KM *ätpən*, KO *ätpən*, P *ē•tpən*, VNK *ätpn*, VS *ät•tp* (de vö. *ät•tpnt* '50.'), LU *etpən*, LO *a•tpən*, So *atpən* '50' (KEM 128a),

TJ *kātłə•*, TČ *kātłə•*, P *kō•tłəβ*, VN *kōtłəβ*, VS *kō•tłəβ*, LU *kotłəβ* ~ KU *χōtpən*, KM KO *kō•tpən*, LO *χōtpən*, So *χōtpən* '60' (KEM 386b),

TJ *sātłə•*: s.*kar*, KU *sātłəβ*, KM *sōātłəβ*, KO *sōātłəβ*, So *sātłəβ* '70' (KEM 809a), N *sātłou* ~ *sātpən* '70' (MK 534, Honti 1993: 300).

A nyugati nyelvjárásterületen helyenként a *-mən/-pən* erősen megrövidülhetett: VS *ät•tp* '50', de a sorszámnévben visszatér a hosszabb képző: VS *ät•tpnt* '50.'. Ezt az elemet a most megjelent vogul szótár tévesen (Steinitz szóhasználatával – természetesen más összefüggésben – élve: grundfalsch!) önálló lexémaként és jelentés nélkül(!) közli: KU KM KO *pən*, P *p•n*, VNK *pn*, VS *p*, LU *p•n*, LO *pən*, So *pən* (tőszámnévi tízesképzőként), KU *pənt*, KM KO *pən•t*, VS *pn•t*, LO *pənit* (sorszámnévi tízesképzőként) (KEM 599a).

2.3. A vogul tízesnevek közti egyesnevek képzése

2.3.1. A vogul második tízes egyesneveinek képzése

KU *χuip*, KM *kōip*, KO *kāip*, P VNK *kāip*, VNZ VS *kāip*, LU *kāip*, LO *χuip*, *χuipə*, So *χuipə* „in den Zahlwörtern 11–19 (VN: 11–17) vorkommende Partikel” (KEM 272b). A szótár nem utal ezen elem eredeti funkciójára, partikulává minősítése csak leíró szempontból helyes, ennek ösvogul előzménye ugyanis a **kuij(ə)* 'fekvő': KU *ākχuipłəβ*, *ākχuipłəβ* stb. '11 (o: egy [és] fekvő tíz)' (KEM 24b). Érdemes lett volna legalább utalni azon igére, amelynek a régi ige-neve: TJ TČ *kōi-*, KU *χōi-*, *χ•ōi-*, KM *kōi-*, KO *kūi-*, P VN VS *kui-*, LU LM *kui-*, LO *χui-*, So *χui-* 'liegen, schlafen' (KEM 268b), vö. KU *χōiəp*, KM *kōiəp*, P

¹³ Az ösvogul rekonstrukciómok a Honti 1982 és 1993 szellemében fogantak.

kuip 'liegend' (KEM 270a). A KU *χuip* stb. mint a második tízesbeli számnevek ezen kapcsoló eleme régen ismert a vogulisztikai szakirodalomban, csak éppen elkerülte azon kutatók figyelmét ennek eredete, akik szóltak e kérdéssel: „Kartina (1955: 13) erklärte es als Ableitung vom Verb *χuj-* und seine Bedeutung als 'лежащий', ohne dies zu begründen. Ebenso gingen auch Balandin – Vahruševa (1957: 88) vor, deren Ansicht sich später auch Rombandeeva (1973: 92) anschloß. Bei der wörtlichen Deutung des Ganzen der Zahlwortstruktur sind dagegen die sowjetischen Forscher schon ungenau, vgl. z. B. »сам-хуин-лов 'сем-надцать (букв. семь, лежащее на десяти)'« (Balandin – Vahruševa ebd., Rombandeeva – Vahruševa 1984: 77), es gibt also keinen lokativischen Ausdruck in dem vogulischen Zahlwort. Demgemäß drücken die meisten (östlichen, westlichen und nördlichen) Dialekte übereinstimmend die Einer des zweiten Zehners, aber auch nur diese (oder zumindest die meisten von ihnen), durch die Struktur mit der Bedeutung 'eins usw. (und) liegende Zehn (liegender Zehner)' aus” (Honti 1993: 180–181).

Az osztj. DN *ěj-χāt'-jon* '11' stb. számnevek *-χāt'*- eleme ugyanilyen eredetű, és az O *χoj-* 'liegen, schlafen' (DEWOS 440) ősosztják előzményének particium praesentise, vagyis az osztjákban a második tízesbeli egyesek nagy része ugyanúgy képződik, mint a vogulban (Honti 1993: 170); úgy tűnik, hogy e két nyelv egyéb, második és magasabb tízesbeli egyesneveinek szerkezetei is az obi-ugor alapnyelvben gyökereznek.

2.3.2. A vogul tízesekbeli egyesek nevének egyéb képzési módjai

A vogul második és a magasabb tízesbeli egyesnevek képzésének több módja is van, amelyek gyakran egy-egy nyelvjárásban belül alternative is használhatók.

TJ *-təmə-*, TŠ *-təram-*, TČ *-təram-* 'rá, rajta' névutó: TJ *łə̌tə•mə̌rə̌χkə̌r*, TČ *łə̌tə•rə̌mkǐp̌e:ηkə̌p̌ǩar* '11 (ɔ: tízre egy; nem-attributív)', TŠ *łə̌tə•rə̌mkǐp̌e:ηkə̌p̌ǩar* 'ein zwölfköpfiger' (WV 3: 186) stb. A TČ-ben a '11' elliptikusan is előfordul: TČ *(łə̌)tə•rə̌mkǐp̌ǩə̌r* (KEM 401b); ha ez utóbbi TČ adat helyes, olyan ellipsziszről van szó, mint a finnségiben, vö. pl. fi. *yksitoista(kymmentä)* '11', (régies) *kakskolmatta(kymmentä)* '22',

**ā̌rə̌y* 'több' határozószó (több nyelvjárásban is): TJ *šā̌•teřūki•f̌kar* (nem-attr.) '102 (kb. száz meg egy)' (KEM 85b), P *kussā̌ǧeřǐy̌ek*¹⁴ stb. '21 (kb. húsz meg egy)' (KEM 85b), VNK *kusā̌riǩit* (attr.) '22 (kb. húsz meg két)' (85b), VNK *kusā̌riǩitā̌* (nem-attr.) '22 (kb. húsz meg kettő)' (177b),

nū̌pəl 'gegen, zu' névutó (KEM 543b) az északi nyelvjárásokban: LO *βā̌tnū̌p̌lā̌ǩβā̌* '21', So *βā̌tnū̌p̌lā̌ǩβā̌* stb. '21 (ɔ: harminc felé egy)' (KEM 27b, 177b),

¹⁴ Helyesen nyilván: *kusǧeřǐy̌ek*.

-(ə)n, -nɜ 'ba, -be' latívuszrag (több nyelvjárásban is): KU *mōtləβnā.ɬəβ* stb. '18 (ɔ: második tízbe nyolc)' (KEM 488a), So *βāɬtnə ʔkβā* stb. '21 (ɔ: harmincba egy)' (KEM 27b),

-nəl ablatívuszrag az **ārəγ* 'több' határozószóval kombinálva az északi nyelvjárásokban: LO *χ_{usn}^ol-àriγ-àkβā* (attr.) '21 (ɔ: húsztól több egy [= eggyel])' (KEM 85b),

jā 'és' kötőszóval a keleti, a nyugati és az északi nyelvjárásokban: K *khəɬ jā nollou* '28' (MK 129a), LM *khūs jā kitā* (~ *khūs kitā*) '22' (MK 129a), LU *šētiākittē* (nem-attr.) 'hundertundzwei', LO *ianiysātiakitiγ* (nem-attr.) 'hundertundzwei' (KEM 218b), N *χus jā kitī* stb. '22 (ɔ: húsz és kettő)' (MK 129a),

kapcsoló elem nélküli egyszerű addíció (több nyelvjárásban is), pl. TJ *kəpsūχ* stb. '21 (ɔ: húsz [és] egy)' (KEM 27b, 367b).

Megjegyzendő, hogy ezen vogul számnévi szerkezetek szinte mindegyikének megvannak a tükörképek az osztjákban (l. Honti 1986: 76–77, 1993: 169–171, 173–175).

2.4. A mágikus 7 szerepe a vogulban és az osztjákban

Némelyek azzal számoltak, hogy a néphitben kétségtelenül mágikusnak minősülő számok garmadája egyikének, a 7-es számnak kitüntetett szám- és számnévrendszerbeli funkciója volt, vagyis hogy nyelvcsaládunkban (is) lehetett hetes szám- és számnévrendszer (erről l. Honti 1993: 37–38). „Die 7 nimmt im Aberglauben vieler Völker der Welt eine besondere Stellung ein, da sie vermutlich die verbreitetste magische Zahl ist. Dies aber führte nicht zur Entstehung des Siebener-Zahl(wort)systems, obwohl mehrere Sprachen dessen »verdächtig« wurden. »Ein Siebnersystem ist bis jetzt nicht bekannt« (Michel 1941: 8). Sommer wußte anscheinend nichts von der Ansicht der Finnougristen und Paläosibiristen, daß es in diesen Sprachen einst ein Siebener-System gegeben habe, als er äußerte: »Es ist meines Wissens noch niemandem eingefallen, die „ausgezeichnete“ und „heilige“, aber rechnerisch praktisch unbequeme Zahl „Sieben“ jeweils als Grundlage zu einem Siebenerzählungssystem oder umgekehrt als Herleitung aus einem solchen zu betrachten« (Sommer 1950: 64). »Кажущаяся независимость числа 7 как магического от счетных операций подкрепляясь тем, что сведений о семиричных системах до нас почти не дошло. Следы этой архаичной системы счисления теперь обнаруживаются в древнемонгольском... и кетском... языках, т. е. ... сравнительно на небольшом расстоянии« (Frolov 1974: 141). Als Argument für das Siebenersystem im Ketischen wurde vorgebracht, daß '8' und '9' bezogen auf '10', '18' und '19' auf '20', '80' und '90' auf '100' gebildet werden (Karger 1934: 231–232), und weiter: »Характерной особенностью енисейских языков (как и других того ареала) является семиричный счет, сказывающийся в совпадении основ о:н '7' и о:н 'много' и в сакральной роли числа '7'« (Ivanov 1976: 14). Nach

einer recht naiven Etymologisierung der Zahlwörter in den Jenissei-Sprachen gelangte auch Werner zu dem Schluß, daß in dieser Sprachfamilie nach dem Fünfersystem und vor dem Dezimalsystem das Siebenersystem in Gebrauch war (Werner 1976: 11)” (Honti 1993: 238, 36. jegyzet).

Az efféle tévhitet erősíthette a vogul nyelv is, amelyben ilyen, a folklórszövegekben használatos kifejezések találhatók: KU *kitsöät*, KM *kitsöät* ’vierzehn, „zwei sieben” (ɔ: 2 ' 7)’ (KM folklór) (KEM 397a, WV 2: 570, 571, 804, 215. jegyzet), KU *χu•rəm sĭäät*, KM *ku•rəmsĕt* ’einundzwanzig (ɔ: 3 ' 7)’ (WV 2: 552, 553, 800, 153. jegyzet), So *χŭŕm sāt* ’dreimal sieben (ɔ: 3 ' 7)’, *sāt sāt* ’siebenmal sieben (ɔ: 7 ' 7)’ (WV 2: 56). Hogy mennyire mágikus szám a 7, és hogy mennyire erős e számnak a mágikus erejébe vetett hit, a következő idézet is bizonyítja: So *χansāŋ sātŷ nômĭlum*, *iāŋG sātŷ nômĭlum* ’ich erachte es eines bunten Siebenopfers wert, ich erachte es eines weißen Siebenopfers wert’ (WV 1: 34, 387, 2. és 3. jegyzet, 7: 311).

Az osztjákban is bőségesen adatolva van ez a sok más nyelvből is ismert jelenség, amelyről Patkanov szólt részletesen, aki ugyancsak egy hajdani hetes szám- és számnévrendszer emlékét látta benne: „Dass bei den Ostjaken einst das Siebenersystem vorherrschte, wird noch durch eine zweite Form von Vielfachen der Sieben bestätigt, welche sich hie und da in alten Märchen und Sagen erhalten hat. Ausser den jetzt gebräuchlichen Formen *ħeda-χat-jon* – ’14’ (eig.: ’vier der zweiten zehn’), *χŭs-ei* ’21’ (eig.: ’zwanzig-eins’), *tābet-jon tābet* ’77’ (eig.: ’siebzig-sieben’), finden sich zuweilen ältere Formen, wo sich die Zahl 7 – *tābet* als Multiplicand unverändert erhalten hat; 14 z. B. wird durch *kāt tābet* – ’zwei siebener’, 21 durch *χŭdem tābet* ’drei siebener’, 49 durch *tābet tābet* – ’sieben siebener’ ausgedrückt, ganz wie im Russischen *семь седьмичь*” (Patkanov 1897: 39). „Denselben Werth hatten bei den Ostjaken auch die Vielfachen der Sieben, also 14, 21, 49, 77 u. s. w., welche in diesem Falle gewöhnlich durch die zweite Formel wiedergegeben werden. So z. B. essen die Ostjaken 7 – 14 – 21 Fliegenschwämme. Die Erde hat nach ihrer Vorstellung eigentlich nicht sieben, sondern sieben mal sieben (= 49) Weltgegenden (*tābet tābet mig suŋ*), zu Ehren des Bären sind 77 Lieder verfasst worden u. s. w.” (Patkanov 1897: 40).

Ennek kapcsán l. még a 3. pontot, amelyben az alapnyelvi számnévrendszer-ről esik szó.

2.5. Vogul disztributív számnevek

Ugor kori sajátosság lehet a disztributívuszi funkciójú számnévismétlés: KU *kitkit*, KM *ki•tkit*, So *ki•t kit* ’(jeweils) zwei’, So *tāβ ki•t kit sōlkòβil mānaβŋ mis* ’er gab uns zwei Rubel (?jedem von uns)’ (KEM 396a), vö. magyar *két-két forintot adott nekiünk*.

2.6. Kollektív számnevek

A szamojéd kapcsán szó esett a gyűjtő vagy kollektív számnevekről, avagy számállapot-határozókról (1.2.3.). A kollektív és a nem-attributív számnevek funkcionálisan rokonok, ezért nem csoda, hogy a kamasz 'kettő' végződésével a magasabb értéket kifejező számnevek a 'kettő' duálisjelével képződnek. A kollektív számneveket a nyelvcsalád több tagja is *n* elemű raggal vagy képzővel alkotja meg. Kétségtelen, hogy a jurák *sidehana* 'zwei zusammen' (Castrén 1854/1966: 202) a *sidea*, *side* '2' lokatívuszragos alakja. A jurákéhoz hasonló, *n*-nel képzett számnevek vannak a vogulban és a magyarban is. Mivel ez a kategória a 'kettő' révén rokonságot mutat a nem-attributív számnevekkel (a kamaszban a 'kettő' duálisjele terjedt át a magasabb értéket kifejező számnevekre ilyen funkcióban!), talán szükséges megemlíteni, miként fejeződnek ki ezek az ugor nyelvekben.

A magyarban ezek *-en/-an* szuperesszívuszraggal képződnek, pl. *öten*, *hatan* stb.

A vogulban ez az *-ən/-nə* latívuszraggal történik, vö. LM „Collectiv számnevek: *kitän* 'ketten', *khürēmän* 'hármán', *ñilän* 'négyen', *ätnē*, *khātnē*, *soātnē*...” (Munkácsi 1894b: 121), KU *kitäynə mənīmə* 'wir gehen zu zweit' (Liimola 1963: 153, az *n* ragról l. 155), KU *kitäynə*, KM *ki'täynə*, KO *kitäynə*, P *kiteynä*, VNK *kitänä*, VS *ki'tänä*, LO *kitiyn* ['zu zweit'], KU *χūrəmnə*, KM *ku'rəmnə*, P *kūr^mmēn*, VNZ *kürmān*, *kūr^mmēn*, VNK *kūrəməñ*, *kūrəməñä*, VS *kürmmēñä*, LU *kūr^mmān*, LO *χūrman* ['zu dritt'], TJ TČ *ñil'ñ*, KU *ñəlänə*, KM *ñə'läñ*, P *nileñ*, VNZ *ñilēñ*, VNK *ñil'ēñ*, LU *ñilēñ*, LO *ñilän* 'zu viert', TJ *ε'tnä*, TČ *ε'tnä*, KU *ätnə*, KM *ä'tnä*, P *ε'tnä*, VNZ *ä'tnä*, VNK *ätnä*, VS *ä'tnä*, LU *etnä*, LO *a'tnä* 'zu fünft', TJ *katnä*, TČ *kätnä*, KU *χōtnə*, KM *kō'tnä*, P *ko'tnä*, VNK *kōtnä*, VS *ko'tnä*, LU *kōtnä*, LO *χōtnä* 'zu sechst' (Liimola 1963: 153).

A vogulban a (nem-attributív) számnévhez csatlakozó *-l* insztrumentálisuszraggal is alkotható ilyen számnév, pl. T „Collectiv számnevek: *kitkil* (pl. *māñ kitkil minäsu* 'mi ketten mentünk...'), *khōrmēl* 'hármán'...” (Munkácsi 1984b: 287), TJ TČ *ki'kəl* 'zu zweit' (KEM 397a), TJ TČ *kōrmə·l* 'zu dritt' (KME 353a), So *ñi'läl* 'je viert, zu viert' (KEM 536b); vö. magyar *kettesével*, *hármassal*, *ötösével* stb.

Trj *kitnti*, Kam *kitntä*, Keu *kītntä*, DN *kētəntä*, DT *kātəntä*, KoP Kr *kātntä* 'оба; beide', Ni Š *kītəmtak*, Kaz *kītəmtak*, *kītntak*, Sy *kīməntak*, *kīntak*, O *kitəmtak* 'оба; beide' (DEWOS 696), Ag UAg Trj J *kitənti* 'оба', UJ *kitəmti*, Sal *kitəntə*, lin *kitənti* (sic!) *mēñəñ* 'они оба ушли' (Terškin 1981: 115). E számnévi alakokban gyaníthatólag a **-mət* sorszámnévképző rejlik, az ezt követő elemekben pedig talán az **-ək/*-əγ*, **-kə/*-γə* transzlatívuszrag (ezt illetően vö. Sauer 1967: 190–191) enyészett el. „Ennél magasabb gyűjtő számnevek csak délről ismeretesek: DT Ko *χutmetat* 'mind a három', DT *ñētχetat*, Ko *ñētetat* 'mind a négy', DT Ko *wetetat* 'mind az öt', amelyek *etat* elemében az *et* a t. sz.

3. sz. birtokos személyjellel, az *at* pedig az instructivusraggal azonos” (Honti 1986: 78; ez utóbbihoz vö. az előző bekezdést).

A Trj J *kitatā* ’оба; beide’ (PD 75, DEWOS 696) inkább disztributív, semmint gyűjtő számnév, vö. V *ǣǣmǣl* ’по одному’, *кутǣmǣl* ’по два’, *қолмǣтǣл* ’по три’, *н’ǣлмǣтǣл* ’по четыре’, *вǣтǣмǣл* ’по пяти’, *кутǣтǣл* ’по шести’, *лǣвтǣмǣл* ’по семи’, *н’ылǣтǣл* ’по восьми’ stb. (Terěškin 1961: 62–63), KoP *ǣǣtāt* ’einzeln’ (PD 21). Ezek *-atā*, *-ǣtǣl*, *-tāt* disztributívusraggal alakultak (vö. Honti 1986: 61, 79).

Még l. a ’kettő’-vel funkcionálisan valamelyest rokon osztják gyűjtő (kollektív) és az osztó (disztributív) számnéveket: Honti 1986: 78, 79.

2.7. Orosz jövevényszámnév a vogulban

A VNZ *kittiššjā* ’2000’ (KEM 397a) *tijššjā* eleme az orosz *тысяча* ’1000’ átvétele. Tudtommal egyedüli adat.

3. Az uráli tízes számnévrendszerről

Napol’skih naivságoiktól hemzsegő cikkekben nyilvánít véleményt egyebek közt az uráli számnévekről. Szinte minden írása a gátlástalan omnicomparatismusnak a megnyilvánulása. Ezekről is szólok röviden, és idézek is belőlük.

Václav Blažek könyvét¹⁵ kommentáló cikkében egyebek közt ez olvasható: „In Summary, V. Blažek’s analysis of the Uralic numerals seems to be opposite to L. Honti’s: the first is too optimistic and overambitious and therefor facing a danger not to be accepted seriously by most of the Uralists, the second – too conservative and essentially compilative and, therefore, forming an illusion of final knowledge (i. e. end of science). Being sure there are a lot of unsolved problems which are to be and can be solved, but not ready to accept the superficial Nostratic approach. I dare to suggest a step towards a bit more deep and historically and culturally relevant analysis of the Uralic numerals taking into consideration the possibility of reconstructing the evolution of the counting System (following in general the way presented in Kovács 1960) and using the etymologies verified by the methods of traditional Uralistics and those recently suggested by V. Blažek, which fit in the established phonetical correspondences and also the typological parallels from the very useful and stimulative book by V. Blažek” (Napol’skich 2003: 52). – Meg kell elégednem azzal, hogy a nyelvészekre hagyom, döntsék el, jogos-e Napol’skih kritikája...

Valamikor Kovács Ferenc értekezett a finnugor nyelvek egyik, ’20’ jelentésű számnévéről, az alapnyelvi számnévek együtteséről és az alapnyelvi számnév-

¹⁵ Blažek 1999.

rendszeréről. Ennek kapcsán keletkezett a most idézendő állásfoglalás: „Kovács (1960, 126) hit upon the right thing when he wrote: »the respective numerals in the Fenno-Ugric and Samoyedic languages have sprung from separate beginnings, have been developed in ways totally unconnected with each other, and constitute two systems entirely independent of each other«. It should also be added that the FU decimal numeral systems developed and appeared under strong IE influence, as it can be seen from the IE origin of FU words for 'hundred' and 'thousand' and from later borrowings of 'ten' into Proto-Permian and Hu. from Ir. and of 'thousand' into Finnic from Germanic (see complete review in Honti 1993). The Toch. numeral System, in turn, also had such significance for their non-IE neighbours to be borrowed: cf. the Toch. origin of Turkic 'four', 'five', 'twenty', 'ten thousand' and, perhaps, 'eight' (Róna-Tas 1986). There is nothing surprising in the hypothesis of borrowing a numeral significant for both Uralic and IE cultures such as 'seven' into three Uralic subgroups from different IE languages. The time when these borrowings were likely to have taken place – from the beginning of the 2nd millennium BC... to the middle of the 1st millennium BC..., into PS may be later, up till first centuries AD)¹⁶ – was apparently the time of the final formation of the decimal numeral Systems in the Uralic languages” (Napolskikh 1995: 126). – Megjegyzések:

(1) Nyomát sem találtam írásában annak, hogy a szerző bebizonyította volna, hogy a finnugor tízes számnévrendszer erős indoeurópai hatásnak köszönheti létét.

(2) A finnugristák tudni szokták, hogy a finnségi nyelvek az 'ezer' jelentésű szót (vö. pl. fi. *tuhat*) nem a germánból, hanem a baltiból vették át (l. pl. SSA 3: 318). A szerző ezen állítása azért is meglepő, mert ezt a képtelenséget állítólag az én számnévi monográfiámban (is) megtalálta (de l. Honti 1993: 126). Egyébként nem közli, könyvem mely oldalairól származnak információi...

(3) A szerző sajnálatos módon elfelejtette az olvasó tudomására hozni, Róna-Tas iii + 270 oldalas könyvének melyik oldalán van az általa hivatkozott állítás, szerettem volna ugyanis ellenőrizni...

(4) A finnugor és különösen az ugor számnévrendszerről l. a Honti 2003: 179. oldalon (is) előadottakat.

Kovács Ferenc valóban nem számolt alapnyelvi számnévrendszerrel, még az ún. absztrakt számnevek létezését is kétségbe vonta, ami nyilvánvalóan az uráli nyelvek adatainak teljes negligálását jelenti, vö.

(1) „... in respect of the Uralic period, one has to assume the existence even at that early period of some system of counting, for, on the concurrent evidence of ethnographic investigations, peoples living at the primitive,

¹⁶ Sajnos, nem találom, hol nyitotta a szerző ezt a zárójelent.

neolithic, stage of civilisation do use certain words denoting quantities. In this respect, as we shall see, some etymological relationship might, perhaps, be found to exist between the Fenno-Ugric and the Samoyedic languages. Naturally, these cannot but be some faint traces, since it is conditions that prevailed many thousand years ago that are here involved. One must bear in mind, therefore, that these traces are of only a hypothetical value. [Bekezdés] 7. Now, on the basis of the foregoing, the next question we should ask ourselves may be formulated as follows: What quantity-denoting words may be assumed as having existed at the primitive, neolithic, stage of civilisation of the Uralic period at all? [Bekezdés] It has been pointed-out above that the possibility of abstract numerals, in the sense as they are interpreted today, having existed in that period must be ruled out altogether. Higher forms of numerals and numeral systems were created as the necessity of counting things arose. It would be difficult to imagine that the primitive Uralic man should have been aware of any particular need of counting. If he was obliged to count objects, he would in all likelihood use a different method of counting from what we have. [Bekezdés] If we are to form some idea of the method of counting used by the primitive man of the Uralic period, we have to turn to analogies that are most likely to bear comparison with that method. The numerals of the so-called primitive languages would appear to furnish a suitable means for this purpose. According to the almost unanimous testimony of these numerals, at the time when the concept of numbers begins to emerge, the fingers (and the toes), other parts of the human body, as well as gestures associated with the counting operation, are of primary importance" (Kovács 1960: 122–123; kiemelve az eredetiben, H. L.).

(2) „To summarize what has been, expounded so far: (i) Attempts made over the last one hundred years or so at comparing the Fenno-Ugric with the Samoyedic numerals have yielded nothing but the negative result that no definite relationship can be ascertained between the numerals of the two families of languages; the existence, therefore, of »common Uralic numerals« must be ruled out. (ii) The respective numerals of the Fenno-Ugric and the Samoyedic languages have sprung from separate beginnings, have been developed in ways totally unconnected with each other, and constitute two systems entirely independent from each other. (iii) It would be unhistorical to assume the existence in the primitive Uralic period of abstract numerals; only the most primitive forms of counting can at best be assumed as having existed in the Uralic period, parts of the human body supplied the basis of counting in the same way as they are used in other societies at an equally primitive stage of civilisation" (Kovács 1960: 126–127). „The stage of civilisation at which the Uralic primitive people lived could be, at best, neolithic. It would be unhistorical to assume abstract numerals, or even numeral systems, as

having existed at such an early, primitive stage of civilisation” (Kovács 1960: 128; én emeltem ki, H. L.). Megjegyzéseim:

(1) A primitív körülmények közt élő népek is ismerik a számolás tudományát (vö. Honti 1993: 25–31, 231, 13. jegyzet).

(2) Minden kétséget kizáróan azonos a ’2’ jelentésű számnév az uráli nyelvekben (l. pl. Honti 1993: 84–90), esetleg a finn-permi és a szamojéd ’7’ is összefügghetnek egymással (l. Honti 1993: 106, még vö. Kulonen 1996: 221), tehát legalább egy közös finnugor–szamojéd számnévet ismerünk. A finnugor ’5’ és a szamojéd ’10’ etimológiai kapcsolatát azonban kizártnak tartom a már korábbi írásaimban felsorolt érvek értelmében (l. pl. Honti 1993: 93–94).

(3) A nyalábban (Bündel) való számolás is voltaképpen a szám- és számnévrendszer egy változata, ez pedig a primitív körülmények közt élő népek körében is megvan (vö. Honti 1993: 39, 236–242, 37. jegyzet).

(4) A nem nyelvész Zichy István is felismerte a tízes számnévrendszer régiségét, bár ő csak az ugor korról szólt ezzel kapcsolatban: „Számolás, hosszérték, időmérés, mindezen fogalmak ismertek voltak már a magyar–ugor korban. *Olvas* (meg-*olvas*) szavunk a számolás műveletét jelölte. *Egy, két* (kettő), *három, négy, öt, hat, hét, nyolc, húsz, harminc, negyven, ötven, száz* szavaink pedig a tízes számrendszer fejlett ismeretéről tanuskodnak” (Zichy 1923: 23, 2005: 46; az eredetiben részben kiemelve, H. L.).

(5) Szakmánk egy régi, kiemelkedő képviselője, Setälä pedig – okkal – a finnugor korra vetítte vissza a tízes számnévrendszer meglétét: „*L u k u j ä r j e s - t e l m ä s t ä* on mainittava, että suomalais-ugrilaisissa kielissä ovat lukusanat 1–6 yhteiset; todennäköisesti on kuitenkin kymmenjärjestelmä ollut vallassa, vaikkakin lukusanojen nimet vaihtelevat; kymmentä näkyä nimitetyn nimenomaan *luvun* nimellä, oli olemassa yhteinen nimitys *sata*akin varten, vieläpä ’tuhannellekin’ on suomalais-ugrilaisissa kielissä vanhoja nimityksiä” (Setälä 1926: 139, Trócsányi 1916: 196; kiemelés az eredetiben, H. L.; hasonlóan: Setälä 1917: 490).

Napol’skih egy viszonylag friss művében is a fenti dezinformációkat terjeszti (Napol’skih 2012). Melléfogásait közreadó régebbi írásainak némelyikét korábban már kommentáltam, pl. „... danach hat aber Napol’skich in einem langen Aufsatz für den tocharischen Ursprung des samojedischen Zahlwortes [für ’sieben’, H. L.] zu argumentieren versucht (Napol’skich 1995); wie erfolgreich er dies getan hat, lassen Widmers Kommentare klar sehen (Widmer 2002), deren Titel an sich schon sehr vielsagend ist” (Honti 2004–2005: 185). Quod erat demonstrandum...

Irodalom

- Ahlqvist, August (1880), Über die Sprache der Nord-Ostjaken. Forschungen auf dem Gebiete der ural-altaischen Sprachen. Finnische Literaturgesellschaft, Helsinki.
- Balandin, A. N. – Vahruševa, M. P. [Баландин, А. Н. – Вахрушева, М. П.] (1957), Мансийский язык. Учпедгиз, Ленинград.
- Benkő Loránd (szerk.) (1970), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet. H-Ó. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 2.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. A–Kop. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1994), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band II. Kor–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 2.
- Bereczki, Gábor (1992), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. Studia Uralo-Altaica 34.
- Bereczki Gábor (2002), A cseremis nyelv történeti alaktana. Studies in Linguistics of the Volga Region. Supplementum I. University of Debrecen, Debrecen.
- Blažek, Václav (1999), Numerals. Comparative-Etymological Analyses and Their Implications (Saharan, Nubian, Egyptian, Berber, Kartvelian, Uralic, Altaic and Indo-European languages). Masarykova Univerzita v Brně, Brno.
- Castrén, M. Alexander (1854/1966), Grammatik der samojedischen Sprachen. Uralic and Altaic Series 53. Indiana University – Mouton & Co., St. Petersburg / Bloomington – The Hague.
- Castrén, M. Alexander (1855/1974), Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen. Samojedisch–deutsch, deutsch–samojedisch. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften / Rosenkilde und Bagger, St. Petersburg / Kopenhagen.
- DEWOS = Steinitz 1966–1993.
- DJ = Donner – Joki 1944.
- Donner, Kai – Joki, Aulis J. (1944), Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und der Hauptzügen der Grammatik. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VIII. = DJ.
- Donner, Kai – Sirelius, U. T. – Alatalo, Jarmo (2004), Sölkupisches Wörterbuch aus Aufzeichnungen von K. D., U. T. S. und J. A. Zusammengestellt und herausgegeben von J. A. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXX. = DSA.
- DSA = Donner et al. 2004.
- Erdélyi, István (1969), Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EWUng 1 = Benkő 1993.
- EWUng 2 = Benkő 1994.
- Fincziczky István (1928–1930), A vogul névmások. Nyelvtudományi Közlemények 47: 365–398.
- Fodor István (1986), *Tizenegy-tizenkilenc, huszonegy-huszonkilenc szláv tükörszó?* Nyelvtudományi Közlemények 88: 189–195.

- Fodor, István (1987), Stammen die ungarischen Zahlwörter *tizenegy–tizenkilenc* '11–19' und *huszonegy–huszonkilenc* '21–29' als strukturelle Lehnbildungen aus dem Slawischen? In: Benda, Kálmán – Szabó T., Attila – Glassl, Horst – K. Lengyel, Zsolt (Hrsg.), Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Trofenik, München. 317–325.
- Frolov, B. A. [Фролов, Б. А.] (1974), Числа в графике палеолита. Наука, Новосибирск.
- Gevlić, N. V. [Гевлич, Н. В.] (1969), Образование количественных и порядковых числительных в обских диалектах селькупского языка. In: Dulson, A. P. (szerk.) [Дульзон, А. П. (отв. ред.)], Происхождение аборигенов Сибири и их языков. Материалы межвузовской конференции 11–13. мая 1969 г. Издательство Томского университета, Томск. 71–73.
- Greenberg, Joseph H. (1978), Generalizations About Numeral Systems. In: Fergusson, Charles A. – Moravcsik, Edith A. (eds), Universals of Human Language. Volume 3. Word Structure. Stanford University Press, Stanford. 249–295.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) (1983), Nyelvművelő kézikönyv. I. kötet. A–K. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hall, Robert A. jr. (1938), An Analytical Grammar of the Hungarian Language. Supplement to Language, Journal of the Linguistic Society of America. Vol. 14, No. 2, Supplement, April–June, 1938. Language Monograph No. 18. Linguistic Society of America, Baltimore.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1980a), Атрибутивная и неатрибутивная формы числительного 'два'. Советское финно-угроведение 16: 6–10.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1980b), Существительные. In: Kuznecova et al. 1980: 159–202.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1980c), Числительные. In: Kuznecova et al. 1980: 285–288.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1980d), Послелог. In: Kuznecova et al. 1980: 314–324.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1982), Древнейшие венгерско–самодийские языковые параллели (лингвистическая и этногенетическая интерпретация). Наука, Москва.
- Honti László (1979), Az őszosztják affrikáták történetéhez. Nyelvtudományi Közlemények 81: 71–88.
- Honti, László (1982), Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Bibliotheca Uralica 6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (1986), Chrestomathia Ostiacica. 2., változatlan kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest. (Első kiadás: 1984.)
- Honti, László (1988), Die wogulische Sprache. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 147–171.

- Honti, László (1993), Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. Bibliotheca Uralica 11. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti, László (1997), Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). Finnisch-Ugrische Forschungen 54: 1–126.
- Honti, László (1999), Az obi-ugor konzonantizmus története. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 9. JATE, Szeged.
- Honti, László (2003), Числительные в угорских языках. Linguistica Uralica 39: 175–182.
- Honti, László (2004–2005), Meinungen und Gegenmeinungen über den Zahlwortschatz der uralischen Sprachen (Ergänzungen zu meiner Monographie). Finnisch-Ugrische Mitteilungen 28–29: 183–192.
- Honti, László (2008), Haben die Ungarn das Zählen von den Slawen erlernt? Nochmals zum Ursprung des ung. *tíz-en-egy* usw. '11, d. h.: 1 auf der 10' usw. In: Dekker, Kees – MacDonald, Alasdair – Niebaum, Hermann (eds), Northern Voices. Essays on Old Germanic and Related Topics, Offered to Professor Tette Hofstra. Peeters, Leuven – Paris – Dudley, MA. 295–311.
- Ivanov, Vjač. V. [Иванов, Вяч. В.] (1976), Типология числительных первого десятка в языках Сибири и Дальнего Востока. In: Происхождение аборигенов Сибири и их языков. Томск. 12–14.
- Janhunen, Juha (1977), Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17.
- Kannisto, Artturi (1908), Beiträge zur wogulischen Folklore und Dialektenkunde. Finnisch-Ugrische Forschungen, Anzeiger 8: 162–205.
- Kannisto, Artturi (1919), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 46.
- Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko – Moisio, Arto (2013), Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt und geordnet von A. K., bearbeitet von V. E., herausgegeben von A. M. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV. = KEM.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1951), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. I. Band. Texte mythischen Inhalts. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 101. = WV 1.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1955), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. II. Band. Kriegs- und Heldensagen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 109. = WV 2.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1956), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. III. Band. Märchen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 111. = WV 3.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti – Eiras, Vuokko (1982), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. VII. Band. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI, bearbeitet von M. L., herausgegeben von V. E. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 180. = WV 7.

- Karger, N. K. [Каргер, Н. К.] (1934), Кетский (енисейско-остяцкий) язык. In: Prokof'ev, G. N. (szerk.) [Прокофьев, Г. Н. (ред.)], Языки и письменность народов Севера 3. Государственное учебно-педагогическое издательство, Москва – Ленинград. 233–238.
- Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H. (1948), Ostjakisches Wörterbuch I–II. Lexica Societatis Fenno-Ugricae X. = KT.
- Kartina, A. I. [Картина, А. И.] (1955), Именное словообразование в современном мансийском языке. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ленинград.
- Katzschmann, Michael (2008), Chrestomathia Nganasanica. Texte – Übersetzung – Glossar – Grammatik. Books on Demand, Norderstedt.
- KEM = Kannisto et al. 2013.
- Kovács, Ferenc (1960), Some Remarks on Uralic Numerals. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 10: 117–129.
- KT = Karjalainen – Toivonen 1948.
- Kulonen, Ulla-Maija (1993), Suomalais-ugrilaisista **mo-* ja **mu-* pronominivartaloista. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 215: 195–201.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1995), Suomen sanojen alkuperä. 2. L–P. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 2.
- Kulonen, Ulla-Maija (1996), Ein Meilenstein in der uralischen Zahlwortforschung (László Honti: Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen). Finnisch-Ugrische Forschungen 53: 218–223.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (2000), Suomen sanojen alkuperä. 3. R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 3.
- Kuznecova, A. I. – Helimskij, E. A. – Gruškina, E. V. [Кузнецова, А. И. – Хелимский, Е. А. – Грушкина, Е. В.] (1980), Очерки по селькупскому языку. Тазовский диалект. Том I. Издательство Московского университета, Москва.
- Künnap, Ago (1971), System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe. I. Numeruszeichen und Nominalflexion. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 147.
- Künnap, Ago (1976a), Kamassilaisia tekstejä I. Fenno-Ugristica 2. Tartu.
- Künnap, Ago (1976b), Kamassilaisia tekstejä II. Fenno-Ugristica 3. Tartu.
- Lehtisalo, Toivo (1956), Juraksamojedisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIII.
- Liimola, Matti (1963), Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. I. Flexion der Nomina. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 127.
- Michel, Walter (1941), Die Entstehung der Zahlen. Francke, Bern.
- Mikola, Tibor (1995), Morphologisches Wörterbuch des Enzischen. Studia Uralo-Altaica 36.
- MK = Munkácsi – Kálmán 1986.
- Munkácsi Bernát (1887–1890), A vogul nyelvjárások szóragszása. Nyelvtudományi Közlemények 21: 321–400, 435–455.

- Munkácsi Bernát (1890–1891), A vogul nyelvjárások szóragozása. Nyelvtudományi Közlemények 22: 1–80.
- Munkácsi Bernát (1893), A vogul nyelvjárások szóragozása. Nyelvtudományi Közlemények 23: 353–402.
- Munkácsi Bernát (1894a), A vogul nyelvjárások szóragozása. Nyelvtudományi Közlemények 24: 6–30, 152–167, 306–333.
- Munkácsi Bernát (1894b), A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986), Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MK.
- Napolskikh, V. V. (1995), Uralic 'seven'. Journal de la Société Finno-Ougrienne 86: 119–128.
- Napol'skich, Vladimir (2003), Uralic numerals: is the evolution of numeral system reconstructable? (Reading new Václav Blažek's book on numerals in Eurasia.) Linguistica Uralica 39: 43–54.
- Napol'skih, V. V. [Напольских, В. В.] (2012), Реконструкция числительных и реконструкция систем счисления: уральские языки. In: Ahmetova, M. V. (szerk.) [Ахметова, М. В. (ред.)], Числа в системе культуры. Сборник статей (Традиция – текст – фольклор: Типология и семиотика). РГГУ, Москва. 197–219.
- Paasonen, H. – Donner, Kai (1926), Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. Lexica Societatis Fenno-Ugricae II. = PD.
- Paasonen, Heikki (1965), Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan von H. P. Bearbeitet, neu transkribiert und herausgegeben von E. Vértés. Journal de la Société Finno-Ougrienne 66/2.
- Patkanov, Serafim (1897), Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie. I. Teil. Ethnographisch-statistische Übersicht. Académie Impériale des sciences, St. Petersburg.
- PD = Paasonen – Donner 1926.
- Prokofjew, G. (1931), Materialien zur Erforschung der Ostjak-Samojedischen Sprache. Die Tasovsche Mundart. Ungarische Jahrbücher 11: 91–98.
- Prokof'ev, G. N. [Прокофьев, Г. Н.] (1935), Селькупский (остяко-самоедский) язык. Часть первая. Селькупская грамматика. Труды по лингвистике. Том IV, часть 1. Издательство Института народов Севера ЦНКСР, Ленинград.
- Prokof'ev, G. N. [Прокофьев, Г. Н.] (1937), Селькупский (остяко-самоедский) язык. In: Prokof'ev, G. N. (szerk.) [Прокофьев, Г. Н. (ред.)], Языки и письменность народов Севера 1. Государственное учебно-педагогическое издательство, Москва – Ленинград. 91–124.
- Rédei Károly (1985), Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 87: 209–216.
- Rédei, Károly (Hrsg.) (1988), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.

- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1973), Мансийский (вогульский) язык. Наука, Москва.
- Rombandeeva, E. I. – Vahruševa, M. P. [Ромбандеева, Е. И. – Вахрушева, М. П.] (1984), Мансийский язык. Издание второе, переработанное. Просвещение, Ленинград.
- Róna-Tas, András (1986), Language and History. Contributions to Comparative Altaistics. *Studia Uralo-Altaica* 25. JATE, Szeged.
- Salminen, Tapani (1998), A Morphological Dictionary of Tundra Nenets. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XXVI.
- Sauer, Gert (1967), Die Nominalbildung im Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Studien* V. Akademie Verlag, Berlin.
- Setälä, E. N. (1917), Suomensukuisten kansojen esihistoria. In: Ruuth, J. W. (toim.), *Maailmanhistoria* 2. Tietosanakirja-osakeyhtiö, Helsinki. 476–516.
- Setälä, Emil Nestor (1926), Suomensukuisten kansojen esihistoria. In: Kannisto, A – Setälä, E. N. – Sirelius, U. T. – Wichmann, Yrjö (toim.), *Suomen suku*. I. nidos. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki. 120–189.
- Sommer, Ferdinand (1950), Zum Zahlwort. *Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie der Wissenschaften* 1950/7.
- SSA 2 = Kulonen 1995.
- SSA 3 = Kulonen 2000.
- Steinitz, Wolfgang (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 1–15. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.
- Szabó Dezső (1904), A vogul szóképzés. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 417–457.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1965), Ненецко–русский словарь. Советская энциклопедия, Москва.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1966), Энецкий язык. In: Lytkin, V. I. – Majtinskaja, K. E. (szerk.) [Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. (ред.)], *Финно-угорские и самодийские языки. Языки народов СССР* III. 438–457. Наука, Москва.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1973), Синтаксис самодийских языков. Простое предложение. Наука, Ленинград.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1979), Нганасанский язык. Наука, Ленинград.
- Terėškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1961), Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект. Издательство АН СССР, Москва – Ленинград.
- Terėškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1981), Словарь восточнохантыйских диалектов. Наука, Ленинград.
- TESz 2 = Benkő 1970.
- Toivonen, Y. H. (1956), Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 32: 1–169.

- Trócsányi Zoltán (1916), A finnugor népek őstörténete. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője. Az „Ethnographia” melléklete. XVII. évfolyam. (Új folyam: XII.) 190–209. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- UEW 1 = Rédei 1988.
- Wagner-Nagy Beáta (2002), Chrestomathia Nganasanica. *Studia Uralo-Altaica. Supplementum* 10. SzTE Finnugor Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, Szeged – Budapest.
- Werner, H. K. [Вернер, Г. К.] (1976), К этимологии числительного 'один' в енисейских языках. In: Происхождение аборигенов Сибири и их языков. Томск. 8–12.
- Widmer, Paul (2002), *Nugae uralo-tocharicae*. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 24–25: 172–178.
- WV 1 = Kannisto – Liimola 1951.
- WV 2 = Kannisto – Liimola 1955.
- WV 3 = Kannisto – Liimola 1956.
- WV 7 = Kannisto et al. 1982.
- Zichy István (1923), A magyarok őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. kötet. 5. füzet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Zichy István (2005), A magyarok őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő.

HORVÁTH CSILLA

**Régi problémák, új megoldások:
manysi nyelvtanítás az alternatív
és közoktatási intézményekben**

The Mansi language is a severely endangered Uralic minority language spoken in Western Siberia, used in a Russian-dominated, multiethnic and multilingual environment. Most of the Mansi population lives in towns and cities, Mansi children grow up in multiethnic families with Russian as the common language. Since the family cannot serve as the most stable base of language acquisition and language use, education plays an even more important role in fostering the spread of bilingualism and reversing language shift. In this paper I present an analysis and comparison of teaching methods used in governmental and alternative educational institutions, coping with the problems of teaching Mansi as a heritage language.

Keywords: Mansi language, educational institutions, reversing language shift

1. Bevezető

A manysi nyelv lényegében a nyelvészeti szakirodalomban olvasható első említése (pl. Munkácsi 1889: 208, Ahlqvist 1999: 28–30) óta veszélyeztetett nyelvnek számít. Helyzete fokozatosan romlik, azóta pedig, hogy az utolsó két össz-oroszországi népszámlálás között eltelt nyolc évben a beszélők száma kétharmadával, ezer fő alá csökkent, a manysi nyelv kutatása sürgetőbb, mint valaha.

A nyelvi vitalitás kritikus állapotának ellenére ismertek a manysi nyelv megmentését, felélesztését célzó kezdeményezések. Több nyelvhasználati színtér – mindenekelőtt a manysi nyelvi oktatás – is figyelemre méltó, korábban ismeretlen jelenséget képes felmutatni, például nyelvi revitalizációt, nyelvelsajátítást elősegítő oktatási programokat, a hagyományos manysi zenét és táncot a populáris kultúrával elegyítő együtteseket, vagy a manysi nyelv interneten való megjelenését.

Jelen cikkben a manysi nyelvoktatás egyik aspektusát, nevezetesen a nyelvtanításban használt oktatási módszereket kívánom közelebbről megvizsgálni. Bemutatom a közoktatás és alternatív oktatási intézményekben használatos oktatási

módszereket, valamint ezeknek a manysi mint örökségnyelv¹ tanítására gyakorolt hatását. A manysi nyelv szociolingvisztikai helyzetének rövid bemutatása után a Hanti–Manysi Autonóm Körzetben működő manysi nyelvoktatás rendszerének felépítését írom le, külön kitérve Hanti-Manszijszokra. A közoktatás és alternatív oktatás szerkezetének és módszertanának összehasonlítását követően bővebben szólok az alternatív intézményekben a manysit örökségnyelvként tanító oktatási módszerről.

A cikk elsősorban a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben 2006-ban (négy hónapig), 2008-ban (két hónapig), 2009-ben (két hónapig) és 2012-ben (egy hónapig) végzett terepmunkáim során összegyűjtött adatokon alapul. Az alternatív oktatási intézményekre vonatkozó információkat a Hanti-Manszijszokban működő Liling Szojum Központban, a Központ hangszeres zeneóráin (2009) és manysi nyelvóráin (2012) résztvevő megfigyeléssel, valamint a Központban dolgozó pedagógusokkal végzett félig-strukturált interjúk során gyűjtöttem. A közoktatásra vonatkozó adatok közül az általános és középiskolára vonatkozó információkat a Jugra Állami Egyetem, különösen a Jugra Népeinek Történelmi, Kulturális és Nyelvészeti Intézet (azaz a Jugra Állami Egyetemen az obi-ugor tanulmányoknak helyet adó tanszékek) diákjaitól, a felsőoktatásra vonatkozó információkat a Jugra Állami Egyetem manysi nyelvóráin és beszédgyakorlati óráin való résztvevő megfigyelés során gyűjtöttem.

2. A manysi nyelv

2.1. Demográfiai adatok

A manysira (és legközelebbi rokon nyelvére, a hantira) jellemző demográfiai tendenciák alakulása meglehetősen különbözik a többi uráli nyelv adataiban megfigyelhető folyamatoktól. Míg a manysi beszélők száma népszámlálásról népszámlálásra csökken (2002-ben 2746 beszélő, 2010-ben mindössze 938), a magukat manysinak vallók száma a 2002-ben 11 432 főről 2010-ben 12 269 főre emelkedett (Sipőcz 2005, Népszámlálási adatok 2010 – Национальный состав населения Российской Федерации, Национальный состав населения по субъектам Российской Федерации, Maticsák 2014).

¹ Az örökségnyelv fogalmát az angol *heritage language* terminus magyar nyelvű megfelelőjeként használom.

	1959	1970	1979	1989	2002	2010
manysi népesség	6 318	7 609	7 434	8 279	11 432	12 269
manysi beszélők	~ 3 820	~ 4 040	3 742	3 184	2 746	938
urbanizált településen élő manysi lakosság aránya				45,6%	51,8%	57,3%

1. táblázat:

A manysi népességre, a manysi beszélőkre és az urbanizált településen élő manysi lakosság arányára vonatkozó népszámlálási adatok változása a népszámlálások tükrében (1959–2010)

A manysik legnagyobb része, 10 977 fő a Hanti-Manysi Autonóm Körzet területén él, a maradék megközelítőleg ezer fő pedig az Oroszországi Föderáció más közigazgatási egységeiben. A gazdag kőolajlelőhelyek felfedezése és kitermelése következtében a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben az 1960-as évek óta jelentős gazdasági és társadalmi változások mentek végbe. A kőolajbányászat megjelenését az 1970-es éveket követő gazdasági fellendülés előtt a Hanti-Manysi Autonóm Körzet egy volt a gyéren lakott szibériai területek között, ezt követően azonban gazdaságilag virágzó, multikulturális körzetté, Oroszország egyik leggazdagabb régiójává vált. A manysik – a többi őshonos kisebbségi népcsoporthoz hasonlóan – igazodtak a körzet meghatározó migrációs tendenciáihoz. A hagyományosnak tekintett életmód (halászat, vadászat, rénszarvasteenyésztés) folytatása helyett a manysik 57%-a költözött urbanizált településre, azaz nagyközségbe, városokba. Bár a manysik többsége most kisebb-nagyobb városokban él, a városi népességnek mindössze elenyésző kisebbségét alkotják, Hanti-Manszijszkban például a lakosság mindössze 1,5%-át teszik ki. (Население по национальности и владению русским языком по городским округам и муниципальным районам Ханты-Мансийского автономного округа – Югра.)

2.2. Nyelvi vitalitás, nyelvi státus

A manysi Nyugat-Szibériában beszélt őshonos kisebbségi nyelv. A hirtelen végbement urbanizációs folyamatok felerősítették a nyelvcserét elősegítő tényezők hatását, ugyanakkor a nyelvi revitalizációs kísérletek megjelenésére is lehetőséget teremtettek (bővebben l. Horváth 2012). Bár a manysi nyelv nyelvhasználati szinterei folyamatosan bővülnek, a mindennapi élet területeivel így is korlátozott átfedést mutatnak. A manysi sem körzeti, sem városi szinten nem rendelkezik a hivatalos státusszal, nincs jelen a hivatalos, félhivatalos nyelvhasználati szintereken, használata alig figyelhető meg például a törvényhozásban, a tö-

megközelítésben, vagy akár csak az utcai táblák, feliratok között. A nyelv nem bír gazdasági jelentőséggel sem, vagyis hiányzik az üzleti szférából, és a munkaerőpiacon is korlátozott szerepet játszik. Kicsi, de növekvő jelentősége van a manysinak a kulturális és szabadidős tevékenységekben, és még mindig viszonylag stabil a helyzete az oktatás területén és a családi életben. A beszélői közösséget érintő, jelenleg is zajló gazdasági és társadalmi változások miatt azonban nyelvi vitalitásának mértékét nehéz lenne pontosan meghatározni.

3. A manysi nyelv szerepe a Hanti-Manysi Autonóm Körzet oktatási intézményeiben

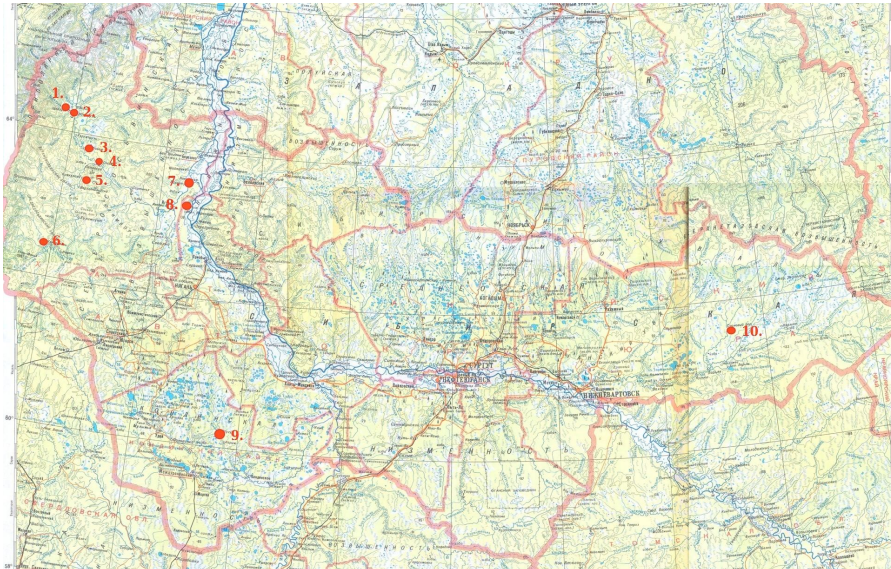
3.1. Manysi nyelvi oktatás Hanti-Manszijszkban

A manysi nyelvi oktatás bonyolult és helyenként önellentmondásos rendszerének illusztrálására kiválóan alkalmas a körzeti főváros, Hanti-Manszijszk helyzetének bemutatása. Hanti-Manszijszkban 1 208 manysi él, ez a város lakosságának egyik legkisebb kisebbségi csoportját (1,51%), ugyanakkor a manysi népesség csaknem egytizedét (9,85%) jelenti.

A városban 238 manysi gyermek tanul, manysi nyelvi oktatás viszont sem az óvodákban, sem az általános iskolákban, sem a szakközépiskolákban nem áll rendelkezésre. Manysi nyelvi tanulmányokat a Pedagógiai Főiskolán, valamint korlátozott mértékben a Jugra Állami Egyetemen lehet folytatni. Az oktatás nyelve a felsőoktatási intézményekben is az orosz, ezen kívül a Jugra Állami Egyetemen korábban működő manysi tanszék ideiglenes bezárása is tovább fokozza a nyelvelsajátítás nehézségeit.

3.2. Közoktatás

A Hanti-Manysi Autonóm Központ területén jelenleg tíz iskolában működik manysi osztály. Az iskolák közül nyolc található a berjozovói és beloarszki járás területén (Kimkjaszuj, Lombovozs, Nyizsnyije Narikari, Nyakszimvol, Szaranpaul, Szoszva, Sekurja és Vanzetur településeken), egy a kondai járásban (Sugur faluban), egy pedig a nyizsnyevartovszki járásban (Szosznovij bor faluban) (Šestalo 2011, 2012). A települések elhelyezkedését l. az 1. térképen:

1. térkép:

Manysi osztályt is működtető közoktatási intézmények a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben. 1. Sekurja (oroszul: Щекурья), 2. Szaranpaul (Саранпауль), 3. Lombovojs (Ломбовож), 4. Szoszva (Сосьва), 5. Kimkjaszuj (Кимкьясуй), 6. Nyakszimvol (Няксимволь), 7. Vanzetur (Ванзетур), 8. Nyizsnyije Narikari (Нижние Нарыкары), 9. Sugur (Шугур), 10. Szosznovij bor (Сосновый бор).

A hivatalos statisztikák megbízhatóságának kérdését, illetve a gyakran egymásnak ellentmondó adatokat számításba véve sem lehetetlen többé-kevésbé pontosan meghatározni a manysi nyelvi közoktatásban részt vevő diákok számát. Míg Dolovai és Sipőcz beszámolója szerint a szaranpauli általános iskolában 1990-ben mindössze két diák tanult manysiul, 1992-ben pedig már egy sem (Sipőcz – Dolovai 2001: 57), a manysi nyelvi oktatásban résztvevő diákok számával kapcsolatban leggyakrabban idézett számadat szerint a 2003/2004-es tanévben 1042 gyermek tanult manysiul a közoktatásban (Lalaeva 2004, Pusztay 2006: 150–151). A két adatot egymás mellett látva a kutató elkerülhetetlenül is összezavarodik: figyelembe véve, hogy Szaranpaul a tradicionális manysi területek legnagyobb települése, az ott tanuló diákok száma elképzelhetetlenül alacsonynak tűnik, a Lalaeva által említett 1 042 gyermek önmagában is hihetetlenül optimista állítás, különösen a népszámlálási adatokkal összehasonlítva (2002-ben 2746 manysi beszélő, 2010-ben 938). A Hanti-Manysi Autonóm Körzet Oktatási Osztályának éves beszámolóit szerint 2011-ben 453, 2012-ben 423 diák tanult

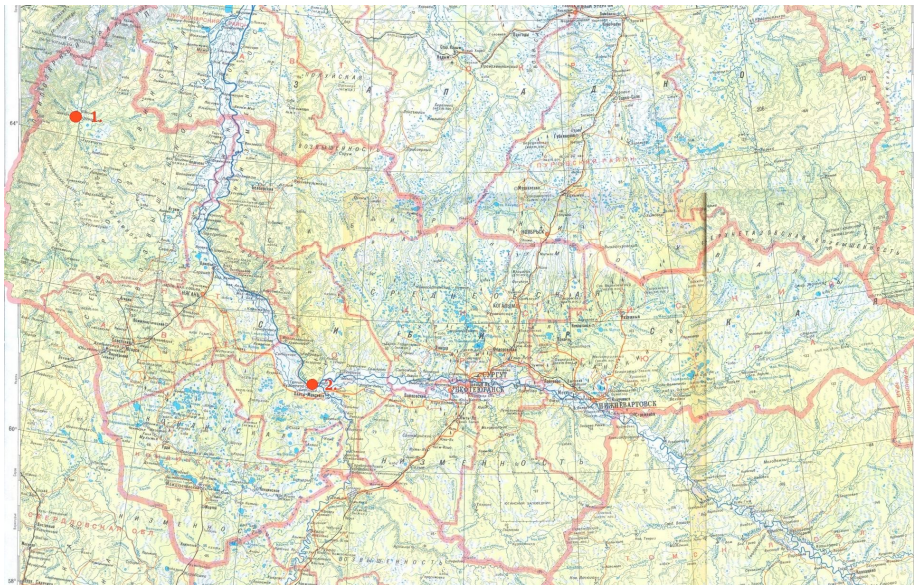
manysiul (Šestálová 2011, 2012), a szociolingvisztikai és demográfiai folyamatok figyelembe vételével ez az adat tűnik legmegbízhatóbbnak. A manysi nyelvi közoktatásban résztvevő diákok számából önmagában még nem feltétlenül lehetne reálisan következtetni a manysi nyelv vitalitására a legfiatalabb generáció körében, a nyelvvoktatás hatékonyságára utaló adatok ugyanakkor nem adnak okot az optimizmusra.

A manysi nyelv iskolában történő elsajátításának nehézségei több forrásból táplálkoznak. Úgy tűnik, sem a közoktatásban dolgozó tanárok, sem az általuk használt tankönyvek nem képesek követni a diákok szociolingvisztikai hátterének gyors változását. A közoktatásban használatos tankönyveket, nyelvkönyveket ugyanis szinte kivétel nélkül olyan manysi diákok számára tervezték, akik az iskolaköteles kor betöltése idején anyanyelvként beszélték a manysit, az esetek többségében hagyományos életmódot folytató családokban, kisebb manysi településeken nőttek fel. A tankönyvekben túlnyomó többségben vannak a hagyományosnak tekintett életmódot bemutató olvasmányok és illusztrációk, ilyen módon a mai, urbanizált körülmények között élő diákok számára egy távoli, már ismeretlen, alacsonyabb presztízsű kultúra képét közvetítik, így ezek a tankönyvek korlátozott mértékben alkalmasak a diákok érdeklődésének felkeltésére, motiválására. Ezen kívül a tankönyvek abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a diákok tanulmányaik megkezdéséig már elsajátították a manysi nyelvet a családjuk körében és stabil nyelvtudással rendelkeznek, ezért nem lehet őket a manysit örökségnyelvként tanulók oktatásában sikeresen felhasználni.

A manysit örökségnyelvként elsajátító diákok anyanyelvi beszélők számára kidolgozott oktatási anyagokkal és módszerekkel történő tanításának hatása a korábbi Jugra Népeinek Történelmi, Kulturális és Nyelvészeti Intézetének (azaz a Jugra Állami Egyetemen az obi-ugor tanulmányoknak helyet adó tanszékek) hallgatói körében végzett kutatás eredményeiben is tetten érhető. Spodina kérdőíves kutatásának eredményei szerint az Intézetben tanuló őshonos kisebbségi (vagyis manysi, hanti és nyenyec származású) diákok 70%-a nevezett meg valamilyen őshonos kisebbségi nyelvet anyanyelveként, 20%-uk pedig kétnyelvűnek tekintette magát. Másrészt viszont ugyanezeknek a hallgatóknak 80%-a saját bevallása szerint kizárólag az orosz nyelvet használta az otthoni kommunikáció során, 20%-a pedig olyan családból érkezett, ahol egyetlen családtag sem beszélt őshonos kisebbségi nyelvet (Spodina 2011: 214). Ez a kutatás is megvilágítja az ideális és valós helyzet közt húzódó éles szakadékot: miközben a manysi nyelvi oktatásban részt vevő, azt elvégző diákokról általánosan feltételezik, hogy jó manysi nyelvtudással rendelkeznek, többségüknek bizonytalanok a manysi nyelvi ismereteik, vagy teljes mértékben hiányoznak.

3.3. Alternatív oktatás

Közoktatási kereteken kívüli manysi oktatást kínáló alternatív oktatási intézmény (orosz terminussal: учреждение дополнительного образования детей, vagyis „kiegészítő oktatási intézmény”) a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben két településen, Hanti-Manszijszkban és Szaranpaulban működik (1. 2. térkép).

2. térkép:

Manysi osztályt is működtető alternatív oktatási intézmények a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben. 1. Szaranpaul (oroszul: Саранпaul), 2. Hanti-Manszijszk (Ханты-Мансийск).

Ezek az alternatív intézmények a lehető legfiatalabb kortól (a szabályozások szerint négyéves kortól) vesznek fel diákokat a manysi kultúra különböző területeit, például hangszeres zenét, néptáncot, kézművességet, a manysi nyelvet bemutató kurzusaikra. Az alternatív intézmények működésének anyagi hátterét az orosz állam biztosítja, részben regionális szinten, részben különböző pályázati lehetőségeken keresztül.

Alternatív oktatási intézmények eddig a népesebb manysi közösséggel is rendelkező nagyobb urbanizált településeken jöttek létre, a hagyományos manysi kultúrától, nyelvi környezettől elszigetelten élő manysi származású, kimondottan a kis nyelvi és kulturális ismeretekkel rendelkező, vagy azt teljesen nélkülöző manysi diákok számára jöttek létre. Ezek az intézmények megoldást próbálnak találni azokra a problémákra, amelyekkel a közoktatás már évtizedek óta hiába

küzd, új oktatási anyagokat (pl. Norova 2010), módszertani segédanyagokat (pl. Norova 2011) dolgoznak ki.

Az alternatív intézményekben tanító tanárok jellemzően körzeti egyetemeken, főiskolákon (pl. a Jugra Állami Egyetemen, a hanti-mansijszki Tanárképző Főiskolán) végezték felsőfokú tanulmányaikat, szemben a közoktatásban dolgozó pedagógusokkal, akik többnyire a Leningrádban/Szentpéterváron található Herzen Intézetben szereztek diplomát. Az alternatív intézményekben tanuló diákok számára vonatkozóan nem érhetők el hivatalos statisztikák, a hanti-mansijszki intézményben dolgozó pedagógusok becslése szerint a két intézményben összesen mintegy száz diák tanul.

4. Manysi nyelvtanítás

4.1. Közoktatás

A manysi vonatkozású tantárgyak választéka a közoktatásban meglehetősen szűk. Míg a manysi nyelv közoktatásba való bevezetésekor a nyelvórákon kívül más tantárgyakat, például matematikát, történelmet és környezetismeretet is oktatnak manysiul, a Körzet etnikai profillal is rendelkező iskoláiban (oroszul: школы с этнокультурной составляющей образования) tanuló diákok ma mindössze manysi nyelvórákra járhatnak, az első kilenc osztályban heti két órában, tizedik és tizenegyedik osztályban választható tantárgyként. A közoktatásból hiányoznak a tanórákon kívüli programok, például nyelvi klubok, tanulócsoporthoz, vagy a manysi nyelvhasználatot lehetővé tevő más programok.

A résztvevő megfigyelés során tapasztaltak és az interjúalanyok válaszai alapján a közoktatásban használt módszertan az általános iskolától az egyetemig bezárólag egyformának tűnik. A nyelvórák során legáltalánosabb a kiscsoportos munka (a statisztikák szerint az egy foglalkozáson manysiul tanuló diákok száma nem haladja meg a tíz főt), nem nyílik lehetőség egyéni munkára vagy egyéni foglalkozásra. A tanórák központjában a manysi nyelv, elsősorban annak grammatikai szerkezete és szókincse áll, a tanmenet az eredeti vagy némileg átdolgozott, eredetileg az 1950-es, 60-as években kiadott manysi tankönyveket követi, a feldolgozott olvasmányok a hagyományos életmód különböző aspektusait mutatják be, míg a modern életmód, a többségi társadalom ritkán kerül említésre. A tananyagok és maguk a tanárok is a diákok feltételezett manysi nyelvi és kulturális ismereteire kívánnak építeni, kevés olyan oktatási segédanyag készült, amely a manysit örökségnyelvként tanuló gyermekek igényeit is figyelembe veszi, ilyen például a toldalékokat és más nyelvi jelenségeket táblázatba rendező nyelvtanfűzet (Gerasimova 2004), vagy alsó tagozatosok számára készült „minimum-szókincset” tartalmazó kiadvány (Afanas’eva – Akbaš 2007). A tanórák során a pedagógusok szinte kizárólag a frontális tanítási módszert használják,

vagyis ők mutatják be az új tananyagot, amit kérdés–felelet, valamint drill feladatok megoldása révén sajátíttatnak el a diákokkal. A feladatok megoldása közben a diákok elsősorban orosz példamondatokat, kifejezéseket fordítanak manysira, önálló manysi szövegalkotást, vagy manysi párbeszédet ritkán kapnak feladatként.

4.2. Alternatív oktatás

Az orosz egynyelvű és orosz–manysi kétnyelvű diákok szociolingvisztikai háttérét szem előtt tartva az alternatív oktatási intézményekben dolgozó pedagógusok inkább lassan, lépésről lépésre haladnak a manysi nyelv elsajátítása felé. A pedagógusok tudatában vannak, hogy a manysiul és oroszul egyaránt anyanyelvi szinten beszélő diák sokkal inkább számít kivételnek, mint általánosnak, így aztán nem a gyermekek meg nem levő tudására építenek, hanem az előzetes ismeretekkel nem rendelkező gyermekek manysi nyelv és kultúra iránti érdeklődését igyekeznek minél korábban, lehetőleg még iskolaköteles kor előtt felkelteni. Tudatában vannak, hogy a manysi nyelv ismerete (nem is beszélve a használatáról) sem magas presztízzsel, sem anyagi előnyökkel nem jár, fiatal korban pedig nehézkes a gyermekeket a nyelv elsajátítására a kulturális örökség fontosságának hangsúlyozásával motiválni. Ehelyett az alternatív intézmények tanárai a manysi kultúra egzotikusnak tűnő, a többségi kultúrától különböző elemeire hívják fel a figyelmet, rendszeresen látogatják a helyi óvodákat, ahol hangszeres zenéből, táncokból, kézműves foglalkozásokból álló műsorral próbálnak a hasonló profilú kurzusaikra résztvevőket toborozni.

Az alternatív intézmények foglalkozások gazdag választékával várják az érdeklődőket, a zenei (tradicionális manysi hangszeres zene), táncos (néptánc, szakrális ünnepek során bemutatott tánc), kézműves (például gyöngyfüzés, nyír-kéreg-faragás, fafaragás) tanfolyamok mellett nyelvkurzusokkal is. A diákok életkoruknak és nyelvtudásuknak megfelelő kurzusok közül választhatnak, és – a közoktatással szemben – az alternatív intézmények már egyetlen érdeklődő esetén elindítanak egy osztályt.

A régebbi kiadású tankönyvek és oktatási anyagok helyett az alternatív oktatásban dolgozó pedagógusok a tanórák során saját tananyagokat használnak, a korábban említett saját fejlesztésű tankönyvek mellett például ppt-prezentációkat is, illetve ritkábban szakkönyveket használnak illusztrációként. A kiscsoportos órai munka mellett a diákok egyéni munkájára, aktív jelenlétére és részvételére is igényt tartanak. A tanárok egyfajta mentorrendszert is kidolgoztak, az idősebb, tehetségesek gyakran felügyelik és segítik fiatalabb társaikat a tanulás során.

Az alternatív intézmények szívesebben használják a manysi nyelv lejegyzésére megalkotott új írásrendszert, részben azért, mert úgy tartják, alkalmasabb az orosz nyelvből hiányzó hangok jelölésére, így az orosz nyelven iskolázott diákok számára egyszerűbbé teszi az olvasást, részben pedig azért, mert ezt az átírást

használja a sajtó és a média is, vagyis ez szerepel azokban a manysi nyelvű anyagokban, amelyekkel a nyelvtanuló a leggyakrabban találkozódik.

4.3. A manysi mint örökségnyelv

Az alternatív oktatási intézményekben használt módszerek sokrétűbbek a közoktatásból ismert megoldásoknál. Az alternatív oktatási mód jobban látszik illeszkedni a manysi hagyományokhoz, amennyiben lehetőséget ad a diákoknak arra, hogy először megfigyelőként kapcsolódjanak be a tanulási folyamatba, a saját tempójuknak megfelelően sajátítsanak el ismereteket, melyeket végül a pedagógusok és a mentorok segítségével tökéletesítenek.

Az alternatív intézményekben dolgozó pedagógusok figyelmet fordítanak a nyelvnek a kultúrával, a hagyományoknak a modern élettel egységben kezelő tárgyalására. Az említett mentor-rendszer mellett rendszeresen hívják vendégül előadóként a meghatározó manysi (és más őshonos kisebbségi) közéleti szereplőket, kutatókat, művészeket és hagyományőröket. Különös hangsúlyt fektetnek a környezettudatos nevelésre, valamint évente ünneplik a Rokon népek napját, és gyakran használnak a manysi nyelv finnugor rokonságát hangsúlyozó szimbólumokat.

Ezek az újszerű, folyamatosan alakuló oktatási módszerek alig néhány éve vannak használatban, így hosszú távú hatásukról korai lenne még becslésekbe bocsátkozni. Az máris egyértelmű, hogy alkalmazásuk sikeresen oldja fel a hagyományos kultúra és az urbanizált környezet közt esetleg fellépő ellentmondásokat, a hagyományos manysi élet egyes elemeit eredményesen olvasztja be egy jelenleg is formálódó városi manysi identitásképpbe, ilyen módon a gyermekeket is érdekeltté teszi abban, hogy ezt az identitást maguk is elsajátítsák és megéljék.

Ez a diákcentrikus szemléletmód nemcsak a tanórákon való aktív részvételt kívánja meg a gyermekektől, hanem a tanárokéval megegyező fontosságot is tulajdonít nekik, partnerként kezeli őket.

5. Összegzés

A közoktatási és az alternatív oktatási intézmények az eltérő társadalmi beágyazottság és az ideológiai, módszertani háttérben tapasztalható különbségek ellenére is hasonló problémákkal küzdenek, például mindkét intézménytípusban az orosz nyelvű oktatás nyelveként, és eddig egyik intézménytípusban sem sikerült egynyelvű manysi, vagy kétnyelvű manysi–orosz nyelvhasználati szintet létrehozni a tanórákon kívül.

A közoktatási rendszer merevebbnek és kevésbé innovatívnak tűnik, ma is úgy működik, mint ha elsődleges feladata még mindig a diákok orosz nyelvbe és kultúrába való belemerítése lenne. A közoktatásban dolgozó tanárok többnyire a

megszokott tananyagokat és tanítási módszereket alkalmazzák, kevés figyelmet látszanak fordítani a nyelvhasználati szinterek bővítésére, a nyelvi revitalizációra, magát a manysit is inkább idegen nyelvhez hasonló iskolai tananyagnak, semmint a mindennapok során is használható, élő nyelvnek és kultúrának tekintik.

Az alternatív oktatás ezzel szemben felismeri a nyelvelsajátítással járó nehézségeket, és kreatív, kísérleti módszerekkel kísérli meg a problémák megoldását. Az alternatív intézményekben használatos oktatási módszerek a manysit örökségnyelvnek tekintik, idegen nyelv tanítása során használatos módszerekkel tanítják, miközben a manysi kultúrát is igyekeznek közelebb hozni a diákokhoz. A drill feladatok mellett a kommunikációs készségre is különleges hangsúlyt fektetnek.

Az alternatív és közoktatásban részt vevő diákok körében eddig nem készült átfogó vizsgálat, ezért a manysi revitalizációs kísérletek és a manysi nyelvi oktatás területének kutatása elsősorban erről a kérdéskörrel, vagyis a manysi származású nyelvtanulók attitűdjeiről, szociolingvisztikai hátteréről, a manysi nyelv elsajátításában tett előrelépésekről tud majd újat mondani.

Irodalom

- Afanas'eva, K. V. – Akbaš, E. U. [Афанасьева, К. В. – Акбаш, Е. У.] (2007), Словарь-минимум по мансийскому языку для 1-4 классов общеобразовательных учреждений. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Ahlqvist, August [Алквист, Август] (1999), Среди хантов и манси. Путевые записи и этнографические заметки. Перевод с немецкого и публикация Н. В. Лукиной. Издательство Томского университета, Томск. 28–30.
- Gerasimova, D. V. [Герасимова, Д. В.] (2004), Мансийский язык в таблицах. Пособие для учащихся 5-9 классов общеобразовательных учреждений. Филиал издательства Просвещение, Санкт-Петербург.
- Horváth Csilla (2012), A nyelvi kontaktusok hatása a manysi revitalizációs törekvésekre. In: Váradi Tamás (szerk.), VI. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia. Budapest, 2012. február 3. <http://www.nytud.hu/alknyelvdok12/proceedings12/horvath2012.pdf>
- Lalaeva, Maya Efimovna (2004), Mansi Language in Socio-Cultural Space of Ugra. http://lingsib.iea.ras.ru/en/round_table/papers/lalaeva.shtml
- Maticsák Sándor (2014), Finnugorok végveszélyben. A 2010-es oroszországi népszámlálás eredményei. Finnugor Világ 19/1: 13–22.
- Munkácsi Bernát (1889), Nyelvészeti tanulmányútam a vogulok földjén. Budapesti szemle XVII/60: 383–408.

- Norova, O. M. [Норова, О. М.] (2010), Мансийский в картинах. Учимся читать. Ханты-Мансийск.
- Norova, O. M. [Норова, О. М.] (2011), »Вит сам«. Образовательная программа для детей дошкольного возраста. Ханты-Мансийск.
- Pusztay János (2006), Nyelvével hal a nemzet. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Šestalo, E. V. [Шесталова, Е. В.] (2011), Изучение родного языка и литературы в школах с этнокультурной составляющей образования 01.09.2011 год. <http://doinhmao.ru/KMNS/stat>
- Šestalo, E. V. [Шесталова, Е. В.] (2012), Изучение родного языка и литературы в школах с этнокультурной составляющей образования 01.09.2012 год. <http://doinhmao.ru/KMNS/stat>
- Sipőcz Katalin – Dolovai Dorottya (2001), A vogulok (manysik). In: Csepregi Márta (szerk.), Finnugor kalauz. Panoráma, Budapest. 48–59.
- Sipőcz Katalin (2005), www.perepis2002.ru. Finnugor Világ X/2: 23–27.
- Spodina, V. I. [Сподина, В. И.] (2011), Ханты-Мансийский автономный округ: этнические языки в вузах и школах региона. In: Tiškov, A. V. (szerk.) [Тишков, А. В. (ред.)], Правовой статус финно-угорских языков и этнокультурные потребности российской школы. Этноконсалтинг, Москва. 211–240.
- Демографические процессы: Коренные малочисленные народы Ханты-Мансийского Автономного Округа – Югры: История и расселение. http://www.kmns.admhmao.ru/wps/portal/kmn/home/istoriya_i_rasselenie
- A 2010-es összoroszországi népszámlálás adatai:
- Городское и сельское население по субъектам Российской Федерации (Distribution of rural and urban population according to administrative subjects of RF). http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/tab1.xls
- Население Российской Федерации по владению языками. (Distribution of population of RF according to language use.) http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/tab6.xls
- Национальный состав населения Российской Федерации. (Distribution of population of RF according to ethnicities.) http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/tab5.xls
- Население по национальности и владению русским языком по городским округам и муниципальным районам Ханты-Мансийского автономного округа – Югра. (Distribution of the population of the urban and municipal districts of the Khanty-Mansi Autonomous Okrug, according to ethnicities and command of Russian.) http://khmstat.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/khmstat/resources/a29180004f66ac249bbabf9b972d8349/4.pub-04-04_%D0%A2%D0%B5%D1%80%D1%80%3D71800+-3.pdf

SIPOS MÁRIA

**Célhatározói mondatok idiolektális variánsai
egy hanti–orosz kétnyelvű beszélő szövegeiben¹**

In the present paper I am investigating the purpose clauses in the texts of a Khanty–Russian bilingual speaker. The main goal of the research is to describe the types of purpose clause, considering that in contact situations the grammatical repertoire of the target language is usually enriched with some structures or items of the source language. The other observation this analysis is based upon is that the speech production of one and the same person reflects the diversity appearing in the whole speech community. The intra-speaker variants produced by the speaker range from the model that is considered original in Khanty to those showing Russian influence, although, for the time being, the typical Russian pattern seems to be missing. The corpus of research is the text material collected by Ruttkay-Miklán in the Synja region of the Khanty territory, and it bears all the characteristic features of spontaneous speech productions. The amount of this spoken Khanty material, which is 70 hours, guarantees getting relevant data.

Keywords: Khanty, bilingualism, syntactic borrowing, purpose clause, intra-speaker variant

1. Bevezetés

Az alábbi dolgozat célja, hogy leírja egy hanti–orosz kétnyelvű adatközlő² nyelvhasználatát a célhatározói mellékmondatok megformálásának szempontjából, különös tekintettel a kötőszó kölcsönzésének következményeire.

Az idiolektális variánsok, amelyek kutatására az anyag jellege lehetőséget ad, értékes információkkal szolgálnak arról, hogy a nyelvi kontaktusok következményeképpen milyen mértékű a szintaktikai sokféleség egy bizonyos mondattípust illetően.

A kötőszavak átvétele – más grammatikai kölcsönzések mellett – több okból is nagy figyelmet váltott ki (pl. Majtinskaja 1978–1979, Alvre 1983, Grenoble

¹ Jelen dolgozat a FUM 2014-es kötetében megjelenő angol nyelvű cikk bővített változata, amely végleges formájában sokat köszönhet a névtelen lektorok észrevételeinek. Hasznos észrevételeit nagyon köszönöm Mus Nikolettnek is.

² Ezúton is köszönöm Ruttkay-Miklán Eszternek, hogy anyagát rendelkezésemre bocsátotta.

2012, Kaysina 2013, Leinonen 2002, Sakel 2014). Mindenekelőtt a szavaknak e csoportját igen gyakran veszik át egymástól az érintkező nyelvek. Matras (2007) összefoglalója szerint a feltételes, okhatározói és célhatározói kötőszók igen magas helyen állnak a kölcsönzési hierarchiában (Matras 2007: 56). Másfelől a kölcsönzött kötőszók számos nyelvben szolgáltak kiindulópontul bizonyos szintaktikai változásoknak (Matras 2007: 41). Az alábbi írás a következő kérdésekre koncentrálna:

- a) A célhatározói mellékmondatoknak milyen megformálásai jelennek meg?
- b) Előfordul-e a nyelvi kontaktusok hatására az alárendelő mondatokra jellemzően előálló sokféleség egyetlen adatközlő beszédprodukciónak is?
- c) Lehetséges-e a változások kiindulópontjára (ti. egy intenzív nyelvi kontaktusok előtti, eredetinek mondható állapotra) következtetni a jelenlegi mondattípusokból?
- d) Van-e jele szintaktikai változásnak?

A hanti veszélyeztetett őshonos nyelv, amelyet az Orosz Föderációban, Nyugat-Szibériában az Ob és mellékfolyóinak vidékén beszélnek. Tipológiaiilag az agglutináló nyelvek csoportjába soroljuk, eredetét tekintve az uráli nyelvekhez, illetve a nyelvcsalád ugor ágához tartozik. Számos nyelvjárásra és nyelvjárásváltozatra oszlik, amelyek három nagyobb csoportba sorolhatók: az északiba, a 20. század elején kihalt délbe, illetve a keleti csoportba. Az orosz nyelv presztízse elsöprő lett a Szovjetunió megalakulásától kezdve. Már csak kevesen élnek olyanok, akik iskolás korukat nem az asszimilációt felgyorsító internátusokban töltötték. Következésképpen a kétnyelvűség teljesen általános a közép- és középső körökben, míg a fiatalabbak elsősorban a többség nyelvét beszélik, és sokan csak értenek valamelyest hantiul. A gyerekek közül jellemzően már csak azok sajátítják el a hantit, akiknek szülei a leghagyományosabb foglalkozásokat űzik. Az orosz nyelv hatása a hanti szókincsre nézve óriási, de a kétnyelvűség hatásai megfigyelhetők a mondatszerkesztés terén is.

A vizsgálatban szereplő színjai hanti változatot kb. ezer fős csoport beszéli: a 2011-es adatok szerint a Szinja folyó vidékén 1811-en élnek, akik közül 1429 fő vallotta magát hanti nemzetiségűnek (Ruttkay-Miklós 2012: 14).

A dolgozat elsőként azokat a nyelvi, kommunikációs és kulturális tényezőket, illetve okokat veszi sorra, amelyek a kötőszók kölcsönzésének folyamatában fontosnak bizonyulnak (2. rész). Ezután az adatközlőnek, illetve a tőle gyűjtött nyelvi anyagnak a részletes bemutatása következik, kitérve az egyetlen beszélő produkcióján alapuló kutatások jelentőségére és lehetséges eredményeire (3. rész). Majd a célhatározói összetett mondatok forrásnyelvi (orosz) és célnyelvi (hanti) megvalósulásait mutatom be (4. rész). Végül pedig a mondattípusok megoszlása alapján a változási folyamat módjára és kimenetelére vonatkozó következtetéseket vonom le (5. rész). Az írást rövid összefoglalás zárja (6. rész).

2. A kötőszók kölcsönzéséről

Ami a hanti és az orosz közötti nyelvi kapcsolatokat illeti, az erőviszonyok tekintetében számos ehhez hasonló kontaktushelyzet van a világban, pl. az amerikai őshonos nyelvek és a spanyol vagy portugál között, a spanyol helyzete az Amerikai Egyesült Államokban, a szibériai, és általában a finnugor nyelvek helyzete az Orosz Föderációban stb.

Tipológiai szempontból a finnugor nyelveknek számos közös vonásuk van, érthető tehát, ha korábbi kutatók (pl. Majtinskaja 1978) együttes listát készítettek arról, hogy milyen funkciószavak kerültek át ezekbe az oroszból. A szóban forgó nyelvek tipológiai sajátosságai valóban az egyik legfontosabb tényezőt jelentik, bár az a szintaktikai változás, ahol ennek igazán nagy jelentősége van, az az áttérés a nem végesről a véges alárendelésre. Riese (1998) például a permi nyelvekről szólva egyebek között a vonatkozó névmások és kötőszók szinte teljes hiányával jellemzi az uráli nyelveket, ami együtt jár az alárendelő mondatok hiányával is. Amit ezek helyett alkalmaznak, az vagy egyszerűen a mondatok egymásutánja, vagy pedig igeneves és adverbialis szerkezetek gazdag tárháza (pl. participium, infinitivus, gerundium, nomina actionis). „One salient feature of this language type is the nearly complete lack of relative pronouns and conjunctions; this lack, in turn, entails a lack of subordinate clauses. Sentence subordination could, of course, be made plain enough through mere juxtaposition and context, but the more usual way to express what (Indo-)European languages typically express with subordinate clauses was by means of deverbal nominal and adverbial constructions: participles, infinitives, gerunds, nomina actionis, using the richly developed store of such deverbal construction...” (Riese 1998: 272).

Közelebb visz a vizsgálandó változáshoz, ha a kötőszók megléte vagy hiánya felől indulunk el. Amennyiben az aszindetikus szerkesztésmód³ jellemző a célnyelvre, gyakran kerül sor kötőszók kölcsönzésére. Ezt a kétnyelvűséggel szokták összefüggésbe hozni, és a forrásnyelvek általában írásbeliséggel rendelkező nyelvek. „Coordinating conjunctions seem to be loaned remarkably quickly to languages that have resorted to asyndeton in conjoining items of various linguistic levels. This process is generally linked to bilingualism, and the source languages often have literary traditions” (Mithun 1988: 351–352, idézi Leinonen 2002: 253).

Grenoble (2012) arra figyelmeztet, hogy mivel ekkor egy létező hely kitöltéséről van szó, a kölcsönzés nem feltétlenül vezet mondattani változáshoz. Úgy véli, a szintaxisban voltaképpen már megvan a kötőszó helye, másképpen fogalmazva: zero kötőszót használnak; így a kötőszók megjelenése valódi változást nem

³ Aszindetikus szerkesztésmód esetén a szavak vagy tagmondatok kötőszó nélkül állnak egymás után.

hoz. „On the one hand, Johannessen argues that conjunctions are easily borrowed because such languages are best described as having asyndetic coordination. The syntax already has a position for conjunctions, i.e. they are not conjunctionless but rather have zero conjunctions. In this analysis, the use of coordinators does not represent a change but just the filling of an already existing slot” (Grenoble 2012: 103).

Más kutatók ezt a jelenséget általánosabb szinten fogalmazzák meg (Bakker – Hekking 2012). Ha egy nyelvben a jelöltség alacsony fokú, és olyan nyelvvel kerül kapcsolatba, amelyben a jelöltség jóval kiterjedtebb, az átvevő nyelv ebben a tekintetben hasonulni fog valamilyen mértékben a forrásnyelvi gyakorlathoz. „... a language with a low amount of marking in intensive contact with a language with more extensive marking would borrow some of that behaviour” (Bakker – Hekking 2012: 58).

A jelöltség általában is fontos szerepet kap a mindennapi társalgásokban, amikor – a nem véges szerkezetekkel, illetőleg az aszindetikus és paraktaktikus szerkesztésmóddal szemben – a kötőszavas véges mellékmondatok használata segítséget jelenthet a beszédprodukció tervezése során. Spontán beszéd közben is folyik tervezés, amely igényel valamennyi időt. Ezért a beszélő hasznosnak találhat olyan nyelvi elemeket, amelyek azt jelzik, hogy ez a tervezés folyamatban van. Az idegen eredetű elemek pedig azért alkalmasak erre, mert feltűnőek a megnyilatkozás során. „... planning in spontaneous speech is an online activity that takes time. The speaker may find it convenient to use a linguistic element to indicate that planning is in process... Clause initial conjunctions should be ideal for this purpose. The foreign element is, after all, extremely conspicuous in speech flow” (Leinonen 2002: 332).

Ha egy nyelvi kontaktus aszimmetrikus, akkor az alacsonyabb presztízsű nyelv jellemzői fognak közeledni a magasabb presztízsű nyelvéhez, nem pedig fordítva. Kaysina az udmurt nyelvről ír ebben a tekintetben (Kaysina 2013: 132), és a felvázolt szociolingvisztikai helyzet mutatis mutandis a hantira is vonatkozatható. „The copying of Russian function words by Udmurt will be labelled »adoption«”. This term is used by Johanson (2002: 290–291) to indicate copying from a socially-dominant to a socially-dominated code in a situation of asymmetric language contact. Since diglossia and unidirectional bilingualism are the main characteristics of the socio-linguistic situation in Udmurtia today (for more details see e.g. Winkler 2001: 5–6), Russian influence on Udmurt will be understood as adoption, which implies language change towards the model code” (Kaysina 2013: 132).

Lipski (2005) a spanyol anyanyelvűek helyzetét elemzi az Amerikai Egyesült Államokban. Vizsgálatai szerint a magasabb presztízs a gyakorlatban azt jelenti, hogy bármilyen megszólalás, illetve megfogalmazás helyesebbnek minősül az angoltól átvett kötőszókkal, diskurzuszjelölő partikulákkal stb., mint ezek nélkül.

„Úgy vélem, hogy azok az aszimmetrikus értékek, amelyek egy kétnyelvű egyénben az egyes nyelvekhez kapcsolódnak... megteremtik a megfelelő körülményeket egy olyan metaszinthez is, amelyen az angol mint »hivatalos« nyelv, illetve az értékelés, a kritika, valamint a javítás nyelve arra használatos, hogy kiemelje, javítsa azokat a társalgási egységeket, amelyek spanyolul hangzanak el. Azok a társadalmi körülmények, amelyek közepette a spanyolt és az angolt használják az Egyesült Államokban, alátámasztják ezt a hipotézist. Az iskolákban minden nyelvi és más kurzus angol tanítási nyelven folyik, és általában is az angolra történő átváltások – akár technikai jellegű magyarázatra kerül sor, akár egyszerűen csak azért, hogy nagyobb közönséget szólíthassanak meg – jól ismert szituációk a legtöbb kétnyelvű életében”.⁴ „I suggest that the asymmetrical values which accrue to each of the two languages in the bilingual encounters under study also create the appropriate conditions for a metalevel in which English – the »official« language, and the language of evaluation, criticism, and correction – is used to set off, correct, or highlight discourse fragments presented in Spanish. The social conditions under which Spanish and English are used in most of the United States are consistent with this hypothesis. In schools, nearly all grammar and other content courses are taught in English, and switches to English in order to explain technical matters, or simply to include a larger audience, are a familiar event in the lives of most bilinguals” (Lipski 2005: 12).

A kölcsönzés összefüggéseket mutat a kontaktusban dominánsnak számító nyelv kulturális hátterével is. Azokra a nyelvekre, amelyek főként vagy kizárólag a szóbeliségben léteztek és hagyományozódtak tovább, nagy valószínűséggel hatni fog az írásbeliségen alapuló nyelv és kultúra. Bakker és Hekking (2013) az otomi–spanyol kontaktus kutatásának eredményeit a következőképpen összegzik: „... az informális, szemtől-szemben történő kommunikáció során az egyes összetevők relációja a szószerkezetek vagy a tagmondatok szintjén maradhat implicit, azonban azokban a nyelvi közösségekben, ahol az írás és az intézményes oktatás elterjedt, a preskriptív nyelvtanok hatással lesznek a beszélt nyelvre, és ez oda vezet, hogy a különféle szintekhez tartozó nyelvtani viszonyok sokkal explicitebb módon lesznek kifejezve”. „... in informal face-to-face communication the relation between constituents at the phrase and the clause level may be left implicit, but that in language communities where writing and formal education is wide-spread, prescriptive grammars will influence in the spoken language and make that the relations at the different levels are expressed more explicitly” (Bakker – Hekking 2013: 58).

A nyelvi kontaktus hatására létrejövő nyelvi változások körében bebizonyosodott, hogy a mellérendelés erősen különbözik az alárendeléstől abban a tekin-

⁴ Az előforduló angol nyelvű idézetek magyar változata saját fordításom, ezért nem jelölöm egyenként – S. M.

tetben, hogy az előbbiben jelentkező változások kiszámíthatóbbak, szabályosabbak, míg az alárendelési stratégiák különbözőképpen jelenhetnek meg a célnyelvben. Grenoble (2012) az orosz kötőszók kölcsönzésének következményeit vizsgálta az evenki nyelvben: „Noha történetileg az evenki nyelv kevés mellérendelő kötőszót használt, az olyan orosz kötőszók használata, mint például az *a*, *i*, *no*, *potom* igen elterjedt, ugyanúgy, mint azoknak az elemeknek a használata, amelyek az evenkiben történetileg időhatározók voltak, például a *ta:duk* 'aztán'. Napjainkban különbség tapasztalható abban, hogy ezek a változások milyen messzire jutottak el. Ezzel szemben az alárendeléssel kapcsolatos stratégiákban végbement változások sporadikusak, illetve szabálytalanok abban az értelemben, hogy nem minden beszélő használja ezeket, illetve nem előre megjósolható módon. Pontosabban van, aki evenki stratégiát alkalmaz az alárendelésben, mások oroszból kölcsönzött struktúrákhoz folyamodnak, ez utóbbin belül vagy oroszból kölcsönzött elemeket felhasználva, vagy tükörfordítással élve, evenki kérdő névmásokat kötőszói szerepbe téve...” (Grenoble 2012: 104). „Although historically Evenki used few coordinating conjunctions, the use of Russian coordinators such as *a*, *i*, *no*, *potom* is widespread, as is the use of what historically in Evenki were temporal adverbs... such as *ta:duk* 'then'. At present, there is a difference in how far these changes have spread. In contrast, changes in subordinating strategies are sporadic, not regular, in the sense that not all speakers use the same strategies in predictable ways. More specifically, some use native Evenki (Tungusic) strategies for subordination, some use borrowed structures, either borrowing subordinating adverbs /pronouns /interrogatives from Russian, or calquing the construction, using Evenki interrogative pronouns as subordinators...” (Grenoble 2012: 104).

A dolgozat a fenti szempontok szerint a nagyobb jelöltséget biztosító, oroszból átvett kötőszó felbukkanásának esetleges szintaktikai következményeit vizsgálja az eredetileg kötőszó nélküli hanti célhatározói mellékmondatokban.

3. Az adatközlőről

Ruttkay-Miklián 1999-ben 50 órányi szöveget rögzített, amelyet három évvel később 20 órányi anyaggal egészített ki. A gyűjtés Wolfgang Steinitz etimológiai és nyelvjárási szótárának szócikkein alapul, tartalmazza a szavak magyarázatát, eltérő grammatikai alakokat, továbbá az adatközlő megjegyzéseit is. Maga a gyűjtés a következőképpen folyt: a beszélő azt kapta feladatul, hogy a hallott szó (vagyis az etimológiai szótár szócikkének színjai nyelvjárású alakját) jelentését megmagyarázza, értelmezze, illetőleg megvilágítsa, hogyan használják. Mivel az adatközlőnek eközben nem arra irányult a figyelme, hogy mondatait valamiféle normához igazítsa, e különböző hosszúságú szövegek spontán beszélt

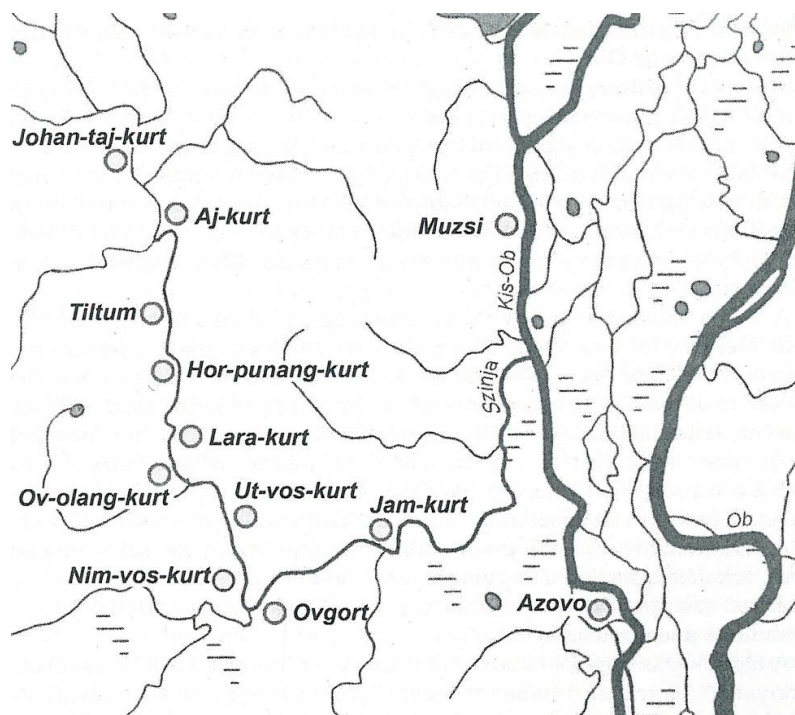
nyelvi anyagként használhatók. Előfordulnak benne a gyűjtőhöz intézett kérdések és kommentárok is, a társalgás fenntartására szolgáló különféle nyelvi elemek, néha tűnődést vagy hangos gondolkodást bizonyos témákról. Töredékes mondatok, félbehagyott szavak is előfordulnak a szövegekben, valamint téves egyeztetés alany–állítmány között, szám- és személyjelölők következetlen használata, az activum és passivum keverése stb. (Ruttkay-Miklián 2002).⁵

A gyűjtött anyag jelentősége tehát óriási a korábbi évtizedekre jellemző hagyományos gyűjtések eredményeivel összehasonlítva. A spontán szövegek jelentőségét kiemelte Grenoble (2012) is, amikor összegezte az evenki nyelv kötőszavainak kutatása közben jelentkező nehézségeket: „Az evenki nyelv korábbi dokumentációja nyelvtanokból, szótárakból, és szöveggyűjtésekből áll; azoknak a szövegeknek az elsöprő többsége, amelyek a vizsgált szerkezetek szempontjából fontosak lennének, nem spontán beszélgetések, hanem folklór szövegek. Evenki nyelven jelentek meg ugyan, de szerkesztett szövegek, nem pedig lejegyzések. Akiktől ezek a szövegek származnak, tökéletes folyékonyasággal beszélő, sok esetben egynyelvű adatközlők voltak, de nyilvánvalóan megszerkesztették a gyűjtött anyagot, hogy jól formált narratívák legyenek. (Nem található bennük téves kezdés, hezitálás, és a spontán beszéd más jellemző vonásai sem.)” (Grenoble 2012: 102). „Earlier documentation of Evenki consists of grammars, dictionaries, and text collections; the overwhelming majority of texts which would give full evidence of these structures are not spontaneous conversation but are published as folklore texts. Although they are published in Evenki, they are edited texts, not transcripts. They were recorded from fully fluent, often monolingual speakers, but show evidence of some editing to make them into polished narratives. (They do not contain false starts, hesitations or other features typical of unscripted, spontaneous speech.)” (Grenoble 2012: 102).

Ruttkay-Miklián adatközlője a színjai hantit beszéli, amely a nyelv északi nyelvjárás csoportján belül a suriskári nyelvjáráshoz tartozik. A Szinja az Ob nyugati mellékfolyója, amelynek mentén az emberek még hagyományos foglalkozásokat is űznek, mint például a réntartás (ami ma már természetesen elsősorban állami, és csak másodsorban a magántulajdonban lévő rének együtt terelését jelenti), illetve a halászat. A folyóvidék a nyelv megőrzése szempontjából a jobb helyzetű területek közé tartozik.

Az adatközlő 1946-ban született a Szinja folyó felső folyásánál, és egész életét e folyó vidékén töltötte. Férje is színjai hanti volt, a folyó legfelső falujából származott. Korai megőzvegyülését követően gyerekeit egyedül nevelte fel, és a települési központban, Ovgortban élt és dolgozott.

⁵ Ezek az írásban rögzített, spontán szövegek alkotják a vizsgálat korpuszát. Jelen esetben korpuszon egyértelműen körülhatárolható, elektronikusan tárolt, nem annotált, de lekérdezhető szövegek összességét értem.

1. térkép: a Szinja folyó vidéke (Ruttkay-Miklián 2012: 4)

Az adatközlőt a legkevésbé sem lehet hagyományos beszélőnek tekinteni. Gondolkodásmódja egyaránt táplálkozik abból a hagyományos világból, amelyet fiatalon tapasztalt meg, illetve a településközpontokra jellemző, jóval modernebb életformából (összefoglalva Ruttkay-Miklián 2002 alapján). Koordinált kétnyelvűnek tekinthető, aki más és más környezetben sajátította el a két nyelvet, azaz a két nyelv szókincse, illetve szabályrendszere külön-külön tárolódik. Ruttkay-Miklián adatközlője esetében egyik nyelv tekintetében sem beszélhetünk tökéletesen nyelvelsajátításról.

Az idiolektusról, és különösen az azon belül megfigyelhető változatokról sokféleképpen vélekedtek a nyelvészeti kutatásokban.⁶ Thráinsson (2013) munkájában rövid áttekintést ad az ezzel kapcsolatos nézetekről, hangsúlyozván, hogy az idiolektális variánsok a nyelvnek igen fontos aspektusairól tájékoztatnak.

⁶ Az angol *intra-speaker variants* megfelelőjeként az *idiolektális variánsok* terminust használok. Köszönöm Cser Andrásnak, hogy a magyar szakkifejezés keresésekor tanácsot adott.

Az idiolektális variánsok létezését a szociolingvisztikával foglalkozó kutatók természetesnek veszik, és okait társadalmi beágyazottságúnak gondolják. Úgy vélik, a beszélők sokszor válogatnak hasonló funkciójú vagy jelentésű elemek közül, és a választás alapja lehet a nyelvészeti értelemben vett kontextus éppúgy, mint a társadalmi szituáció.

Kroch (idézi Thráinsson 2013: 162) szerint a nyelvi kompetenciát úgy érdemes jellemezni, hogy – például a szintaktikai diglosszia esetében – a beszélő nem egy, hanem két nyelvtant sajátít el. Ezek a nyelvtanok rivalizálnak egymással a beszélő nyelvhasználatában, és ugyanez a helyzet a nyelvi közösségre nézve is. A beszélő produkciója hol az egyik, hol a másik nyelvtannal van összhangban, és a választás többféle, nyelven belüli és nyelven kívüli (társadalmi) tényezőtől is függ. Ez a felfogás segít megérteni azt a nyelvhasználatot is, amely arra a beszélőre jellemző, aki több nyelvjárást sajátított el. Összhangban van továbbá azzal is, hogy a nyelvi változások lefolyását fokozatosnak tartjuk, hiszen miközben a változás folyamatban van, a beszélőnek különféle grammatikai változatok közül kell választania (Thráinsson 2013). A dolgozat azt a nézetet fogadja el, amely szerint az idiolektális variánsokból lehet következtetni a nyelvben meglévő variánsokra.

4. Célhatározói szerkezetek az oroszban és a hantiban

Az oroszban a célhatározói szerkezeteknek jellegzetes kötőszava van, a *чтобы* 'azért, hogy'. Ha a főmondat és a mellékmondat alanya megegyezik, akkor a mellékmondatban infinitívus van:

- (1) Он *приехал* в *Москву*, *чтобы* *пожени-ть-ся*.
 ő jön-PST be_{PREP} Moszkva-Acc azért.hogy megnősül-INF-RCP
 'Azért jött Moszkvába, hogy megnősüljön.'

Ha az alanyok különböznek, a mellékmondatban múlt idejű állítmány van:

- (2) *Саша* *хоч-ет*, *чтобы* *мы* *забра-ли* *его*.
 Szása akar-3Sg azért.hogy mi felvesz-Pst.Pl ő-Acc
 'Szása azt akarja, hogy felvegyük (őt).'

Az északi hanti grammatikák nem szokták tárgyalni a célhatározói mondatokat, valamint a harmadik személyű felszólítás vagy tiltást sem mindig említik, ahol pedig megjelenik a célhatározói mondatok egyik fajtájára jellemző partikula (pl. Rédei 1968, Schmidt 1978, Onina 2009). A rendelkezésre álló északi hanti szövegek (folklór szövegek, iskoláskönyvek nyelvi anyaga, kresztomátiák, újság-cikkek, újabb gyűjtések) alapján úgy tűnik, a célhatározói mondat többféle for-

’Távol mennek a falutól, talán megeszi (Pass) őket a menyhalszörny’
(értsd: távolabb költöznek, nehogy megegye őket a menyhalszörny)⁷
(Ruttkay-Miklián 2009: 189, 192).

- (7) *χōp-šup pa tāŋxa sora mǎn-l, ili mǐj, šit urəŋŋ*
csónak-fél PRT talán gyorsan megy-PRS.3SG vagy mi az PURP
šup-a-šək wer-l-et, wan-a-šək. wan-a-šək wer-l-a-jət, sora-šək mǎn-l.
kicsi-LAT- csinál- rövid-LAT- rövid- csinál-PRS- gyors- megy-
COMP PRS-3PL.O COMP LAT-COMP PASS-3PL COMP PRS.3SG
’A félcsónak meg alighanem gyorsan megy, vagy mi, azért csinálják félre,
rövidebbre. Rövidebbre csinálják, gyorsabban megy’ (Ruttkay-Miklián 2010).

A szovjet korszak tankönyveinek szövegei távolról sem mondhatók megbízhatónak nyelvészeti szempontból, mivel gyakran szolgáltak eszközül a szovjet nyelvtervezéshez (Sipos 2008). Noha mindig meghatározott nyelvjáráshoz készültek a tankönyvek, az adott változat jellemző vonásain is változtattak valamilyen egységesítési cél nevében. Általában leegyszerűsített vagy kreált szövegeket, illetve fordításokat tartalmaztak, ezért nyelvészetileg másodlagos, sőt harmadlagos jelentőségük van.⁸ Mindazonáltal Hvataj-Muha 1950-es években írt tankönyvében van egy mese, amelyben számos célhatározói alárendelő mondat akad, különösen a mondatípus gyér általános előfordulásához képest. A mondatokban – nemcsak a suriskári szövegben, amely nyelvjáráscsoporthoz a színjai is tartozik, hanem a kazimiban és a serkáliban is – az igék múlt idejűek.

A mesében egy róka menekül az erdőn át az öt üldöző kutyák elől. Végül sikerül megbújni egy üregben. Ekkor bizonyos testrészeit kérdőre vonja, hogy miképpen közreműködtek a menekülésben: „Szemeim, ti mit csináltatok?” „Lábaim, ti mit csináltatok?”, „Füleim, ti mit csináltatok?” – A válaszok pedig a következők:

⁷ A szövegelőzmény a következő: 1. Ő falun él, így (értsd: mint a mesélő). 2. Az apja ura, izé, a szégyéhez vagy hová megy, menyhalat fogni (tkp. ölteni). 3. Mukszunt evett (Part. perf.) 4. Épp most evett mukszunt, teljesen ép. 5. A lánya aztán megeszi (Pass), nyers halként. 6. Aztán menyhalszörnyé válik. 7. A falu egész népe meghal, megeszi őket (Pass). 8. Egy nő lánya megmarad a kistestvérével. 9. Távolabb házat építenek, és ott kezdenek élni. 10. Távol mennek a falutól, talán megeszi őket (Pass) a menyhalszörny (Ruttkay-Miklián 2009: 189, 192).

⁸ Az alább idézett mondatokban például a *want-* ’néz’ ige esetében tekintettel voltak a mássalhangzó-kapcsolatoknak a suriskári nyelvjárásokra olyannyira jellemző egyszerűsödési módjára (vagyis az *-nt-* kapcsolatból a nazális elem esik ki a tankönyvi mese szövegében is), a tagadó partikulákban azonban nem (*ānt*); továbbá a ’róka’ jelentésű szó sem *w-* kezdetű ebben a nyelvjárásban, ellenben a szövegben így jelenik meg.

- (8) *min* *χulən-s-amən* *woχsar-ije-mən* *amp-ət-nə*
 mi.DU hallgat-PST-1DU róka-DIM-PX1DU kutya-PL-LOC
ǎnt *at* *le-s-a.*
 NEG_{PTCL} IMP_{PTCL} eszik-PAST-PASS.3SG
 'Mi (ketten) füleltünk, hogy a rókácskát meg ne egyék a kutyák!'
 (Hvataj-Muha 1958: 132.)

- (9) *műη* *χuxəl-s-əw* *χuxəl-s-əw* *woχsar-ije-mən*
 mi (Pl) fut-PST-1PL fut-PST-1PL róka-DIM-1DU
amp-ət-nə *ǎnt* *at* *katl-s-a.*
 kutya-PL-LOC NEG_{PTCL} IMP_{PTCL} elkap-PAST-3SG.PASS
 'Mi futottunk, futottunk, hogy a rókácskát el ne kapják a kutyák!'
 (Hvataj-Muha 1958: 132.)

- (10) *min* *wat-s-amən* *pa* *wat-s-amən* *woχsar-ije-mən*
 mi.DU néz-PST-1DU és néz-PST-1DU róka-DIM-1DU
amp-ət-n *ǎnt* *at* *lawemə-s-a.*
 kutya-PL-LOC NEG_{PTCL} IMP_{PTCL} eszik-PST-3SG.PASS
 'Mi (ketten) figyeltünk, hogy a rókácskát fel ne falják a kutyák!'
 (Hvataj-Muha 1958: 132.)

Amint erről fent már volt szó, nincs tekintélyes mennyiségű megbízható adat abból az időszakból, nem zárhatjuk ki, hogy a hanti célhatározói mellékmondatokban volt múlt idejű igealak. Napjainkban – Ruttkay-Miklén Eszter egy másik adatközlője szerint (aki nem azonos azzal, akitől a korpusznak tekintett szöveganyag származik) – elfogadhatóságban nincs különbség a jelen és a múlt idejű igét tartalmazó mellékmondatok között.

A korpuszban a kettő közül a jelen idő jóval gyakrabban fordul elő (részlete-sen l. alább).

- (11) *il* *śi* *ńorti-l-en* *űrti-ja* *ǎt* *at* *ji-l.*
 le PRT nyom-PRS-2SG.O vörös-LAT NEG_{PTCL} IMP_{PTCL} válik-PRS.3SG
 '... lefelé nyomod bizony, hogy ne vörösödjön meg' (Ruttkay-Miklén 2010).

Fontos megjegyezni, hogy noha bizonyos mondatokban lehet az a látszat, hogy a mellékmondatban megjelenő igeidő voltaképpen a főmondati ige idejéhez igazodik, ennek jó néhány példa mond ellent. A (12)-ben az alárendelt mellékmondat igéje múlt időben van, noha a főmondat általában ír le egy szituációt, és jelen idejű igét tartalmaz:

- (12) *il'i mis wɔʃti-l-ən, il'i űle-t wɔʃti-l-ən,*
 vagy tehén hajt-PRS-2SG conj rénszarvas-PL hajt-PRS-2SG
wɔʃti-l-ən pűŋl-a. tāta āt at lɔj-s
 hajt-PRS-2SG oldal-LAT itt NEG_{PTCL} IMP_{PTCL} áll-PST.3SG
 'Vagy a tehenet hajtod, vagy a réneket hajtod, hajtod, félre. Hogy itt ne álljon...' (Ruttkay-Miklián 2010).

Ezzel ellentétben a (13)-ban a főmondat múlt idejű, a mellékmondatban jelen időt találunk, majd pedig a mondat múlt idejű igékkel zárul:

- (13) *mɔlti-lam aʃkaf-a tewəl-s-əlam, sem saŋ-ŋ,*
 valami-1SG.PL szekrény-LAT töm-PRT-1SG.O szem láthatatlan.hely-LOC
wan, āt at ni-l-a, pōt-s-əlle, tewəl-s-əlle.
 néz NEG_{PTCL} IMP_{PTCL} látszik-PRS-PASS.3SG tesz-PRT-3SG.O tölt-PRT-3SG.O
 '... valamijeimet a szekrénybe tömtem, nem látható helyen, nézd, hogy ne látszódjon, rakta, töltötte' (Ruttkay-Miklián 2010).

5. Célhatározói szerkezetek a vizsgált korpuszban

A korpuszban 50 célhatározói mondatot találtam. Ezek közül az infinitivust tartalmazók pl. (3) (4) (5) kívül esnek a vizsgálaton. Két további mondat kódváltással végződik, vagyis ezektől is el lehet tekinteni, pl.

- (14) *mhm, i-wɔlapa, ʃtobi űe ātkladiwa-tʻ.*
 mhm azonnal azért.hogy NEG_{PTCL}(Russ) halaszt-INF(Russ)
 'Mhm, azonnal, hogy ne halaszd el' (Ruttkay-Miklián 2010).

Összességében három tényezőt kell figyelembe venni a célhatározói mellékmondat elemzésekor: (a) megjelenik-e benne a *ʃtobi* kötőszó, (b) tartalmazza-e a hanti partikulát is, illetve (c) az ige jelen vagy múlt időben áll. Ezek lehetséges kombinációit az 1. sz. táblázat mutatja. Három változó megléte esetén elméletileg 8 különböző mondattípus jöhet létre, ezeknek felel meg a táblázat 8 oszlopa. Előzetesen érdemes megjegyezni, hogy vannak olyan kombinációk, amelyek elméletileg előállhatnak, azonban nem levezethetők a két nyelv kontaktusából, interferenciájából (és nem is akadt ilyen példa), l. az árnyékolt oszlopokat (E, G). Az elképzelhető – tehát nem feltétlenül létező – megformálásokat a '... hogy menjen...' jelentésű alárendelt mellékmondat szemlélteti a táblázat negyedik sorában.

partikula +				partikula –			
jelen		múlt		jelen		múlt	
<i>štobi</i>	<i>štobi</i>	<i>štobi</i>	<i>štobi</i>	<i>štobi</i>	<i>štobi</i>	<i>štobi</i>	<i>štobi</i>
–	+	–	+	–	+	–	+
–	<i>štobi</i>	–	<i>štobi</i>	–	<i>štobi</i>	–	<i>štobi</i>
<i>at</i>	<i>at</i>	<i>at</i>	<i>at</i>	–	–	–	–
<i>măn-l</i>	<i>măn-l</i>	<i>măn-s</i>	<i>măn-s</i>	<i>măn-l</i>	<i>măn-l</i>	<i>măn-s</i>	<i>măn-s</i>
A	B	C	D	E	F	G	H

1. táblázat: A lehetséges mondatípusok áttekintése

A vizsgált korpuszban az elméletileg létrejöhetők közül 5 típus található meg. Az összes mellékmondat megoszlása ezek között az 2. sz. táblázatban látható.

partikula +				partikula –			
jelen		múlt		jelen		múlt	
<i>štobi</i>	<i>štobi</i>	<i>štobi</i>	<i>štobi</i>	<i>štobi</i>	<i>štobi</i>	<i>štobi</i>	<i>štobi</i>
–	+	–	+	–	+	–	+
24	4	5	2		3		0
A	B	C	D	E	F	G	H

2. táblázat: A célhatározói mellékmondatok megoszlása az egyes típusok között

A legszembevetőbb, hogy az A oszlopba számos mondat tartozik, az H oszlopba – amely a forrásnyelvi mintát képviseli – nem sorolható be egyetlen példa sem.

A három fent említett változóval kapcsolatos számadatok a következőképpen összegezhetők. A hanti partikula megjelenik 35 mondatban, és mindössze 3-ban nincs jelen. Jelen idejű ige van 31 mondatban, és múlt idejű 7 mondatban. A 38 mondatból 9-ben jelenik az orosz kötőszó, 29-ben pedig nincsen.

A oszlop [\emptyset kötőszó + imperativusi partikula + jelen idejű ige]. Az első típusban a mellékmondatot nem vezeti be *štobi*, hanti partikula szerepel benne, az ige pedig jelen idejű, pl. (15):

- (15) *χōjišŋ* *āt* *at* *lij-l* *pa* *nōχ* *sor-l-ən*.
néha NEG_{PTCL} IMP_{PTCL} rothad-PRS.3SG még PREF szárít-PRS-2SG

’Néha, hogy meg ne rohadjon, szintén megszáritod’ (Ruttkay-Miklián 2010).

Az A oszlopban található a korpuszból a vizsgálatba bevonható mondatok elsőprő többsége (24 mondat). A számadat azt a feltevést támogatja, hogy ez a hanti célhatározói mellékmondat eredetibb sémája szemben a C oszlop képviselte típussal (amely a régi iskoláskönyvekben is szerepelt).

B oszlop [kötőszó + imperativusi partikula + jelen idejű ige]. A célhatározói mellékmondatok következő csoportjában, amelybe 4 példa sorolható, megjelenik a kötőszó, van partikula, az ige pedig jelen idejű, pl. (16):

- (16) ... *l'i* *jām-šək* *χōjat-a* *mā-l-len,* *štobi*
 vagy jó-COMP személy-LAT ad-PRS-1SG.O azért.hogy
- āt* *at* *jōremis-l,* *il'i* *mūj...*
 NEG_{PICL} IMP_{PICL} elfelejt-PRS.3SG vagy mi
- 'Na, becsületes vagy jobb embernek adod, hogy el ne feledje, vagy mi...'
 (Ruttkay-Miklián 2010).

C oszlop [∅ kötőszó + imperativusi partikula + múlt idejű ige]. Ebben a típusban ugyancsak nincs kötőszó, megvan a hanti modális partikula – azonban a mellékmondat igéje múlt idejű. Ide 5 mondat sorolható a korpuszból, pl. (17)

- (17) *aha,* *išhe-m* *lāp* *tal-s-em,* *āt* *at* *wan...,*
 aha ablak-PX1SG PVB húz-PST-1SG.O NEG_{PICL} IMP_{PICL} néz
- ni-s-a,* *il'i...* *aha,* *āt* *at* *ni-s-a.*
 látszik-PST- vagy aha NEG_{PICL} IMP_{PICL} látszik-PST-PASS.3SG
 PASS.3SG
- 'Aha, az ablakot elfüggönyöztem, hogy ne néz..., látszódjék, vagy... aha, hogy ne látszódjék' (Ruttkay-Miklián 2010).

D oszlop [kötőszó + imperativusi partikula + múlt idejű ige]. A negyedik típusban ugyancsak van kötőszó, van modális partikula is, de az ige itt múlt idejű, ez a típus a korpusz 4 mondata alapján rajzolódik ki, pl. (18):

- (18) *nō* *keši-jen* *mečči-l-en* *nāŋ,* *ōt,* *pist-i!* *jastijl.*
 na kés-SG2 döf-PRS-SG2.O te izé szúr-SG2.IMP.O mond-PRS.3SG
- 'Na, a kést beledöföd, izé, szúrd le!' 'Aszongya.'
- nō* *štobi* *ūle-n* *at* *χāl-as*
 na azért.hogy rénszarvas-2SG PRT_{IMP} elpusztul-PST.3SG
- 'Na, hogy a rén dögöljön meg' (Ruttkay-Miklián 2010).

F oszlop [kötőszó + ∅ imperativusi partikula + jelen idejű ige]. Az ötödik típusban a mellékmondatot ugyancsak *štobi* vezeti be, a hanti partikulát nem találjuk meg benne, az ige pedig jelen idejű, pl. (19):

- (19) *nō* *štobi* *a'llə-lle,* *χōlša* *nāŋen* *jōχi* *ji-ti.*
 na azért.hogy mutat-PRS.3SG.O hogyan te.DAT vissza jön-INF
- 'Na, hogy megmutassa, hogyan kell neked visszajönni'
 (Ruttkay-Miklián 2010).

Az orosz eredetű kötőszó kilenc előfordulása minden bizonnyal kevésnek tűnhet olyan vizsgálatban, amely az orosz hatást vizsgálja a hantiban. Mindazonáltal a kérdés nem az önmagában, hogy szerepel-e ezekben a mondatokban a *što-bi* vagy nem. Amint arról fent már volt szó (pl. Grenoble 2012: 103), a kötőszó egy létező, üres pozíciót is betölthet, ami nem önmagában véve hoz változást a szintaxisban. A kérdés sokkal inkább az, hogy elindít-e a hantiban valamilyen folyamatot az orosz kötőszó jelenléte.

A D oszlopban szereplő mondattípusban egyedül a hanti partikula megléte az, ami megkülönbözteti a hanti mondatot és az orosz mintát. Más szemszögből nézve a mellékmondat bizonyos értelemben „felüljelöltté” vagy „túljelöltté” vált, hiszen ez a megformálás gyakorlatilag mindkét nyelv eszközeivel él. Ez a továbbiakban megteremti a lehetőséget arra, hogy egy elem – amely redundánsnak minősülhet –, elhagyható legyen. Az F oszlopba sorolható példák lehetnek ilyen folyamat eredményei. Ezekben a *štobi* az az elem, amely a célhatározói relációt jelzi a két mondat között – igaz, mindössze három esetben.

Noha a korpuszban nem található példa arra, hogy a hanti mondat az orosz mintát egy az egyben másolná, mégis komoly a valószínűsége annak, hogy a forrásnyelvi mintát követő célhatározói mellékmondat is felbukkan hanti beszédprodukcióban.

6. Összefoglalás

Ez az írás egyetlen, színjai hanti nyelvjárást beszélő adatközlő szövegeiben előforduló célhatározói összetett mondatok variánsait vizsgálta az orosznak a hantira gyakorolt hatása szempontjából.

Az adatok hiánya miatt az intenzív orosz hatás előtti állapotokat nehéz meghatározni. A mondattípusok arányából arra lehet következtetni, hogy a következő lehetett: [\emptyset kötőszó + imperativusi partikula + jelen idejű ige]. A [\emptyset kötőszó + imperativusi partikula + múlt idejű ige] típus ugyancsak elfogadott: mindkettőt helyesnek ítélte meg egy, a vizsgált szövegek közlőjével nem azonos, de ugyanolyan nyelvjárású beszélő. Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a kettő használatának vannak-e grammatikai vagy társadalmi feltételei, további, más típusú kutatásokat igényel.

A vizsgálat igazolja, hogy a kölcsönzés hatásaképpen nemcsak a közösség nyelvében gazdagodik a nyelvtani kifejezőeszközök tára, hanem egyetlen beszélő repertoárjára is a sokféleség, más szóval az idiolektális variánsok nagy száma jellemző. Ebben a korpuszban a fent már említett két típus mellett a következők is megfigyelhetők: [*štobi* + imperativusi partikula + jelen idejű ige], [*štobi* + imperativusi partikula + múlt idejű ige] és [*štobi* + jelen idejű ige].

Az adatok összhangban vannak azzal a megfigyeléssel is, hogy intenzív nyelvi kontaktusokban az alárendelő szerkezetek meglehetősen sokféleséget mutatnak fel.

Az orosz modellt pontosan másoló mellékmondat nem akadt ebben a szöveganyagban. Mindazonáltal a korábbi, hagyományos gyűjtésekből származó szövegekhez képest megnövekedett a célhatározói mellékmondatok száma. Komoly esélye van továbbá annak, hogy az a változatosság, amelyre Ruttkay-Miklós adatközlőjének produkciójában láttunk példát, szintaktikai változáshoz vezethet a jövőben.

Rövidítések

COMP	középfok	PL	pluralis; többes szám
DIM	kicsinyítő képző	PP	névutó
DU	dualis; kettes szám	PRS	jelen idő
ELAT	elativus	PRT	partikula
IMP	imperativus	PST	múlt idő
INF	infinitivus	PURP	célhatározói
LAT	lativus	PVB	igekötő
LOC	locativus	REFL	visszaható
NEG	tagadó	SG	singularis; egyes szám
O	tárgyas ragozás		

Irodalom

- Alvre, Paul (1983), Vene laenudest uurali keelte konjunktisioonides. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 185: 25–50.
- Bakker, Dik – Hekking, Ewald (2012), Clause Combining in Otomi Before and After Contact with Spanish. Linguistic Discovery 10/1: 42–61.
- Grenoble, L. A. (2012), Areal Typology and syntactic change. Вестник ТГПИУ (TSPU Bulletin) 2012/1: 101–104.
- Hvataj-Muha, K. F. – Obatin, A. M. – Aksarina, N. M. [Хватай-Муха, К. Ф. – Обатин, А. М. – Аксарина, Н. М.] (1958), Букварь [Reading Primer]. Государственное учебно-педагогическое издательство, Ленинград.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiaca. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kaysina, Inna (2013), The Adoption of Russian Conjunctions in Udmurt. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 4/2: 131–144.
- Leinonen, Marja (2002), Influence of Russian on the Syntax of Komi. Finnisch-Ugrische Forschungen 57: 195–358.
- Lipski, John M. (2005), Code-switching or Borrowing? No sé so no puedo decir, you know. In: Sayahi, Lotfi – Maurice Westmoreland (eds), Selected Proceedings of the Second Workshop on Spanish Sociolinguistics, 1–15. Cascadilla Proceedings Project, Somerville, MA.
- Majtinskaja, K. E. [Майтинская, К. Е.] (1978–1979), Заимствованные элементы, используемые в финно-угорских языках при образовании форм наклонений. Études Finno-Ougriennes 15: 227–231.

- Matras, Yaron (2007), The borrowability of grammatical categories. In: Matras, Yaron – Sakel, Jeanette (eds), *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective*. Mouton de Gruyter, Berlin. 31–74.
- Matras, Yaron (2011), *Universals of Structural Borrowing*. In: Peter Siemund (ed.), *Linguistic Universals and Language Variation*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Onina, Szofia (2009), *Szinjai hanti társalgási szótár*. Budapesti Finnugor Füzetek 20. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest.
- Rendon, J. A. Gomez (2014), *Typological and Social Constraints on Language Contact*. <http://dare.uva.nl/document/113918> [2014. július].
- Riese, Timothy (1998), Permian. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 249–275.
- Rédei, Károly (1968), *Nordostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Ruttkay-Miklián Eszter (2009), Szinjai hanti mesék. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 185–199.
- Ruttkay-Miklián, Eszter (2010), *Synya Khanty Dictionary by Roza Makarovna*. Kézirat.
- Ruttkay-Miklián, Eszter (2011), *The dialect spoken by Roza Makarovna. Synya Khanty Dictionary*. <http://hantisirn.nytud.hu/sites/default/files/Dialect%20of%20Roza%20Makarovna2.pdf> [2014 július].
- Ruttkay-Miklián (2012), *Testi-lelki rokonság. A szinjai hantik rokonsági csoportjai*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet – PTE BTK Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Sakel, Jeanette (2014), *Grammatical Borrowing from Spanish / Portuguese in Some Native Languages of Latin America*. http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCcQFjAA&url=http%3A%2F%2Fprints.uwe.ac.uk%2F15936%2F1%2F4_STUF%2520Sakel.doc&ei=nTrxUqSDH4rg7Qbcx4GgBQ&usg=AFQjCNHbCo44HBqQtnRdyhRBwLlOEQUg&sig2=t5c-WhWyq5qwnT-2ZYwjHg&bvm=bv.60444564,d.bGE [2014 július].
- Schmidt Éva (2008), Északi osztják nyelvtani jegyzet (serkáli nyelvjárás). In: Serkáli osztják chrestomathia. Schmidt Éva Könyvtár 3. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Sipos Mária (2008), A norma kiválasztásáról a serkáli irodalmi nyelv kapcsán. *Nyelvtudományi Közlemények* 105: 270–278.
- Steinitz, Wolfgang (1966–1988), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
- Thráinsson, Höskuldur (2013), *Ideal Speakers and Other Speakers. The case of dative and other cases*. In: Fernández, Beatriz – Etxepare, Ricardo (eds): *Variation in Datives: A Micro-Comparative Perspective*. Oxford Studies in Comparative Syntax. Oxford University Press, Oxford. 161–188.

MATICSÁK SÁNDOR

Az erza-mordvin állatnevek ősi képzői

There is a relatively large number of animal names that contain some kind of an obscured, no longer transparent suffix. These suffixes can only be traced with the help of etymological methods and are principally of diminutive origin. Although the Uralic/Finno-Ugric etc. proto-languages were remarkably rich in suffixes, derivative words are not easily traceable in the proto-language and only few of them have been actually detected. Of the 1400 entries in UEW only 103 forms contain some kind of a suffix, and there are as few as 16 animal names among these. The actual semantic loadedness of these suffixes was probably significantly higher, since these may have also been added to lexemes of the core vocabulary that have no equivalents in the related languages, and which, for this reason, are not included in the vocabulary of the etymological dictionaries. On the other hand, these suffixes were not only productive during the time of proto-languages, but also later, taking an active part in word formation in the course of the separate lives of the related languages in the family. – Mordvin animal names have not been much discussed from an etymological point of view and they are only scarcely mentioned in the various papers written on the history of suffixes and in etymological dictionaries. The present essay discusses the primitive suffixes that have continuations in Erzya animal names among others. The description of each suffix begins with a short discussion of its origin, then a summary of what the literature says about the relating animal names follows, and finally, the individual lexemes are listed in a dictionary entry format. Ten of the suffixes and suffix clusters take a -C form (-*ka*; -*ga*, -*go*, -*ge*; -*t*, -*ata*; -*v*; -*j*; -*s*, -*ś*, -*z*, -*ž*; -*š*, -*ž*, -*č*; -*l*; -*r*; -*n*) and two of them take a CVC form (-*zej*, -*kaj*). It is demonstrated that the element (-*gan*) is not a member of the group of primitive suffixes, as opposed to what earlier discussion in the literature stated. The semantic loadedness of these suffixes varies from one to another (it is curious that one of the most productive suffixes, -*m* is not used for animal name formation). This paper discusses 108 animal names altogether in the form of dictionary entries.

Keywords: Erzya-Mordvin, nominal derivational suffixes, etymology

Az állatnevek egy része szókincsünk legrégibb rétegéhez tartozik. Viszonylag sok állatnévben fedhetünk fel etimológiai módszerek segítségével ősi, mára már elhomályosult képzőt, eredetileg elsősorban valamilyen deminutív szuffixumot.

A legtöbb képző akkor tapadt szilárdabban a szóhoz, ha funkciója elhomályosult, akkor őrződött meg leginkább, ha a tőszó és a származékszó többé-kevésbé szinonimmá vált. Itt egyfajta lexikalizálódás ment végbe, a beszélők az adott szuffixumot egy idő után már nem érezték képzőnek (hasonlóan a mai nyelvérzékhez, hiszen pl. a magyar *ravasz* és *róka* szavakban mi már nem tudjuk elkülöníteni a képzőelemet). Rédei szerint a „gyök és a származék küzdelméből általában a képzett szó került ki győztesen. Ebben szerepe lehetett a képzett szó teste-sebb voltának és tartalmasabb affektív (deminutív-augmentatív) jelentéstöbbletének is” (1976: 261). Ez az elhomályosulási folyamat leginkább akkor ment végbe, ha nem történt szófajváltás.

Az uráli/finnugor alapnyelv névszóképzőkben gazdag volt, voltaképpen az akkori mássalhangzók majdnem mindegyike funkcionálhatott képzőként. Lehtisalo képzőtani monográfiája (1936) alapján csak a δ , δ' és γ hangok nem képzősültek,¹ a többi mássalhangzóból (p , t , k ; w , j ; s , \acute{s} , \check{s} ; \acute{c} , \check{c} ; l , l' , r ; m , n , \acute{n} , η) létrejöhetett képző. Majtinskaja (1974: 337–359) ezt a képet kicsit árnyalja, az l' -t legfeljebb másodlagos variánsnak tartja, a szibilánsok közül csak a palatálisat veszi fel, a \acute{c} -t a \acute{c} , az \acute{n} -et az n alakváltozatának tartja, a w -t pedig (inkább balti finnek minősítve) csak kérdőjellel sorolja ide; viszont több összetett képzőt vezet vissza e korra.

A képzőgazdagság a későbbi korokban, a másodlagos, harmadlagos stb. alapnyelvekben is megmaradt. E gazdagság ellenére „etimológiai anyagunk alapján nem sok származékszót tudunk ténylegesen kimutatni az alapnyelvből” – érzékelteti az elmélet és a gyakorlat ellentmondását Hajdú Péter (1966: 79). Ha megnézzük az UEW adatait, ezek Hajdú – a szótár megjelenése előtt két évtizeddel tett – megállapításával egybecsengenek: a szótár mintegy 1400 névszói (a nomen-verbumokat is ideszámítva) címszava közül csak 103 alak tartalmaz valamilyen képzőt. Ezek megoszlása (a biztos és bizonytalan etimológiák együtt szerepeltetve): 21 U, 32 FU, 18 FP, 16 FV, 16 Ug (U/FU 6,2% FV/FP 7,6%, Ug 1,4%).

A 103 képzésből állatnév mindössze 16 fordul elő:

**čëŋćz* (-*kz*) 'ein kleiner (Sing-)Vogel' ?U > ?karj. *čiužoi*, ?osztj. Vj. *t'ěŋk*,
?vog. TJ *čäŋčī*, ?jur. *šínček* (UEW 48);

¹ „A δ és δ' az alapnyelv legvitatottabb mássalhangzói közé tartozik... Többek szerint közelebbről meg nem határozható mássalhangzók szimbólumainak tekintendők, semmint valaha valóban létezett hangoknak. A γ a PU/PFU alapnyelvben először mint a $*k$ allofónja jelent meg szóbelseji helyzetben...” (Rédei 1976: 259). A δ és δ' történetét, ősmagyar szerepét új eredményekre jutva tárgyalja Honti László (2013: 8–24).

² Habár az UEW nem jelöli, de háromszótagos révén elképzelhető, hogy a FP **šajsrz* 'Nisse' (770); FP **šeŋćemä* 'sieben' (773), FP **uskalz* 'Kuh' (805); FV **wakštze* 'Ahorn' (812) szóban is képző rejlik.

- ***kaja(-ka)** 'Möwe; Larus' FU (?U) > fi. *kajava, kajakka*, ?lpN *gaja*, zrj. *gad'a*, vog. K *kājəχ*, ?jur. *ho* (117);
- ***kul3(-k3)** 'Rabe' U > osztj. V *kələk*, vog. So *χulaχ*, ma. *holló*, jur. *χūlī* (200);
- ***kupe(-na)** 'Fischblase' FU > fi. *kupinas*, vog. TJ *kāpən* (212);
- ***homa(-l3)** 'Hase' U > lpN *njoammel*, md. *numolo*, zrj. *nimal*, ma. *nyúl*, jur. *nāwa* (322);
- ***nukše (huk3-š3)** 'Zobel, Marder' FU (?U) > ?fi. *nois*, votj. *niž*, zrj. *niž*, osztj. V *nōγəs*, vog. TJ *hoks*, ma. *nyuszt*, ?jur. *noχo* (326);
- ***pütä-lü** 'Blutegel' FV > é. *pidal*, md. *pälij, ped'lej* (733);
- ***p8r3 (p8r3-η3 ~ p8r3-η3)** 'eine Wildentenart' U > ?fi. *piri-*, ?osztj. V *pülyi*, ?vog. KU *pirwə*, ??jur. *pur-* (417);
- ***repä(-č3)** 'Fuchs' FU > fi. *repo*, lpN *riebân*, md. *riveš*, cser. *rəwəž*, votj. *žiči*, zrj. *ruč*, ma. *ravasz, róka* (423);
- ***s3ηč3 (s3ηče-l3)** FU ~ **s3č3 (s3če-l3)** 'Eidechse' U > fi. *sisilisko*, lpN *stəz* 'žalāges', cser. *šākšälə*, votj. *keňžal'i*, zrj. *čožul*, osztj. V *sosəl*, ?vog. LO *sosla*, jur. *tansu* (454);
- ?***šaj8r3** 'Nisse' FP > fi. *saivar*, lpN *čiwros*, md. *šarko*, cser. *šarkeňə*, votj. *šerel*, zrj. *šeral* (770);
- ***šije-le** 'Igel' FU > fi. *siili*, md. *šejel'*, cser. *šülə*, vog. *soule*, ma. *sül* (478);
- ***šīηe-re** 'Maus' FU > fi. *hiiri*, md. *čejeř*, zrj-votj. *šīr*, osztj. V *lōηkər*, vog. TJ *tāηker*, ma. *egér* (500);
- ***tar3-k3 (tark3)** 'Kranich' FU > votj. *turi*, osztj. V *tarəγ*, vog. TJ *tarəw*, ma. *daru* (513);
- ?***uskal3** 'Kuh' FP > md. *skal*, cser. *δškal*, votj. *iskal* (805);
- ***wäčt3-r3-kk3** 'Bachstelze' FV (?FU) > fi. *västäräkki*, ?lpN *beš'tur*, md. *uškeřej*, ?osztj. Sog. *wěrcək*, vog. P *wäršək* (562);

A fentebbi lista voltaképpen csak egy statikus állapotot mutató, bizonyos értelemben torz, mechanikus elvek alapján készített pillanatkép. Egy adott nyelvben az ősi képzőréteg megterheltsége ugyanis ennél lényegesen nagyobb lehet, hiszen egyrészt számos olyan lexémához is tapadhatott szuffixum, amelynek nincs rokon nyelvi megfelelője, emiatt nem került be az etimológiai szótárak anyagába, másrészt pedig ezek a képzők esetenként több ezer éves létük alatt nemcsak valamelyik alapnyelv korában voltak produktívak, hanem később is, azaz egy adott nyelv külön életében is tevékenyen részt vettek a szóképzés folyamatában. Mindenesetre az UEW 16 képzett állatnévi rekonstruktuma igencsak kevésnek tűnik.

Tanulmányomban a mordvin, pontosabban az erza-mordvin állatnevekben fellelhető ősi képzőkkel foglalkozom. A mordvin állatnevekről történeti szempontból keveset írtak. Kifejezetten e témával foglalkozik V. A. Rjabov kézíratos dolgozata, Этимологический анализ названий птиц (Szaranszk, 1991) – erről

a munkáról Zaicz Gábor tesz említést A mordvin madárnevek eredete c. 2003-ban megjelent cikkében. Az állatnevek mindemellett természetesen számos képzőtörténeti munkában – elsősorban a vezető mordvin nyelvészek, Cygankin és Mosin írásaiban, illetve az etimológiai szótárakban – is megjelennek (ezekről részletesebben l. később), de tudtommal kifejezetten az állatnevek ősi képzőire koncentráló írás még nem látott napvilágot.

Írásomban sorra veszem azokat az ősi képzőket, amelyeknek az erza állatnevekben is van folytatása. Az egyes képzők bemutatása során nagyon röviden szólok azok eredetéről (voltaképpen csak a könyvészeti irodalmat adom közre), majd összefoglalom, mit írt a mordvin szakirodalom az ide sorolható állatnevekről, végül pedig szócikkek formájában mutatom be az egyes lexémákat. Munkám során elsősorban a Jorma Luutonen, M. V. Mosin és V. Ščankina által készített szóvégmutato szótár volt segítségemre.

A mordvin adatok az oroszországi szakirodalomban cirill, a nyugat-európai munkákban főként latin betűs lejegyzésben szerepelnek. Az egységesítés érdekében az adatokat latin betűs átiratban adom közre. A szócikkek címszavaként a Paasonen-féle nagyszótár (MdWb) adatát adom meg, ennek hiányában az erza-orosz nagyszótárét (ERV). A jelentéseket a MdWb alapján oroszul és németül, az ERV alapján oroszul, Mészáros Edit erza-mordvin–magyar szótára (EMSz) alapján magyarul, az erza–finn kisszótár (ESS) alapján finnül tüntetem fel. – Mindezeket az adott szóra vonatkozó etimológiai információk követik. Az uráli (UEW) és a finn etimológiai szótár (SSA) mellett felhasználtam Keresztes László etimológiai szójegyzékét (MdKons), a Lytkin – Guljaev-féle zürjén etimológiai szótárt (KESK), ill. a többé-kevésbé megbízható új, Veršinin-féle mordvin etimológiai szótárt (ESM) és a régebbi, Cygankin és Mosin által szerkesztett szófejtő szótárt (EtV) is, s esetenként a régi erza etimológiai szótárból (ESE) is idézek.

Az ősi képzők valamelyik alapnyelvi időszakban, ill. az ős- vagy ómordvin korban vettek részt az állatnevek létrehozásában. Ezeknek a képzőknek a produktivitása természetesen nem egyenlő mértékű: vannak olyanok, amelyek a régmúlt időkben nagyon gyakori és aktív szuffixumok voltak (ilyen például a *-ka* és a *-v*), de vannak olyanok is, amelyek csak egy-két szóban mutathatók ki, mint például az egyébként nagyon produktív *-l*, *-r* és *-n*. (Érdekes, hogy a régmúltban is és ma is nagyon termékeny *-m* képző egyáltalán nem vett részt az állatnevek megalkotásában – e képzőről l. Maticsák 2014a.)

A képzők bemutatását a hangtani csoportosítás alapján végzem el: a zárhangoktól haladok a réshangokon, szibilánsokon és affrikátákon át a tremuláns, laterális és nazális elemekig. A lista végén néhány összetett képző is helyet kapott.

Sajnos, a mordvin nyelvtörténeti kutatások színvonala még némi kívánnivalót hagy maga után, az etimológiai szótáraik adatai nem mindig megbízhatóak, ezért elemzésemben rendre ki kell térnem a téves szófejtésekre is, mert csak egyfajta „etimológiai megtisztítás” után lehet pontos képet alkotni a nyelvtörténeti folyama-

tokról. A képzők között olyan is helyet kapott (-*gan*), amelyet a mordvin nyelvészek képzőnek tartanak, de jómagam úgy vélem, nem állja ki a képzőség kritériumait.

1. -*ka*

Ez a képző az alapnyelvi *-*kk* szuffixumra megy vissza, amelyet Majtinskaja az egyik legelterjedtebb denominális nomenképzőnek minősít. Folytatása – fő- és melléknévképzőként egyaránt – él a mai uráli nyelvekben. (Lehtisalo 1936: 359–380, D. Bartha 1958: 71–73, 106–107, 114–116, Majtinskaja 1974: 341–342, Hakulinen 1979: 128–129, 155–160, 196, 207–208.)

A mai mordvinban ez az ősi, elhomályosult képző már csak etimológiai módszerekkel mutatható ki (az alapszók már nem élnek), de emellett megvan az ugyanilyen alakú produktív kicsinyítő képző is, ezeknek az alapszavai viszont ma is léteznek. Sőt, ezek mellett él az orosz eredetű szavak -*ka* kicsinyítő képzője is.

Bubrih nyelvtani vázlatában (1947: 43) a -*ka* valamihez hasonló vagy valami-lyen tulajdonsággal rendelkező funkcióit említi, s példái között felbukkan az *avaka* 'самка; nőstény'³ és *at'aka* 'самец; hím'. Elsőként Mosin (1977: 9–10) mutatott rá arra, hogy az ősi, elhomályosult -*ka* képző leggyakrabban állatnevekhez kapcsolódik. Rokon nyelvi adatokkal alátámasztott példái (*maksaka* 'крот; vakond', *o'zaka* 'воробей; veréb', *pe'zd'aka* 'стриж; fecske', *tu'l'aka* 'поросенок; süldő', *varaka* 'ворона; varjú', *ved'aka* 'теленка; üsző') javarészt helytállóak. Mosin úgy véli, hogy az állatnévképzői jelleggel szorosan összefügg a kicsinyítő-becéző funkció, főként a kisebb állatok és kölykök, kicsinyek esetében. Ebből kiindulva ő -*ka* képzőt lát a *katka* 'кошка; macska' és *kiska* 'собака; kutya' szavakban is.

A -*ka* képző(k)ről legrészletesebben Cygankin ír. Állatnévi példái: *at'aka*, *avaka*, *čavka* 'галка; csóka', *čil'ika* 'воробей; veréb', *čipaka* 'цыпленок; csibe, csirke', *gul'ka* 'голуб; galamb', *id'imka* 'дикая утка; vadkacsa', *kiska*, *kurka* 'индюк; pulykakakas', *o'zaka*, *pi't'erka* 'чибис; bíbic', *pi'žaka* 'синица; cinke', *psaka* 'собака; kutya', *sa'ňaka* 'ласточка; fecske', *šel'aka* 'селезень; gácsér', *še-žaka* 'сорока; szarka', *utaka* 'утка; kacsa', *varaka* (1976: 93–94, 1981: 42–44, 2006: 46). A Grammatika morfológiai fejezetében (1980: 106) Cygankin az *avaka*, *at'aka*, *čipaka*, *gul'ka*, *varaka* szavakat említi. A 2000-ben megjelent erza nyelvű grammatikakönyvben (EK 36–37) az *avaka*, *at'aka* mellett a *čipaka*, *gul'ka*, *o'zaka*, *varaka* madárnevek bukkannak fel.

A szakirodalomban közel két tucat olyan szó fordul elő, amelyekben a szerzők ősi, elhomályosult képzőt tételeznek fel. Ezek egy része valóban helytálló, ezt rokon nyelvi példákkal, ill. mordvin nyelvjárási alakváltozatokkal be is bizo-

³ A könnyebb tájékozódás kedvéért a szakirodalomban szereplő orosz jelentéseknek – pontosvesszővel elválasztva – megadom a magyar megfelelőit is.

nyítják (l. lentebb). Jónéhány szó azonban inkább hangutánzó eredetű és/vagy mai kicsinyítő képzőt tartalmaz. Ezek között a határvonal vékony; dolgozatomban csak azokat a szavakat sorolom az ősi képzős adatok közé, amelyek alapszava már csak etimológiai módszerekkel mutatható ki.

Ma is él az alapszava az *at'aka* és az *avaka* szavaknak: előbbi az *at'a* 'öreg; apó', utóbbi az *ava* 'nő, asszony' származékszava. Az *id'imka* 'vadkacsa' szóban a *-ka* valószínűleg kicsinyítő képző: alapszava az *id'em* 'vad'. A *šel'aka* 'gácsér' az orosz eredetű *селезень* 'ua.' szóra megy vissza, meglehet, hogy a mordvinban kapott (kicsinyítő?) képzőt.

Érdekes a *varaka* 'varjú' megítélése. Mosin (1977: 9) helyesen ősi képzőt gyanít benne, de ugyanő később, Lipatovval és Matjuškinnal közösen írott cikkében (1983: 121) már egy *var-var* hangutánzó szóra vezeti vissza. Madárnevek esetében az onomatopoeitikus eredet könnyen elképzelhető, emiatt meglehet, hogy a *čipaka* 'csibe, csirke', alapja valóban a *čip-čip* (az ESM 479 is onomatopoeitikusnak tartja, vö. még Vasmer 3: 295). A *gul'ka* 'galamb' a Grammatika (1980: 106) szerint egy mordvin *gul'-gul'* alakra vezethető vissza, de ennek alapja inkább az orosz *гуля* 'galamb' lehet (amely viszont valóban a *гуль* galambhívó szóra megy vissza, vö. Vasmer 1: 390). A *-ka* képző itt inkább orosz eredetű kicsinyítő képzőnek tűnik, semmint elhomályosult ősi mordvin elemnek (vö. Zaicz 2003: 343). Ugyancsak orosz eredetű az *utaka* 'kacsa' (< *ymka*) és a *kurka* 'pulykakakas' (< *кypок*) is (ezt Zaicz 2003: 343 tatárnak tartja). Valószínűleg a *čavka* 'csóka' szóban sem rejlik képző (legalábbis mordvin képző nem). Ez hangutánzó szó lehet, vö. zrij. *čavkan*, bolg. *чавка*, szerb-horv. *čavka*, cseh *čavka*, ma. *csóka* (KESK 300, EWUng 223). Zaicz tatár eredetűnek minősíti, vö. miser-tatár *čawka* (Zaicz 2003: 342–343, l. ESM 484).

Analogikusan elképzelhető, hogy ősi *-ka* képző rejlik a *čil'ika* 'veréb', *katka* 'macska', *kiska* 'kutya', *pi'terka* 'bíbic', *psaka* 'kutya', *ukska* 'oca; darázs' szavakban, de ismeretlen etimológiájú lexémák lévén ezt nem tudjuk nyelvészeti módszerekkel igazolni (ezekről részletesen később szólok).

Valóban ősi *-ka* képzőt tartalmaz a *šezaka* 'copoka; szarka', de nem a Cygan-kin által gondolt *šeže-* 'szakít, kitép' töre megy vissza.

Mosin (1977: 9) a *tul'aka* 'поросенок; süldő' szót a *tuvo l'evks* 'disznó + kölyök' összetételből vezeti le. Kissé nyakatekert magyarázata szerint az összetétel előbb tagjainak első szótagjára redukálódott, majd kapott egy (kicsinyítő?) képzőt.

Láthatjuk tehát, hogy etimológiai téren sok a bizonytalan, sőt, a téves etimológia. Az alábbiakban a szóvégmутató szótár alapján felépített adatbázisom adataira támaszkodva sorra veszem azokat a szavakat, amelyekben több-kevesebb bizonyossággal egy ősi *-ka* képzőt gyaníthatunk.

a) A rokon nyelvi adatok, ill. a mordvin nyelvjárási változatok alapján a *-ka* képzőelem

ćanaka 'ласточка' (ERV 732); *śańaka* 'ласточка / Schwalbe' (MdWb 2090). Moksa megfelelője: *ćanavńa* (MRV 829). A *-ka* képző jellegét bizonyítják alakváltozatai: *śańa* (MdWb), *ćanav* (ERV); 'fecske; füstifecske' (EMSz 415); 'pääskynen, pääsky' (ESS 189). L. még a *ćanav* címszót.

maksaka 'vakond' (EMSz 215), vö. *maksaga* 'слепец; крот / kleine Blindmaus; Maulwurf' (MdWb 1161). Elterjedtebb irodalmi formája: *maksazej* (ERV 358, EMSz 215, ESS 89). Moksa alakja: *maksaka* (MRV 357). Valószínűleg a FU **maksaka* 'irgendein Nagetier: Biber?, Maulwurf?, Hamster?, Ratte?' származékszava, vö. még osztj. *may* 'Biber' (UEW 264). (Az összetartozás a távoli rokonság miatt bizonytalan.) – Veršinin (ESM 227) az ősi eredetű **maksaka* 'máj' szóból eredezteti, a kapcsolatot a máj és e rágsálók hasonlóan sötétbarna színében véli megtalálni, sőt, még a fi. *musta* 'fekete' *mus-* tövét is ideveszi (e szóban valószínűleg tényleg képző a *-ta*, vö. *museva* 'tumma, mustahko', de a szakirodalom sehol nem tesz említést ilyen összefüggésekről, SSA 2: 183). Veršinin ugyanebből a töből származtatja a **maksarika** 'вьюн [réti csík (Misgurnus fossilis)]'⁴ (ERV 358) halnevet is, de ez inkább a *maksar* 'налим / Quappe, Aalraupe [folyami menyal]' (MdWb 1162) deminutív (denominális nomen)képzős alakja. Paasonen viszont valóban a *makso* 'печень / Leber [máj]' alá sorolja be a **maksaka** 'линь / Schleie (Cyprinus tinca) [compó, cigányhal]' szót. L. még a *maksaga* és *maksazej* címszót.

maraka 'мошка, мошкара' (ERV 362); 'muslica' (EMSz 218). Alakváltozata a *marav* (l. a *-v* képző alatt), ez a *-ka* képző jellegét valószínűsíti. Nem lehet kizárni azonban az orosz *мошкара* 'ua.' hatását (metatézis).

oźaka 'воробей' (ERV 433); 'varpunen' (ESS 108). A szó elterjedtebb változata: *oźaz* 'воробей' (ERV 433); 'veréb' (EMSz 258); 'varpunen' (ESS 108); *oźas* 'воробей / Sperling' (MdWb 1487). Moksa megfelelője: *oźas* (MRV 436). Ismeretlen eredetű szó. Veršinin (ESM 310) felveti, hogy a szó *oz-* töve valaha 'kis, gyenge' jelentést hordozhatott, de bizonyítéka – a *viška* 'kis' szó előtagokban megjelenő *vež-* formája – hangtani okok miatt nem fogadható el. A *-ka* és a *-z* ősi, denominális nomenképző lehet (ERV 433, ESS 108, ESM 310).

peźd'aka 'стриж чёрный, ласточка / Mauerschwalbe, Schwalbe' (MdWb 1696). Paasonen szerint „wohl durch eine Art Metathesis aus *peźgata* in einen anderen Ableit-Typus übergegangen”. A mai irodalmi alakváltozatok: *peźgun*, *beźgun*, *piźgun* 'стриж' (ERV 79); 'sarlósfecske' (EMSz 57, 274). Moksa megfelelője: *peźgata* (MRV 482). Finnugor eredetű szó, vö. FU **päckkz* 'Schwal-

⁴ Indokolt esetben, szintén a könnyebb tájékozódás kedvéért, szögletes zárójelben megadom a szótári adatok magyar jelentését is.

be; *Hirundo rustica* > fi. *pääsky(nen)*, votj. *poški*, zrzj. *pišci*, ma. *fecske* (UEW 358, EtV 142). Az *-(a)ka* (valamint az *-ata* és az *-un*) képzőjelleget a rokon nyelvi adatok mellett a mordvin alakváltozatok is bizonyítják.

pustańka 'синичка / Meise [kis cinege]' (MdWb 1856); **pistańka** 'ласточка' (ERV 482). Veršinin (ESM 367) onomatopoetikusnak tartja, s összeveti a votj. *нцлэз* 'ua.' szóval. A *-ka* képző jelleget valószínűsíti a *pustačej* 'овсянка [sármány]' (ERV 529), 'синица / Meise' (MdWb 1855) alakváltozat.

šežaka 'сопока / Elster' (MdWb 2147); 'сопока' (ERV 576); 'szarka' (EMSz 328); 'harakka' (ESS 148). Moksa megfelelője: *šážgan*, *šážgata* (MRV 694). A szónak van *šežgan* változata is, ez a képzőjelleget erősíti. Ezek analogikusan is kapcsolódhattak a szótökhöz a *šekšata*, *šekšan* és *varaka* mintájára (vö. még ESM 397). A *šežgan* szót Paasonen törökségi eredetűnek tartja, vö. tat. *sajiskan*, *saloskan* (1897: 46), l. a *-gan* képző alatt. Cygankin véleménye (1981: 43) szemantikailag nem fogadható el: szerinte a *šeže-* 'рвать, уйти; szakít, kitép, elmegy, otthagyni' szóból ered.

šanžaka 'паук / Spinne' (MdWb 2214); 'паук' (ERV 760). A *-ka* képző jelleget bizonyíthatják a *šanžav* (ERV); 'pók' (EMSz 439); 'hämähäkki' (ESS 194); *čanžav* 'паук / Spinne' (MdWb) szavak, l. a *-v* képző alatt.

varaka 'ворона / Krähe' (MdWb 2541); 'ворон' (ERV 108); 'varjú, dolmányos varjú' (EMSz 723); 'varis' (ESS 24). Uráli eredetű szó: **warz* 'Krähe' > fi. *varis*, lpN *vuorrâžás*, osztj. *urŋi*, vog. *urin*, ma. *varjú*, jur. *warnäe*. Minden nyelvben más denominális nomenképző tapadt a szóra (UEW 559). A mordvin *-ka* képzőjelleget a moksa (*varši*, MRV 93) és az erza dialektális (*varčej*, ESM 40) változatok is bizonyítják. (Vö. még EtV 25.) L. még a *varčej* címszót.

ved'aka 'тёлка / Färse, junge Kuh' (MdWb 2593). Elterjedtebb alakja a *ved'rekš* 'тёлка' (ERV 116); 'üsző' (EMSz 78); 'hieho, (lehmä)vasikka' (ESS 26). Moksa megfelelője: *vedraž* (MRV 103). Finn-volgai eredetű szó: **wet3* '(junge) Kuh; Rind' > é. *veis*, ?lpN *vādok* (UEW 821). Amennyiben ezek a szavak összefüggenek a cser. *wəɫə*, votj. *val*, zrzj. *vel*, osztj. *weli* alakokkal, úgy a szó a FU **wāl3* 'irgendein größeres Tier' lexémára megy vissza (UEW 563). Az erza *-(a)ka* és *-rekš* denominális képzők, képzőbokok. (L. még ESM 45, EtV 29.)

b) A *-ka* valószínűleg képző

katka 'кошка, кот / Katze, Kater' (MdWb 647); 'кошка, кот' (ERV 240); 'macska, cica' (EMSz 144); 'kissa' (ESS 64). Moksa megfelelője: *kata* (MRV 235). Ismeretlen eredetű szó (ESM 115), de analogikusan képzőt lehet feltételezni benne.

kiska 'собака / Hund' (MdWb 782); 'собака' (ERV 268); 'kutya' (EMSz 165); 'koira' (ESS 69). Veršinin kapcsolatba hozza a moksa *ku'u* 'щенок; kutyakö-

lyök' szó mellett számos finnugor és törökségi nyelv 'kutya, kutyakölyök' jelentésű szavával (vö. ma. *kutya*) és az orosz nyelvjárási *куть, кутька, кутють, кутьишка, кутька* alakokkal (Dal 2: 227), de ő maga is elismeri, hogy csak a hangutánzó jelleg miatt hasonlíthatnak e szavak egymásra (ESM 115).

pit'erka 'bíbic' – l. a *pit'irkaj* címszó alatt, a *-kaj* képzős alakok között.

psaka 'кошка / Katze' (MdWb 1823); 'кошка' (ERV 523); 'macska, házimacska' (EMSz 304), 'kissa' (ESS 134). Paasonen a *ps-ps* macskahívogató interjekcióból vezeti le, ennek alapján a *-ka* képzőnek tűnik. Az EtV (151) tatár eredetűnek veszi, de ők is *-ka* képzővel számolnak.

sopaka 'чибис [bíbic]' (ERV 602); *varmań sopaka* 'какая-то хизняя птица; вид ястреб / ein Raubvogel; eine Art Habicht'. Alakváltozata a *sopolkaj* 'чибис' (ERV), *sopol'kaj* 'төйhtöһууһпә' (ESS 155); *sopaj* 'сокол-дербник / Zwergfalke' (MdWb 2013), l. a *-kaj* képző alatt. Veršinin (ESM 409) egy *sop(ol)*-onomatopoetikus tövet különít el, s ehhez kapcsolja a *сёвно-* 'ругаться, ссориться; veszekedik' ige tövét is (ez jelentéstanilag több mint kétséges). Sokkal valószínűbb az „állatnévképző” megléte.

šeraka 'муравей [hangya]' (ERV 581). Veršinin (ESM 400) a moksa *šere* 'réz' szóval kapcsolja össze, mondván, a szó eleinte csak a vöröshangyát jelölte. Ez módszertanilag (erza/moksa) nem kifogástalan megoldás, a jelentésváltozás pedig igencsak erőltetettnek tűnik. A csak az erza–orosz szótárból adatolt szót inkább ismeretlen eredetűnek kell tartanunk. Elképzelhető, hogy – sok más állatnévhez hasonlóan – analogikusan tapadt rá a *-ka* képző.

šarka 'собака / Hund' (MdWb 2216). Veršinin (ESM 501) megjegyzi, hogy az orosz kistermetű kutyák neve gyakran *Шарук*.

ukska 'oca / Wespen' (MdWb 2443); 'oca' (ERV 692); 'darázs' (EMSz 394); 'ampiainen' (ESS 178). Veršinin (ESM 459) egy *u-* (**wu-*) hangutánzó töre vezeti vissza, amelyhez egy *-ks-* és egy *-ka* képző csatlakozott, de feltevését semmivel nem támasztja alá. Ettől függetlenül a *-ka* lehet képző, hiszen itt is állatnévről van szó.

2. -ga, -go, -ge

Kiindulópontja az alapnyelvi *-*kka*. A mordvinföldi szakirodalom rendezetlen képet mutat. A szerzők egyrészt eléggé hanyagul bánnak a képzőkben felbukkanó magánhangzókkal,⁵ másrészt hol összekapcsolják a *-ka* képzővel, hol pedig önálló szuffixumnak tekintik. A képző eredetéről csak Cygankin nyilatkozik

⁵ Bajuškin (1975: 70): -к (-ка, -ке, -ко), -га (-ге, -го); Cygankin – Devaev (1975: 93): -ко, -ге; Cygankin (1976: 94–95): -к (o, y, ä), -г (o, y, ä), -к (e, u, ä), -г (u, e, ä); Cygankin (1977: 335–336; 1981: 44–46): -ко (y, a) / -го (y, a) / -ке (u, ä) / -ге (u, ä); Mosin (1977: 11): -га.

(1977: 336, 1981: 45–46), ezt a szuffixumot – hasonlóan a *-ka* elemhez – az alapnyelvi **-kka* képzőre vezeti vissza.

A mordvin szakirodalomban ilyen képzővel ellátott állatnév alig bukkan fel: *šekšaga* 'дятел; harkály', *šučaga* 'блота; bolha', *vaduga* 'ястреб; héja' (Cygankin 1977: 335–336, 1981: 44–46, Mosin 1977: 11). Ezt a sort még néhány le-
xémával kiegészítettem.

a) A rokon nyelvi adatok és mordvin belső fejlemények alapján ősi képzőt tartalmazó szavak

maksaga 'слепец; крот / kleine Blindmaus; Maulwurf' (MdWb 1161) ~ *mak-saka* 'vakond' (EMSz 215). Elterjedtebb irodalmi formája: *maksazej* (ERV 358, EMSz 215, ESS 89). Valószínűleg a FU **maks-a* 'irgendein Nagetier: Biber?, Maulwurf?, Hamster?, Ratte?' származékszava (részletesebben l. a *maksaka* címszó alatt.) Az alakváltozatok alapján a *-ga* képzőnek (vagy a *-ka* variánsának?) tekinthető.

šekšaga 'дятел'. Mosin (1977: 11) és Cygankin (1981: 45) a *šekšata* és *šekšan* 'harkály' alakváltozataként adatolják (l. a *-ta* és *-n* képző alatt), ennek alapján a *-ga* képzőnek tekinthető.

šučaga 'блота' – Mosinnál adatolható (1977: 11). Ez az irodalmi nyelvi *čičav* szó egyik alakváltozata, vö. még *šučang*, *šučav* (MdWb 2248). Finnugor eredetű szó: **čonča* ~ *čoča* (UEW 39), részletesebben l. a *čičav* címszó alatt.

vaduga 'ястреб; коршун [héja; kánya]' (ERV 98). Az irodalmi erzában van *va-dov* alakja (l. a *-v* képző alatt), az ESS (21) *vadun* 'haarahaukka' formát is adatol. Mindezek alapján a *-ga* képzőnek tekinthető.

b) Képzőgyanús szavak

čil'aga 'пигалица' (ERV 726), vö. *čil'igaj* 'bíbic' (EMSz 412). Analogikusan esetleg képzőt tételezhetünk fel.

jaksargo 'утка / Ente' (MdWb 488); 'утка' (ERV 801); 'réce, vadkacsa' (EMSz 468); 'sorsa, ankka' (ESS 204). Talán onomatopoetikus eredetű szó (ESM 524, EtV 230). Elképzelhető, hogy az állatnevekhez gyakran tapadó deminutív képzők egyike a *-go*.

ožarga 'какая-то мифическая птица (?овсянка обыкновенная) / irgendein myth. Vogel (?Goldammer)' (MdWb 1490); 'глухарь [süketfajd]' (ESM 309). Veršinín összekapcsolja a M *ožgana* 'zilált borzas' szóval, ennek nincs szemantikai alapja.

3. *-t*, *-ata*

Az uráli **-tt* denominális képző folytatása, ez szórványosan megvan a mai balti finn nyelvekben, a cseremiszenben, a zürjénben, az obi-ugorban és a nyenyecben

(Györke 1934: 13, Lehtisalo 1936: 317–318, Majtinskaja 1974: 355–356). A mai mordvinban *-t/t'*, *-st/s't'* formában él (ezek egy része participiumi alak, pl. *kanst* 'ноша; teher', *kost* 'холст; vászon, szövet', *kočt* 'воздух; levegő'; de ezeken kívül talán ősi képző gyaníthatunk a *kańst* 'конопля; kender', *nart'eńst* 'попынь; üröm', *t'eńst*, *t'eńt* 'веник, метла; seprű' szavakban), állatnevekben azonban ilyen alakban nem fordul elő.

Mosin (1977: 14) és Cygankin (1981: 54) felvesz egy *-ta*, *-ata* (*-taj*) képzőt: *keřgata* 'дятел; harkály', *řagataj* 'лягушка; béka', *piřgata*, *peřgata* 'стриж; sarlósfecske', *řekřata(j)* 'дятел; harkály'. (A *-taj* inkább csak alakváltozatnak tekinthető.) Ezek az etimológiák helytállónak tűnnek:

keřgata 'желна / Schwarzspecht' (MdWb 669); 'дятел' (ERV 256); 'harkály, feketeharkály' (EMSz 157); 'tikka; palokärki' (ESS 68). Finn-volgai vagy esetleg finn-permi eredetű szó, alapalakja a **kärke* 'eine Art Specht; Picus' > fi. *kärki*, cser. *keryǝ*, ?zrj-votj. *kjř* (UEW 652, EtV 69). Az erza szóban lévő képző státusát támasztja alá a szó moksa Paasonennél adatolt megfelelője: *kärgä* (MdWb 669).

řagataj 'béka'. Csak Cygankin adatolja Kocskurovo faluból (1981: 54). Orosz jövevényszó, vö. or. *лягушка*. Paasonennél (MdWb 1091) *řaga* alakja is van. Ennek alapján joggal tételezhetünk fel képzőt (ez valószínűleg analogikusan tapadt az orosz eredetű szóra).

piřgata, *biřgata*, *piřgun*, *beřgun*, *piřgudaj*, *biřgudaj*, *piřgudav* 'стриж чёрный, ласточка / Mauerschwalbe, Schwalbe' (MdWb 1696), *peřgata*, *piřgata*, *beřgun* '1. веснушки; 2. стриж' (ERV 79, 465, 479); *пезьгата*, *пизьгата*, *пезьгун*, *безьгун* 'szeplő; sarlósfecske' (EMSz 57, 274); *пизьгатама* 'tervapääsky' (ESS 121), *безьгун* 'kesakko, pisama' (ESS 15). Finnugor eredetű szó, vö. FU **päčkz* 'Schwalbe; Hirundo rustica' > fi. *pääsky(nen)*, votj. *poški*, zrj. *pišči*, ma. *fecske* (UEW 358, SSA 2: 464, EtV 142). Veršinin szerint (ESM 29) a másodlagos 'szeplő' jelentés bizonyos madárfajták (fecske, fajd) tojásának barnás pettyeiről vonódhatott át, vö. cser. *nyj. кудырмануо* 'szeplő (szó szerint fajdtojás)'. L. még a *peřd'aka* címszót.

řekřata 'дятел; дятел пестрый / Specht; Buntspecht' (MdWb 2226); 'дятел' (ERV 762); 'harkály, feketeharkály' (EMSz 440); 'tikka' (ESS 194). A mordvin szó alakváltozatai (*řekřan*, *řekřej*, *řekřaga*) egyértelműen képzőről árulkodnak. Korábban ezt a szócsaládot összekapcsolták a fi. *hähnä*, é. *(h)ähn*, lp. *čai'hne*, cser. *šištə*, zrj-votj. *šiř* 'harkály' lexémákkal. Ezeket egy finn-permi **šäšnä/šäčnä* alakra vezették vissza (UEW 772, EtV 217), de az SSA (1: 203) szerint ez hangtani okokból nem lehetséges. A SSA alapalakként a finn-volgai (talán finn-permi) eredetű **čäčkä* vagy **čäkčä* 'eine Art Vogel' szót adja meg, vö. é. *ähk*, cser. *čeckem*, ?zrj. *čakčej* (UEW 620). L. még a *řekřaga* és *řekřej* címszavakat.

Adatbázisomban még egy olyan, csak Paasonen által adatolt szót találtam, amely esetleg ide sorolható, ezt állatnévi jellege erősítheti: *koškata* 'какая-то рыба (?уклейка) / irgendein Fisch (?Weissfisch)' (MdWb 872).

A kevés példa alapján nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, de úgy tűnik, van létjogosultsága egy *-ata* képző felvételének a mordvin képzőtárba. Ez etimológiailag az alapnyelvi **-tt*-re mehet vissza.

4. -v

Az alapnyelvi **p* és **k* a mordvinban egyaránt *-v*-vé változott. Már az ősidőkben is gyakori lehetett mindkét képző, hiszen a mai finnugor nyelvek mindegyikében megvan a folytatása, denominális és deverbális névszóképzőként egyaránt. A mai mordvinban melléknévképzőként produktív és gyakori, míg főnévképzőként elhomályosult, improduktív. Utóbbi eredeti funkciója valószínűleg a kicsinyítés lehetett, majd a gyakori használat során eredeti jelentése, funkciója elhomályosult és végérvényesen a szótőhöz tapadt. (Györke 1934: 19–20, Lehtisalo 1936: 214–261, 333–351, D. Bartha 1958: 89, 94–97, 110–111, Majtinskaja 1974: 340–341, 350–351, Hakulinen 1979: 146–147, 200–201.)

A mordvin szakirodalom viszonylag sokat foglalkozik e képzővel, már az első jelentős mordvin nyelvész, M. E. Evsev'ev (1934/1963: 42–43) is írt róla nyelvtanában. A korai munkák még csak a melléknévképzőt tárgyalták (Grammatika 1962: 41–42, Serebrennikov 1967: 78–79), de a későbbi tanulmányokban már a főnévképző is helyet kapott. Elsőként Cygankin és Devaev összevető erza–moksa nyelvtani jegyzete tesz említést (1975: 93) a *-v* főnévképzőről. Példáik között egy állatnév bukkan fel, ez a *nimi'av* 'бабочка; pillangó'. Cygankin erza főnévképzőket áttekintő 1976-os tanulmányában a *ćokov* 'соловей; fülemüle' és *norov(žorč)* 'жаворонок; pacsirta' (1976: 96) szavakat hozza fel. 1977-es disszertációjában (337–338) a példaanyagot kiegészítette a *ćanav* 'ласточка; fecske', *ćičav* 'блоха; bolha', *kotkudav* 'муравей; hangya', *mijav* 'бообр; hód', *vaduv* 'ястреб; héja' lexémákkal. Ugyanez a példaanyag szerepel képzőtani monográfiájában (1981: 46–47) is, ahol vagy a rokon nyelvekből, vagy a mordvin nyelvjárásokból vett példákkal világítja meg a képzők etimológiai hátterét. Ugyanilyen szellemben ír az 1980-as kiadású, újabb nyelvtani kézikönyv, az egyébként általa főszerkesztett Грамматика мордовских языков idevágó részében is e ritka, elhomályosult főnévképzőről (1980: 107, 112).

Mosin egy korai cikkében (1977: 10–11) a *-v* melléknévképzőt mutatja be, de megjegyzi, hogy ugyanez a szuffixum főnevek létrehozására is képes; példának – rokon nyelvi adatokkal megtámogatva – a *kotkudav* és *mijav* szavakat hozza. Ugyanő – Lipatovval és Matjuškinnal közösen írt – 1983-as tanulmányában már világosan két *-v* képzőről beszél: egyrészt a valamilyen jelleget, tulajdonságot, minőséget kifejező mellékneveket, másrészt pedig a főként tárgyakat megnevező névszókat létrehozó szuffixumokról. Utóbbiakra mégis az állatnévi *ćokov* és *ni-*

mil'av példákat hozza (1983: 122, 124). Szóképzéssel foglalkozó rövid egyetemi jegyzetében az alapnyelvi **-k* folytatásaként a fentiek mellett említi a *čučav* lexéma *-v* elemét (1989: 45, 46, 73).

Az erza nyelvű grammatikakönyv (EK 2000: 37) egy mondatot szentel a főnévképzőnek: „явови кода валонъ теиця суффикс пек аламо валтнесэ [mint szóképző szuffixum nagyon kevés szóban fordul elő]”, példaként itt is *ćokov*, *norov*(*žorč*) és *ńimil'av* szerepel.

A szakirodalom összesen tehát nyolc *-v* képzős állatnevet említ. Ezeket szétválasztottam biztos és bizonytalan etimológiákra, illetve kiegészítettem még öt, valószínűleg ide sorolható lexémával.

a) A rokon nyelvi adatok alapján a *-v* képzőelem

čičav 'блоха / Floh' (MdWb 258); 'блоха' (ERV 751); 'bolha' (EMSz 431); 'kirppu' (ESS 192). Moksa megfelelője: *шучав* (MRV 867). Finnugor eredetű szó. Rokon nyelvi megfelelői: fi. nyj. *sonsar*, *sonsari*, karj. *tšontšoi*, lüd *tšondžoi*, ve. *sonzar'*, cser. *šuršô*, osztj. *čunč*, vog. *šoš*, a finnugor alapalak **ćonča* ~ *ćoča* 'Floh' (UEW 39, SSA 3: 199; a mordvin hangfejlődésre vö. FP *penčä* ~ *pečä* 'Kiefer' > fi. *petäjä*, mdE *piče*, UEW 727). – Ennek alapján a mordvin *-v* tehát egyértelműen névszóképző (más rokon nyelvekben a *-r* képző tapadt a szótőre). Vö. továbbá: ESE 113, MdKons 158, EtV 213, ESM 494.

kotkudav 'муравей / Ameise' (MdWb 879); 'муравей; мурашки' (ERV 298); 'hangya (Formica)' (EMSz 180); 'muurahainen' (ESS 76). Moksa megfelelője: *kotkôdav* (MdWb 879).⁶ Finn-permi eredetű szó. A rokon nyelvi adatok alapján – vö. é. *kuklane*, liv *kukki*, lpN *got'kâ*, L *kâr'hkâ*, K *kotk*, Kld, Not *kôtk*; cser. *kôtkô*, *kutko*, zrj. *kot*, *kot* – az UEW (678) egy *-dov*, *-dav* képzőt tételez fel, s mindezt egy FP **kutke* 'Ameise' alakra vezeti vissza (l. még MdKons 68, EtV 69). Az ESE (42) ugyanezt a finn-permi alapalakot adja meg, de az előbb említett liv és cseremiszi alakok mellett a fi. *kotka*, é. *kotkas*, votj. *кузы-ли*, lp. *kotka*, zrj. *кодзувком* 'sas' szavakkal kapcsolja össze. Ez jelentéstaniilag lehetetlen; vö. FP *kočka* 'Adler' > fi. *kotka*, é. *kotkas*, lpN *goas'kem* stb., md. *kučkan*, cser. *kučkež*, zrj-votj. *kuč* (UEW 68, SSA 1: 412). – A rokon nyelvi adatok alapján a mordvin szó kétségkívül valamilyen képzőt, meglehet, képzőbokrot rejt.

mijav 'боѣп / Biber' (MdWb 1258); 'hód (Castor fiber)' (EMSz 230); 'majava' (ESS 95). Az ERV (385) *mija* 'боѣп' alakban veszi fel.⁷ Finn-permi eredetű szó, vö. FP **maja* > fi. *majava*, karj. *majoa*, *majava*, aun. *majai*, lüd *majai*, ve.

⁶ Mai irodalmi nyelvi megfelelője: *panžam*, *šanža* (MRV 460, 852).

⁷ A moksa irodalmi nyelvben az orosz eredetű *bobr* használatos (MRV 65).

majag, é. *majajas*, *majaja*; lpN *maggjeg* ~ *maggjek*, Nrt. *mājjij*, *mājjij*, K *mājjeg*, Kld *mājeγ*, T *mājjeg*, Not *mājjij*; votj. *mijj*, *mij*, *mij*, zrj. *moj*. A mordvinban a -j hatására vált palatálissá az első szótagi magánhangzó (UEW 697, SSA 2: 140, MdKons 88, KESK 173). A mordvin etimológiai szótárak (ESE 59, EtV 108) szintén erre vezetnek vissza, de ők tévesen finnugor jelzettel látják el. A szónak van *муя* (ESE 59, ERV 385, EtV 108, ESM 254) alakja is, ill. Paasonen az erza mareszevói nyelvjárásában (a mai Mordvin Köztársaság csamzinkai járásában) *mijal* formát is adatolt (MdWb 1258). – A rokon nyelvi adatok és a nyelvjárási variánsok a -v képző jellege mellett szólnak. A finn és karjalai alak alapján a képző akár a finn-volgai korban a szóhoz járulhatott.

A mordvinföldi szerzők a *norovžorč* 'pacsirta' első elemében is -v képzőt látnak: ők a *nor* 'szántóföld, mező' lexémából eredeztetik (ez szemantikailag nem állja meg a helyét). Ez ugyan önmagában nem állatnév, de vizsgáljuk meg ennek az etimológiáját:

norov 'зерно, хлеба / Getreide' (MdWb 1351); 'хлеб' (ERV 418); 'gabona, termés' (EMSz 249); 'vilja' (ESS 104). Moksa megfelelője: *нору* (MdWb 1351). Finn-permi eredetű szó. Az UEW (710) a md. *norov* szót a zrj. *nur* 'ядро, налив (зерна); érett gabona' lexémával kapcsolja össze, egy FP **norz* 'Getreide(korn)' alakot rekonstruálva. A KESK (196) a zürjén szó mellett a votj. *нур-нур* (*nöžbyны*) 'megfő, szétfő' és – kérdőjellel – a cser. *ныргеиштаи* '(tésztát) főz' szavakkal is egybeveti, ezeket az UEW a szemantikai nehézségek miatt nem fogadja el. A mordvin etimológiai szótárak egyéb megoldási javaslatokat is felvetnek, ezek szemantikailag nem állják meg a helyüket: az ESE (65) a fentebb említett megfeleléseket kiegészíti a fi. *nurmi*, é. *nurm* 'pázsit' lexémákkal, az EtV (121) a kolai lapp *нурр* 'fiatal' és a cser. *ныр* 'mező' szavakat is idevonja (az SSA [2: 242] a fi. *nurmi* szócsaládjához a balti finn megfeleléseken kívül csak lapp, vogul és osztják adatokat kapcsol). Veršin (ESM 295) megjegyzi, hogy a votják és cseremiszi szavak közel állnak az archaikus orosz *нурить* 'főz, megfőz' szóhoz. – Összességében, a finn-permi rekonstrukción alapján kijelenthető, hogy a mordvin szóban egy -v képző rejlik, amely a mordvin önálló életében tapadt a szóhoz.

b) A -v a mordvin nyelvjárási változatok alapján képzőnek tekinthető

ćanav 'ласточка' (ERV 715); 'fecske; füstifecske' (EMSz 415); 'pääskynen, pääsky' (ESS 189); *śanaka* 'ласточка / Schwalbe' (MdWb 2090). Moksa megfelelője: *ćanavña* (MRV 829). Az etimológiai szótárak közül csak Veršin tárgyalja (ESM 482), ő onomatopoetikus szónak tartja. A -v képzőjellegét bizonyíthatják a szó erza alakváltozatai: *śaňa*, *śanaka*, *ćanaka*, *śeňaka* (MdWb 2090) és moksa megfelelője (vö. ESM 482). L. még a *ćanaka* címszót.

ćokov 'соловей / Nachtigall' (MdWb 184); 'соловей' (ERV 722); 'fülemüle, csalogány' (EMSz 409); 'satakieli' (ESS 187). Moksa megfelelője: *ćoku* (MdWb 184), *ćofks* (MRV 821) (?< *ćokofks*). Veršinin onomatopoetikus szónak tartja, ennek alakváltozata a *kokov* 'fülemüle' (ERV 277, ESM 156, 476). Alakváltozatai közül az E *ćokol*, *ćoko*, M *ćoku* (MdWb 184) azt sugallják, hogy a szóvégi -v képző. Zaicz (2003: 341) magyarázata szerint a *ćoko* 'bojt, rojt' szó -v melléknévképzős alakja, jelentése így 'bojtos, rojtos' lenne; ennek „szemantikai alapja alighanem a fülemüle viszonylag hosszú csüdje”.

marav 'мошкара / Mücke' (MdWb 1179); 'мошка, мошкара' (ERV 362); 'muslica (*Drosophila melanogaster*)' (EMSz 218); 'mākärä' (ESS 90). Veršinin (ESM 232) ismeretlen eredetűnek tartja; Paasonen viszont összekapcsolja a *marāška* 'ua.' szóval, amely orosz átvétel (metatézis). Van *maraka* alakja is (ERV 362, l. a -ka képző alatt), ez is a -v képző jellegét valószínűsíti.

šanžav 'паук' (ERV 760); 'pók' (EMSz 439); 'hämähäkki' (ESS 194); *čanžav* 'паук / Spinne' (MdWb 2214). Az etimológiai szótárak közül csak Veršinin tárgyalja (ESM 500), a M *šanža* 'мупавей; hangya' címszó (!) alatt. Ő nem zárja ki ezek közös eredetből való származtatását, 'csúszómászók' jelentéssel; ez nem nagyon valószínű. A -v képzőjellegét bizonyíthatják a *šanžaka*, *šeñžej*, *šenžij* alakváltozatok, ill. a *šandalks* 'pókháló' (< *šanža* + *alks* 'alj, alsó rész') és *šanča-londaks* 'ua.' (< *londaks* 'háló') jelentésű összetett szavak (MdWb 1347, 2214). L. még a *šanžaka* címszót.

vadov 'беркут (белая голова); ястреб / Königsadler (weisser Kopf); Hühnerhabicht' (MdWb 2508); 'ястреб; коршун' (ERV 97); 'héja; kánya' (EMSz 65); 'haukka' (ESS 21).⁸ Az etimológiai szótárak közül csak Veršinin (ESM 36) veszi fel ezt a szót, de véleményét nem lehet elfogadni. Ő az *að-* ige- (vö. *адердямс* 'оцарапать, ударить; megkarcol, lekapar') és a *ват-* névszótóval (vö. *ваткафкс* 'садина, царапина; horzsolás, héj') kapcsolja össze, ezek a megfeleltetések szemantikailag nem állják meg a helyüket. – A szónak van azonban *vaduga* (ERV 98) formája is (l. a -ga képző alatt), mindezek alapján a -v képzőnek tekinthető.

c) Ismeretlen eredetű, nem lehet eldönteni, ezekben a szavakban képző-e a -v

gavav 'ястреб-тетеревятник' (ERV 143); 'karvaly' (EMSz 97). Moksa megfelelője: *gavav* (MRV 136). Az EtV (36) orosz eredetűnek tartja, a *gava* 'воро-на; holló' szóból eredezteteti (vö. Vasmer *гава* 'Krähe', 1: 248).

joldarav 'червяк [féreg, kukac], гусеница [hernyó]' (ERV 182); *vel'darav suks* 'toukka' (ESS 27); *veldarav* 'волосатая гусеница / Hartraupe' (MdWb 2603). Moksa megfelelője: *verdalaу* (MdWb 2603). Paasonennél a *veldarav*, *väldarav*, *verdalaу* szónak *joldarav* (Atrat faluból, Alatiri járás) és *jaldarav* (Go-

⁸ Moksa megfelelője: *kařčigan* (MRV 233).

rodiscse faluból, Penzai járás) alakváltozatai szerepelnek. A szó az etimológiai szótárakban nem szerepel.

Pižarav 'божья коровка [katicabogár]' (ERV 342); 'leppäkerttu' (ESS 85). Ismeretlen eredetű szó. Veršinin (ESM 212) ötletkísérleteit (*l'ikša* 'гречиха; hajdina, pohánka' + *rauža* 'чёрный; fekete', *rivež* 'лиса; róka') nem lehet elfogadni. Paasonen nem veszi fel szótárába.

ñimil'av 'бабочка' (ERV 413); 'lepke, pillangó' (EMSz 246); 'perhonen' (ESS 103); *ñemil'av* 'бабочка / Schmetterling' (MdWb 1390). Moksa megfelelője: *melav* (MRV 373). A mordvin szerzők (Cygankin 1981: 47, Grammatika 1908: 107, Lipatov – Mosin – Matjuškin 1983: 122) egyértelműen képzőt látnak a szóban, ők a *meñel* 'menny, égbolt' szóból magyarázzák (ez erősen népetimologikus megközelítésnek tűnik, vö. még EtV 106). Az etimológiai szótárak közül csak Veršinin tárgyalja (ESM 241, 290). Véleménye szerint kapcsolatba hozható a zrzj. *ном* 'комар; szúnyog, muslica', lpS *namek* 'вид мелкого комара; apró szúnyogfajta', cser. *луме* 'комар, мошкара; szúnyog; muslica', jur. *ñimärä* 'вид мошкары; szúnyogfajta', zrzj. *номыр*, votj. *нумыр* 'червяк, личинка; kukac, lárva' szavakkal. Ez jelentéstanilag több mint kérdéses. A szó alakváltozatai – E *ñemil'av*, *ñimil'au*, *ñumil'av*, *ñumu'av*, *memul'av*, *mimil'av*, *imbul'av*, *mil'av*; M *me'av*, *melu*, *mil'av* (MdWb 1390) – nem segítenek a képző státusának eldöntésében.

5. -j

Az uráli *-j minden rokon nyelvből kimutatható. Gyakran kapcsolódott egybe más képzőkkel vagy vokalizálódott. A mordvinban az *-ine* kicsinyítő képző vokálisa az ősi denominális képzőnek a mai folytatása, míg a deverbális szuffixumot az I. participium képzője viszi tovább (Lehtisalo 1936: 48–66, Majtinskaja 1974: 338–339).

Ezek mellett azonban néhány állatnévben is megvan egy ősi (ős- vagy ómordvin kori) -j elem:

keřšt'ej 'дегун, деграч / Schnarrwachtel, Ralle'. Alakváltozatai: *keřkšt'ej*, *keřkšej*, *kirešt'ej* (MdWb 728). Paasonen szótárában a csuv. *karəš* szóból eredezteti, de a török jövevényszavakkal foglalkozó monográfiájába nem veszi fel. Az SSA (1: 478) a fi. *kärsilintu*, cser. *kärəš*, zrzj. *gerskan*, *gertškan* 'ruisrääk-kä' szavakkal kapcsolja össze. A -j mindkét megközelítésben képző.

lokšej 'лебедь / Schwan' (MdWb 1050); 'лебедь' (ERV 349); 'hattyú (Cygnus)' (EMSz 209), 'joutsen' (ESS 87). Finn-permi eredetű szó: **jonkce ~ jokce* 'Schwan; Cygnus cygnus' > fi. *joutsen*, é. *jōudsin*, lpN *njuk'čâ*, cser. *jükšə*, zrzj-votj. *juš*. A mordvin -j névszóképző az ős- vagy ómordvin korban tapadhatott a szótőre. A szó elején *j > l* disszimiláció ment végbe (UEW 101, SSA 1: 244). L. még ESM 217.

mačej 'гусь / Gans (MdWb 1154); 'гусь' (ERV 368); 'lúd, liba; házilúd' (EMSz 221); 'hanhi' (ESS 91). Toivonen megpróbálta a mordvin és a cser. *māzē, muzo, mužo* alakokat a fi. *metso*, é. *metsis*, lpK *piecce*, ?vog. *mānšəm* (?< FU *menčz* ~ *mečz* 'Auerhahn, Auerhuhn') alakokhoz kapcsolni, de az UEW (271) elutasítja ezt (l. még SSA 2: 163, 164). Veršinin deskriptív szónak tartja (ESM 235).

šekšej 'дятел; дятел пёстрый / Specht; Buntspecht' (MdWb 2227); 'дятел [harkály]' (ERV 762). Finn-volgai (talán finn-permi) eredetű szó, alapalakja a *čäčkä* vagy *čäkčä* 'eine Art Vogel', vö. é. *āhk*, cser. *čec̣kem*, ?zrj. *čakčej* (UEW 620). L. még a *šekšata* és *šekšaga* címszavakat.

uškeřej 'трясогузка; иволга; кулик-перевозчик / Bachstelze; Goldamsel; Strandläufer' (MdWb 2485); *uškiřej* 'кулик; трясогузка [szalonka; barázdabillegető]' (ERV 700). Finn-volgai (talán finnugor) eredetű szó, alapalakja a *wäčt3-r3-kk3* 'Bachstelze' > fi. *västäräkki*, ?lpN *beš'tur*, ?osztj. *wěrc̣ək*, vog. *wärṣək*. A mordvin szó fejlődése: **wästrekej* > *wästkeřej* >> *uškerej* (UEW 562, SSA 3: 484). ESM 464: *ускирей*.

6. -s, -ś, -z, -ž

Az ősmordvinban a fő határvonal nem a szibilánsok és affrikáták, hanem az alveoláris és posztalveoláris hangok között húzódott. A mai mordvin alveoláris képzők (-s, -ś, -z, -ž) az alapnyelvi *-s, *-ś,⁹ *-č szuffixumokra mennek vissza (Lehtisalo 1936: 191–194, 196–198, 205–212), s megvan a képviselőjük a mai uráli nyelvekben. Az ős- és ómordvin mássalhangzó-rendszert gyökeresen átformáló tendenciák következtében ezeknek a képzőknek a mai mordvinban több megfelelője van. Az ős- és ómordvinban három hangfejlődési tendencia hatott ezekre az elemekre: a zöngésülés, a palatalizáció és az affrikáció/dezaffrikáció. A bonyolult hangfejlődések eredményeképp ezek a szuffixumok többféle módon létrejöttek, ezért a továbbiakban az alveoláris képzőket egy csoportban mutatom be¹⁰ (részletesebben l. Maticsák 2014b: 118–121, 132–133).

Mosin korai tanulmányában (1977: 12) szól az -az (-ez) alakú képzőről. Példái: *met'kaz* 'ящерица; gyík', *né'gaz* 'барык; borz', *o'az* 'воробей; veréb', *rivež*

⁹ Lehtisalo az *-č-t csak melléknévképzőként szerepelteti.

¹⁰ Ezt az is indokolja, hogy ezek a képzők a különféle szótárakban zöngés és zöngétlen variációkban egyaránt szerepelhetnek: a nagy erza-orosz szótárban (ERV) általában a zöngés, míg Paasonen (latin betűs) nagy nyelvjárási szótárában általában a zöngétlen forma áll címszóként, pl. *vi'rez* (ERV) ~ *vi'res* (MdWb) 'bárány', *i'rd'ez* ~ *i'rd'es* 'borda', *kambraz* ~ *kambras* 'csontváz', *ka'raz* ~ *ka'ras* 'gerincoszlop', *kaštaz* ~ *kaštas* 'koszorú', *kečkaz* ~ *kečkas* 'horog, kampó', *lapaz* ~ *lapas* 'eresz, tető', *livež* ~ *liveš* 'izzadság, verejték', *rivež* ~ *riveš* 'róka', *saraz* ~ *saras* 'tyúk', *uroz* ~ *uros* 'árva' stb. Ezek tehát voltaképpen absztrakciók.

’лиса; róka’, *saraz* ’курица; tyúk’, *viřez* ’ягненок; bárány’; néhány rokon nyelvi párhuzammal, ill. etimológiai magyarázat nélkül (l. még 1989: 43, 45, 46). Egy másik írásában (2001: 94) ezek emellett a *kizaške* ’поросенок, родившийся прошлым летом; előző nyáron született malac’ lexémát hozza fel.

Cygankin képzőtanai monográfiájában (1981: 54) az *-s* képző alatt tárgyalja az *ožaske* ’воробей; veréb’, *řiveške* ’лиса; róka’ alakokat (ha ezekről leválasztjuk a kicsinyítő képzőt, akkor az *ožaz*, *řivež* lexémákat kapjuk meg).

Serebrennikov történeti alaktanában (1967: 71) a *-kaz* (*-gaz*) elemet „félképzőnek” (полусуффикс) minősíti (példái: *met’kaz*, *ver’gaz* [helyesen: *neřgaz*]). Cygankin (1981: 19) erre a kategóriára a полусаффикс definíciót használja (erről részletesebben l. Maticsák 2005: 13–14). Ezekben a szavakban nincsenek *-kaz* alakú képzők, erről részletesen l. Maticsák 2014b: 124–126.

Az *-s/-z* végű, ősi szókinsbe sorolható lexémák között feltűnően sok az iráni eredetű. Ezek egy részében a szóvégi szibiláns már az átadó nyelvi alakban is megvolt, itt tehát nem beszélhetünk finnugor/mordvin képzőről,¹¹ más szavakban viszont nem lehet eldönteni, mikor kapcsolódott a mássalhangzó a tőhöz, az átadó nyelvekben, a finnugor (FP, FV) alapnyelvben vagy az elő- / ősmordvinban:

viřes ’ягненок / Lamm’ (MdWb 2665), *viřez* ’ягненок’ (ERV 136); ’bárány’ (EMSz 93); ’karitsa, vuona’ (ESS 31). Mosin (1977: 12) – a FUV (139) nyomán – a fi. *varsa* ’csikó’ szóval veti egybe. Az EtV (35) iráni eredetűnek tartja (óir. **wara*, perzsa *vapa* [vara?], *vare*). Feoktistov (1975: 340) szintén iránnak veszi, az av. *varəšna* ’мужественный, мужской [férfias, férfi-]’ szóból származtatja. Rédei (1986: 62) szerint a korai ősrja **vrsā* (vö. óind *vṛśā* ’Mann, männliches Tier’, perzsa *gušn* ’Männchen, Zuchttier’, lat. *verrēs* ’Eber’, litv. *veršis* ’(Och)skalb’, lett *vērsis* ’Ochs, Stier’) **warsa* ’Männchen; Fohlen, Füllen, Kalb’ formában került át a FP/FV alapnyelvbe, s folytatása él a finnben (*varsa*) és az észtbén (*vars*), ’csikó’ jelentésben (vö. még SSA 3:

¹¹ Nincs képző az alábbi két állatnévben: *vergiz* ’волк’ (ERV 127); ’farkas’ (EMSz 87); ’susi’ (ESS 29); *verges* ’волк / Wolf’ (MdWb 2625). Iráni jövevényszó, amely a finn-permi korban kölcsönződött: FP **warkas(e)* ~ **werkas(e)* ’Wolf’ > votj. *vargas*, zrzj. *varkes*. Kiindulópontja az ősrja **vrkas* > óind *vṛkaḥ*, av. *vəhrka-* (Rédei 1986: 62, vö. még Joki 1973: 342; MdKons 187; EtV 32). Veršinín (ESM 49) szerint esetleg *viř* ’erdő’ töre és *-gaz* képzőelemre lehetne tagolni, de ez nem több népetimológiai kísérletnél. – *purcuz* ’поросенок’ (ERV 529); ’malac’ (EMSz 308); ’porsas’ (ESS 135); *purcos* ’поросенок / Ferkel’ (MdWb 1849). A finn-volgai vagy a finn-permi alapnyelv iráni jövevényszava, vö. fi. *porsas*, é. *porsas*, ?votj. *parś*, zrzj. *porś* < FV/?FP **porśas* ’Schwein, Ferkel’ < ősrja **porśos*, vö. av. *pərasō*, lat. *porcus*, litv. *pařšas* stb. (Rédei 1986: 56; l. még Joki 1973: 303; MdKons 125; EtV 154; SSA 2: 400).

412, egyéb finnségi példákkal). Rédei – valószínűleg hangtani megfontolások alapján – nem sorolja a mordvin szót e családba.

saras 'курица / Henne, Huhn' (MdWb 1952); *saraz* 'курица' (ERV 568); 'tyúk' (EMSz 323); 'kana' (ESS 146). Veršinin iráni eredetűnek veszi (ESM 395), de állítását semmivel nem támasztja alá. Az indoeurópai–finnugor kontaktussal foglalkozó munkák közül Joki (1973: 310–311) tárgyalja, ő kérdőjellel minősíti iráni eredetűnek, összevetve az újperzsa *sār*, *sārak* 'Star', óind *sārih* 'ein best. Vogel', *sārikā* 'Maina, Gracula religiosa', dard *šarak* 'a talking bird, black-bird' szavakkal. Rédei (1986) viszont nem említi; s az összefoglaló művek jövevényszavakat tárgyaló fejezetei (Bartens 1999: 14–16, Feoktistov 1975: 337–343, Keresztes 2011: 111–118) sem szólnak róla. – Mosin (1977: 12) etimológiai magyarázat nélkül emeli be példái közé. Akár Joki alapján, akár az állatnévi analógiából kiindulva elképzelhető, hogy a szóban egy *-z* denominális nomenképző rejlik.

riveš 'лисица / Fuchs' (MdWb 1923), *rivež* 'лиса' (ERV 551); 'róka' (EMSz 315); 'kettu' (ESS 142). Finnugor eredetű szó: **repä(ćz)* 'Fuchs' > fi. *repo*, é. *rebane*, ?lpN *riebân* ~ *rievân*, cser. *rəwəž*, votj. *žičj*, zvj. *ruć*, ma. *ravas*, *róka* (UEW 423, MdKons 127, EtV 157, SSA 3: 65). Valószínűleg iráni jövevényszó, az UEW a szkr. *lopāśa-*, av. *urupi*, szaka *ruvāsa-*, pehl. *rōbāh* szavakkal veti egybe. Véleményük szerint a finnugor korban egymás mellett élhetett a **ćz* denominális nomenképzős és a képző nélküli változat. Rédei (1986: 46) alapalaknak az elő- vagy korai ősrja **reupōšo-* formát adja meg (hasonlóan: SSA 3: 65): ez viszont azt sugallja, hogy a szóvégi *-CV* elem nem finnugor kori képző. E szó képzője eleve palatalizált volt.

A mordvin szakirodalomban említett néhány szót kiegészíttem az adatbázisom elemeivel.

a) Az alábbi szavakban minden valószínűség szerint képző rejlik

kizas 'поросенок прошлой лета / im letzten Sommer geborenes Ferkel' (MdWb 792); 'поросенок прошлой лета' (ERV 792). Alapszava a *kize* 'nyár', itt tehát egy *-as* képzővel van dolgunk. L. még Lehtisalo 1936: 196.

meñas 'налим' (ERV 378). Másik megnevezése az orosz eredetű *mentük* 'налим' (ERV 377 EtV 107); '(folyami) menyhal' (EMSz 227). Ennek alapján az *-(a)s* képzőnek tűnik.

ožas 'воробей / Sperling' (MdWb 1487); *ožaz* 'воробей' (ERV 433); 'veréb' (EMSz 258); 'varpunen' (ESS 108). Ismeretlen eredetű szó, Veršinin megfejtési kísérlete (l. az *ozaka* címszó alatt) nem fogadható el (ESM 310). A *-z* képző jellegét erősíti a szó *ozaka* változata (ERV 433, ESS 108, ESM 310), ahol a *-ka* ősi, denominális nomenképző.

řel'as' 'поросёнок прошлой зимы' (MdWb 2387). Alapszava a *řele* 'tél', tehát itt is egy *-as'* képző rejlik a szóban.

b) Ismeretlen/bizonytalan etimológiájú szavak, állatnévi jellegük miatt elképzelhető, hogy képzőt tartalmaznak

mežas 'крот / Maulwurf' (MdWb 1253). Ismeretlen eredetű szó, csak Paasonen adatolja.

papařež 'головастик [ebihal]' (ERV 456). Veršinin (ESM 324, 333) ezt a *paka-řeč* ~ *mokořeč* fonetikai variánsának tartja (l. ERV 387, 450), vö. *paka'as'* 'головастик / Kaulquappe' (MdWb 1505). Ismeretlen eredetű szó.

šenks 'цапля / Reiher' (MdWb 2136); 'цапля' (ERV 580); 'kócsag, gém' (EMSz 329); 'haikara' (ESS 150). Ismeretlen eredetű szó. Veršinin megfigyelési kísérletei (М *сенду* 'sás, gyékény'; ill. cser. *čüngaš* '(madár) csíp, csipeget') nem állják meg a helyüket (ESM 399).

tirdas 'дроздик / Drossel' (MdWb 2292); *tirdaz* 'дрозд' (ERV 684); 'rigó (Turdus)' (EMSz 389). Az EtV (191) indoeurópai eredetűnek tartja, s egy összláv **trozdь* alakra vezeti vissza (vö. Vasmer I: 372), de mindebből nem derül ki, orosz átvételnek vagy ősi kölcsönzésnek minősíti-e. Amennyiben nem jövevényszó, elképzelhető, hogy képzőt tartalmaz.

u'ras 'вид уток; болотная птица / eine Entenart; Sumpfvogel' (MdWb 2472). Ismeretlen eredetű szó, csak Paasonen adatolja.

7. -š, -ž, -č(a)

Az alapnyelvi **-š* képző kimutatható a lappból, a finnsegi nyelvekből, talán a cseremiszből, a votjából és a zürjénből. A **-č* képzőnek Lehtisalo szerint (1936: 232–233) a mordvinban nincs folytatása, ez csak az osztjából, votjából, zürjénből és kérdőjelesen a vogulból adatolható (Lehtisalo 1936: 222–226, 232–233). A posztalveoláris szibilánsok és affrikáták viszonya a mordvinban (is) bonyolult volt. Ezek kétféle fejlődési utat járhattak be: a zöngésülés és az affrikáció révén az alapnyelvi posztalveoláris képzőknek a mai erza irodalmi nyelvben három *-C* alakú képviselője lehet: *-š*, *-ž*, *-č*,¹² míg a *-CV* alakú képzők között a *-ša*, *-ža*¹³ és *-ča* fordul elő (adatbázisom erza állatneveiben a *-ž* és a *-ša*, *-ča* nem szerepel).

¹² Az alveoláris képzőknél láttuk, hogy a szótárak lejegyzési eljárása nem egységes. Némi ingadozás itt is tapasztalható: *aluž* (ERV) ~ *ališ* (MdWb), *u'raž* (ERV) ~ *u'raš* (MdWb); *kajgarš* (ERV) ~ *kajgarč* (MdWb), *kerš* (ERV) ~ *kerč* (MdWb).

¹³ Ez identikus a *-ža* melléknévképzővel (Cygankin 1981: 54–55; EK 2000: 39; Grammatika 1980: 114; Lehtisalo 1936: 226–227; Serebrennikov 1967: 77).

a) A rokon nyelvi adatok alapján ősi képzőt tartalmazó szavak

čavača 'сойка; дрозд / Häher (Garrulus glandarius); Drossel' (MdWb 224); 'сойка' (ERV 734). A KESK (102) a згж. *жонь* 'снегоирь; pírók, süvöltő' és 'cser. *шынгырцэ* 'скворец; seregély' szavakkal kapcsolja össze, egy ősi *šɣɣ- alakot rekonstruálva. Ennek alapján a md. -ča képzőnek tekinthető (l. még ESM 484).

křenč 'ворон / Rabe' (MdWb 898); 'ворон' (ERV 302); 'holló' (EMSz 182); 'korppi, kaarne' (ESS 77). Uráli eredetű szó: *kɣrnɣ 'Rabe' > fi. *kaarne*, é. *kaaren*, lpN *gārânâs*, cser. *kurnǝž*, votj. *kjrnjž*, згж. *kjrnjš*, jur. *χarɣeʔ*. A mordvin, lapp, cseremisiz és permi szavak szóvégi konszonánsa képző (UEW 228, SSA 1: 266, EtV 81).

b) Az alábbi szavakban minden valószínűség szerint képző rejlik

kajgarč 'крот / Maulwurf' (MdWb 572); 'siiseli' (ESS 61); *kajgarš* 'суслик' (ERV 225); 'ürge' (EMSz 134). Veršinin (ESM 95) *kajg(a)*- töre és -arš/-arč szuffixumra tagolja a szót. A tövet onomatopoetikusnak tartja, s összekapcsolja a *kajgi-*, *gajgi-* 'звенеть, звучать; cseng, csilingel, zeng' szóval (indoknak a hörcsög fütyülő, sípoló hangját hozza fel). Ez eléggé valószínűtlen. Figyelemre méltóan közeli alak a *kažvarč* 'крот; хомяк / Maulwurf; Hamster' (ERV 222, MdWb 666). (L. a következő szócikket.)

kažvarč 'крот; хомяк / Maulwurf; Hamster' (MdWb 666); 'крот; хомяк' (ERV 224); 'hörcsög' (EMSz 133); '(maa)myyrä' (ESS 61). A mordvinban több, egymásra némiképp hasonlító szó létezik e rágsálófélékre: az orosz eredetű *garbiš* 'hörcsög', *karbuž* 'vakond' (Vasmer 1: 530: *карбыш*), valamint a *kajgarš/kajgarč* 'ürge' és a *kažvarč* 'vakond; ürge'. Veršinin (ESM 94) nem zárja ki, hogy ezek valamiféleképpen kontaminálódhattak, keveredhettek. A szóvégre l. *norovžorč* (vö. még *kajgarš*).

norovžorč ~ *norovčorč* ~ *norovžorks* ~ *norončorks* 'жаворонок / Lerche' (MdWb 1350); 'жаворонок' (ERV 418); 'pacsirta' (EMSz 248); 'leivonen, kiuru' (ESS 104); Összetett szó, előtagja a *norov* (*noro*, *noroh* – ennek etimológiáját l. a -v képző alatt). Utótagja ismeretlen eredetű; Veršinin onomatopoetikusnak tartja, viszont etimológiai kísérletei (mdM *žora* 'водопад; vízesés', or. *журчатъ* 'csobog, csörgedezik; mormol') jelentéstanilag nem állják meg a helyüket (ESM 233). Valószínű, hogy a szóvégi mássalhangzókapcsolat második eleme képző, ezt az állatnévi jelleg mellett a *žorč* ~ *žorks* variánsok is alátámasztják. Hasonló felépítésű állatnév a moksa *maržorž* 'ua.'

8. -l

Az alapnyelvi *-l denominális nomenképzőre megy vissza, amely a mai uráli nyelvek mindegyikében él (D. Bartha 1958: 113, Hakulinen 1979: 129–130,

160–168, 209, Lehtisalo 1936: 145–150, 157–158, 152–156, 178–179, Majtinskaja 1974: 343).

Serebrennikov történeti morfológiájában csak a *-la* melléknévképzőről szól (1967: 75). Mosin (1977: 10) már elkülöníti a melléknév- és a főnévképzőt, állatnévi példaként a *numolo* 'заяц; nyúl' és *šežal* 'глиста; bélféreg' szavakat hozva. Ezt később (1989: 43, 44, 46, 2001: 92) kiegészíti a *šejel* 'еж; sün' lexémával. Cygankin 1977-es disszertációjának és az ezen alapuló 1981-es képzőtani monográfiájának példái: *čombolks* 'ласка; menyét' és *travila* 'овод; bögöly' (Cygankin 1977: 342–343, 1981: 52–53). Ez utóbbi téves etimológia. Cygankin az ardatovi járás Kucsenyajevo nevű falujából adatolta ezt a szót, a szótárakban nem találtam nyomát. Ő ezt az or. *правимь* '1. megmérgez; 2. leleget, 3. hajt, hajszol, üz; 4. meglazít, megereszt' igéből eredezteti (csak találgatni tudok: az első jelentés jöhet talán szóba?). Ez az etimológiakísérlet semmilyen szempontból nem fogadható el. Itt valószínűleg egy orosz jövevényszóval állunk szemben.

a) A rokon nyelvi adatok alapján ősi képzőt tartalmazó szavak

numolo 'заяц / Hase' (MdWb 1365); 'заяц' (ERV 422); 'nyúl' (EMSZ 251); 'jänis' (ESS 104) < U **hōma(-l3)* 'Hase', vö. lpN *njoammel*, zřj. *himal*, ma. *nyúl*, jur. *nāwa*, tvlg. *hōmu*, szlk. *njoma*. A *-l/-lo* képző valószínűleg a finnugor korban tapadhatott a szóhoz (UEW 322, MdKons 98, EtV 123).

šejel 'ёж / Igel' (MdWb 2122); 'ёж' (ERV 575); 'sün, sündisznó' (EMSZ 327); 'siili' (ESS 148) < FU **šije-le* 'Igel; Erinaceus europaeus', vö. fi. *siili*, cser. *šülə*, vog. *soule*, m. *sül* (UEW 478, MdKons 133, EtV 162). Az ősi, finnugor eredetű képző a mordvinban is megőrződött.

šežal 'глиста / Eingeweidewurm' (MdWb 2144); 'глист' (ERV 576); 'bélgiliszta, bélféreg' (EMSZ 328); 'laakamoto' (ESS 148). Talán finnugor eredetű szó, amennyiben összekapcsolható az osztj. *suste* szóval. Az UEW (492) FU **šuša* 'Eingeweidewurm' alapalakot rekonstruál. Ha ez az etimológia helytálló, az *-l* képzőnek tekinthető. Az EtV (162) a fi. *sisilisko* 'gyík' szóval veti egybe, ez téves (l. SSA 3: 188).

b) Elképzelhető, hogy *-l* képzőt tartalmaznak az alábbi szavak

čombolks 'ласка / Schneewiesel (Mustela nivalis)' (MdWb 277); 'ласка' (ERV 755); 'menyét' (EMSZ 434); 'lumikko' (ESS 192). Cygankin (1981: 52) nyelvtörténeti síkon beelát egy *-l* elemet ebbe a szóba. Veršinin (ESM 496) két kérdőjellel veti egybe a finn *samota* 'kóborol, kószál' igével – ez semmilyen tekintetben nem állja meg a helyét (vö. SSA 153). Ugyanő a *jumbolks* 'шмыг; hopp, zsupsz' onomatopoetikus szóval is összekapcsolja, ez sem fogadható el. – A *-ks* valószínűleg képzőelem. Meglehet, hogy egy *-lks* kép-

zöbökör rejlik ebben a szóban. Az *-l* státusát, az alapszó ismerete hiányában, nem tudjuk eldönteni.

ĩnal 'какой-то зверь / irgendein grosses Raubtiere, das sogar eine Kuh töten konnte, vielleicht Luchs' (MdWb 461). Sem a kétnyelvű szótárakban, sem az etimológiai szótárakban nem szerepel. Egyedül az állatnévi jelleg szólhat háttérben a képző megléte mellett.

kaval 'коршун / Milan, Weihe' (MdWb 651); 'коршун' (ERV 221); 'kánya' (EMSz 131); 'haarahaukka' (ESS 60). Az etimológiai szótárak közül az EtV említi (55), a csuvas *кавалак* 'утка; kacska' szóból származtatva. Ez jelentés-tanilag eléggé valószínűtlen. Meglehet, hogy – hasonlóan más állatnevekhez – onomatopoetikus eredetű elhomályosult képző rejlik a szóban (vö. Zaicz 2003: 343).

mijal 'бобр / Biber' (MdWb 1258). Irodalmi alakja: *mija* 'бобёр' (ERV 385); *mijav* 'hód; majava' (MdWb 1258, EMSz 230, ESS 95). Finn-permi eredetű szó: FP **maja*, vö. fi. *majava*, lpN *maggieg* ~ *maggiek*, votj. *miji*, zrj. *moj* (UEW 697, SSA 2: 140, MdKons 88, KESK 173, EtV 108). A *mijal* formát Paasonen az erza mareszevói nyelvjárásában adatolta. Az *-l* képző is lehet (ezt az állatnévi jelleg alátámasztja), de hangtani disszimiláció is elképzelhető.

9. -r

Az alapnyelvi **-r* denominális nomenképzőnek mindegyik mai uráli nyelvben van folytatása (Lehtisalo 1936: 180–186, D. Bartha 1958: 108–109, Majtinskaja 1974: 352, Hakulinen 1979: 134–135, 175–178).

A mordvin szerzők alig hoznak állatnévi példákat erre a képzőre. Serebrennikov történeti morfológiájában csak a *-ra*, *-ra*, *-r* melléknévképzőről szól (1967: 76). Bajuskin (1975: 68) is csak a melléknévképzőt tárgyalja röviden. Cygankin képzőtani monográfiájában már felveszi az *-r* képzőt, egy állatnévi példával: *čovarka* 'пескарь; fenékjáró küllő (halfajta)' (1981: 49). Mosin 1989-es egyetemi jegyzetében az ősi képzők között sorolja fel a **-ra* és **-r* szuffixumokat. Idevágó példája: *čejer* 'мышь; egér' (1989: 43–44).

A **čovarka** 'пескарь (Gobio gobio)' (MdWb 288, ERV 752) szót Cygankin (1979: 158, 1981: 49) a *čova* 'тонкий; vékony, apró' szóból eredezteti (meglehet, hogy a 8–14 cm-es hal apró termete miatt?), ez azonban nem állja meg a helyét. Paasonen a *čovar* 'песок / Sand' (MdWb 288) szóból származtatja (orosz mintára?, vö. or. *пескарь* < *песок* 'homok').

A **čejer** 'мышь' (ERV 743); 'egér' (EMSz 424) 'hiiri' (ESS 190) finnugor eredetű szó, vö. FU **šine-re* 'Maus' > fi. *hiiri*, zrj-votj. *šir*, osztj. *lönkər*, vog. *tänkər*, m. *egér* (UEW 500, SSA 162, MdKons 156, EtV 211).

Adatbázisomban még három olyan szót találtam, amelyben talán képző rejtőzhet:

maksar' 'налим / Quappe, Aaalraupe [folyami menyhal]' (MdWb 1162). Paasonennél adatolható egy *maksaka* 'линь / Schleie (Cyprinus tinca) [compó, cigányhal]' állatnév is (ez nem keverendő össze a *maksaga*, *maksaka*, *makzažej* 'vakond' szóval!), ennek alapján elképzelhető, hogy itt képzővel van dolgunk.

pišmar 'скворец / Star (Vogel)' (MdWb 1683); 'скворец' (ERV 482); 'seregély' (EMSz 286); 'kottarainen' (ESS 122). Az EtV (144) talán törökségi eredetűnek tartja, összekapcsolva a tat. *пешнэк* 'синица; cinke' szóval. Veršinin a *piš-* elemet onomatopoetikus eredetűnek véli (s összeveti a votj. *пичлэг*, zrj. *пичтөг* 'синица' szavakkal), a *-mar* elemet pedig képzőbokornak veszi (ESM 368). Vö. *timar*. Zaicz (2003: 342) a *mar*-t egy 'tömeg, sokaság' jelentésű szóval azonosítja,¹⁴ mondván, „a társas életmódot folytató, sűrű csapatban repülő madárnak a neve több nyelvben ilyen értelmű”, vö. ma. *sereg-ély*, észt *karitüll* (< *kari* 'raj, csapat'), ném. *Heerschnepe* (< *Heer* 'hadsereg, nagy tömeg') (Kiss 1984: 302–321). Ebben az esetben viszont összetétellel van dolgunk.

t'imar 'скворец' (ERV 662). Ennek *t'i-* elemét Veršinin (ESM 438) kevéssé hihetően a fi. *tiainen* 'cinke' szóval kapcsolja össze; ezt a szót az SSA (3: 288) leginkább onomatopoetikus eredetűnek tartja. Vö. *pišmar*.

10. -n

Az alapnyelvi *-n-re megy vissza. Ez gyakori a finnugor nyelvekben. Megvan a finnben, lappban, a cseremiszenben, az ugor és a szamojéd nyelvekben; és számos nyelvben igenévkötő szerepe is van (Lehtisalo 1936: 119–136, D. Bartha 1958: 71, 108, Majtinskaja 1974: 346–347, Hakulinen 1979: 132–133, 147–151, 155–157, 160–162, 164–167, 169–71, 173, 185–187, 199–206, 209–210).

Mosin (1977: 13, 1989: 44, 45, 46, 2001: 93) *-un* és *-an* képzőt különít el. Példái: *čirkun* 'сверчок; tücsök', *kućkan* 'орёл; sas', *pežgun* 'стриж; fecske' és (kérdőjellel) *narmuñ* 'птица; madár'. A Grammatika (1980: 108) csak a *čirkun*-t hozza erre a képzőre. Cygankin monográfiájában a következő állatnévi adatokkal dolgozik: *bezgun* (= *pežgun*), *čirkun*, *d'erkun* 'дергун; haris' (Cygankin 1981: 53–54).

A Mosin által felhozott példák etimológiaiag helytállóak. Cygankin a *d'er-gun* 'дергун (дергач) / Schnarrwachtel' (MdWb 337); 'коростель' (ERV 163); 'haris' (EMSz 105); 'ruisrääkkä' (ESS 42) szót egy *d'érk-* hangutánzó tö származékának tartja, de a mordvinban ez a lexéma orosz jövevényelem (EtV 43, l. még Zaicz 2003: 343, Vasmer 1: 341).

¹⁴ Ennek viszont a szótárakban nincs nyoma.

Ősi képzőt tartalmaz a **kućkan** 'цапля; орёл; филин / Reiher; Adler; Uhu' (MdWb 917), 'орёл' (ERV 320); 'sas' (EMSz 190). Finn-permi eredetű szó: **kočka* 'Adler' > fi. *kotka*, lpN *goas 'kem*, cser. *kučkâž*, zrzj-votj. *kuč* (UEW 668, SSA 1: 412, EtV 86: *kućkan*), valamint a **šekšan** (l. a *šekšata* címszó alatt) és a **pižgun** (l. a *pižgata* címszó alatt).

Több-kevesebb bizonyossággal ősi képzőt tartalmazó szavak:

ćirkun 'кузнечик, сверчок / Grille, Heimchen' (MdWb 179); 'сверчок; кузнечик' (ERV 728); 'tücsök' (EMSz 414); 'sirkka' (ESS 188). Mosin (1977: 13) a fi. *sirkka* szóval veti egybe. Ezt az SSA (3: 186) onomatopoetikusnak tartja, s csak annyit jegyez meg, hogy hasonló alakok más rokon és nem rokon nyelvekben is előfordulnak. Cygankin (1981: 53) a hangutánzó *ćirik*, *ćirk* alakból eredeztetni. Veršinin (ESM 479) a reccsenést, szakadást, anyag hasadását kifejező *ćirk*- onomatopoetikus töből vezeti le (ez szemantikailag nem valószínű), s összeveti a zrzj. *чирк* 'кузнечик; szöcske' szóval; az *-un* elemet pedig orosz eredetűnek tartja. Ha hangutánzó eredetű, akkor az *-un* képző lehet.

narmuñ 'птица / Vogel' (MdWb 1327); 'птица' (ERV 401); 'madár' (EMSz 240); 'lintu' (ESS 100). Veršinin (ESM 278) egy onomatopoetikus *nar*- tövet különít el; ezt óvatosan összekapcsolja a fi. *närhi*, é. *näär* 'szajkó' szavakkal – a balti finn szócsaládot az SSA (2: 254) valóban onomatopoetikusnak tartja, de távolabbi rokon nyelvekből vett adatokkal nem veti egybe. – Paasonen ezt a szót a *narma* 'птица; голубка / Vogel, Täubchen' szóból származtatja, ez az *-ñ* képző jellege mellett szól. (Az EtV 115 etimológiai kísérlete téves.)

šokañ 'олень' (ERV 582); 'szarvas' (EMSz 330). Veršinin (ESM 402) a *ćokañ-žuro* 'кочедык [ár (szerszám)]' szó előtagjával veti egybe, amelyet a zrzj. *чыкыль* 'извилина; görbület, hajlat', *чукри* 'изогнутый нож; görbe kés', vog. *šoχri* 'нож; kés' szavakkal kapcsol össze, ily módon az összetétel jelentése 'kés + szarv' lenne. Ez, még ha meg is állná a helyét, semmiképpen nem fogadható el a 'szarvas' szó etimológiai megfelelőjeként. Hangtani okokból szintén elvetendő másik próbálkozása, amellyel a cser. *tükö* 'por; szarv' szóval hozza össze a mordvin alakot. – Mindenesetre, állatnévről lévén szó, elképzelhető, hogy képző rejtőzik a szóban.

*

A mordvin képzők között vannak olyanok CVC alakú elemek, amelyek képzőjellegét csak etimológiai vizsgálatok segítségével lehet kideríteni. A feladat nehéz, s a végeredmény nem egyértelmű, mert az ide sorolható (ill. a szakirodalom által idesorolt) szavak jelentős részének etimológiai hátteréről nem tudunk állást foglalni.

A mordvin szakirodalom négy CVC alakú szuffixumról ír. Ezek közül egyértelműen képző a **-žej** és a **-kaj**, ám kétségek merülnek fel a **-gan** és a **-žer** kapcsán. Ezek közül az első három vesz részt állatnevek megalkotásában, nézzük meg részletesen ezeket!

11. **-žej**

Ennek az összetett képzőnek az eredetéről nincsenek megbízható információink. Cygankin (1981: 57) összeveti a cser. **-žej** elemmel, de véleményét csak egyetlen, szemantikailag megalapozatlan adattal (*eré* 'чистый; tiszta' > *eržej* 'неряха; rendetlen ember') támasztja alá. Az alapnyelvi ***-j** képző folytatása nehezen mutatható ki a mordvin névszóképzők között, ezért is nehéz az etimológiai hovatarozás kérdését tisztázni. Valószínűleg egy ***š** és **j** elemekből álló képzőbokkal van dolgunk.

Ezzel a képzővel a mordvin szakirodalom alig foglalkozik. A Grammatika (1980: 108) mindössze egy példát hoz: *varmažej* 'кобчик; vércse'; ugyanez bukkan fel Mosin, Lipatov és Matjuškin írásában (1983: 123). Cygankin (1981: 56–57) monográfiájában emellett a *bromžej* 'слепень; bögöly', *maksazej* 'крот; vakond', *muškažej* 'конопьянка; kenderike' és *suvožej* 'глухарь; siketfajd' példákat említi. Mint láthatjuk, az ezekben a munkákban felbukkanó szavak mind az állatvilág szókincsébe sorolhatók. Adattáram alapján még öt szóban mutatható ki több-kevesebb bizonyossággal e képző, ezek is mind ebbe a szemantikai körbe tartoznak. E képző eredetileg valószínűleg deminutív funkciót látott el, majd elhomályosulva végleg a szóhoz tapadt.

a) A rokon nyelvi adatok alapján ősi képzőt tartalmazó szavak

maksazej 'крот; слепыш / Maulwurf; Blindmaus' (MdWb 1161); 'крот' (ERV 358); 'vakond' (EMSz 215); '(maa)myyrä' (ESS 89). Moksa alakja: *maksaka* (MRV 357). Valószínűleg a FU ***maksä** 'irgendein Nagetier: Biber?, Maulwurf?, Hamster?, Ratte?' származékszáva. Amennyiben helytálló az etimológia, e szóban egy **-žej** szuffixummal számolhatunk. Ezt megerősítik a szó *maksaga*, *maksaka* (l. a **-ka** és **-ga** képző alatt) alakváltozatai is (l. még EtV 101).

suvožej 'глухарь, „дикая баба” / Auerhahn' (MdWb 2076); 'глухарь' (ERV 622); 'siketfajd' (EMSz 345); 'metso' (ESS 161). Finn-permi eredetű szó, vö. ***š8kč3** 'Auerhahn; Tetrao urogallus' > lpN *čuk'ča*, cser. *suzô*, zřj. *čukči*. Az UEW a mordvinra **-ej** képzőt feltételez, ennek értelmében a **-ž-** a szóbelseji **-č-** folytatása lenne (UEW 780, EtV 170). Lehet, hogy analogikusan honosodott meg a szóban a **-žej** elem?

varčej 'ворона / Krähe' (MdWb 2552), *varšej* 'ворона' (ERV 109); 'mustavaris' (ESS 24); Alakváltozata: *varaka* 'ворон' (ERV 108); 'varjú, dolmányos varjú' (EMSz 723); 'varis' (ESS 24); *varaka* 'ворона / Krähe' (MdWb

2541). Moksa megfelelője: *varši* (MRV 93). Uráli eredetű szó: **war3* 'Krähe', vö. fi. *varis*, lpN *vuorâžäs*, *vuorčes*, osztj. *urnj*, vog. *urin*, ma. *varjú*, jur. *warñäe* stb. Az UEW (559) a md. *-šej*-t képzőnek veszi, ezt az irodalmi nyelvi *varaka* (l. a *-ka* képző alatt) is egyértelműen bizonyítja (l. még EtV 26, ESM 40).

b) Képzőgyanús szavak¹⁵

bromzej 'слепень [bögly]' . Ezt a szót Cygankin Novije Icsalki nevű faluból adatolta (1981: 57). Alapszava a *puromo* (~ *buromo*, *burma*, *bromo*, *prom*) 'слепень / Bremse, Viehbremse' (MdWb 1852) lehet. Elképzelhető, hogy e szuffixum más, elhomályosult állatnevek mintájára analogikusan kapcsolódott a szóhoz.

murazej 'какая-то рыба, ?плотва [veresszárnyú koncér], ?налим [menyhal] / irgendeine Fischart, ?Rotaugen, ?Quappe' (MdWb 1298). Csak Paasonennél adatolható.

muškazej 'коноплянка [kenderike, Carduelis cannabina]' . Cygankin (1981: 57) a penzai területen lakó mordvinoktól adatolta ezt alakot, erre sehol másutt nem bukkantam rá. Ő ezt a *muško* 'kender' szóból vezeti le, ez szemantikailag megállhatja a helyét.

pañzej 'трясогузка / Bachstelze' (MdWb 1535); 'трясогузка' (ERV 456); 'barrázdabillegető' (EMSz 268); 'västäräkki' (ESS 114). E szó moksa etimológiai megfelelője a *panazej* 'ölyv' (ESM 329).

remezej 'какая-то птица / irgendein Vogel'; 'иволга / Goldamsel [sárgarigó]' (MdWb 1914). Veršinin (ESM 389) megkockáztatja, hogy esetleg az or. *pe-mež* '(függő)cinege' névvel áll kapcsolatban, ebben az esetben a szó felvehető a mordvin *-zej* 'madárnévképzőt'. Ez a kölcsönzés eléggé valószínűtlen; a szóban – hasonlóan más állatnevekhez – egy ősi képző rejtőzhet.

torzej 'какая-то птица; птица, похожая на кукушку / ein Vogel; ein dem Kuckuck ähnlicher Vogel' (MdWb 2328); **trazej** 'белая птица (голова чёрная, величиной своруны, ловитыбу) / ein weisser Vogel (der Kopf schwarz, von der Grösse der Krähe, fängt Fische)' (MdWb 2355); **tranzej** 'sirály' (EMSz 384). Meglehet hogy e három szó etimológiailag összefügg. Veršinin a cser. *träk* 'чайка; sirály' szóval veti egybe (ESM 444). – Elképzelhető, hogy – hasonlóan több más madárnévhez – ebben is képző rejlik.

¹⁵ Itt még egy *-zej* végű szó etimológiáját érdemes tisztázni: **ruzej** 'боров / Eber [ártány]' (MdWb 2463). E szó moksa megfelelője – *uroži* (MRV 786), *urži* (MdWb) – alapján valószínűsíthető, hogy az erza alapalak *uruzej* lehetett. Ez talán összekapcsolható a fi. *oras*, *orsa*, *oraisa* lexémákkal, s egy FV **oraše* '(verschnittener) Eber' alakra vezethető vissza, ami valószínűleg korai ősráni jövevényszó: **vorōž(ho)-*, vö. ói. *varāhā-*, av. *varāza* (UEW 720). Itt nem beszélhetünk tehát *-zej* képzőről.

varmažej ’?воздушное пространство; повелительная ветра; вид ястреба / ?Luftraum; Herrscherin über den Wind; eine Art Habicht’ (MdWb 2546); ’кобчик’ (ERV 109); ’vércse’ (EMSz 73); ’punajalkahaukka’ (ESS 24). Veršinin (ESM 41) a mdM *varmažej* ’1. varázsló, boszorkány, gonosz szellem; 2. vércse’ szót a *vardo* ’rab, szolga’ alá sorolja, ez valószínűtlen etimológia. Paasonen a *varma* ’szél’ címszó alatt tárgyalja; Cygankin (1981: 56) is ebből a szóból vezeti le. – A ’szél’ több más nyelvben is szerepet játszik a szárnyait gyorsan csapkodó, levegőben „szitáló” vércsefélék megnevezésében, vö. régi magyar *szélleljátszó*, *szélverő*, *széltapogató*, ném. *Windwehe* ’szélvihar’, fí. *tuulihaukka* ’szélsólyom’, észt *tuuletallaja* ’széltipró’, *tuuleveskikull* ’szélmalom-karvaly’ (Kiss 1984: 130–131, Zaicz 2003: 340). – Mitológiai környezetben ez átvonódott a széliszenő megnevezésére (vö. *varmanžej* ’имя повелительницы ветра / Name der Herrscherin über den Wind (in einem Gebete)’ (MdWb 2546). Vö. még *puvažej* ’дующая или веющая / Bläserin od. Weherin (Epitheton der Windmutter in einem Gebete)’: *varma-ava varmažej*, *varma-ava puvažej* ’Windmutter, Varmazej, Windmutter, Puvazej!’ (MdWb 1866), ill. *pultažej* ’бог огня / Gott des Feuers’: *varma-ava varmažej*, *toloň paz pultažej* ’Windmutter, Varmazej, Gott des Feuers, Pultazej!’ (MdWb 1841).

12. -kaj

Cygankin (1981: 48) összetett képzőnek minősíti (*ka + j*). A *-ka* elemet az alapelvi **-kk* folytatásának tartja, míg a *j*-t az ugyancsak ősi **-j*-ből vezeti le. Zaicz Gábor (2003: 340) ezt szintén összetett képzőnek veszi, de a *-j* elemet a vocativusszal azonosítja (ami állatnevek esetében könnyen előfordulhat).

A korai szakirodalomban önálló képzőként nem szerepel, mindössze egy helyen bukkantam egy állatnévi adatra a *-ka* képző alá besorolva: *votirkaj* (dial.) ’лягушка; béka’ (Mosin 1977: 9). Önálló szuffixumként először Cygankin veszi fel a képzőtárba, *-kaj* (*-gaj*) alakban (1976: 97). Ő ezt aktív főnévképzőnek tartja: *navilkaj* ’улитка; csiga’, *piželkaj* ’синица; cinke’.

A többi képzőtől eltérően az ide sorolható szavak jelentős része nem szerepel Paasonen nagyszótárában, ez talán arra utal, hogy újabb keletkezésű szavakról van szó, azaz, úgy tűnik, itt az analógia igen erős hatást fejt(ett) ki. Sok szó eredete homályban marad, a rokon nyelvi megfelelők nem tudnak segíteni a szófejtésben. (Számomra sokszor kétséges az onomatopoeitikus eredetre való visszavezetés.) A *-kaj* képzőt tartalmazó szavak szinte mindegyike állat- és növénynév.

bit’kaj ’синица [cinke]’ (ERV 84). Ismeretlen eredetű szó.

čemeňkaj ’hímgalamb’ (EMSz 435); ’koiraskyyhky’ (ESS 190). A mordvinban létezik egy ’ржавчина; rozsda’ és egy ’суховея, марево; forró, száraz szél; szárazkőd’ jelentésű *čemeň* szó, esetleg az első szolgálhatna a madárnév alapjául.

- čibirkaj** 'чибис [bíbic]' (ERV 723). Valószínűleg a bíbic mordvin neve, a *piťer-kaj* mintájára tapadt rá az orosz eredetű szóra a *-kaj* (pontosabban: *-rkaj*) elem (l. még ESM 477).
- kuldurkaj** 'голубь [galamb]' (ERV 311). Alapjául a *kuldor* 'нареч.-изобр. слово, выражающее воркование голубей; galamb bűgását jelölő onomatopoeitikus szó' szolgálhatott, l. még *kuldodo*- 'ворковать; bűg, turbékol' (ESM 180).
- navilkaj/navolkaj** 'улитка; csiga'. Csak Cygankin (1981: 47) adatolja. Ő a *navolo* 'скользящий; csúszós, síkos' melléknévből vezeti le.
- noronkaj** 'норовжорц, пташечка' (ERV 418); 'pacsirta' (EMSz 249); *noronkaj* 'leivonen, kiuru' (ESS 104). A pacsirta másik neve *norovžorč ~ noronžorč* (MdWb 1350). Ez összetétel (l. a *-v* képző alatt). A *-kaj* tehát a *noron-* előtaghoz kapcsolódott képző (ESM 296).
- ožuľkaj** 'коноплянка; kenderike'. Csak Cygankin adatolja (1981: 47), ő az *ožu-la* 'желтоватый; sárgás' szóból származtatja (vö. *piželkaj, seňkaj*).
- pit'irkaj** 'пигалица, чибис / Kiebitz' (MdWb 1689), *piťer-kaj* 'пигалица' (ERV 482); 'bíbic' (EMSz 287); 'töyhtöhyppä' (ESS 122); Paasonen a *piťere* 'мошна / Beutel, Geldbeutel [zacskó, pénzeszacskó, erszény]' címszó alatt tárgyalja – ennek szemantikai alapja az lehet, hogy „a bíbic fészékét kis mélyedésekbe rakja, fű vagy vetés közé” – magyarázza Zaicz (2003: 340). Veršinin (ESM 368) szinonimaként a *piťerpov* (*pov* 'császármadár') alakot tünteti fel. A *-kaj* ennek alapján képző lehet.
- piželkaj, pižuňkaj** 'синица [cinke]'. Csak Cygankin adatolja (1976: 97, 1981: 47). Ő a *piže* 'зелёный; zöld', *pižela* 'зеленоватый; zöldes' származékszavának tartja. Paasonen (MdWb 1700) felvesz egy *pižas* alakváltozatot, szintén ugyanezen etimológiával.
- seňškaj**. Csak az erza–orosz nagyszótár adatolja (632), a *šel'aka* 'селезень' (ERV 579) szinonimájaként; vö. 'селезень / Enterich' (MdWb 2125); 'gácsér' (EMSz 329); 'urossorsa' (ESS 163). L. még ESM 419. – Alapszava a *seň* 'kék' (a szóbeljeji *š*-re vö. *seňškado*- 'kékké válik, megkékül'), ez a gácsér színompás tollazata alapján elfogadható magyarázat. – Az ESS (163) 'sinilavva; kék csatavirág' jelentésben is adatolja, ez másik lexéma, de ennek is a színnev az alapja.
- škiripkaj** 'трясогузка / Bachstelze' (MdWb 2168); 'трясогузка [barázdabillegető]' (ERV 591); 'västäräkki' (ESS 152). Veršinin (ESM 407) deskriptív szónak tartja.
- sopolkaj** 'чибис [bíbic]' (ERV 602); 'töyhtöhyppä' (ESS 155). Veršinin egy onomatopoeitikus *sopol-* tövet különít el (ESM 409). L. még a *sopaka* címszót.
- vatirkaj** 'лягушка / Frosch' (MdWb 2568); *vatorkaj* 'лягушка' (ERV 113). Az ERV a *vatrakš* szinonimájaként veszi fel. Paasonen a *vatordo*- 'квакать / quaken; kuruttyol, brekeg' címszó alá sorolja be, a *-kaj* tehát képzőnek tekinthető.

13. -gan?

A képző eredete nem világos. Cygankin (1976: 98, 1981: 50) elképzelhetőnek tartja, hogy a törökségi nyelvek hasonló alakú képzője került át a mordvinba. Példái: *bezgan* 'стриж; fecske', *karčigan* 'ястреб; héja'. Mosin (1977: 13) a *karčigan* mellett a *šežgan* 'сопока; szarka' szót is törökségi eredetűek tartja. Az elhomályosult -gan képző¹⁶ létét azonban nem tudom igazolni, ugyanis ezek a példák nem állják ki a tüzetesebb etimológiai vizsgálatokat:

bezgan 'стриж; fecske' – ez a *pižgun* Cygankin (1976: 98, 1981: 50) által Uruszovo faluban adatolt alakváltozat (vö. még *bežgun/pežgun*, *pežgata/pižgata/bižgata*, *pižgudav/bežgudav*). A szó finnugor eredetre megy vissza, alapalakja: **päčkz* (l. a *pežd'aka* és *pižgata* címszó alatt). Cygankin tehát tévesen lát a szóba egy -gan képzőt, itt csak -an/-un, -ata stb. szuffixumról lehet szó.

karčigan 'ястреб / Habicht' (MdWb 634); 'ястреб' (ERV 237); 'héja' (EMSz 143); 'haukka' (ESS 64). Az EtV (62) a tatár *карсага*, csuvas *хорсака* szavakkal veti egybe, de mégis -gan képzőt lát bele. Veršinin (ESM 112) a tatár *карчыга* szóból eredezteti. Dal' (2: 95) orosz szótárában kérdőjellel szerepel a *карчя* 'малорослый заморский орёл' szó, Veršinin elképzelhetőnek tartja az ebből való származtatást is (de megjegyzi, hogy az oroszba is a törökségi nyelvekből került át). – Amennyiben a mordvinban közvetlen törökségi jövevényszó, nincs -gan képző a szóban.

šežgan 'сопока / Elster' (MdWb 2147); 'сопока' (ERV 576); 'szarka' (EMSz 327); 'harakka' (ESS 148). Ezt a szót Paasonen törökségi eredetűnek tartja, vö. tat. *sajiskan*, *saloskan* (1897: 46, l. még EtV 162), azaz nincs -gan képző a szóban. A szónak van ugyanakkor *šežaka* (l. a -ka képző alatt) és M *šážgata* változata is, ezek analogikusan kapcsolódhattak a (fiktív?) szótőhöz a *šekšata*, *šekšan* mintájára (vö. még ESM 397). L. még a *šežaka* címszó alatt.

Adatbázisomban még egy gyanús alakra bukkantam: **čalgan** 'лещ [dévérkeszeg]' (ERV 737). Veršinin (ESM 485) a *čalga-* 'наступить ногой; rálép, rátapos' igéből származtatja (azaz: 'lapos [hal]'), de ez inkább népetimológiának tűnik. A szó egyrészt ismeretlen eredetű, másrészt nem találtam más, -gan képzős alakot, ezért nem tartom valószínűnek, hogy a kérdéses képző rejlene a szóban, inkább egy ősi -an képzős forma képzelhető el.¹⁷

¹⁶ Néhány mordvin szóban valóban él egy -gan képző, de ez átlátható, ma is élő tövekhez kapcsolódik, pl. *avaržgan* 'плакса; bőgőmasina' < *avard'e-* 'плакать; sír'; *mańčigan* 'обманщик; csaló ember' < *mańče-* 'обмануть; becsap'; *tuřgan* 'драчун; harcos' < *tuře-* 'драться; harcol'.

¹⁷ Ugyancsak nem a -gan képző rejlik a **kužgan** 'сокол' (ERV 310), 'haukka' (ESS 79) szóban. Veršinin (ESM 178) összekapcsolja a *kućkan* 'sas' szóval, ez finn-permi eredetű: **kočka* 'Adler' > fi. *kotka*, lpN *goas* 'kem, cser. *kučkž*, zrzj-votj. *kuč* (UEW 668); ebben a mordvin szóban egy -an képző rejlik.

Összességében tehát: a mordvinban létezik egy átlátható, ma is élő tövekhez kapcsolódó, személyt jelölő *-gan* képző (ez, meglehet, törökségi eredetű), ezzel szemben nem lehet kimutatni az ősi *-gan* szuffixumot, így ezt az elemet nem veszem fel az ősi, elhomályosult mordvin képzők tárába.

Irodalom

- Bajuškin, N. S. [Баюшкин, Н. С.] (1975), Архаические суффиксы имен в мордовских языках. *Fenno-ugristica* 1: 67–71.
- Bartens, Raija (1999), Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 232. Helsinki.
- D. Bartha Katalin (1958), A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1947), Эрзя-мордовская грамматика минимум. Пособие для вузов. Мордовское государственное издательство, Саранск.
- Collinder, Björn (1955), *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages*. Almqvist & Wiksell, Stockholm. (2nd edition: Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1977.)
- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1976), Суффиксальное словообразование имен существительных в диалектах эрзянского языка. *Fenno-ugristica* 3: 86–106.
- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1977), Морфология имени существительного в диалектах эрзя-мордовского языка (словоизменение и словообразование). Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Саранск.
- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1979), О соотношении исконных и иноязычных элементов в системе эрзянского (диалектного) именного словообразования. In: Финно-угристика. Межвузовский тематический сборник научных трудов. Выпуск 2. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск. 154–161.
- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1981), Словообразование в мордовских языках. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- Cygankin, D. V. (szerk.) [Цыганкин, Д. В. (отв. ред.)] (2000), Эрзянь кель. Морфология. Типография Красный Октябрь, Саранск. = ЕК.
- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (2006), Морфемика и словообразование мордовских языков. Учебное пособие. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- Cygankin, D. V. – Devaev, S. Z. [Цыганкин, Д. В. – Деваев, С. З.] (1975), Очерк сравнительной грамматики мордовских (мокшанского и эрзянского) литературных языков. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- Cygankin, D. V. – Mosin, M. V. [Цыганкин, Д. В. – Мосин, М. В.] (1977), Эрзянь кельень нурькине этимологической словарь. (Школанень пособия.) Мордовской книжной издательства, Саранск. = ESE.

- Cygankin, D. V. – Mosin, M. V. [Цыганкин, Д. В. – Мосин, М. В.] (1998), Этимологиянь валкс. Мордовской книжной издательствась, Саранск. = EtV.
- Dal', Vladimir [Даль, Владимир] (1880–1882/1955), Толковый словарь живого великорусского языка I–IV. Русский язык, Москва.
- EK = Cygankin 2000.
- EMSz = Mészáros – Sirmankina 2003.
- ERV = Serebrennikov – Buzakova – Mosin 1993.
- ESE = Cygankin – Mosin 1977.
- ESM = Veršinin 2004–2011.
- ESS = Niemi – Mosin 1995.
- EtV = Cygankin – Mosin 1998.
- Evsev'ev, M. E. [Евсевьев, М. Е.] (1934/1963), Основы мордовской грамматики. Избранные труды. Том третий. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- EWUng = Benkő 1993–1997.
- Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.] (1975), Мордовские языки. In: Lytkin, V. I. – Majt'inskaja, K. E. – Rédei, Károly (szerk.) [Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. – Редей, Карой (отв. ред.)], Основы финно-угорского языкознания 2. Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки. Наука, Москва. 248–345.
- FUV = Collinder 1977.
- Grammatika (1962) = Koljadenkov, M. N. (szerk.) [Колядёнков, М. Н. (ред.)], Грамматика мордовских языков. Часть I. Фонетика и морфология. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Grammatika (1980) = Cygankin, D. V. (szerk.) [Цыганкин, Д. В. (ред.)], Грамматика мордовских языков. Мордовский государственный университет, Саранск.
- Györke, József (1934), Die Wortbildungslehre des Uralischen (primäre Bildungssuffixe). J. G. Krüger, Tartu.
- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hakulinen, Lauri (1979), Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Otava, Helsinki.
- Honti, László (2013), Comments on Uralic historical phonology. *Acta Linguistica Hungarica* 60: 1–68.
- Itkonen, Erkki (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.
- Joki, Aulis (1973), Uralier und Indogermanen. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 151. Helsinki.
- Keresztes, László (1986), Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. *Studia Uralo-Altaica* 26. Szeged.
- Keresztes László (2011), Bevezetés a mordvin nyelvészetbe. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KESK = Lytkin – Guljaev 1970.

- Kiss Jenő (1984), Magyar madárnevek (az európai madarak elnevezései). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1995), Suomen sanojen alkuperä. 2. L–P. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 2.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (2000), Suomen sanojen alkuperä. 3. R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 3.
- Lehtisalo, Toivo (1936), Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 72. Helsinki.
- Lipatov, S. I. – Matjuškin, P. G. – Mosin, M. V. [Липатов, С. И. – Матюшкин, П. Г. – Мосин, М. В.] (1983), Пути обогащения лексики мордовских языков. In: Cygan-kin, D. V. (szerk.) [Цыганкин, Д. В. (ред.)], Лексикология современных мордов-ских языков. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- Luutonen, Jorma – Mikhail Mosin – Valentina Shchankina [Луутонен, Йорма – Мосин, Михаил – Щанкина, Валентина] (2004), Reverse Dictionary of Mordvin. Обрат-ный словарь мордовских языков. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIX. Suoma-lais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Lytkin, V. I. – Guljaev, E. S. [Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С.] (1970), Краткий этимоло-гический словарь коми языка. Наука, Москва. – 2., bővített kiadás: Коми книжное издательство, Сыктывкар, 1999. = KESK.
- Majtinskaja, K. E. [Майтинская, К. Е.] (1974), Сравнительная морфология финно-угорских языков. In: Lytkin, V. I. – Majtinskaja, K. E. – Rédei, Károly (szerk.) [Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. – Редеи, Карой (отв. ред.)], Основы финно-угорского языкознания. Наука, Москва. 214–382.
- Maticsák Sándor (2005), Az agglutinációval keletkezett mordvin képzőkről. Nyelvudo-mányi Közlemények 102: 7–34.
- Maticsák, Sándor (2014a), The *-m(V)* nominal derivational suffixes in Erzya-Mordvin. *Linguistica Uralica* 50/3: 172–188.
- Maticsák, Sándor (2014b), The Erzya-Mordvin continuation of nominal derivational suf-fixes in the proto-language composed of a single sibilant or affricate. *Finnisch-Ugri-sche Mitteilungen* 38: 115–142.
- MdKons = Keresztes László 1986.
- MdWb = Paasonen 1990–1996.
- Mészáros Edit – Sirmankina, Raisza (2003), Erza-mordvin–magyar szótár. Savaria Univer-sity Press, Szombathely. = EMSz.
- Mosin, M. V. [Мосин, М. В.] (1977), Сравнительно-исторический анализ зоологи-ческой терминологии мордовских языков. In: Alvre, P. (szerk.) [Алвре, П. (отв. ред.)], Вопросы морфологии эрзянских и мокшанских диалектов. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск. 3–15.
- Mosin, M. V. [Мосин, М. В.] (1989), Словообразовательная структура финно-угор-ского слова в мордовских языках. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.

- Mosin, M. V. [Мосин, М. В.] (2001), О некоторых явлениях в финно-угорской основе слова в мордовских языках. In: Imajkina, M. D. (szerk.) [Имайкина, М. Д. (отв. ред.)], Финно-угристикань кевкстематне. Красный Октябрь типографиясь, Саранск. 90–94
- MRV = Serebrennikov – Feoktistov – Poljakov 1998.
- Niemi, Jaana – Mosin, Mihail (1995), Ersäläis-suomalainen sanakirja. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 48, Turku. = ESS.
- Paasonen, Heikki (1897), Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen. Journal de la Société Finno-Ougrienne XV/2: 1–64.
- Paasonen, Heikki (1990–1996), Mordwinisches Wörterbuch. Zusammengestellt von K. Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb.
- Rédei Károly (1976), Szóképzés a PU–PFU alapnyelvben. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.), Az etimológiai elmélete és módszere. Nyelvtudományi Értekezések 89: 255–262.
- Rédei, Károly (1986), Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Rédei, Károly (Hrsg.) (1988–1991), Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. = UEW.
- Rjabov, V. A. [Рябов, В. А.] (1991), Этимологический анализ названий птиц. Саранск. [Kézirat.]
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1967), Историческая морфология мордовских языков. Наука, Москва.
- Serebrennikov, B. A. – Buzakova, R. N. – Mosin, M. V. [Серебренников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В.] (1993), Эрзянско-русский словарь. Эрзянь-рузонь валкс. Русский язык – Дигора, Москва. = ERV.
- Serebrennikov, B. A. – Feoktistov, A. P. – Poljakov, O. E. [Серебренников, Б. А. – Феоктистов, А. П. – Поляков, О. Е.] (1998), Мокшень-рузонь валкс. Мокшанско-русский словарь. Русский язык – Дигора, Москва. = MRV.
- SSA 1 = Itkonen 1992.
- SSA 2 = Kulonen 1995.
- SSA 3 = Kulonen 2000.
- UEW = Rédei 1988–1991.
- Vasmer, Max (1953–1958), Russisches etymologisches Wörterbuch I–III. Carl Winter, Universitätsverlag, Heidelberg.
- Veršinin, V. I. [Вершинин, В. И.] (2004–2011), Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков I–V. Стринг, Йошкар-Ола. = ESM.
- Zaicz Gábor (2003), A morvin madárnevek eredete. Nyelvtudományi Közlemények 100: 338–345.

MUS NIKOLETT

SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban

The present paper discusses certain word order variations attested in Tundra Nenets transitive content questions. Traditionally, Tundra Nenets is said to be a typical SOV language, which does not have a special position for its interrogative phrases but allows them to remain in the same position within the clause in which a non-question word fulfilling the same grammatical function is located. Consequently, in transitive content interrogatives the SOV order is assumed. According to the data attested in a corpus, word order variants other than SOV can also surface in these clauses. The attested word order variations raise the following questions answered in the present study: Which relative order of S and O can be regarded as being the canonical order of transitive content questions? What is the grammatical reason of the attested non-canonical word order variations?

Keywords: order of subject and object, content interrogatives, transitive clauses, interrogative words, objectival agreement

1. Bevezetés

Hagyományosan a tundrai nyenyec nyelvet (északi szamojéd, uráli) szigorúan kötött SOV mondatszórendű nyelvként tartják számon (vö. pl. Salminen 1998). Tipológiai megfigyelések (pl. Greenberg 1966: 82) alapján az SOV szórendű nyelvekben a kérdőszónak általában nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. Az ilyen nyelveket ún. *in-situ* nyelveknek nevezi a szakirodalom. Figyelembe véve ezt a szintaktikai összefüggést feltételezhető, hogy a tundrai nyenyec megválaszolando kérdésekben S_Q^1OV , valamint SO_QV szórend valósulhat meg.

Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy az általam összeállított korpusz adatai valóban kizárólag e szórendi variációt tükrözik-e. Tehát két fő mondatrész, az alany (S) és a tárgy (O) egymáshoz viszonyított sorrendjére fókuszálók megválaszolando kérdésekben. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy helytálló-e a tundrai nyenyec nyelv esetében a fent megfogalmazott tipológiai összefüggés,

¹ A dolgozatban a kérdőszói kifejezést Q indexszel jelölöm.

nevezetesen a kérdőszó az általa betöltött szintaktikai funkciónak megfelelő mondatbeli pozícióban jelenik-e meg, vagyis az SOV szórend kanonikusnak minősül-e megválaszolando kérdések esetén is. Továbbá azt is megvizsgálom, hogy az elvárt szórendtől eltérő variációk is megjelennek-e a korpusz adataiban, és amennyiben igen, akkor mi az oka a felmerülő nem-kanonikus szórendi változatoknak. Dolgozatomban olyan kérdő mondatokat vizsgállok, melyekben egy igei állítmány van, tehát mind a mellé-, mind az alárendelt összetett mondatokat kizárom, abban az esetben is, ha utóbbit igenév fejezi ki véges alárendelés helyett. A vizsgált kérdésekben vagy az alanyt, vagy a tárgyat kérdőszói kifejezés helyettesíti, de sohasem egyszerre mindkét összetevőt, így tehát vizsgálatomat nem terjesztem ki a többszörös kérdésekre.

A dolgozat a következőképpen épül fel. A 2. rész általános tudnivalókat összegezz a tundrai nyenyec nyelvről (úgymint a genetikai besorolását, demográfiai adatokat, a beszélők lakóhelyét, a nyelvjárásokat és a nyelv fő tipológiai jellemzőit). A 3. rész a tanulmányban összefoglalt vizsgálat alapjául szolgáló adatokat és adatgyűjtési megfontolásokat taglalja, továbbá az összeállított korpuszt mutatja be. A 4. rész röviden ismerteti a tundrai nyenyec nyelvre jellemző tárgyi egyeztetési szabályt Dalrymple – Nikolaeva (2011) alapján. Az 5. rész a tundrai nyenyec kérdőszók mondatbeli helyével foglalkozik, és összefoglalja a témában eddig kifejtett nézeteket. A 6. rész a korpuszból kinyert tranzitív kérdő mondatokban megvalósuló szórendi variációkat és a lehetséges változatok eltérésének okait ismerteti. Végül a 7. rész a dolgozat fő gondolatait összegzi.

2. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelv az uráli nyelvcsalád (északi) szamojéd ágához tartozik. Hagyományosan a szamojéd nyelvcsaládot északi és déli csoportra osztják (vö. Hajdú 1966: 14), amit azonban az utóbbi évtizedekben többen megkérdőjeleztek (pl. Janhunen 1998 és Helinski 2005), mivel ez a hagyományos felosztás nem különbözteti meg az egyes szamojéd nyelvek közötti genetikai és areális viszonyokat. Emellett ez a modell nem alkalmas az azóta már feltárt és bizonyított nyelvcsaládon belüli másodlagos nyelvi kapcsolatok ábrázolására. A dolgozatomban tárgyalt kérdések megválaszolását a szamojéd nyelvcsalád besorolásának problémája nem befolyásolja, így ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozom részletesebben (a témáról l. Janhunen 1998 és Helinski 2005).

A tundrai nyenyec lakóhelye Oroszország északi részén, Északkelet-Európa és Északnyugat-Szibéria területén, három autonóm körzetben – a Nyenyec (Oroszország Arhangelszki Területén), a Jamal-Nyenyec (Oroszország Tyumenyi Területén) és a Tajmiri Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek (Oroszország Krasznojarszki Területén) – található. Továbbá a Hanti-Manysi Autonóm Kör-

zetben (Oroszország Tyumenyi Területén belül), a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén is élnek tundrai nyenyeczek kisebb létszámban. Ezeken a területeken a tundrai nyenyeczek őshonosak, azonban anyanyelvük nem minősül hivatalos nyelvnek. A nyelv használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott, bár a különböző autonóm körzetekben élő csoportok nyelvtudása, nyelvhasználati szokásai jelentős eltéréseket mutatnak (vö. Volzhánina 2013). Az orosz domináns nyelvi környezet hatással van a nyelv szerkezetére, jóllehet a tundrai nyenyeczek hagyományos lakóhelyein nemcsak az orosz, hanem más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (mint pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is kölcsönhatásban állnak vele. A területen általános a nyelvcsere/nyelvvesztés, mely elsősorban a legfiatalabb generációra jellemző. Az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan megfigyelhető egy erős nyelvi norma, amely azonban sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványosak a térségben (vö. Stammler 2005).

A legutolsó, 2010-es oroszországi népszámlálás alapján nagyjából 22.000 nyenyec beszélő van. Volzhánina (2007) beszámolója alapján a 22.000 főből közel 2000 az erdei nyenyec. Így mintegy 20.000 tundrai nyenyec beszélő él Oroszország területén. A 2010-es oroszországi népszámlálásokon alapuló demográfiai adatokat vizsgálva megállapítható, hogy az elmúlt 40 évben a (tundrai) nyenyec nyelvet beszélők száma fokozatosan csökkent. Ezzel szemben az 1980-as évek óta tendenciózusan nő azoknak a száma, akik (tundrai) nyenyecnek vallják magukat, bár a nyelvet (már) nem beszélik. Dudeck (2013: 131) szerint ennek az egyik fő oka az, hogy az orosz állam számos kedvező intézkedést vezetett be a területén élő őshonos kisebbségeknek (a témáról bővebben l. Dudeck 2013). Másrészről – ahogyan Pakendorf (2010: 714) fogalmaz – a népszámlálásokkor általános az a módszer, hogy a megkérdezettek az örökségnyelvüket nevezik meg anyanyelvükként, még abban az esetben is, ha már nem beszélik az adott nyelvet (vö. Pakendorf 2010: 714).

A tundrai nyenyec számos egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő nyelvjárásra oszlik. Ezek három fő nyelvjárási csoportba sorolhatók: a nyugati (ide tartozik a kolgujevi, kanini, timani és malaja zemlja-i nyelvjárás), a középső (ez a bolsaja zemlja-i nyelvjárást foglalja magába) és a keleti (itt pedig az obi/urali, jamali, tazi, nadimi és tajmiri nyelvjárások találhatók) csoportba. Amint azt Salminen (1998: 516) megjegyzi, a nyugati nyelvjárási csoport jelentősen eltér a középső és keleti csoportoktól, mivel a nyugati területeket elválasztja az Urál hegység a középsőtől és a keletitől, így természetes határt képez e nyelvjárási csoportok között. Az egyes dialektusok közötti szerkezeti különbségeket mind ez idáig főként csak fonológiai, fonetikai, valamint lexikológiai megközelítésből vizsgálták (l. Hajdú 1968: 21–22, Salminen 1998: 516). Újabb kutatások

(pl. Nikolaeva 2005) viszont további különbségeket térképeztek fel például a szintagmák szintjén (pl. jelző és jelzett szó közti egyeztetés) is.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyelvekre az SOV mondat szórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

3. Az adatok és a korpusz

Az adatgyűjtés során nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikus formában hozzáférhető írott forrásokra támaszkodtam. A rendelkezésre álló primer források összeállítása folyamán egy olyan korpuszt² hoztam létre, amelyben az adatok megfelelnek a Himmelmann (1998) által megfogalmazott megbízhatósági, reprezentativitási és természetes nyelvi követelményeknek, valamint szinkrón szempontból érvényes módon reprezentálják a nyelvet. Figyelembe véve a tundrai nyelvek nyelv jelenlegi helyzetét számtalan olyan tényező van, amely befolyásolhatja az adatokat és az adatgyűjtés módját. Ezek közül az adatgyűjtést a leginkább akadályozó tényezők az annotált korpuszok kis száma, az elérhető audio felvételek szinte teljes hiánya valamint az első sorban etnográfiai célból gyűjtött és kiadott narratív szövegek hozzáférhetősége. A nyelvről rendelkezésre álló ismeretanyag birtokában arra törekedtem, hogy egy viszonylag reprezentatív mintát állítsak össze, amely alkalmas nyelvészeti-leg releváns kérdések megválaszolására. Az általam tekintetbe vett legfontosabb paraméterek között szerepelt a kiválasztott szövegek (i) minél több szerzőtől való eredetének (ii) a szerzők életkorának, (iii) nemének, (iv) társadalmi származásának, (v) nyelvjárási reprezentációjának kiegyenlítése. Az adatok szinkronitásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagokat kizártam a vizsgálatból. Mivel írott szövegeken dolgoztam, néhány olyan paramétert is fel kellettennem, amelyek főként az írott szövegek esetében relevánsak. Ezek (i) a beszélő/lejegyző azonosságára, (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolságra és (iii) a beszédaktus valóságosságára vonatkozó kritériumok (vö. Schneider 2002). Mindezen fenti tényezők alapján tehát összeállítottam egy írott és elektronikusan hozzáférhető korpuszt, amelyben az 1. ábrában bemutatott szövegtípusok szerepelnek.

² A „korpusz” terminust itt szisztematikusan összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használom.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Az ún. *lejegyzett szövegek* valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380.000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból. Az alábbi táblázat tartalmazza a kiválasztott köteteket, amelyek lejegyzett szövegeket tartalmaznak.³

Lejegyző/Kiadó	Kiadás dátuma	Lejegyzés dátuma	Beszélő–lejegyző személye	Szövegszók száma
Labanauskas	1995	1973–1993	eltérő	23 768
Labanauskas	2001	1965–1990	eltérő	19 391
Lar – Puškarëva	2001	1984–1997	eltérő	253 665
Puškarëva	2003	1987	eltérő	8 972
Puškarëva – Homič	2001	1965–1980	eltérő	22 564
Jangasova	2001	nincs adat	eltérő	50 555

1. táblázat: A felhasznált tundrai nyenyec lejegyzett szövegek

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt szövegek* alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Számos esetben találunk olyan adatokat e szövegtípusokban, amelyek adatközlőkkel végzett elicitációs tesztek eredményeképpen jöttek létre (pl. az ún. Társalgási szótárak anyaga). Mivel e szövegek a nyelv írott sztenderd változatát reprezentálják,

³ A Labanauskas által 2001-ben szerkesztett folklórszöveg-gyűjtemény tartalma jelentős átfedéseket mutat Labanauskas 1995-tel. Azokat a szövegeket, amelyek mindkét kötetben szerepeltek, értelemszerűen csak egyszer vettem fel a korpuszba. A Puškarëva – Homič (2001) kötet 1960 előtt gyűjtött és lejegyzett szövegeket is tartalmaz, amelyeket nem építettem be a korpuszomba.

eltéréseket mutat(hat)nak a korábbiakban bemutatott folklórszövegektől. Az elképzelt szövegek esetében a szövegek keletkezésének pontos dátumát csak feltételezni lehet a kötetek kiadási dátumának ismeretében. A korpusz több mint 230 000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az elképzelt szövegek csoportja két további alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (1. Társalgási szótárak és Módszertani kézikönyvek).⁴ A 2. táblázat foglalja össze ezeket a feldolgozott szövegeket.

Lejegyző/Kiadó	Kiadás dátuma	Beszélő-lejegyző személye	Szövegszók száma	Forrás típusa
Hanzerova et al.	2012	azonos	926	Társalgási szótár
Nenjang	2005	azonos	5 171	
Russian-Nenets Audio Phrasebook	2002	eltérő	4 491	
Vanujto	2012	azonos	4 098	
Nenjang	2007	azonos	3 034	Módszertani kézikönyv
Okotetto	1998	azonos	16 566	

2. táblázat: A felhasznált tundrai nyenyec beszédre szánt elképzelt szövegek

Az elképzelt szövegek másik csoportjában írásban rögzített, de alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatóak. Az alábbi táblázat azokat a felhasznált szövegeket mutatja be, amelyek a tundrai nyenyec írott változatát reprezentálják.

Lejegyző/Kiadó	Kiadás dátuma	Beszélő-lejegyző személye	Szövegszók száma	Forrás típusa
Barmiĉ	2008a	azonos	6 882	Olvasókönyv
Barmiĉ	2008b	azonos	9 403	
Orlova et al.	1996	azonos	13 711	
Puŝkarëva et al.	1994	eltérő	40 570	
Samojlova – Barmiĉ	2008	azonos	5 944	
Samojlova – Barmiĉ	2010	azonos	16 046	
Susoj	1990	eltérő	33 036	
Tereŝcenko – Susoj	1995	eltérő	17 749	

⁴ Az ún. módszertani kézikönyvek olyan, az tundrai nyenyec nyelv oktatása során használt segédkönyvek, amelyek a tanároknak nyújtanak instrukciókat. Elképzelt diskurzusokat, valamint további útmutatásokat tartalmazak. Ezen forrásokból én kizárólag a generált párbeszédet emeltem be a korpuszba.

Barmiĉ	2007	nincs adat	41 549	Szöveggönyv
Barmiĉ – Naruj	2007	nincs adat	14 941	
Barmiĉ – Naruj	2008	nincs adat	10 836	
Barmiĉ – Naruj	2009	nincs adat	12 838	

3. táblázat: A felhasznált tundrai nyenyec írott elképzelt szövegek

Az e szempontok alapján kiválasztott és összegyűjtött szövegeket egy optikai karakterfelismerő (OCR) program segítségével szöveges (PDF) formába alakítottam, ami lehetővé teszi, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Azonban a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

A dolgozatban összefoglalt kutatáshoz olyan tranzitív kérdő mondatokat kerestem, amelyekben vagy az alanyi, vagy a tárgyi összetevőt kérdőszói kifejezés helyettesíti a mondatban. Mivel a kutatás fókuszában az alany és tárgy lehetséges megvalósulási sorrendjeinek vizsgálata állt, így olyan mondatokra szűkítettem le a keresést, amelyekben e két összetevő mindig szerepel. A vizsgált mondat típusok részletes bemutatására a 6. részben térek vissza.

4. A tárgyi egyeztetés a tundrai nyenyecben

Mielőtt ismertetem a vizsgált mondat típusokat és a szórendi kérdéseket, röviden áttekintem a tundrai nyenyec tárgyi egyeztetés szabályait Dalrymple – Nikolaeva (2011) alapján.⁵ Amint azt a hagyományos szakirodalom (pl. Hajdú 1968) is ismerteti, a tundrai nyenyec nyelvben a tárgyas ige mindig egyezik az alanyával számban és személyben, valamint egyezhet a tárgyával számban. Sem az alanyi, sem a tárgyi összetevő nem kötelező eleme a mondatnak, mivel az igei személyragok jelölik az alany számát és személyét, valamint a tárgy számát. Ez különösen igaz a névmási alanyokra és tárgyakra (1).⁶

- (1) *xada-da.*
megöl-SG3.OBJ
'Megölte (öt/azt).'
(Dalrymple – Nikolaeva 2011: 132)

⁵ Dalrymple – Nikolaeva 2011-es munkájában – többek között – a tundrai nyenyec nyelvben meglévő tárgyi egyeztetés szabályait, valamint a tárgyi egyeztetés és az információs szerkezet összefüggéseit vizsgálja. A szerzők eredményei terepmunkák során elicitációs tesztekkel végzett, kifejezetten a tárgyi egyeztetés szabályait feltáró vizsgálatokon alapulnak.

⁶ A tundrai nyenyec példákat az elérhető legegyszerűbb – Hajdú 1968-on alapuló – latin átírásban közlöm. Figyelembe véve azt a tényt, hogy a magánhangzók hosszúsága az eredeti cirill betűs szövegekben nem jelölt nem tesz különbséget az átírás során a magánhangzók hosszúságában.

Az (1)-es mondatban nemcsak az alany, hanem a tárgy is rejtett, amellyel így az ige kötelezően egyezik. A kitett alany mindig alanyesetben áll a mondatban, míg a kitett tárgy mindig tárgyesetben, tehát a tundrai nyenyecben nincsen ragtalan tárgy.

Amint azt említettem a tárgyas ige egyezhet a tárgyával is. A Dalrymple – Nikolaeva (2011: 134) által megfogalmazott egyeztetési szabály értelmében ez akkor következik be, ha a mondat tárgya topik szerepű, azaz már ismert információt fejez ki (2b).

(2) a. Mit csinált a férfi a rénszarvassal?

b. *xasawa ti-m xada-da.*
férfi rén-ACC megöl-SG3.OBJ

'Egy/A férfi megölte a rénszarvast.' (Dalrymple – Nikolaeva 2011: 132)

Következésképpen, ha a tárgyi összetevő nem topik szerepű, akkor az ige kizárólag a mondat alanyával egyezik (3b).

(3) a. Mi történt?

b. *xasawa ti-m xada.*
férfi rén-ACC megöl.SG3

'Egy/A férfi megölt egy rénszarvast.' (Dalrymple – Nikolaeva 2011: 132)

Tehát a tundrai nyenyecben a tárgyi egyeztetés funkciója az, hogy a tárgy topikálisitását jelölje a mondatban (vö. Dalrymple – Nikolaeva 2011: 134). Ez az egyeztetési szabály azonban csak harmadik személyű tárgyakra vonatkozik (vö. 2–3 példa), míg első és második személyű tárgyak esetében az ige soha nem mutat egyezést (4).

(4) *mañ šit taña? tæwra-ŋgu-dm?*
SG1 SG2.ACC oda elvisz-FUT-SG1

'El foglak vinni téged oda.' (Nenjang 2005: 113)

5. A kérdőszók mondatbeli pozíciója

Amint arról már említést tettem, tipológiai megfigyelések alapján összefüggés feltételezhető a nyelvek alapszórendje és a kérdőszók mondatbeli helye⁷ között

⁷ Dryer (2013) alapján a kérdőszók kötelezően vagy nem kötelezően mondatkezdő pozícióban jelenhetnek meg. Ezzel szemben König – Siemund (2007) három lehetséges mondatbeli helyet különböztet meg egymástól: (i) a kérdőszó kötelezően mondatkezdő helyet foglal el, (ii) a kérdőszó megjelenhet mondatkezdő helyen, de ez nem kötelező, (iii) a kérdőszó in-situ marad. E két felosztás általában azt feltételezi, hogy a kérdőszó vagy rendelkezik valamilyen kitüntetett szerkezeti hellyel a mondatban, vagy nem.

(vö. Greenberg 1966: 82). Ez alapján az SOV nyelvek, mint amilyen a tundrai nyenyec is, a legtöbbször in situ nyelvek is, vagyis a kérdőszók tipikusan azokban a mondatbeli pozíciókban találhatók, amely pozíciókban az általuk helyettesített mondatrészek is megjelennének. A szakirodalom egy része alá is támasztja ezt az összefüggést. Salminen (1998: 543) a tundrai nyenyecet in situ nyelvként definiálja, vagyis a kérdőszóknak az általuk betöltött szintaktikai funkcióknak megfelelő pozíciót tulajdonítja. Ezzel szemben Tereščenko (1973) és Nikolaeva (2014) azt állítja, hogy a kérdőszók több mondatbeli helyen is megjelenhetnek, tehát nem csak in situ. Tereščenko (1973: 91) azt feltételezi, hogy a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkedhetnek el a mondatban, vagy közvetlenül megelőzik a predikátumot. Nikolaeva (2014: 266) alapján pedig a kérdőszók mondatkezdő vagy in situ helyzetben állhatnak a mondatban. E tények ismeretében felmerül a kérdés, hogy az alanyi és tárgyi szerepű kérdőszói kifejezések milyen egymáshoz viszonyított sorrendben jelennek illetve jelenhetnek meg a mondatban. Az alábbiakban a korpuszból kinyert adatok alapján e kérdést válaszolom meg.

6. A tranzitív kérdő mondatok szórendje

Ahogy arra már a 3. részben utaltam, a korpuszból először azokat a mondatokat nyertem ki, amelyekben az igének van tárgyi vonzata és vagy az alanyi, vagy a tárgyi összetevőt kérdőszói kifejezés helyettesíti. Az alábbi táblázat a kapott mondatokat ismerteti.

A kérdőszói kifejezések szintaktikai funkciója	Összes kérdő mondat	A 2. oszlop adataiból azok, amelyek kizárólag a kérdőszót és az állítmányt tartalmazzák	Vizsgált szerkezetek
S _Q	46	7	39
O _Q	227	123	104
Összes	283	98	143

4. táblázat: A korpuszból kinyert tranzitív kérdő mondatok

Amint a 4. táblázat adatai mutatják, sem a nem kérdőszói alany, sem pedig a nem kérdőszói tárgy nem kötelező eleme a mondatnak, így szabadon elhagyhatóak. A 4. részben tárgyalt deklaratív mondatokhoz hasonlóan – amint azt az (1)-es példa mutatja – amennyiben a tárgy rejtett, az ige kötelezően egyezik vele a kérdésekben is (5).

- (5) *xib̃a salda-ŋgu-da?*
 ki fizet-FUT-SG3.OBJ
 'Ki fog(ja) (ki)fizetni?' (Vanujto 2012: 25)

Kérdőszói tárgy esetén viszont az ige soha nem mutat egyezést a tárggyal (6).

- (6) *ŋamge-m?* *tæwra-n?*
 mi-ACC hoz-SG2
 'Mit hoztál?' (Okotetto 1998: 28)

A tárgyi egyeztetés hiánya alátámasztja a Dalrymple – Nikolaeva (2011) által megfogalmazott egyeztetési szabályt, mely szerint a tundrai nyenyec tárgyas igék kizárólag topik szerepű 3. személyű tárggyal mutatnak egyezést, hiszen a kérdőszói kifejezéssel helyettesített tárgy soha nem lehet topik szerepű, azaz ismert összetevő, így soha nem egyezhet vele a tárgyas ige. Amint az a fenti példából szintén kitűnik, az ige mindig egyezik az alanyával számban és személyben, függetlenül attól, hogy mi fejezi ki.

Mivel dolgozatomban az S_Q és O illetve az S és O_Q összetevők egymáshoz viszonyított sorrendjét vizsgálom, így a fenti (5–6)-os példákban illusztrált mondat típusokat (tehát amelyek nem tartalmazzák mindkét összetevőt) kizárom. Az alábbiakban a tranzitív mondatokban megvalósuló szórendi változatokat vizsgálom alanyi (l. 6.1. rész), illetve tárgyi (l. 6.2. rész) szerepű kérdőszók esetén.

6.1. Alanyi kérdőszói kifejezés

A szórendi változatok bemutatása előtt röviden kitérek arra a kérdésre, hogy milyen kérdőszók funkcionálhatnak alanyi szerepű mondatösszetevőként (l. 5. táblázat).

Kategória	Jelentés	Kérdőszók
névmás	'ki'	<i>xib̃a</i>
	'mi'	<i>ŋamge</i>
főnévi kifejezés	'milyen N'	<i>xurka</i> N
	'kinek/minek az N-e'	<i>xib̃a?</i> / <i>ŋamge?</i> N
determinánsi kifejezés	'melyik N'	<i>xaŋaŋi</i> N
	'hány N'	<i>śan</i> N

5. táblázat: Alanyi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben

A mondat alanyaként tehát szerepelhet önálló kérdő névmás vagy olyan kifejezés, amelynek módosítója egy tetszőleges kérdőszó (pl. melléknévi, számnévi kérdőszó stb.).

Visszatérve az összetevők sorrendjére, a tranzitív kérdő mondatokban a 6. táblázatban összefoglalt szórendi változatok fordulnak elő a korpusz adatai alapján.

Szórend			Mondatok száma	Megvalósuló szórendek aránya
S _Q	O _{1./2.}	V	11	64, 1%
S _Q	O _{3.}	V _{subj}	9	
S _Q	O _{3.}	V _{obj}	5	
O _{2nd}	S _Q	V	1	35,9%
O _{3rd}	S _Q	V _{obj}	13	

6. táblázat: A S_Q és az O sorrendje tranzitív mondatokban

Amint az a fenti táblázatból kitűnik, ige utáni pozícióban sem a kérdőszói alany, sem a tárgy nem jelent meg a vizsgált mondatokban, tehát csak S_QOV és OS_QV szórendű mondatokra találhatunk példát a korpuszban. A vizsgált 39 példamondat 64,1%-ában az alapszórendi S_QO szórend valósul meg, míg a maradék 35,9%-ban az összetevők szórendje felcserélődik. Az egyes változatok gyakorisága alapján tehát feltételezhető, hogy a tárgyas kérdő mondatok szórendje megegyezik a deklaratív mondatok szórendjével, vagyis az S_QO a kanonikus szórend. Az alábbi példamondat ezt a szórendi változatot ábrázolja.

- (7) *xib̃a tu-m̃? p̃ata-b̃i?*
 ki tűz-ACC rak-CONT.SG3
 'Ki rak tüzet?' (Okotetto 1998: 132)
 S_Q O V

A már ismertetett tárgyas igeragozási szabály (l. 4. rész) értelmében az 1. és 2. személyű tárggyal soha nem egyezik a tárgyas ige. A 39 vizsgált mondatból 27 van, amiben 3. személyű tárgy szerepel, tehát olyan tárgyi összetevő, amivel a tárgyas ige egyezhet. Amint azt a 6. táblázat adatai alátámasztják a 3. személyű tárggyal való igei egyeztetés és a szórendi változatok megvalósulása korrelál egymással. Kitűnik az adatokból, hogy a nem-kanonikus OS_Q szórendű mondatok 92,8%-ában 3. személyű tárgy szerepel, amelynek mindegyikével egyezik az ige. Mivel az ige kizárólag topik szerepű tárggyal egyezik, így az OS_Q szórend tipikusan akkor valósul meg, ha a mondat tárgya topik szerepű (8).

- (8) *ηano-m̃? xib̃a mẽ?-ηa-da?*
 csónak-ACC ki csinál-CO-SG3.OBJ
 'A csónakot ki csinálja?' (Okotetto 1998: 63)
 O S_Q V

A fenti mondat az alábbi kontextusban szerepel, ami alátámasztja, hogy a tárgyi összetevő már ismert, a kontextusból kikövetkeztethető elem.

- A: Ez mi?
 B: Ez csónak.
 A: Hol használják a csónakot?
 B: A csónakot vízen használják.
 A: *ɲanom? xiɓa me?ɲada?*
 'A csónakot ki csinálja?'
 B: A csónakot emberek csinálják. (Okotetto 1998: 63)

Az ilyen mondatokban a topik szerepű tárgy a mondat elején helyezkedik el megelőzve az alanyi összetevőt. Azonban ez a szabály nem abszolút érvényű, hiszen – ahogyan a 6. táblázat adatai mutatják – topik szerepű (tehát 3. személyű, egyeztetett) tárgy alany utáni pozícióban is megjelenhet a mondatban (9).

- (9) *xiɓa gol-m? me-da?*
 ki gól-ACC csinál-SG3.OBJ
 'Ki lőtte a gólt?' (Nenjang 2005: 78)

Továbbá a megvalósuló OS_Q szórendű mondatok közül találunk egy olyat is, amelyben az ige nem mutat egyezést a mondatkezdő pozíciójú tárggyal (10).

- (10) *Šóma, šit xiɓa xonra-sa?*
 Somja SG2.ACC ki értesít.SG3-INT
 'Somja, ki értesített téged?' (Puškarëva – Homič 2001: 152)
 O S_Q V

A fenti példamondatban azonban – lévén a tárgy 2. személyű – egyébként sem várnánk tárgyi egyeztetést, tehát ez a mondat nem zárja ki, hogy a tárgya topik szerepű lenne.

Összegezve az eddig elmondottakat, alanyi kérdőszó esetén az S_QO (t.i. alanyi kérdőszó és tárgy) sorrend bizonyul kanonikus sorrendnek a tárgyas kérdő mondatokban, míg az összetevők fordított sorrendje, vagyis az OS_Q, tipikusan topik szerepű tárgy esetén valósul meg. Az összes olyan vizsgált mondat, amelyben biztosan topik szerepű tárgy szerepel – tehát a tárgyas ige egyezést mutat a tárgyával –, 72,2%-a a jelölt OS_Q sorrendi realizációt mutatja.

6.2. Tárgyi kérdőszó

Az 5. táblázatban bemutatott kérdőszói kifejezések mindegyike alkalmas a tárgyi funkció betöltésére is oly módon, hogy tárgyragot (-*m?*) vesz fel a kifejezés alaptagja (11).

- (11) *ɲeɓa xiɓa-m? xona-bta-mɓi?*
 anya ki-ACC alszik-TR-CONT.SG3
 'Kit altat el az anya?' (Okotetto 1998: 88)

Amint azt már említettem, és a fenti példa is igazolja, a kérdőszói tárggyal soha nem egyezik a tárgyas ige. A korpuszban előforduló mondatok a 7. táblázatban ábrázolt sorrendi változatokat mutatják.

Szórend			Mondatok száma	Megvalósuló szórendek aránya
S	O _Q	V	91	87,5%
O _Q	S	V	13	12,5%

7. táblázat: A S és az O_Q sorrendje tranzitív mondatokban

A 7. táblázat adatai alapján a gyakoribb sorrend – az összes vizsgált mondat 87,5%-a – az SO_Q sorrend (12), azonban az is kitűnik, hogy – bár kevésbé gyakran, a mondatok 12,5%-ában – az O_QS sorrend is lehetséges (13). Hasonlóan az alanyi kérdőszót tartalmazó mondatokhoz, ige utáni pozícióban ezekben a mondatokban sem jelent meg egy összetevő sem, tehát SVO_Q, valamint O_QVS szórend nem valósult meg a vizsgált mondatokban.

- (12) *néba-n ŋamge-mʔ pær-ŋa?*
anya-SG2 mi-ACC csinál-CO.SG3
'Mit csinál az anyád?' (VT)
S O_Q V

- (13) *Satako, xaŋaŋi xana-ko-mʔ ŋarka ŋuxuko xana-ŋgu?*
Satako melyik szán-DIM-ACC nagy baba elvisz-FUT.SG3
'Satako, melyik szánkót vitte el a nagy baba?' (Okotetto 1998: 68)
O_Q S V

Felmerül a kérdés, hogy mi az oka a nem-kanonikus O_QS szórendi változatnak, hiszen az előző rész alapján csak az feltételezhető, hogy topik szerepű tárgy előzheti meg az alanyt. Azonban topik szerepű kérdőszói tárgyról nem beszélhetünk.

A korpuszban előforduló 13 O_QS szórendű mondatból 9-ben a tárgyat nem pusztán kérdőszó, hanem kérdőszói kifejezés helyettesíti, amelyben a kérdőszó módosítóként szolgál és vagy az általa módosított főnév egy zárt halmazból történő kiválasztását (l. fent 13-as példa), vagy pedig annak jellemzését kívánja meg (14).

- (14) *xurka tabaɖar-mʔ wesako ɳaxara-mɖej ɳaʔam-sa?*
milyen feladat-ACC öreg.ember három-ORD kap-INT.SG3
'Milyen feladatot kapott harmadjára az öreg ember?' (Samojlova – Barmič 2010: 26)
O_Q S Adv V

Így ezekben a mondatokban az alanyi összetevőt megelőző kérdőszói tárgy ismert, a kontextusból kikövetkeztethető elemek halmazából kerül kiválasztásra.

A nem-kanonikus szórendű mondatok másik közös jellemzője, hogy az alany, amelyet általában az összetett kérdőszói kifejezéssel helyettesített tárgy előz meg, az esetek nagy részében – 13 mondatból 9-ben – nem lexikális, hanem névmási (15).

- (15) *xurka po-ʔ pɛl'a-mʔ pidaraʔ xarwo-bta-daʔʔ*
 milyen év-GEN fele-ACC PL2 akar-TR-PL2
 'Milyen évszakot szerettek ti?' (Okotetto 1998: 98)
 O_Q S V

Ha azt feltételezzük, hogy a régi, ismert, már kikövetkeztethető információ tipikusan megelőzi az újat, ami így közelebb kerül a mondat igéjéhez – amit egyébként Nikolaeva 2014 is megfogalmaz –, akkor kérdés az, hogy milyen kontextusban minősülhet a kérdőszói tárgy ismertebbnek a névmási alanynál. Nikolaeva (2014) alapján a kitett névmási alanyok kizárólag akkor jelennek meg a mondatban, ha fókusz szerepűek, vagy hangsúlyosak. Ez a magyarázat azonban nem fogadható el az O_QS szórendű kérdő mondatok esetében, hiszen a kérdőszó már rendelkezik a mondat fő hangsúlyával.

Így a legvalószínűbb magyarázat az lehet, hogy a fordított szórendű mondatok az orosz kérdő mondat szórendjét tükrözik, amiben a kérdőszó kötelező mondatkezdő pozícióban helyezkedik el. Ezt a lehetőséget az támasztja alá, hogy a legtöbb fordított szórendű mondat a társalgási szótárakból származik, amikben – nagy valószínűséggel – orosz nyelvű példamondatokat fordítottak le tundrai nyenyecre, így az anyanyelvi konzultánsok lemásolhatták az eredeti orosz mondat szórendjét amint azt a (16a–b) példák mutatják.

- (16) a. orosz
Čem vy zanimae-te-śʔ
 mi.INST PL2 csinál-2PL-REFL
 'Mit csináltok?'
 O_Q S V
- b. tundrai nyenyec
ɲamge-mʔ pidaraʔ pæɾ-ŋa-daʔʔ
 mi-ACC PL2 csinál-CO-PL2
 'Mit csináltok?' (Nenjang 2005: 93)
 O_Q S V

Mivel ezek a mondatok legtöbbször kontextus nélküliek, így egy anyanyelvi beszélővel való konzultáció tudná megadni a biztos választ a kérdésre.

7. Következtetések

Dolgozatomban a tundrai nyenyec nyelv tranzitív kérdő mondatainak szórendi változatait vizsgáltam zárt korpuszból származó adatok alapján. A vizsgálat kizárólag olyan kérdő mondatokra terjedt ki, amelyekben egy kérdőszó van és a mondatok egyszerűek (tehát egy predikátumot tartalmaznak). A tárgyas mondatok két alapvető összetevőjének – az alanynak (S) és a tárgynak (O) – az egymáshoz viszonyított sorrendjét helyeztem a vizsgálat fókuszába és arra kerestem a választ, hogy mi a tárgyas kérdő mondatok kanonikus szórendje, valamint hogy megvalósulhat-e a kanonikustól eltérő szórendi variáció is. Amint azt a dolgozatban bemutattam tipikusan az SO illetve az OS szórendek valósulhatnak meg a tárgyas kérdő mondatokban, tehát ige utáni pozícióban egy összetevő sem fordult elő, következésképpen SVO vagy OVS szórendekre a korpuszban nem volt példa. A tesztelt két szórendi változat közül az SO bizonyult a kanonikus szórendnek mind alanyi, mind tárgyi szerepű kérdőszói kifejezés esetén. Ahogyan azt illusztráltam, a nem-kanonikus OS_Q sorrend erősen korrelál a tárgyi összetevő topikalitásával – ami az igei egyeztetéssel mutatható ki, l. bővebben 4. rész – így megfogalmazható az az összefüggés, hogy ha a tárgy topik szerepű, akkor megelőzheti a kérdőszói alanyt. Azonban – amint arra szintén rámutattam – ez az összefüggés nem kötelező érvényű, mivel a kérdőszói alanyt követheti is a topik szerepű tárgy, bár ez a vizsgált esetek kisebb hányadára jellemző. A tárgyi kérdőszók esetében a nem-kanonikus O_QS sorrend tipikusan olyan tárgyak esetében valósul meg, amelyek egy zárt halmaz valamely elemére vonatkozóan kérnek információt, míg a vizsgált mondatok alanyai legtöbbször névmási alanyok. Ezekben az esetekben az orosz nyelv hatása magyarázhatja az eltérő szórendi változatot.

Rövidítések

1	első személy	gen	genitivus
2	második személy	inst	instrumentalis
3	harmadik személy	int	kérdő mód
acc	accusativus	obj	tárgyas ragozás
co	koaffixum	ord	sorszámnévképző
cont	kontinuatív képző	pl	többes szám
dim	kicsinyítő képző	refl	reflexiv suffixum
fut	jövő idő	sg	egyes szám
		tr	tranzitív képző

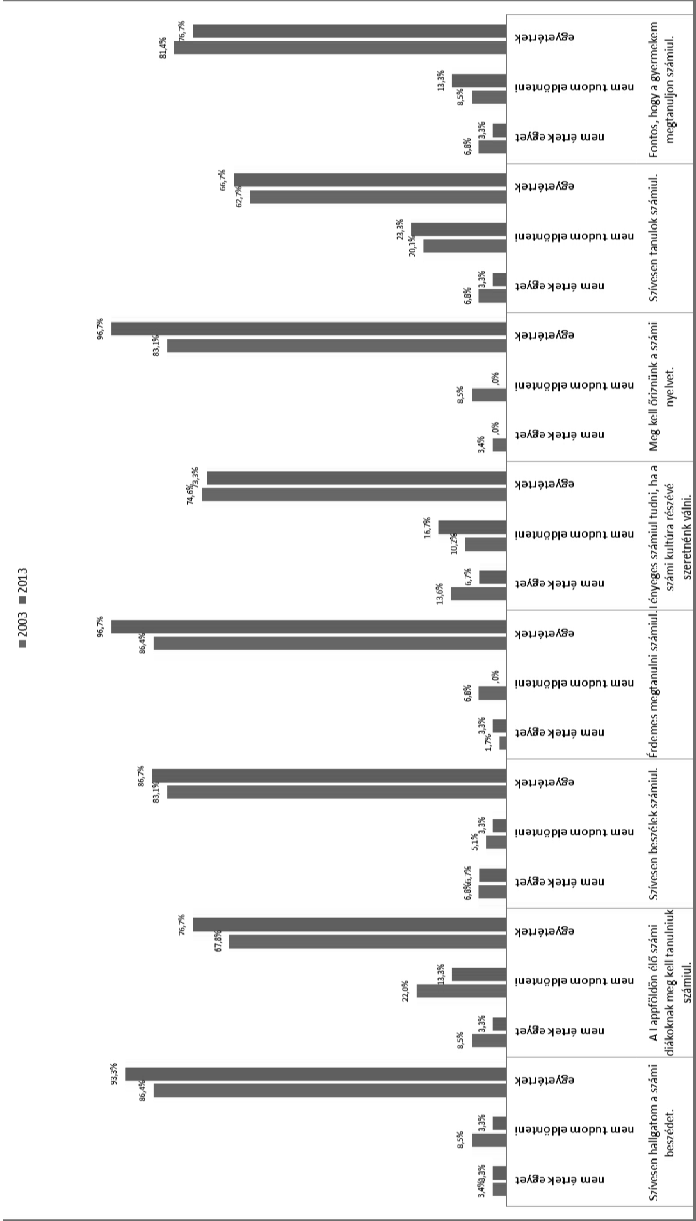
Irodalom

- Barmič, M. Ja. [Бармич, М. Я.] (2007), Ненецкий язык. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Barmič, M. Ja. [Бармич, М. Я.] (2008a), Ненецкие сказки, кн. 1. Дрофа, Санкт-Петербург.
- Barmič, M. Ja. [Бармич, М. Я.] (2008b), Ненецкие сказки, кн. 2. Дрофа, Санкт-Петербург.
- Barmič, M. Ja. – Naruj, V. N. [Бармич, М. Я. – Няруй, В. Н.] (2007), Ненецкий язык. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Barmič, M. Ja. – Naruj, V. N. [Бармич, М. Я. – Няруй, В. Н.] (2008), Ненецкий язык. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Barmič, M. Ja. – Naruj, V. N. [Бармич, М. Я. – Няруй, В. Н.] (2009), Ненецкий язык. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Dalrymple, Mary – Nikolaeva, Irina (2011), *Objects and Information Structure* (Cambridge Studies in Linguistics 131). Cambridge University Press, Cambridge.
- Dryer, Matthew S. (2013), Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Max Planck Digital Library, Munich. <http://wals.info/chapter/93> (2014.12.01.)
- Dudeck, Stephan (2013), Challenging the State Educational System in Western Siberia: Taiga School by the Tiutiakha River. In: Kasten, Erich – De Graaf, Tjeerd (eds), *Sustaining Indigenous Knowledge: Learning Tools and Community Initiatives for Preserving Endangered Languages and Local Cultural Heritage*. Kulturstiftung Sibirien, Fürstenberg/Havel. 129–157
- Encyclopaedia Britannica (1768–2014), Uralic languages. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/619069/Uralic-languages/74940/Other-Finnic-languages> (2014.12.01.)
- Greenberg, Joseph H. (1966), Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In: Greenberg, Joseph H. (ed.), *Universals of Language*, 2nd ed. MIT Press, Cambridge. 73–113.
- Hajdú Péter (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba. A magyar nyelv finnugor alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1968), *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hanzerova, Irina – Haapalainen, Annikki – Torikka-Gelensher, Ritva [Ханзерова, Ирина – Хаапалайнен, Анникки – Торикка-Геленшер, Ритва] (2012), *Поговорим / Лаханахава* / *Sagastallat samtgilli / Puhutaan suomea*. АНО, Нарьян-Мар.
- Helmski, Eugen (2005), *Genealogische und areale Verhältnisse der samojedischen Sprachen miteinander*. (Handout from the lecture held at the University of Vienna.) http://www.uni-hamburg.de/onTEAM/grafik/1264671657/TABLE_-_SAM_Genealogische_und_areale_Verhaeltnisse.pdf (2014.12.01.)
- Himmelman, Nikolaus P. (1998), Documentary and Descriptive Linguistics. *Linguistics* 36: 161–195.

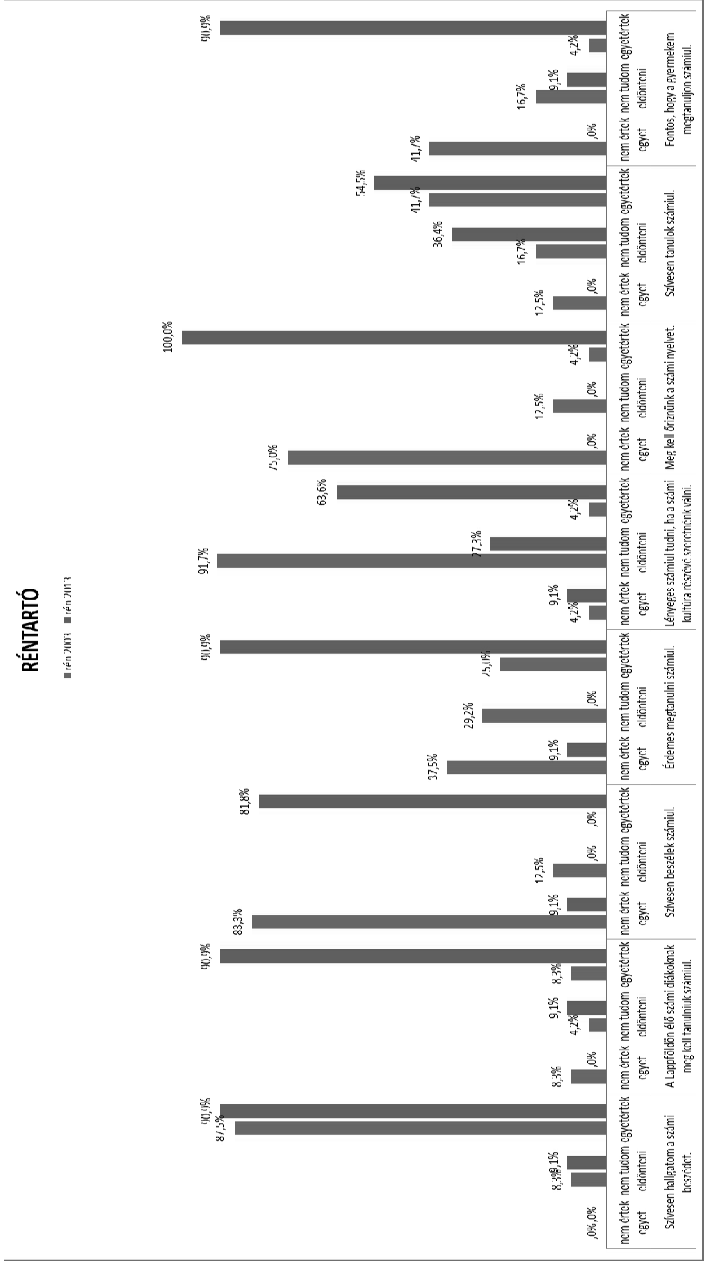
- Jangasova, N. M. [Янгасова, Н. М.] (2001), Ненэцкие” сказки и эпические песни сюдбац”, ярабц”. Издательство Томского Университета, Томск.
- Janhunen, Juha (1998), Samoyedic. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London. 457–479.
- König, Ekkehard – Siemund, Peter (2007), Speech act distinctions in grammar. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language Typology and Syntactic Description 1. Clause Structure*. 2nd ed. Cambridge University Press, Cambridge. 276–324.
- Labanauskas, K. I. [Лабанаускас, К. И.] (1995), Ненецкий фольклор: Мифы, сказки, исторические предания. Красноярское книжное издательство, Красноярск.
- Labanauskas, K. I. [Лабанаускас, К. И.] (2001), Ямидхы“ лаханаку“ – Сказы седой старины: Ненецкая фольклорная хрестоматия. Издательство Русская литература, Москва.
- Lar, L. A. – Puškarëva, E. T. [Лар, Л. А. – Пушкарёва, Е. Т.] (2001), Мифы и предания ненцев Ямала. Издательство Института проблем освоения Севера СО РАН, Тюмень.
- Nenjang, M. A. [Ненянг, М. А.] (2005), Русско–ненецкий разговорник. Дрофа, Санкт-Петербург.
- Nenjang, M. A. [Ненянг, М. А.] (2007), На уроках ненецкого языка. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Nikolaeva, Irina (2005), Modifier-Head Person Concord. In: Booij, Geert – Guevara, Emiliano – Ralli, Angela – Sgroi, Salvatore – Scalise, Sergio (eds), *Morphology and Linguistics Typology. On-line Proceedings of the Fourth Mediterranean Morphology Meeting (MMM4) Catania, 21–23 September 2003*. Università degli Studi di Bologna. 221–234. <http://morbo.lingue.unibo.it/mmm/mmm-proc/MMM4/MMM4-Proceedings-full.pdf> (2014.12.01.)
- Nikolaeva, Irina (2014), *A Grammar of Tundra Nenets*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Okotetto, E. N. [Окотэтто, Е. Н.] (1998), Ненецкий язык в детском саду. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Orlova T. , N. – Barmič, M. Ja. – Borisenko, A. V. [Орлова, Т. Н. – Бармич, М. Я. – Борисенко, А. В.] (1996), Ковёр-тиртя нано: луца’ вадако”. Ковер-самолет: русские народные сказки. Алфавит, Санкт-Петербург.
- Pakendorf, Brigitte (2010), Contact and Siberian Languages. In: Raymond Hickey (ed.), *The Handbook of Language Contact*. Wiley-Blackwell, Malden/ Mass. 714–737.
- Porova, Ja. N. [Попова, Я. Н.] (1978), Фонетические особенности лесного наречия ненецкого языка. Наука, Москва.
- Puškarëva, E. T. [Пушкарёва, Е. Т.] (2003), Историческая типология и этническая специфика ненецких мифов-сказок. Мысль, Москва.
- Puškarëva, E. T. – Larсuj, A. T. – Jangasova, N. M. – Bogdanov, I. A. [Пушкарёва, Е. Т. – Лапцуй, А. Т. – Янгасова, Н. М. – Богданов, И. А.] (1994), Маленький слушатель: хрестоматия для детских дошкольных учреждений. Просвещение, Санкт-Петербург.

- Puškarëva, E. T. – Homič, L. V. [Пушкарёва, Е. Т. – Хомич Л. В.] (2001), Фольклор ненцев. Наука, Новосибирск.
- Russian–Nenets Audio Phrasebook (2014), <http://www.speech.nw.ru/Nenets/menu-eng.html> (2014.12.01.)
- Salminen, Tapani (1998), Nenets. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London. 516–547.
- Sammallahti, Pekka (1974), *Material from Forest Nenets*. Castrenianumin toimitteita 2. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Samojlova, E. N. – Barmič M. Ja. [Самойлова Е. Н. – Бармич, М. Я.] (2008), *Читаем сами*. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Samojlova, E. N. – Barmič M. Ja. [Самойлова Е. Н. – Бармич, М. Я.] (2010), *Родное слово*. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Schneider, Edgar W. (2002), *Investigating Variation and Change in Written Documents*. In: Chambers, J. K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds), *The Handbook of Language Variation and Change*. Blackwell Publishing, Oxford. 67–96.
- Stammler, Florian (2005), *Reindeer Nomads Meet the Market: Culture, Property and Globalisation at the End of the Land*. Halle Studies in the Anthropology of Eurasia 6. Litverlag, Muenster.
- Susoj, E. G. [Сусой, Е. Г.] (1990), *Ненецкая литература*. Просвещение, Ленинград.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1956), *Материалы и исследования по языку ненцев*. Издательство Академии наук, Москва – Ленинград.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1973), *Синтаксис самодийских языков*. Наука, Ленинград.
- Tereščenko, N. M. – Susoj, E. G. [Терещенко, Н. М. – Сусой, Е. Г.] (1995), *Ненецкий язык*. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Vanujto G. I. [Вануйто, Г. И.] (2012), *Русско–ненецкий разговорник. Пособие-самоучитель по ненецкому языку*. Вентана-Граф, Москва.
- Volzhanina, E. A. (2007), *The Forest Nenets: Habitat and population size in the 20th century, and the present demographic situation*. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 30/2: 143–154.
- Volzhanina, E. A. (2013), *The nomadic way of life and the preservation of the native language among Nenetses of the Yamal at the turn of the 21st century*. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 37: 195–240.
- VT = Valentina Taleeva (2014), <http://www.speech.nw.ru/Nenets/menu-eng.html> (2014.12.01.)

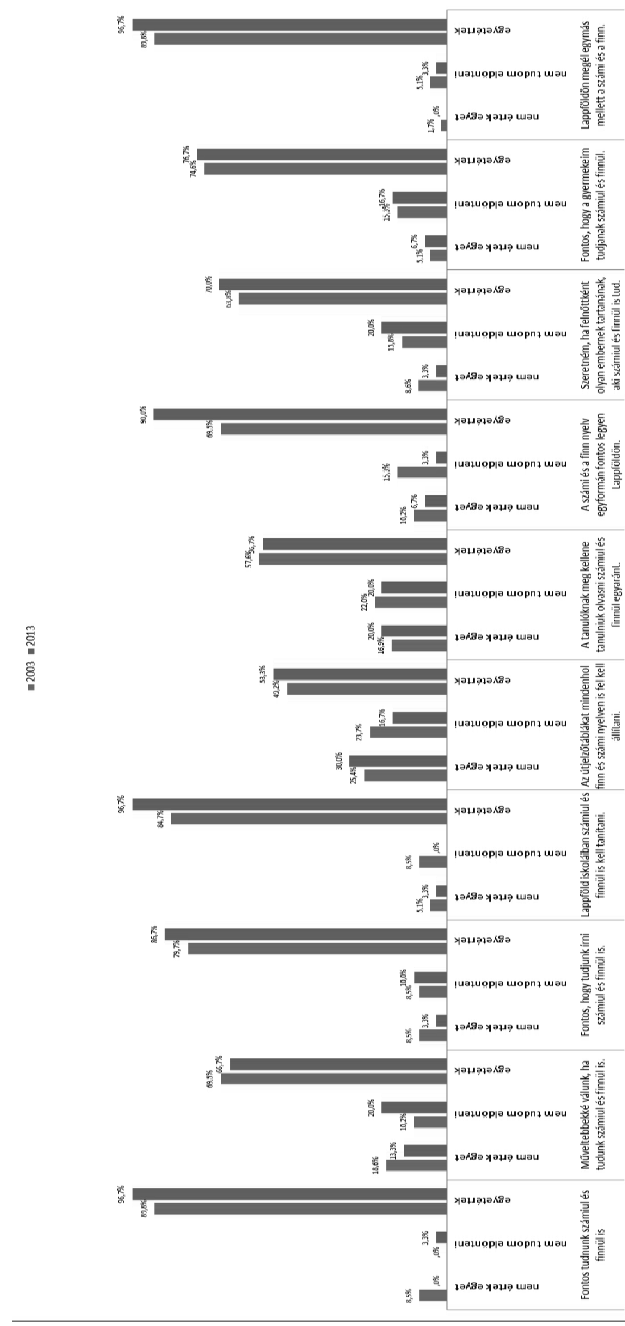
3. ábra:
A számmal kapcsolatos integratív és instrumentális attitűdök változása
(2003–2013)

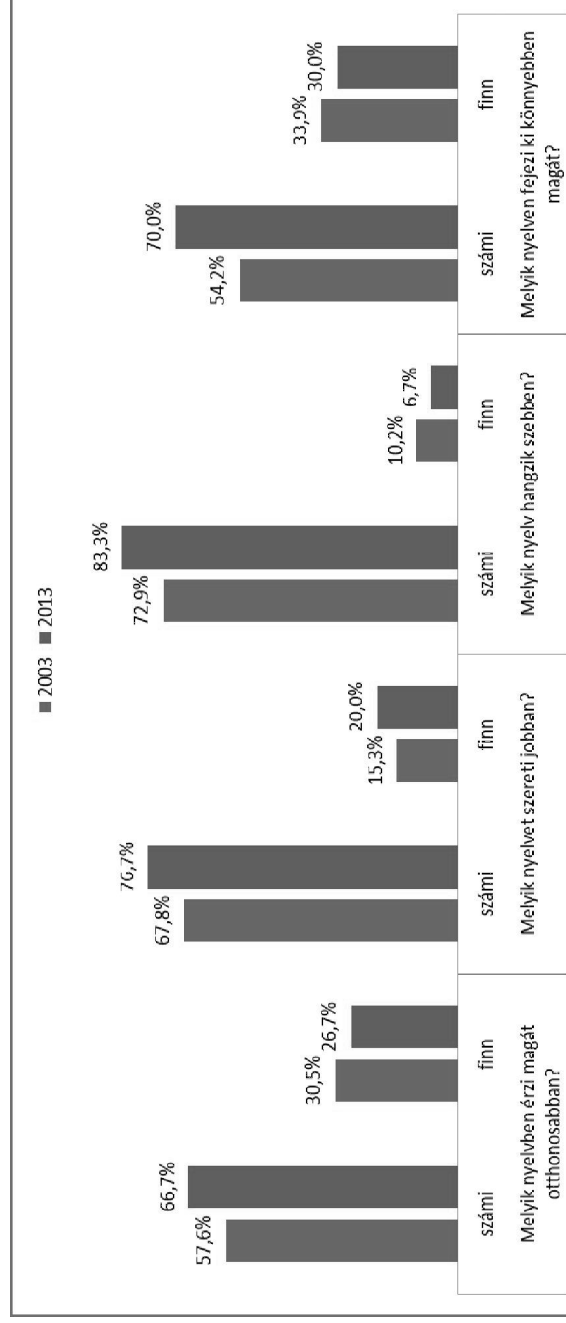
4. ábra:
A réntartók számíval kapcsolatos általános attitűdjének változása (2003–2013)

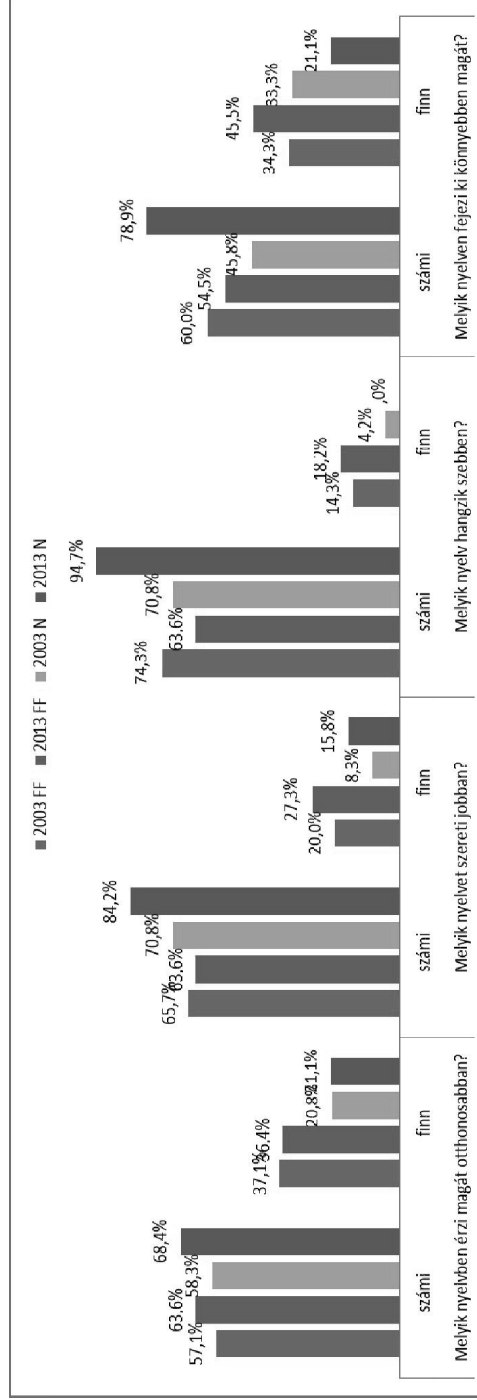
5. ábra:
A számi és finn két nyelvűséggel kapcsolatos általános attitűdök változása
(2003–2013)

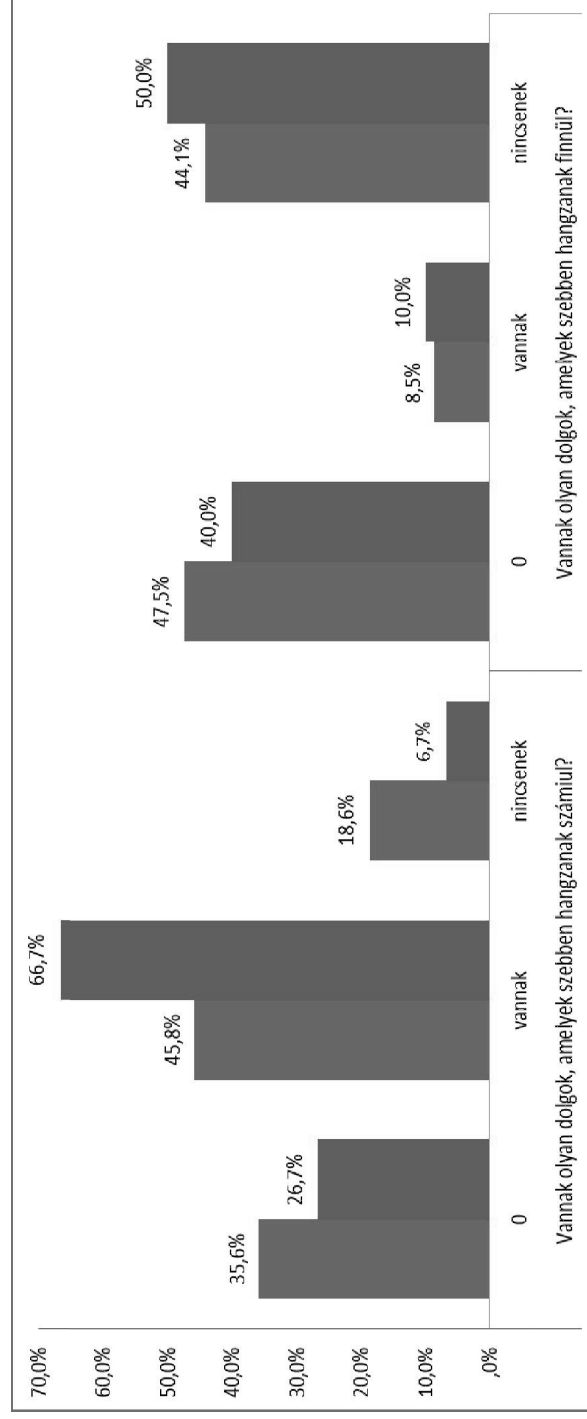
6. ábra:
A számival és a finnel kapcsolatos integratív attitűdök változása (2003–2013)

7. ábra:
A számival és a finnel kapcsolatos integratív attitűdök változása
a nemek tekintetében (2003–2013)

8. ábra:
A számival kapcsolatos integratív attitűdök változása (2003–2013)

DURAY ZSUZSA

**Nyelvi attitűdök kisebbségi közösségben:
Sodankylä és Enontekiö**

Language attitude research provides a possibility for explaining linguistic variation in the repertoire of the multilingual minority speaker as well as the process of language change in a minority community. Minority attitudes towards the mother tongue and the multilingual situation have strong effects on the status of the minority language within a given community. As the Saami language is agreed to constitute an integral part of the Saami individual's identity, its speakers are able to reflect on a variety of the facets of attitudes to the minority language including the use, the usefulness and the role of the minority/majority language in the community, language policies, minority education, minority language maintenance and revitalization. In this paper I give an insight into how the language attitudes of the North Saami minority in two municipalities in Finnish Lapland have changed over a decade's time. I look into the ways integrative and instrumental attitudes manifest themselves in the attitude rating scales and in the open answers on language attitudes. The research is based on a longitudinal survey using questionnaires. A variety of attitudinal statements are compared and analysed to conclude that the bilingual situation in the community is both subtractive due to the decreasing use of Saami in everyday life and also additive due to the positive attitudes of Saami towards their mother tongue and Saami-Finnish bilingualism.

Keywords: endangered languages, minority languages, revitalization, language attitudes

1. Bevezetés

A veszélyeztetett nyelvek témája egyre fontosabbá válik, mivel ma a világ domináns nyelvei egyre nagyobb teret hódítanak maguknak, mindinkább háttérbe szorítva ezzel a kisebbségi nyelveket. Ezért az utóbbi években a kutatók is fokozottabb érdeklődést mutatnak a veszélyeztetett kisebbségi nyelvek helyzetének feltárása iránt. Winford (2003: 6–9) szerint „languages in contact can influence one another in different degrees and at different levels, also depending on the social factors at play and on the social conditions in which the contact takes place, producing language change”.

A nyelvcserre terén folyó kutatások legnagyobb része a kisebbségi nyelv használatát veszi górcső alá és azt elemzi, hogy az adott nyelv milyen jeleit mutatja a nyelvromlásnak, valamint számba veszi a nyelvcserre irányára ható tényezőket. Kevesebb figyelem fordult eddig a nyelvi attitűdöknek ebben a folyamatban betöltött szerepére, különösen az általam vizsgált közösségben. Tehát ehhez a kutatási területhez járul hozzá ez a vizsgálat, amennyiben a Finnország lappföldi területein, Sodankylä és Enontekiö területein élő északi számi kisebbségi közösségek nyelvi attitűdjeit elemzi, különös tekintettel a nyelvi attitűdök egy évtized alatt bekövetkező változásaira. Az északi számi ma veszélyeztetett nyelv, amelyet Finn Lappföldön ma mintegy 1900-an beszélnek egy olyan nyelvi környezetben, ahol a domináns finn a kisebbségi nyelv használati színtereinek beszűküléséhez vezetett. A számi közösség a nyelvcserre folyamatában van, amelyet számos nyelven kívüli tényező befolyásol. Ma mind a kisebbségi, mind pedig a többségi közösség komoly lépéseket tesz a számi fenntartására és revitalizálására.

Ebben a cikkben a 2003 és 2013 között zajló longitudinális kutatás első fázisának néhány eredményét mutatom be. A kérdőíves vizsgálatban ugyanazon számi közösségben 2003-ban 60 számi vett részt, míg 2013-ban 30. A 2013-as felmérés az alábbi kérdésekre kereste a választ: (1) Több presztízsre tett-e szert a számi 2003 és 2013 között? (2) Hogyan változtak a beszélők integratív és instrumentális attitűdjei ez idő alatt?

Az írás elején áttekintem a témakörhöz tartozó terminológiát és a hozzátartozó szakirodalmat, amit a kutatási terv és a módszertan bemutatása követ. Ezután az eredmények bemutatása és végül ezek összefoglalása, valamint a további irányok kijelölése, a módszertan átgondolása.

2. Szakirodalmi áttekintés

Az elmúlt évtizedekben jelentősen gyarapodott a szakirodalom a nyelvváltás és a nyelvcserre témakörében. Ezek a munkák a nyelvváltást egy olyan folyamatnak mutatják be, amelyen keresztül egy beszélőközösség számos tényező hatására elhagyja anyanyelvét és fokozatosan áttér egy másik nyelvváltozat rendszeres használatára, amely leggyakrabban a vele érintkező többségi nyelv. A többnyelvűség ezekben a kisebbségi közösségekben instabil; olyan átmeneti állapot, amely a nyelvcserre folyamatán keresztül az első nyelv elvesztéséhez, végül nyelvváltáshoz vezet (Fishman 1968, Gal 1979, Haugen 1990, Weinreich 1953).

A többnyelvű beszélők nemcsak a nyelvek között váltanak a helyzettől és nyelvi kompetenciájuktól függően, hanem attitűdjeiket is kifejezik az adott nyelvváltozattal, annak beszélőivel és a többnyelvű helyzettel kapcsolatban. Hogg – Vaughan (2005: 150) úgy határozza meg a nyelvi attitűdöket, mint a hiedelmek, érzések és a viselkedési hajlandóság egy viszonylag tartós rendszerét a társadal-

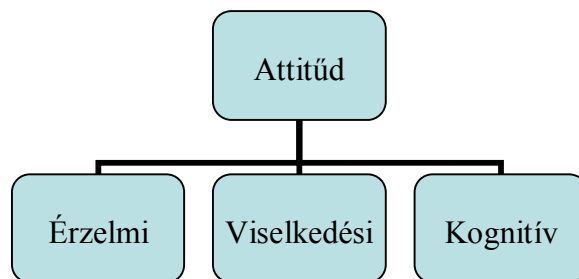
milag fontos tárgyakkal, csoportokkal, eseményekkel és szimbólumokkal kapcsolatban. A nyelvi attitűdöknek még számos más meghatározása is létezik. Ebben a cikkben a Ryan és Giles által javasolt szűk szociálpszichológiai meghatározást használom, akik a nyelvi attitűdöket egy nyelvről, egy nyelvváltozatról vagy annak a nyelvváltozatnak a beszélőivel kapcsolatban kialakult értékelő vélemények összességének tartják (Ryan et al. 1982: 7). Eszerint a nyelvi attitűdök valamennyi szociolingvisztikai és szociálpszichológiai jelenségre kihatnak, így például arra, hogy egy kisebbségi közösség tagjaként önmagunkat hol helyezünk el egy adott társadalomban, és hogy miképpen viszonyulunk más személyekhez, csoportokhoz, például a többséghez. Eképpen a nyelvi attitűdök identitásunkat is jelölhetik, amely ugyanakkor viselkedésünkre és tapasztalásainkra is hatással van.

Ahogy arról korábban már esett szó, dinamikus kapcsolatot feltételezhetünk a nyelv és a nyelvi attitűdök között, és mivel a nyelv a társadalom és az egyén identitásának lényegi részét képezi, a beszélők nyelvhez fűződő attitűdjei jelentős hatással vannak a nyelv státuszára egy kisebbségi közösségben és ezért a nyelv életképességét is jól jelezhetik (l. Baker 1992). Lewis (1981) amellett érvel, hogy az attitűdök pontosan olyan fontos tényezők a nyelvcseré folyamatában, mint a kisebbségi közösség mérete vagy annak életkori megoszlása. Az is általánosan elfogadott tény, hogy az attitűd egyaránt lehet egy társadalmi tevékenység bemenete (input) és kimenete (output) is. Az oktatás, a nyelvtervezés, a nyelvi revitalizáció területén folyó kutatások területén ez a dualitás különösen fontos. A walesi nyelv oktatása esetében Baker (1992) például úgy látja, hogy a walesi nyelvhez fűződő attitűdök nagyon fontos tényezők a nyelv fennmaradása szempontjából. Összességében elmondhatjuk tehát, hogy a nyelvi attitűdök vizsgálatával foglalkozó kutatások segítenek a nyelvi variáció és a nyelvcseré értelmezésében egy adott kisebbségi közösségben.

A nyelvcseré és különösen a nyelvi attitűdök magyarországi kisebbségi közösségekben történő vizsgálatát számos kutatás választotta témájául. Borbély (2001, 2010, 2014) összehasonlító és nyelvcserével, nyelvi attitűdökkel foglalkozó longitudinális vizsgálatokat folytatott több magyarországi közösségben. A nyelvi attitűdöket magyarországi német, romani és szlovák kisebbségi közösségekben is vizsgálták (l. Bartha 2007, Erb 2007, Pálmainé Orsós 2007, Uhrin 2007).

A nyelvi attitűdök kétdimenziós modellje szerint kétfajta attitűdbeli irányultságot különböztethetünk meg (Baker 1992). Az egyik az integratív, amely azt mutatja, hogy az egyén milyen mértékben kíván azonosulni a nyelvvel és a kultúrával. Ez az az attitűdtípus, amely hosszú motivációt biztosít. A másik az instrumentális, amelyet a haszonelvűség motivál; a beszélő célja ebben az esetben a társadalmi elismertség kivívása.

A nemzeti identitás szerkezetéhez hasonlóan az attitűd is három egymáshoz kapcsolódó részből áll (l. Phinney 1992).

1. ábra. Az attitűdök ABC modellje

Az érzelmi komponens a személy érzelmeit mutatja az attitűd tárgyával kapcsolatban, ebben az esetben a kisebbségi nyelvi változatot illetően. Arról is képet ad, hogy az egyén mennyire komoly elkötelezettséget érez a közösséggel és annak nyelvével kapcsolatban. Phinney (1992) szerint az ázsiai amerikaiak mind pozitívan, mind pedig negatívan is viszonyulnak saját etnikumukhoz, amely időről időre változik. Ez az attitűdelem azt mutatja, hogy egy személy érzései mennyire pozitívak saját közösségével és nyelvével kapcsolatban. Jelen kutatás attitűdállításai közül néhány jól szemlélteti az attitűdszerkezet ezen elemét.

1. Szeretek számiul beszélni.
2. Vannak dolgok, melyek szebben hangzanak számiul.
3. Szeretem hallgatni a számi beszédet.

Az attitűd-modell viselkedési eleme az attitűdnek viselkedésünket befolyásoló szerepére utal. Ugyanez az elem utal arra is, hogy az egyén milyen mértékben vesz részt a saját közösségére jellemző tevékenységekben. Erre példa a kisebbségi nyelv használata, a kisebbségi nyelvoktatásban való részvétel vagy a kulturális hagyományok ápolása és a nemzeti ételek fogyasztása.

1. A számit fogom használni, ha felnövök.
2. Számi házastársat szeretnék, ha felnövök.
3. Szeretném, ha a gyermekeim számit tanulnának az iskolában.
4. Azt szeretném, ha felnőttként úgy gondolnának rám, mint egy olyan személyre, aki számiul és finnül is beszél.

A kognitív elem arra utal, hogy az egyén mit hisz vagy gondol az attitűd tárgyáról. A modellnek e harmadik eleme azt jelzi, hogy az egyén milyen érdeklődést mutat saját közösségének történelme, hagyománya, értékei és jövője irányába.

1. Úgy vélem, hogy a számi el fog tűnni, hiszen itt mindenki beszél finnül.
2. Úgy gondolom, hogy a számit nehéz megtanulni.
3. A száminak nincs helye a mai világban.
4. Nincs értelme annak, hogy a számit fenntartsuk a jövő generációi számára.

A vizsgálat központi témája az elemzésben szereplő kétnyelvű helyzet meghatározása. Lambert (1974) szerint a kétnyelvű helyzetek hozzáadó vagy felcserélő típusúak lehetnek. Az előzőben a kisebbségi nyelvet beszélő egy olyan közösségben él, ahol anyanyelvét a többség támogatja és így nyelvi repertoárját a többségi nyelv gazdagítja. Az utóbbi esetben a kisebbségi nyelvet beszélők egyre kevesebb nyelvhasználati szintéren tudják használni anyanyelvüket, mert a többségi nyelv olyannyira dominál a társadalomban, hogy az az első nyelv romlásához és végül a többségi nyelvnek a rendszeres használatához vezet. Hasonlóképpen Göncz (1999: 25) azt állítja, hogy egy hozzáadó kétnyelvű helyzetben a társadalom tagjai mindkét közösség kultúráját egyaránt elismerik és mindkét nyelvváltozat használatát támogatják, valamint biztosítják azok anyanyelvként történő elsajátítását. Érdekes kérdés annak megválaszolása, hogy vajon léteznek-e olyan kétnyelvű helyzetek, amelyek egy időben hozzáadóak és felcserélőek is, azaz a nyelvcseré folyamatában magukon viselik mindkét típus jegyeit. Erre a kérdésre is keresem itt a választ.

3. Kutatási terv és módszertan

2. ábra: Finn Lappföld térképe (forrás: <http://lappi.sekl.fi/lappi/yleista/toiminta-alue-ja-seurakunnat>)

A kutatás célja a nyelvcsere folyamatának megfigyelése Finnország lappföldi régiójában elhelyezkedő Sodankylä and Enontekiö kisebbségi közösségeiben. A múlt és a jövő közötti kapcsolat megteremtése érdekében longitudinális vizsgálatot végeztem a fenti közösségekben. A szociolingvisztikában fellelhető, hasonlóan a nyelvcsere főközpontú tanulmányokat az a felismerés motiválja, hogy a látszólagos időben – azaz a múlt egy adott pontjában – gyűjtött adatok nem mutatják a nyelvcsere folyamatát, ezért az adatközlőket egy későbbi időpontban újra fel kell keresni és újra ki kell kérdezni, hogy a változásokat valós időben is észlelni tudjuk (l. Labov 1972, Nahkola – Saanilahti 2004). Az ilyen jellegű tanulmányok tehát mind a látszólagos, mind pedig a valós időben jelentkező adatokat felhasználják, amelyeket gyakran egy évtized is elválaszt egymástól.

Jelen kutatás longitudinális vizsgálata a vizsgált közösségben 2002-ben kezdődött. A választásom azért esett e két közösségre, mert ezekben még nem végeztek olyan szociolingvisztikai kutatást, amelynek célja a kisebbségi nyelvhasználatnak és a nyelvi attitűdöknek a felmérése. Ez alól egy kivétel létezik Marjut Aikiönak a Vuotso területén élő számik nyelvcserehelyzetét vizsgáló kitűnő munkája, amely szintén longitudinális megfigyelésen alapszik (l. Aikio 1988).

Az Enontekiö területén élő számik koncentráltan élnek a központi település, Hetta körül, valamint kissé távolabb néhány kisebb közösségben, míg a Sodankylä területén élő számik a Sodankylä felé vezető út és a régió főbb rénlegelői környékén élnek nagyobb számban. A népszámlálási adatok szerint a vizsgálat első fázisában Sodankylä területén 120 számi élt, akik az önkormányzati terület népességének 1,5%-át alkották. Enontekiö önkormányzati területén 180 számi élt, akik az ott élő népesség 8%-át tették ki. Mindkét területen ma is etnikailag kevert közösség él, amely (1) számikból (2) finnekből (3) számi-finn családokból és azok leszármazottaiból áll, akik önmagukat származásuk, de leginkább nyelvi/kulturális kötődésük alapján sorolják a számi vagy a finn közösséghez.

Az első vizsgálat legfőbb célkitűzése a számi nyelvi helyzet leírása volt a nyelvhasználati normák és a nyelvi attitűdök feltérképezésén keresztül. Az adatokat egy finn nyelvű kérdőív segítségével gyűjtöttem, amely az alábbi témaköröket érintette: (1) az északi számi nyelv használatának szinterei és mértéke (2) nyelvválasztási szokások (3) nyelvi attitűdök a számival, a számi nyelv használatával, fenntartásával, revitalizációjával és a számi-finn kétnyelvűséggel kapcsolatban (4) a nyelvhasználati normák és nyelvi attitűdök bizonyos társadalmi változók (életkor, nem, foglalkozás stb.) összefüggései (l. Duray 2008). Azért döntöttem a kérdőíves módszer mellett, mert a célom az volt, hogy minél több adatközlőt vonhassak be a vizsgálatba, és hogy ily módon minél nagyobb mintából választhassam ki azokat, akik később készek lennének személyes interjúban is részt venni. Egy másik ok a kérdőíves módszerre az volt, hogy az adatközlők sok esetben nehezen elérhető területeken élnek.

Az első mintát a Finn Statisztikai Hivatal segítségével anyanyelv, lakóhely és életkor szerint (25 év–) osztottam csoportokra. A mintát a nemek egyenlő megoszlása jellemezte. Ezen kívül az adatközlők 60%-a volt réntartó vagy élt a réntartáshoz kapcsolódó tevékenységből. 90%-uk tanulta a számit anyanyelvként otthon, 100%-uk volt kétnyelvű és körülbelül a felük többnyelvű. A 2003-as mintában 227 számi szerepelt Enontekiö és Sodankylä területéről, míg a 2013-as felmérésben 179, mivel a köztes időben 48-uk elhalálozott. Míg 2003-ban 60-an küldték vissza a kérdőívet, addig 2013-ban 30-an. A célom az volt, hogy ugyanabban a közösségben ismétljem meg a vizsgálatot ugyanazokkal a módszerekkel és ugyanazokkal a kérdésekkel. A kutatás változó-orientált volt, amely 2-3 társadalmi kulcsváltozót vizsgált (például életkor, nem, foglalkozás).

A 2003-as vizsgálatban a nyelvhasználati minták, valamint a kisebbségi és többségi nyelvhasználatához fűződő attitűdök azt mutatták, hogy a beszélőközösség hozzáadó kétnyelvű helyzetben van. A funkcionális nyelvvesztés azonban egy érezhető folyamat, amelyet az alábbi tényezők mozdítanak elő: (1) a számi közösség összetartásának lazulása, leginkább a hagyományos megélhetési formák elvesztése (2) a többségi nyelv mindennapi életben betöltött szerepének növekedése (média, munka, oktatás stb.). Azonban az elmúlt évtizedekben néhány tényező a nyelvcseré ellenében dolgozik. Ide tartozik például a számi nyelv oktatása, a számi nyelvű média és internet előretörése, valamint a számik pozitív attitűdjei és a számi érdekképviselői szervek és intézmények aktívabb szerepvállalása a revitalizáció terén.

4. Hipotézis

A 2003-as tanulmány eredményeit figyelembe véve, az alábbi hipotéziseket fogalmazom meg:

- 1) A számi nyelvhez fűződő attitűdök és a számi-finn kétnyelvűség jelensége pozitívabbá váltak 2003–2013 között függetlenül a nem és foglalkozás változótól.
- 2) A számi beszélők olyan nyelvi helyzetben vannak, amely egyszerre hozzáadó és felcserélő.

5. Eredmények

A számi identitás úgy tűnik, hogy szorosan kapcsolódik a számi nyelvhez, azaz száminak lenni annyit jelent, mint tagjának lenni a számiul beszélők közösségének. Más szubjektív kritériumok mellett a számi nyelv kulcsfontosságú akkor, amikor azt szeretnénk meghatározni, hogy ki a számi. Az attitűdök is formálják az identitást, ezért a számihoz fűződő attitűdök meghatározzák azt is, hogy egy

számi milyen mértékben és milyen módon azonosítja magát a számi közösséggel. Ezért és amiatt, hogy a számi nyelv használatához és fenntartásához fűződő attitűdöket mindeddig nem vizsgálták, készítettem egy attitűdkérdőívet finnül (l. a függelék). A nyelvválasztást az indokolta, hogy az olvasási és íráskészségek számiul nem minden adatközlő esetében olyan megbízhatóak, mint finnül. Lényeges szempont volt, hogy az adatközlők minél könnyebben ki tudják tölteni a kérdőívet. A kérdőív tervezése során olyan attitűdállításokat fogalmaztam meg, amelyek mindhárom attitűdtípust képviselik (l. Phinney 1992). A kérdőív két állítássort tartalmaz, amelyek a számival kapcsolatos attitűdöket és a számi/finn kétnyelvűséggel kapcsolatos attitűdöket tárják fel. Az adatközlőktől azt kértem, hogy egy skálán jelezzék az attitűdállításokkal való egyetértésük mértékét. A kérdőív néhány nyitott kérdést is tartalmazott, amelyeken keresztül az adatközlők kifejezhették, hogy miért szeretik, vagy nem szeretik a számít és a finnt. A vizsgálatot 2003-as bevezetése után 2013-ban ismételttem meg.

A nyelvi attitűdöket az életkor, a nem és a foglalkozás társadalmi változóival vetettem össze. A mellékletben közölt 3. ábrán, a 165. oldalon néhány olyan eredményt mutatok be, amelyek jól illusztrálják, hogy az attitűdök miként változtak az előző évtizedben.

Az ábra tanúsága szerint 2003 és 2013 között a számival kapcsolatos attitűdök stabilan pozitívak maradtak, sőt kissé nőtt is azok száma, akik egyetértenek a számi nyelv integratív és instrumentális aspektusaival. Bár egy kissé fokozottabb az igény a számi nyelv fenntartására, tanulására az iskolában, mégis kissé csökkent azoknak a száma, akik meg vannak arról győződve, hogy az anyanyelvet érdemes lenne továbbörökíteni a következő generáció számára. Az adatok azt is mutatják, hogy kevesebb számi hiszi azt, hogy az anyanyelv tudása szükséges ahhoz, hogy szorosabb kötődést alakíthassanak ki a számi kultúrával. Összességében elmondható, hogy az attitűdökben bekövetkezett longitudinális változások inkább pozitív előjelűek a nem és a foglalkozás társadalmi változóitól függetlenül is.

A 4. ábra (l. 166. oldal) azt mutatja, hogy a réntartók az évek során egyre nagyobb presztízt tulajdonítottak a számi nyelvnek. 2013-ban 100%-uk volt azon a véleményen, hogy fontos a számít megőriznünk és több mint 90%-uk teljes mértékben egyetértett azzal, hogy a gyermekeknek meg kell tanulniuk számiul. Manapság mind az instrumentális (pl. *Érdemes megtanulnunk számiul*), mind pedig az integratív attitűdök (pl. *Szeretem hallgatni a számi beszédet, Szeretek számiul beszélni*) határozottan pozitívak. Az is szembetűnő, hogy a réntartóknak a számi fenntartására irányuló attitűdjei korábban egészen negatívak voltak, melyek aztán mára pozitívak lettek. Hasonlóképpen, míg 83%-uk 2003-ban nem szeretett számiul beszélni, ma 82%-uk szeret.

A 3. és 4. ábra azt is mutatja, hogy a számik fontos szerepet tulajdonítanak az oktatásnak a számi nyelv továbbörökítésében. Vajon mi játssza a legfontosabb

szerepet a számi nyelv és kultúra megtartásában? Az oktatás lenne az vagy valamelyik másik szintér, mint például a család, a számi kultúrát ápoló intézmények, politikai szervezetek vagy a többségi politikusok, döntéshozók? A kutatás következő, interjúkra épülő részében választ keresek erre a kérdésre is.

Az 5. ábra (l. 167. oldal) azt mutatja, hogy a vizsgálatban szereplő számik a számi–finn kétnyelvű helyzetet egyáltalán nem tartják korlátozónak vagy negatívnak, hanem úgy tekintenek rá, mint pozitív és természetes dologra. Általánosságban elmondhatjuk, hogy az attitűdök 2003 óta pozitívabbak lettek. Az adatok többi, itt nem bemutatott része arra is rávilágít, hogy valamennyi korcsoport 80–90%-a gondolja úgy, hogy a kétnyelvű nyelvoktatás az egyik legmegfelelőbb módja a számi következő generációra történő átörökítésének.

Ahogy az a 6. ábra is szemlélteti (l. 168. oldal), a számikat igen szoros érzelmi kötődés fűzi az anyanyelvükhöz, és az is lemérhető, hogy az attitűdök 2003 óta kissé pozitívabbak lettek. A számi nyelv gazdagsága és szépsége éppen olyan fontos, mint annak kapcsolatteremtő funkciója a közösség más számi tagjaival. Meg kell állapítani azonban, hogy kizárólag a számi nyelvvel kapcsolatos pozitív attitűdök nem biztosítékai annak, hogy a kisebbségi nyelv hosszú távon fennmarad. Ehhez sokkal inkább arra van szükség, hogy a számít egyre gyakrabban használják informális és formális színtereken. Annak ellenére, hogy a korábbi vizsgálat szerint a számi nyelv használata csökkenni látszik a közösségben (l. Duray 2008), az itt bemutatott adatok azt is mutatják, hogy a számik 70%-a még mindig könnyen és ezért szívesen beszél számiul.

Ugyanazoknak a kérdéseknek az elemzése után a 7. ábra (l. 169. oldal) azt mutatja, hogy a férfakkal ellentétben a számi nők anyanyelvüket szebbnek és a finnél könnyebben használhatónak tartják. Az ábrán jól látszik az is, hogy a nők szorosabban kötődnek a számihoz egy évtized után is.

A kérdőív következő részében az adatközlőknek arról kellett számot adniuk, hogy vajon vannak-e szavak vagy kifejezések, amelyek szebben hangzanak számiul vagy finnül. A válaszadók többsége úgy érezte, hogy igen, mindenképpen vannak ilyen szavak. Ezek legtöbbször különböző életeseeményekhez kapcsolódik, így például esküvőhöz, halálhoz, illetve a természethez. A szavak egy másik nagy csoportja a hagyományos számi kultúrához kötődik, elsősorban a réntartáshoz és a halászathoz. Több adatközlő is megemlítette a számi nyelvű rádióműsorokat, a számi zenét, dalokat, verseket, imákat és üdvözléseket. Csak néhány adatközlő említett szavakat, amelyek szebben hangzanak finnül, mint számiul. Ide tartoznak a háborúk idején énekelt katonadalok és azok a szavak, amelyek a modern technológiához és betegségekhez kapcsolódnak. A 8. ábra (l. 170. oldal) adataiból látszik, hogy 2003 és 2013 között jelentősen megnőtt azoknak a számiknak az aránya, akik azt állítják, hogy több olyan szó van, ami számiul szebben hangzik, mint finnül.

A kérdőív záró részében nyitott mondatok szerepelnek, amelyek lehetőséget adnak az adatközlőknek szabadabban kifejezni gondolataikat. Így a számszerűsíthető adatokat kiegészítve némi kvalitatív elemzésre is sor kerülhetett. Az adatközlőktől itt azt kértem, hogy fejtsék ki azt, hogy miként érznek a számmal vagy a finnel kapcsolatban. A lenti válaszokat gyakorisági sorrendbe rendeztem. A válaszok arra engednek következtetni, hogy az adatközlők elsősorban azért szeretik a számi nyelvet, mert azt tanulták első nyelvként, az volt a családban elsajátított első nyelv. Az a néhány számi, aki negatív választ adott, már csak az iskolában tanulhatta meg a számit második nyelvként, finn vegyesházasságban született vagy hiányoznak számára azok a nyelvhasználati szinterek, ahol az anyanyelvét használni tudná. Ezek az állítások tehát arra engednek következtetni, hogy a megkérdezettek a finnt identitásuk természetes részének tartják és túlnyomórészt instrumentális attitűdökkel viseltetnek iránta.

Szeretem a számit, mert...

- (1) ez az anyanyelvem
- (2) ezt az a nyelvet tanultam gyerekként
- (3) ez az anyanyelvem és minden nap használom
- (4) ezt a nyelvet beszéljük otthon
- (5) ezen a nyelven tudom kifejezni magam a legjobban
- (6) szép nyelv
- (7) ezen a nyelven tudom kifejezni az érzéseimet a legjobban
- (8) ezen a nyelven írom a verseimet és a képeimet is számiul festem
- (9) ha számiul beszélek, akkor úgy érzem, hogy része vagyok a számi kultúrának, a réntartásnak, a kézművességnek.
- (10) valamennyi rokonom ezen a nyelven beszél
- (11) sokkal kellemesebb olyan emberekkel beszélgetni, akik maguk is beszélnek számiul

Szeretem a finnt, mert ...

- (1) ez a hivatalos nyelv
- (2) ezt a nyelvet használom
- (3) ezt a nyelvet tanultam az iskolában
- (4) szükségem van rá a mindennapi életben
- (5) ezen a nyelven beszélek az üzletben a finnekkel
- (6) ezt a nyelvet használom minden nap, mert itt a legtöbb finnül beszélnek
- (7) ez az országom fő nyelve és sok barátom van, akik csak finnül beszélnek
- (8) ez a hivatalos nyelv, ezért ismernünk kell
- (9) ezen a nyelven tudok olyan dolgokról beszélni, amihez nem tanultam szavakat számiul
- (10) ezen a nyelven tudok a műszaki dolgokról beszélni
- (11) a mindennapok része, mindenki megérti

- (12) a férjem finn, és én ezt tiszteletben tartom
- (13) a fiatalabb barátaim beszélnek
- (14) ismernünk kell, ha azt akarjuk, hogy a számi területeken kívül is megért-senek minket

Nem szeretem a számit, mert...

- (1) soha nem tanultam meg tökéletesen beszélni
- (2) nem tudok számiul írni és olvasni
- (3) senkivel sem tudok számiul beszélni
- (4) az új számi szavak csak összezavarnak, és az idősebbek sem értik ezt az „új számit”

Nem szeretem a finnt, mert ...

- (1) számomra ez egy idegen nyelv
- (2) nem az anyanyelvem, csak az iskolában tanultam
- (3) túl sok helyet foglal el magának Finnországban, és „megeszi” az ország többi más nyelvét
- (4) az állam nyelve

6. Következtetés

Ebben a cikkben bepillantást nyerhettünk az Enontekiö és Sodankylä területén élő számi kisebbség nyelvi attitűdjeinek változásába 2003 és 2013 között. Vizsgálva a cikk elején megfogalmazott hipotézisre, elmondhatjuk, hogy a vizsgált közösségben a számi kétnyelvű helyzetet pozitív kisebbségi attitűdök jellemzik a számi-val és a számi-finn kétnyelvű helyzet számos aspektusával kapcsolatban. Amíg a közösség a vizsgálatban tapasztalt pozitív attitűdökkel fordul anyanyelvéhez és szoros kötődést mutat a számi és a finn nyelvhez egyaránt, nem beszélhetünk kizárólag felcserélő kétnyelvű helyzetről. Bár a száminak az informális színtereken tapasztalható csökkenő használata folyamatban lévő változás és felcserélő helyzetre utal, a pozitív attitűdök hozzáadó helyzetet is implikálnak. Teljes mértékben hozzáadó kétnyelvű helyzet akkor alakulhatna ki, ha a számi nyelvhasználati színtereinek bővülése is tapasztalható lenne.

Ez a longitudinális kutatás eddig hasznos módszernek bizonyult a számi nyelv használatának és a számik attitűdjeiben bekövetkező változások általános tendenciáinak meghatározásában. A vizsgálat egyik legjelentősebb előnye az volt, hogy ugyanazokat a változókat hosszú időn keresztül figyelhettem meg, a nehézséget viszont az okozta, hogy a változók sokaságából mely elemeket válasszam ki és vizsgáljam ahhoz, hogy a kutatás későbbi részében releváns, értelmezhető adatokhoz jussak.

A fenti eredmények mellett kérdések merülnek fel akkor, amikor a vizsgálatot még megbízhatóbbá szeretnénk tenni a következő fázis elindítása előtt. Először is az attitűdmérés számos okból kifolyólag nem ad egészen megbízható képet az adatközlő attitűdjéről. Az adatközlő ugyanis válaszait oly módon is megfogalmazhatja, hogy az tükrözze a kérdező vagy a társadalom által esetlegesen elvártakat. Például szeretné, ha olyan száminak tartanák, aki teljes mértékben egyetért azzal a kijelentéssel, hogy a számi nyelvnek helye van a mai modern társadalomban, pedig esetleg ezt nem így gondolja. Másodszor az adatközlő érdektelensége vagy a kutatáshoz fűződő negatív attitűdjei miatt vonható kétségbe a válaszok megbízhatósága. Harmadszor pedig ugyan az attitűdök előre jelezhetnek bizonyos viselkedési formákat, de az emberek néha egyáltalán nem az attitűdjeiknek megfelelően viselkednek (l. LaPiere 1934, Zanna – Fazio 1982).

Ezért az attitűdmérést érdemes kiegészíteni résztvevő megfigyeléssel bizonyos nyelvhasználati szintereken és/vagy olyan szociolingvisztikai interjúkat folytatni, amelyek az eredeti kérdőíven alapulnak. Ezeket a felvetéseket fontolórra véve a jövőben megválaszolendő kutatási kérdések tehát az alábbiak:

1. A kisebbségi beszélők az attitűdjeiknek megfelelően viselkednek-e?
2. Melyek azok a helyzetek, amelyek támogatják az attitűdnek megfelelő következetes viselkedést?
3. Milyen feltételek mellett milyen attitűdtípusok milyen viselkedést jeleznek előre?

A jelenlegi kérdőíves felmérés 2-3 kulcsváltozóra összpontosított, ami könnyen felületes következtetésekhez is vezethet. A vizsgálatot ezért az egyén szintjén folytatom és esettanulmányokat tervezek a jelen vizsgálatban résztvevő válaszadók körében. Ezek a tanulmányok segíteni fognak abban, hogy feltárjam az egyének attitűdjei közötti hasonlóságokat és különbségeket, valamint azokat a tényezőket, amelyek változásokat indukálhatnak attitűdjeikben.

Irodalom

- Aikio, Marjut (1994), Saami Language Revitalization: The Language Act and the Case of Lisma. In: Olli-Pekka Jalonen (ed.), Finnish Essays on Arctic Issues. Peace Research Institute, Tampere. 9–19.
- Baker, Colin (1992), Attitudes and Language. Multilingual Matters, Clevedon (England) – Philadelphia.
- Bartha Csilla (2007), Nyelvváltozat és/vagy nyelvcsere – hat magyarországi kisebbségi közösség nyelvi attitűdjeinek összehasonlító elemzése. In: Zelliger 2007: 95–111.
- Borbély Anna (2001), Nyelvcsere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest.

- Borbély, Anna (2010), Languages and language varieties: comparative research on the linguistic attitudes in four bilingual minority communities in Hungary. In: Csernicskó István – Fedinec Csilla – Tarnóczy Mariann – Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.), *Utazás a magyar nyelv körül. Írások Kontra Miklós tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 120–128.
- Borbély Anna (2014), *Kétnyelvűség – variabilitás és változás magyarországi közösségekben*. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest.
- Duray Zsuzsa (2008), *Kétnyelvűség és nyelvi attitűd finnországi számi beszélőközösségekben*. PhD-dolgozat. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Uráli Nyelvészeti és Nyelvek Doktori Program, Budapest.
- Erb, Maria (2007), Nyelvi attitűdök a tarjáni német közösségben. In: Zelliger 2007: 61–69.
- Fishman, Joshua A. (1968), *Readings in the Sociology of Language*. Mouton, The Hague–Paris.
- Gal, Susan (1979), *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. Academic Press, New York – San Francisco – London.
- Göncz Lajos (1999), *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó – Fórum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest – Újvidék.
- Hogg, Michael – Graham Vaughan (2005), *Social Psychology* (4th edition). Prentice-Hall, London.
- Labov, William (1972), *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Lambert, Wallace E. (1974), Culture and language as factors in learning and education. In: Aboud, Frances E. – Robert D. Mead (eds), *Cultural factors in learning*. Washington State College, Bellingham.
- LaPiere, Richard. T. (1934), Attitudes vs. Actions. *Social Forces* 13: 230–237.
- Lewis, Glyn E. (1981), *Bilingualism and Bilingual Education*. Pergamon Institute of English, London.
- Nahkola, Kari – Saanilahti, Marja (2004), Mapping language change in real time: A panel study on Finnish. *Language Variation and Change* 16: 75–92.
- Pálmainé Orsós, Anna (2007), Nyelvi attitűdök a magyarországi beás közösségben. In: Zelliger 2007: 79–88.
- Phinney, Jean (1992), The Multigroup Ethnic Identity Measure: A new scale for use with adolescents and young adults from diverse groups. *Journal of Adolescent Research*. 7: 156–176.
- Ryan, Ellen B. – Giles, Howard – Sebastian, Richard J. (1982), An integrative perspective for the study of attitudes toward language variation. In: Ryan, Ellen B. – Giles, Howard (eds), *Attitudes towards language variation*. Edward Arnold, London. 1–19.
- Uhrin, Erzsébet (2007), A magyarországi szlovákok nyelvi attitűdjei. In: Zelliger 2007: 70–79.

- Weinreich, Ulrich (1953), Languages in contact: Findings and problems. Linguistic Circle, New York.
- Winford, Donald (2003), An Introduction to Contact Linguistics. Language in Society 33. Blackwell, Oxford.
- Zanna, Mark. P. – Fazio, Russell H. (1982), The attitude–behavior relation: Moving toward a third generation of research. In Zanna, Mark P. – Higgins, E. T. – Herman, C. P. (eds), Consistency in social behavior: The Ontario Symposium. Vol. 2. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ. 283–301.
- Zelliger Erzsébet (szerk.) (2007), Nyelv, területiség, társadalom. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

FÜGGELÉK

Attitűdkérdőív (finnből fordítva)

Mit gondol az alábbi állításokról? Egyetért vagy sem? Jelölje a választ (✓)

	Egyetértek	Nem tudom el dönteni	Nem értek egyet
1. Szívesen hallgatom a számi beszédet.			
2. Szívesebben nézek finn nyelvű tv-adást, mint számi nyelvűt.			
3. A Lappföldön élő számi diákoknak meg kell tanulniuk számiul.			
4. Hiábavaló megtartani a számi nyelvet.			
5. Szívesen beszélek számiul.			
6. A számit nehéz megtanulni.			
7. Vannak a száminál hasznosabb nyelvek is.			
8. Felnőtként valószínűleg fogom használni a számit			
9. Érdeemes megtanulni számiul.			
10. Érdeemes megtanulni számiul.			
11. A számi nyelv el fog tűnni, hiszen itt mindenki beszél finnül.			
12. Lényeges számiul tudni, ha a számi kultúra részévé szeretnénk válni.			
13. Meg kell őriznünk a számi nyelvet.			
14. A számi nyelvoktatást nem szabad kötelezővé tenni.			
15. Szeretném, ha Lappföldön finn helyett mindenhol számiul beszélnek.			

16. Nehéz számi nyelven tanulni.			
17. A számi nyelvet lenézik a társadalomban.			
18. Szívesen tanulok számiul..			
19. Számi házastársat szeretnék.			
20. Fontos, hogy a gyermekem megtanuljon számiul.			
21. Könnyebb munkát találunk, ha beszélünk finnül is.			

Mit gondol az alábbi állításokról? Egyetért vagy sem? Jelölje a választát (✓)

	Egyetérték	Nem tudom eldőnteni	Nem értek egyet
1. Fontos tudnunk számiul és finnül is.			
2. Lappföldön csak egy nyelven kellene beszélnünk.			
3. Műveltebbekké válunk, ha tudunk számiul és finnül is.			
4. A gyermekeket összezavarja, ha számít és finnt is tanulnak.			
5. Könnyebben kapunk munkát, ha tudunk számiul és finnül is.			
6. Fontos, hogy tudjunk írni számiul és finnül is.			
7. Lappföld iskoláiban számiul és finnül is kell tanítani.			
8. Az útjelzőtáblákat mindenhol finn és számi nyelven is fel kell állítani.			
9. Nem nehéz két nyelvet beszélni.			
10. Problémákat okoz, ha két nyelvet is tudunk.			
11. Sajnálom azokat az emberket, akik nem tudnak számiul és finnül egyaránt			
12. A tanulóknak meg kellene tanulniuk olvasni számiul és finnül egyaránt.			
13. Többet tudunk, ha számiul és finnül is beszélünk.			
14. Több barátja van azoknak, akik számiul és finnül is tudnak			
15. Csak az idős embereknek kell tudniuk számiul és finnül.			
16. Könnyebb munkahelyünkön előre lépni, ha tudunk számiul és finnül			
17. A gyermekek könnyen megtanulnak számiul és finnül			
18. A számi és a finn nyelv egyformán fontos legyen Lappföldön.			

19. Jobb fizetést lehet kapni, ha finnül és számiul is tudunk beszélni.			
20. Nem szeretném, ha mindenhol finnül beszélnék számi helyett.			
21. Szeretném, ha felnőttként olyan embernek tartanának, aki számiul és finnül is tud.			
22. Mindenkinek tudnia kell számiul és finnül.			
23. Fontos, hogy a gyermekeim tudjanak számiul és finnül			
24. Lappföldön megél egymás mellett a számi és a finn.			
25. Mindenkinek csak egy nyelvet kellene használnia.			
26. Könnyebb egy harmadik nyelvet megtanulni, ha már kettőt beszélünk.			

Jelölje a választát (✓)

	számi	finn
1. Melyik nyelvben érzi magát otthonosabban?		
2. Melyik nyelvet szereti jobban?		
3. Melyik nyelv hangzik szebben?		
4. Melyik nyelven fejezi ki könnyebben magát?		

	igen*	nem
1. Vannak olyan dolgok, amelyek szebben hangzanak számiul? *Adjon példákat!		
2. Vannak olyan dolgok, amelyek szebben hangzanak finnül? * Adjon példákat!		

Szeretem a számit, mert ...

Nem szeretem a számit, mert ...

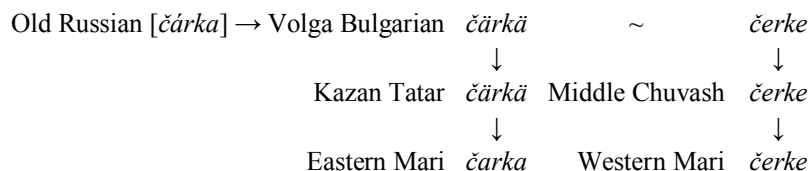
Szeretem a finnt, mert ...

Nem szeretem a finnt, mert ...

AGYAGÁSI KLÁRA

A lexikális közvetítés mint a nyelvi areák domináns nyelvének jellemző működési mechanizmusa

In the first part of the paper the author provides an overview of the typology of language areas, the possible working mechanisms of the dominant languages in general, and a short characterisation of the Volga–Kama language area. The second part contains a case study: the author demonstrates the concrete phonetic details of the borrowing of Old Russian *čarka* ‘goblet’ by the different Volga Bulgarian dialects and shows the two ways of its transmission to Mari:

Keywords: Volga–Kama language area, Volga Bulgarian, loanwords

1. A nyelvi areák működési mechanizmusai – tipológiai áttekintés

Alig több, mint 80 évvel azután, hogy N. Trubetzkoy és R. Jakobson a nyelvi kapcsolatok új típusát, a nyelvszövetség (Sprachbund¹) fogalmát bevezette a történeti nyelvleírás eszköztárába, az utóbbi évtizedekben nemcsak sor került a különböző kontinenseken fellelhető nyelvszövetségek számbavételére,² hanem megtörtént ezek különböző szempontok szerinti osztályozása és működési mechanizmusaik szerinti tipologizálása is.

¹ A nyelvszövetség (Sprachbund) Jakobson terminusa, ami Jakobson 1931/1971-es munkája nyomán terjedt el a nyelvtudományban. E terminust azonban az utóbbi évtizedekben egyre inkább felváltja a nyelvi area kifejezés. A jelenséget valószínűleg egyfajta szemantikai korrekciós szándék magyarázhatja. A szövetség ugyanis az általános szóhasználatban a benne résztvevő felek akaratán nyugvó előre eldöntött, szándékos meg egyezés, ami a nyelvekkel összefüggésben aligha lehet helytálló. És minthogy a fogalomnak a kezdetektől fogva meghatározó jegye a résztvevő nyelvek nyelvterületének a közössége, méltán nyert polgárjogot a nemzetközi irodalomban a nyelvi area kifejezés.

A továbbiakban én is ezt fogom előnyben részesíteni.

² Az eurázsiai nyelvi areák áttekintését l. Helimski 2003.

A 20. század első felében a „nyelvszövetség” olyan, különböző eredetű, egymással érintkező nyelvek történeti kölcsönhatását jelentette, ahol az egyik nyelvből kiinduló (az adott nyelvben történetileg vagy a rendszerelvűség által megalapozott) nyelvi változások átlépik saját nyelvterületük határait és egy másik nyelvre is kifejtik hatásukat, befolyásolva ezáltal a másik nyelv további változásának a menetét.

Időközben a fogalom fent leírt értelmezése már a 20. század második felére jelentősen bővült. S. Thomason és T. Kaufman (Thomason – Kaufman 1988: 46–57) a nyelvi areák kétféle típusát különíti el attól függően, hogy miben áll és milyen módon jut érvényre a nyelvi változásnak a közös területi elhelyezkedésből fakadó új tartalma. Az első típusban a „fenntartás és kölcsönzés forgatókönyvét” (maintenance and borrowing scenario) tartják meghatározónak a szerzők, melyben a szókészlet, a fonológia és a szintaxis mint nyelvi szintek lehetnek érintve. A második típus nyelvi változásaiban dominál a „nyelvváltás és nyelvcseré forgatókönyve” (shift and transfer scenario).

L. Campbell (1998) a nyelvi areákat létrejöttük különbségei szerint sorolja két csoportba. Az első csoportba tartozó nyelvi areák kialakulásának történeti folyamata forrásokkal hozzáférhető és történetileg leírható, ezért ezt a típust történeti (historical) típusnak nevezi. A második típus (circumstantial) azokat az areákat foglalja magába, melyek esetében csak az areába tartozó nyelvek száma és a konvergáló nyelvi jelenségek mint a folyamatok végeredményei határozhatóak meg, ezért ezek csak körülírhatók, de nem rekonstruálhatók.

L. Johanson (2002) a nyelvi kapcsolatok működési mechanizmusaként a kód-másolást nevezi meg. A nyelvi kód valamely nyelv konkrét korban érvényes reprodukciós szabályrendszerét jelenti, melyet egy másik nyelv teljesen vagy részlegesen lemásolhat. A kód-másolás Johanson eredeti felfogásában tipikusan strukturális jellegű non-lexikális változás, de az időközben lefolytatott kutatások megmutatták, hogy érintheti a szókincset is (vö. Róna-Tas – Berta 2011). Működhet két kontaktáló nyelv viszonylatában, csakúgy mint nyelvi areán belül.

Végül P. Muysken (2000) Weinreich (1953) szociolingvisztikai megközelítést felhasználva a domináns és nem domináns nyelvek viszonyáról, a nyelvi areák négy altípusát definiálja. Az első típusba azok tartoznak, ahol az area valamennyi tagja egy kihalt domináns nyelv hatását mutatja. A második csoport tagjai valamennyien egy velük egyidejűleg létező domináns nyelv hatásait tükrözik. A harmadik típusban az area bármely nyelve megjelenhet egy olyan népesség második nyelveként, mely népesség korábban egy közben kihalt, nem domináns nyelvet beszélt. Végül a negyedik típusban az area bármely nyelve megjelenhet egy olyan közösség második nyelveként, mely közösség eredetileg az area egy másik nem domináns élő nyelvének a hordozója.

A Volga–Káma-vidéki nyelvi area kutatása közel fél évszázados múltra tekint vissza. A kutatástörténet (Serebrennikov 1972, Bereczki 1983, 1984, 1993,

2005, 2007, Róna-Tas 1976, 1982, 1988, Agyagási 1998, 2000, 2012, Johanson 2000, 2013) ez idő alatt feltárta, hogy ez az area a történelmi típusba tartozik, melynek története rekonstruálható, de az areában részt vevő nyelvek teljes köre pillanatnyi ismereteink szerint nem. A nyelvi area történetében markánsan elkülönül a 9. századtól a 16. századig tartó szakasz (mely során a politikai hatalmat előbb a volgai bulgár, majd a kazanyi tatár nyelvű népesség gyakorolta, az orosz népesség pedig az areán kívül helyezkedett el), valamint a 16. századtól a 20. századig tartó időszak, amikor is az area egészére beolvadt az orosz birodalomba. A Volga-Káma-vidéki nyelvi area olyan hosszú ideig létezett, és a nyelvi kontaktusoknak annyira gazdag tárházát reprezentálja, hogy tipológiai leírására nem elég a fentebb bemutatott tipológiák egyike: egyidejűleg használható valamennyi bemutatott tipológia.

A korai korszakban az areában a volgai bulgár (9–13. sz.) volt domináns nyelvi pozícióban, de a tatárjárás után alárendelt helyzetbe került, sőt bizonyos nyelvjárásai kihaltak és szubsztrátum-nyelvként funkcionáltak tovább. A kutatás feltárta, hogy a volgai bulgár nyelv nyelvjárási változásai különböző mértékben a nyelv minden szintjéről tovább terjedtek a környező, főleg finnugor nyelvekre, és ezekben a többoldalú nyelvi kapcsolatokban a nyelvi area nagyon sokféle működési mechanizmusa valósult meg: kétnyelvűség, részleges non-lexikális kódolás, tükörszóalkotás, lexikális kölcsönzés, lexikális közvetítés, nyelv-váltás, nyelvcsere, szubsztrátum-hatás. A jelenségek tudományos leírása távolról sem teljes, az eddig elvégzett munkáról az áttekintő bibliográfiát l. Agyagási 2010: 31–37. Az alábbi esettanulmány a lexikális közvetítés egy példáját mutatja be.

2. Az óorosz *čarka* 'kehely, serleg' szó elterjedése a Volga-Káma vidéki nyelvi areában. Esettanulmány

Az alábbiakban az óorosz kor keleti szláv jövevényszavainak példáján kívánom bemutatni, hogyan is működött a lexikális közvetítés a Volga-Káma vidéki nyelvi areában. Mielőtt azonban a konkrét szó elterjedését vizsgálnám, szükséges szót ejteni a volgai bulgár közvetítés időrendjéről és a közvetítést bizonyító hangtani vagy strukturális kritériumokról.

Amint az közismert, a volgai bulgár nyelvjárások már a 10. században kialakították kapcsolataikat az óorosz kori keleti szláv nyelvjárásokkal, amit két keleti szláv (azon belül feltehetően ónovgorodi), nazálissal átvett jövevényszó (kszl. **kqžela* 'kenderkóc', **goba* 'gomba') tanúsít, vö. Agyagási 1992. E szavakat aztán kis időbeli eltéréssel követték további más, kulturális kellékeket, szereplőket vagy kereskedelmi termékeket megnevező társaik (kszl. **baŋa* 'fürdőház', **cěpъ* 'csép' **degъtъ* 'kátrány' **kъniga* 'könyv', **kyjewъ* 'Kijev', **měxъ* '(prém)zsák', **mur'ja* 'kémény', **rusъ* 'orosz', **rъžъ* 'rozs'). Valamennyi felső-

rott óorosz kori keleti szláv szó a kései nyugati ótörök³ kor fonológiai és strukturális normái szerint illeszkedett be a volgai bulgár (VB) nyelv valamelyik nyelv-járásába:

Kszl. *kožel'a	→ VB *künjälä
Kszl. *goba	→ VB *gümbä ⁴
Kszl. *baña	→ VB *bāñja > *māñja ⁵
Kszl. *cépъ	→ VB *čäp ⁶
Kszl. *degъtъ	→ VB *teküt ⁷
Kszl. *kъniga	→ VB *kīnike > *kīneke ~ *kīnäkä ⁸
Kszl. *kyjewъ	→ VB *kiyew > *kiyeü
Kszl. *mēxъ [mјex] ⁹	→ VB *mīyix ¹⁰
Kszl. *mur'ja	→ VB *murja ¹¹
Kszl. *rusъ	→ VB. *urus
Kszl. *rъžъ	→ VB *ariš ~ araš

A lexikális közvetítés, mint az élő domináns nyelvek működésének általános gyakorlata a volgai bulgár esetében korán megjelent. A keleti szláv *goba szót a

³ A kései nyugati ótörök korszak a nyugati ótörök nyelvterületen élő ogur és kun nyelv-járások történetének 9–13. századig terjedő szakasza. A nyugati ótörök terminust (a korábbi bulgár-török helyett) Róna-Tas András vezette be (Róna-Tas 1998) és alkalmazta a magyar nyelv ótörök jövevényszó-állományának vizsgálata során (Róna-Tas – Berta 2011). A terminusváltás okairól l. az idézett műről írott recenziómban részletesen (Agyagási 2012).

⁴ E szóban a magánhangzók artikulációjának változását a hátul képzettől az elől képzett minőségbe a keleti szláv szóban előforduló gutturális mássalhangzó (g) fonetikai minősége váltja ki. Ez a hangminőség ugyanis hiába számított velárisnak a keleti szlávban, fonetikailag nem a török ğ-hez, hanem a g-hez állt közel. Amint az ismeretes, az ótörök korban és a középtörök korszak korai szakaszában a gutturálisok elől és hátul képzett allofónja a magánhangzó-harmónia szabályai szerint vett részt a szavak felépítésében.

⁵ A szó Volga-vidéki képviseléről bővebben l. Agyagási 2005: 68–69.

⁶ A szó Volga-vidéki képviseléről bővebben l. Agyagási 2005: 204–205.

⁷ A rekonstrukció hangtani részleteit l. Agyagási 1999.

⁸ A rekonstrukció hangtani részleteit l. Agyagási 1994b.

⁹ A volgai bulgár recipiens alak azt mutatja, hogy a donor nyelvjárásban a jaty fonéma /ě/ fonetikai realizációja nem lehetett más, mint az [ie] diftongus, ugyanis a volgai bulgár hangkészletben volt ilyen hangminőség, A részleteket l. Agyagási 2008.

¹⁰ A volgai bulgár szó hangrendje ebben az esetben azért váltott mélyre, mert a szóban keleti szláv χ fordult elő. Minthogy ez a hang a volgai bulgárban a hátul képzett q fejleménye volt, és a környezetében csak hátul képzett magánhangzók jelenhettek meg ebben a korban, a jövevényszavakban is a χ veláris hangrendje határozta meg a magánhangzók veláris fonetikai realizációját.

¹¹ A szó Volga-vidéki képviseléről bővebben l. Agyagási 2005: 151–152.

volgai bulgár egyik nyelvjárása még a közpermi kor idején (10. századdal bezárólag) átadta az ősspermi (PP) szókészletbe:

Kszl. **goba* → VB **gümbä* → PP **gombi* > (zürj. *gob*, votj. *gubi*)¹²

A keleti szláv szavak közvetítésének általános gyakorlata azonban a tatárjárást közvetlenül követő időszakban erősödött fel, amikor is a Volga-vidék nyelvi és etnikai térképe teljesen átrajzolódott. A tatárok elől való menekülés eredményeképp ekkor került közvetlen szomszédságba a bomló kései ősmari és a volgai bulgár több nyelvjárása (a mari etnogenezisről l. Agyagási 1999).

A mari nyelvjárásokból kimutatható legkorábbi, gutturálisokat tartalmazó keleti szláv jövevényszavak mind magukon viselik a volgai bulgár közvetítés nyomát (nevezetesen a magánhangzók hangrendi váltását gutturálisok környezetében),¹³ és megvan az a sajátosságuk, hogy a recipiens formájukat a mai nyelvjárási adatok alapján nem lehetséges egységes ősmari alakként¹⁴ rekonstruálni. Vagy azért, mert a szónak csak a keleti vagy a csak a nyugati dialektusban van meg a képvisellete, vagy ha mindkét nagy nyelvjárási blokkban kimutatható a szó, akkor hangtanilag csak kétféle, párhuzamosan létező keleti ősmari és nyugati ősmari variánsok jeleníthetők meg. Mindez arra mutat, hogy a közvetített keleti szláv kölcsönzések idején az ősmari nyelvi egység földrajzilag már nem létezett, miközben az ősmari strukturális normák még működtek:

Kszl. * <i>køžela</i>	→ VB * <i>künjele</i>	→ ős-keleti mari. * <i>künžōla</i> ¹⁵
Kszl. * <i>køniga</i>	→ VB * <i>kñākā</i>	→ ős-keleti mari * <i>kñāya</i>
Kszl. * <i>degʷtʷ</i>	→ VB * <i>tekūt</i>	→ ős-keleti mari * <i>teγōt</i>
		→ ős-nyugati mari * <i>tiγōt</i>

De nem csak az ősmari nyelvi és földrajzi egység nem létezett, hanem a közvetítő domináns volgai bulgár nyelvjárások státusza is megváltozott. A volgai bulgár–mari nyelvi kapcsolatok éppen annak az új történelmi helyzetnek köszönhetően jöttek létre, hogy a tatárjárás következményeként a volgai bulgárok politikai dominanciája megszűnt, nyelvi dominanciája pedig hanyatló fázisba került. A volgai bulgár nyelvjárások helyi szinten közvetítették szókészletük lexikális elemeit új szomszédaik nyelvébe, a már földrajzilag elkülönült ős-keleti mari és ős-nyugati mari nyelvjárási blokk helyi változataiba.¹⁶ Ezt a megállapí-

¹² L. Róna-Tas 1988: 761.

¹³ A közvetítés tényére először Bereczki Gábor hívta fel a figyelmet, vö. Bereczki 1968.

¹⁴ Az ősmari egység a tatárjárásig maradhatott fenn, l. Bereczki 1994: 4–19.

¹⁵ A rekonstrukció hangtani részleteit l. Agyagási 1994a.

¹⁶ A volgai bulgár nyelvi dominancia jellegének változását az is mutatja, hogy nemcsak volgai bulgár → mari hanem mari → volgai bulgár irányú lexikális kölcsönzések is történtek (vö. Agyagási 2000), továbbá a non-lexikális jellegű kódolás is kétirányú folyamatként realizálódott, vö. Bereczki 1983, Agyagási 1998, 2002.

tást az óoroszon kívül alátámasztják a mari nyelvjárásoknak azok a középmon-gol jövevényszavai is, amelyek volgai bulgár közvetítéssel kerültek a mariba (vö. Róna-Tas 1982). A mari és a csuvas nyelv középmon-gol jövevényszavai ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a tatárjárást követően a volgai bulgár–mari érintkezések korai fáziséval párhuzamosan a tatár nyelvi hatás is erősödni kezd,¹⁷ hiszen a középmon-gol jövevényszavak másik része tatár közvetítéssel került a mari (és csuvas) nyelvjárásokba. Az átmeneti helyzetből következő lexi-kális közvetítés esetét mutatja az óorosz *čarka* 'talpas pohár, serleg' szó elterje-dése a mari nyelvjárásokban.

A szó az ünnepi asztal mives, kézműipari tárgyat nevezi meg az óoroszban. Ez a tárgy a középkori kultúrákban mindig a házigazda tehetőségét jelenítette meg, ezért volt nemritkán különleges kereskedelmi termék.¹⁸ Amint az alábbiak-ban ezt a nyelvi adatok alátámasztják, a Volga-vidéken a szó óorosz eredetű, és volgai török közvetítéssel került a mari nyelvjárásokba.

Orosz adatok: Or. irod.: *чарка* 'небольшой сосуд для питья вина' (Ожегов 1973); Or. nyj.: (hely nélkül) *чарка* 'stopka, кубок, стакан, рюмка, из чего пьют водку, вино' (Dal' 4: 582); Or. tört.: *чарда* 'чаша, чарка' (Нап. на чар. д. 1156 г., Sreznevskij III, 1471). A szó az összl. eredetű *čara főnév (Trubačev 4: 21) -čka képzős óorosz kori származéka (vö. Varbot 1969: 80-81). A szó történetéről l. még Vasmer 4: 316.

Volgai török adatok: Csu. irod.: *čerкке* 'рюмка, стопка' (Skvorcov 1982); Csu. nyj.: virjal (Ядр.), anatri (Сред. Юм.) *čerke* 'чарка, рюмка' (Ašmarin 15: 176); virjal (В. Олг.), anatri (Изамб.) *čerкке* 'чарка, рюмка' (Ašmarin 15: 176); *čerké* 'чарка' (Ahlqvist 1856/2008: 62). Tat.irod.: *čärkä* 'чарка, рюмка' (TRSl.); Tat. nyj.: központi (каз-ар-мам.; минз.), miser (мал.) *čärkä* 'маленькая деревянная чаша'; központi (нгб.-крш.) 'рюмка с ножкой' (TTDS 1969: 502).

Mari adatok: Mari irod.: *чарка* 'рюмка'; Mari nyj.: B M *tšerke* 'Branntwein-glas' (Beke 9: 3037); Ob₂ *tšerke* (Azikowo) *tšerke*, Ok (auch MalK) Ms *tšerke* 'Schnapsglas, Becher' (Moisio – Saarinen 2008: 91); UJ C Č *tšarka*, UP *tšarkâ*, CČ JT *tsarka*, V K *tsärkä* 'Branntweinglas' (Beke 9: 3037); Okr, Mm₂ *tšarka*, Mm₁ *tšarka*, MMu *tsarkà*, NW W *tsärkä* 'id.' (Moisio – Saarinen 2008: 91).

¹⁷ A tatárjárást követően a Volga-vidéken az Arany Horda politikai korszaka következett. Az e korszakra rekonstruált nyelvi kapcsolatok tanulságai azt mutatják, hogy ez a korszak a nyelvi area története szempontjából átmeneti kornak tekinthető, amikor a volgai bulgár dominanciája hanyatlik, a kazányi tatár nyelvi dominancia pedig kiépü-lőben van, vö. Agyagási 2012: 26–30.

¹⁸ A nyugati ótörök nyelvterületnek az ősmagyarokkal érintkező részén ugyanezt a tár-gyat *širlig* alakban használták, (vö. magyar *serleg*), mely a kínai *tsir* 'máz, bevonat' szó nyugati ótörök -lXg képzős származéka (vö. Róna-Tas – Berta 2011: 721–723).

Az orosz szó átvétele a mari irodalmi nyelvben és nyelvjárásaiban többféleképpen magyarázható. A mari irodalmi nyelvi adat nagy valószínűséggel az orosz irodalmi nyelvi alak kései, közvetlen átvétele.

A mari nyelvjárási adatok egy részében (UJ C Č *tšarka*, UP *tšarkô*, CČ JT *tsarka*, Mm₂ *tšarka*, Mm₁ *tʹvarka*, MMu *tsarkà*) a szó hangrendje megegyezik az orosz szó hangrendjével. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezekben a nyelvjárásokban az orosz szó közvetlen átvételét kell látnunk. Ugyanis az idézett nyelvjárási csoportok földrajzilag olyan helyen helyezkednek el, amelyek történetileg korábban kerültek közvetlen érintkezésbe a kazáni tatár központi nyelvjárásának helyi változataival, mint az oroszsal. A mari alakok lehetnek korai közép-kipcsak kori átvételek a kazáni tatárból, a tárgyalt szó a kazáni tatárban (mind a központi, mind a miser nyelvjárásban) pedig korai közép-kipcsak kori közvetlen átvétel a volgai bulgárból, l. alább. A tatár alakok szintén mutatják az orosz szó hátul képzett magánhangzójának megváltozását (*ä*-re *k* környezetében). A nyílt *ä* hangot azonban a keleti mari nyelvjárások a mari–tatár, mari–csuvas nyelvi kapcsolatok kezdetén *a*-val helyettesítették, mert nem volt meg a hangrendszerükben ez a fonetikai minőség¹⁹ (a kései ősmari első szótagi magánhangzó-állomány rekonstrukcióját l. Bereczki 1994: 115).²⁰

A mari nyelvjárási adatok harmadik csoportja az orosz szó veláris vokálisai-val szemben mindkét szótagban *e* magánhangzót tartalmaz. A kérdés az, hogy hol, mikor és miért jött létre ez a harmadik változat.

Történetileg a *čarka* 'kehely, serleg' szót legkorábban a volgai bulgár nyelvjárások kölcsönözhatték az óoroszról. Az óorosz szó hangtani felépítése nem ad támpontot a kölcsönzés idejének pontosabb behatárolására. Az óorosz szókezdő *č* a klasszikus ósszláv kortól kezdve palatális affrikáta volt, aminek az óorosz–volgai bulgár nyelvi kapcsolatok kezdetétől – 9. sz. második fele – a központi

¹⁹ A mari nyelvjárásokban a török jövevényszavak *ä* hangjának *a*-val való helyettesítését többek között jól példázzák egy végső fokon arab eredetű, első szótagi *ä*-t tartalmazó kazáni tatár jövevényszó keleti mari helyi képviselői: ar. *ḥālī* 'jetzig; gegenwärtig, bestehend' (Schermer 1977: 56) → korai középtatár **hāli* (> tat. *älē* 'id.', vö. TRSl p. 729) → keleti mari (Okr Ok Ms Mm_{1,2} Mup, Mm₃ Mmu) *ala* 'vielleicht, wohl, doch, möglich', vö. Moisio – Saarinen 2008: 7. Ugyanezt a szót a keleti mari más helyi változatai a középkipcsak kor későbbi fázisában vették át, amikor az erős tatár hatás eredményeképp már megjelent az *ä* a keleti mari dialektusban: Ob *älä* 'id.' (Moisio – Saarinen uo.), B M JO *älä* 'talán, vajon, vagy' (Beke 1997: 39).

²⁰ Megjegyzendő, hogy újabban Aikio rekonstruálta a proto-mari első szótagi magánhangzórendszert (Aikio 2014). Az ő rekonstrukciójában jelen van első szótagban a proto-mari *ä* fonéma, melynek azonban a keleti nyelvjárási blokk helyi változataiban (B, Ka, Kr, M, MU S) *a* a mai képviselője (p. 143), tehát Aikio *e* nyelvjárási térségben *ä* > *a* változást tételez fel.

volgai bulgár nyelvjárásban (a sírfeliratok nyelvében) fonetikailag ugyanolyan palatális affrikáta felelt meg (l. részletesebben Róna-Tas – Berta 2011: 1088–1094, 1149–1150). Az óorosz szó összes többi hangjának is megvolt a pontos volgai bulgár megfelelése, viszont nem estek egybe a két nyelvben a strukturális szabályok. Amint azt már láttuk, az óorosz *k* környezetében veláris szótagharmonia volt érvényben, míg a volgai bulgárban elől képzett magánhangzós tőharmonia. Éppen ezért az óorosz szó volgai bulgár kópiájában az *a* fonémát strukturális okokból elől képzett magánhangzó-fonéma, az /ä/ kellett hogy felváltsa. A volgai bulgárban azonban az /ä/ fonémának kétféle allofónja volt, a nyílt [ä] és a zárt [e]. Ezek a korai volgai bulgár nyelvjárásokban váltakoztak, amit a korai orosz jövevényszavak volgai bulgár megfelelései pontosan megörökítettek.²¹

Kszl. *kqžela → VB *künjele

Kszl. *goba → VB *gümbä

Kszl. *kbniga → VB *kñäkä

Kszl. *krupa → VB *kürpe

Ennek figyelembe vételével az óorosz *čarka* szó volgai bulgár adaptációja kétféleképp történhetett:

Óor. [čarka] → VB čärkä ~ čerke

A központi volgai bulgár nyelvjárás hordozói a 13. század közepéig zavartalanul tudtak kereskedni az óorosz kereskedőkkel, ez alatt az idő alatt kellett megtörténnie a szó volgai bulgárba való beilleszkedésének. A tatárjárás után azonban a virágzó kereskedelmi kapcsolatok megszakadtak, a központi volgai bulgár dialektust beszélő elit behódolt a mongoloknak és az őket kísérő kipcakoknak. A 'kehely, serleg' jelentésű szó egyik alakváltozata tovább vándorolt a középkipcak-kori kazáni tatárba:

Óor. [čarka] → VB čärkä → kazáni tat. čärkä

A másik volgai bulgár alakváltozat (*čerke*) szerkezetileg és hangtanilag a mari B M *tšerke* és Ob₂ *tšerke* (Azikowo) *tšerke*, Ok (MalK) Ms *tšerke*, valamint a csuvas *čerkke* és *čerke* alakokkal képez egy csoportot. Azonban túl egyszerű lenne azt gondolni, hogy a volgai bulgár nyelvjárási változatok közül a nyílt *ä*-t tartalmazó variáns a központi volgai bulgár nyelvterületen volt elterjedve, a zárt *e*-t tartalmazó pedig abban a nyelvjárásban, amely a csuvas alapjául szolgált, és így ez utóbbi csoportban a csuvas volgai bulgár nyelvjárási elődje lett volna a domináns donor. Egy ilyen feltevést az a tény cáfolja, hogy a csuvas elődjében a kései középcsuvas korban első szótagban rendszerszerűen lejáró-

²¹ Az alábbi kölcsönzések hangtani részleteire vonatkozó irodalmat l. előbb.

dott az $e > i$ változás. Ez a változás már a csuvas nyelv közép-mongol jövevény-szavaiban is végbement:

Középmong. *delbege* 'bridle, reins' → közép-csuvas. *tilxepe* 'ua.' (Róna-Tas 1982: 89)

Középmong. *dem* 'help, assistance' → közép-csuvas. *tim* 'wish, etc.' (Róna-Tas 1982: 91)

Középmong. *elbeg* 'abundance, remains' → közép-csuvas. *ilpek* 'abundance' (Róna-Tas 1982: 91–92)

De az $e > i$ változás lezajlott valamennyi olyan első szótagi donornyelvi e -t tartalmazó jövevényt is, mely a 13. és 15. század között került a csuvas elődjébe:

Óor. *degътъ* → közép-csuvas. **tekiüt > A tikēt*

Votj. *ńemri* 'Kartoffelsuppe' → közép-csuvas. **nemir > niměr, miměr* 'зава-ри-ха' (Róna-Tas 1982: 167)

Közép-tatár **deñiz* 'more' → közép-csuvas. *tenis > tinēs* 'more' (Róna-Tas – Berta 2011: 894)

Az adatok azt mutatják, hogy a csuvas elődjében a gutturálisok harmóniájának érvényesülése és az $e > i$ változás megközelítőleg egyidejűleg volt működésben. Ha a csuvas elődje az orosz *čarka* szót a 16. században vagy utána vette volna át (a kései közép-csuvas korban), akkor a csuvas oldalon törlődött volna benne a gutturálissal való harmonizálás követelménye és hátul képzett magánhangzó jelent volna meg benne, hasonlóan az orosz eredetihez. Ilyen példák nagy számban ismertek, vö. Agyagási 2005. Ezért kijelenthető, hogy a csuvas *čerke* és *čerкке* alakváltozatok az elől képzett magánhangzók és a gutturális alkotta harmóniára való tekintettel volgai bulgár archaizmusnak minősülnek, de ezek nem a csuvas elődjéül szolgáló volgai bulgár nyelvjárásban létrejött szabályos alakok, hanem egy másik kiháló félben lévő, korábban domináns nyelvjárásból kerülhettek a csuvasba, onnan pedig a nyugati mari nyelvjárás hegyi alnyelvjárásába.

Összegezve az elmondottakat, az óorosz *čarka* szó kettős volgai bulgár közvetítéssel jutott el két különböző útvonalon a mari két nagy nyelvjárási blokkjába:

KSzl. [<i>čarka</i>]	→	VB	<i>čärkä</i>	~	<i>čerke</i>
			↓		↓
		Közép-tatár	<i>čärkä</i>	közép-csuvas	<i>čerke</i>
			↓		↓
		Keleti mari	<i>čarka</i>	nyugati (hegyi)	<i>čerke</i>

A keleti mari irányába haladó nyelvi közvetítés a hatalmi és nyelvi dominanciát egymás között váltó nyelvek közreműködésével zajlott, míg a másik esetben egy korábbi domináns nyelv szubsztrátum-effektusát kell feltételeznünk.

Irodalom

- Agyagási, Klára (1992), An Old Russian Loan-word in the Volga Turkic Languages. In: Bethlenfalvy, Géza – Birtalan, Ágnes – Sárközi, Alice – Vinkovics, Judit. (eds), Altaic Religious Beliefs and Practices Proceedings of the 33rd Meeting of PIAC. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1992. 1–13.
- Agyagási, Klára (1994a), Überlegungen zur Differenzierung der tscheremissischen Mundarten anhand von **kəʒel'a* 'Hanfhocke'. Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge 13: 56–67.
- Agyagási, Klára (1994b), Weitere Beiträge zur Aufdeckung eines internationalen Wanderwortes (Das Wort 'Buch' im Wolgagebiet). In: Baldauf, Ingeborg – Friederich, Michael (Hrsg.), Islamkundliche Untersuchungen. Band 185. Franz Steiner Verlag, Berlin. 29–36.
- Agyagási, Klára (1998), On the Characteristics of the Cheremiss linguistic Interferences on Chuvash. In: Johanson, Lars (ed.), The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics. Mainz. Turkologica 32, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 667–682.
- Agyagási, Klára [Адягаши, К.] (1999), К вопросу об этногенезе марийцев. Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae 52: 293–307.
- Agyagási, Klára (2000), Az átadó nyelvjárások kérdése a csuvas nyelv mari eredetű jövevényszó-állományában. Nyelvtudományi Közlemények 97: 155–182.
- Agyagási, Klára [Адягаши, К.] (2002), К вопросу о появлении сверхкратких лабиальных гласных в марийских диалектах. In: Йорма Луутонен (ред.), Материалы международного симпозиума «Языковые контакты Поволжья». Турку. 70–86.
- Agyagási, Klára [Адягаши, К.] (2005), Ранние русские заимствования тюркских языков Волго-Камского ареала. Часть I. Этимологический справочник. Studies in Linguistics of the Volga-Region Vol. II. Debrecen University Press, Debrecen.
- Agyagási, Klára (2007), Mittelbulgarische Dialekte – mittelbulgarischer Sprachzustand. In: Boeschoten, Hendryk – Stein, Heidi (Hrsg.), Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt. Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz Universität Mainz, 4.–7. Oktober 2002. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. Turkologica 69: 24–36.
- Agyagási, Klára (2008), Языки Волго-Камского языкового ареала как источник исследования русской исторической диалектологии. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 53: 267–274.
- Agyagási, Klára (2012), Language Contact in the Volga-Kama Area. In: Kincses-Nagy, Éva – Biacsi, Monika (eds), The Szeged Meeting. Proceedings of the Fifteenth International Conference on Turkish Linguistics held on August 20–22 2010 in Szeged. Studia Uralo-Altaica 49. Department of Altaic Studies, Szeged. 21–37.
- Ahlqvist, August (1856/2008), Tschuwaschiska. Tschuwaschischer Nachlass von August Ahlqvist. Band I. Hrsg. von Klára Agyagási und Eberhard Winkler. Studies in Linguistics of the Volga Region Vol. IV. Debrecen University Press, Debrecen.
- Aikio, Ante (2014), On the reconstruction of Proto-Mari vocalism. Journal of Language Relationship 11: 125–157.

- Ašmarin, N. I. [Ашмарин, Н. И.] (1928–1950), Словарь чувашского языка. Казань – Чебоксары.
- Beke Ödön (1997), Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch) I. Herausgegeben von János Pusztay. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Bereczki, Gábor (1968), Wichtigere lautgeschichtliche Lehren der russischen Lehnwörter im Tscheremissischen. CUFU-2/VIII: 70–78.
- Bereczki Gábor (1983), A Volga–Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- Bereczki, Gábor (1984), Die Beziehungen zwischen den finnougriischen und türkischen Sprachen im Wolga–Kama-Gebiet. Nyelvtudományi Közlemények 86: 307–314.
- Bereczki, Gábor (1993), The Character and the Scale of Turkic Influence on the Structure of Finno-Ugric Languages. In: Brogyanyi, Bela – Lipp, Rainer (eds), Comparative-Historical Linguistics. Indo-European and Finno-Ugric Papers in Honour of Oswald Szemerényi III. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Bereczki, Gábor (1994), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. Studia Uralo-Altaica 35. JATE, Szeged.
- Bereczki, Gábor (2005), Взаимосвязи языков Волго-Камского ареала. CUFU-10/1: 1–49.
- Bereczki, Gábor (2007), Der Sprachbund des Wolga-Kama Gebiets. Incontri Linguistici 30: 11–28.
- Campbell, Lyle (1998), Historical Linguistics. An Introduction. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Daľ, Vladimir [Даль, Владимир] (1882/1982), Толковый словарь живого великорусского языка I–IV. Санкт-Петербург – Москва.
- Helinski, Eugene (2003), Areal groupings (Sprachbünde) within and across the borders of the Uralic language family: A survey. Nyelvtudományi Közlemények 100: 156–168.
- Jakobson, Roman (1931/1971), К характеристике евразийского языкового союза. Selected writings I. Phonological studies. Second, expanded edition. Mouton, The Hague – Paris. 144–202.
- Johanson, Lars (2002), Structural factors in Turkic Language Contacts. Curzon, Richmond UK.
- Johanson, Lars (2013), Turkic Language Contact. In: Hickey, Raymond (ed.), The Handbook of Language Contact. Wiley – Blackwell. 652–672.
- Mahmutova, L. T. (szerk.) [Махмутова, Л. Т. (ред.)], (1969), Дialectологический словарь татарского языка. Татарское книжное издательство, Казань. = TTDS.
- Moisio, Arto – Saarinen, Sirkka (2008), Tscheremissisches Wörterbuch. Aufgezeichnet von Volmari Porkka, Arvid Genetz, Yrjö Wichmann, Martti Räsänen, T. E. Uotila und Erkki Itkonen. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Muysken, Peter (2000), From linguistic Areas to Areal Linguistics. A research proposal. In: Gilbers, Dicky – Nerbonne, John – Schaecken, Jos (eds), Language in Contact. Studies in Slavic and General Linguistics 28: 263–275. GA Rodopi, Amsterdam – Atlanta.

- Osmanov, M. M. (szerk.) [Османов, Р. Р. (ред.)] (1966), Татарско–русский словарь. Казанский институт языка, литературы и истории. Издательство Советская энциклопедия. Академия Наук СССР, Москва. = TRSI.
- Róna-Tas, András (1982), Loan-words of Ultimate Middle Mongolian Origin in Chuvash. In: *Studia Uralo-Altaica* 17: 66–134.
- Róna-Tas, András (1988), Turkic Influence on the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages*. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 742–780.
- Róna-Tas, András (1998), Western Old Turkic. In: Johanson, Lars (ed.), *The Mainz Meeting. Proceedings of The Seventh International Conference on Turkish Linguistics. August 3–6, 1994*. *Turcologica* 32. Harrassowitz, Wiesbaden. 619–626.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. I–II. *Turcologica*. Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Scherner, Bernd (1977), Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1972), О некоторых отличительных признаках волгокамского союза. In: T. M. Garipov – N. V. Čeremisina (szerk.) [Т. М. Гарипов – Н. В. Черемисина (ред.)], *Языковые контакты в Башкирии. Тематический сборник*. Уфа. 8–17.
- Skvorcov, M. I. [Скворцов М. И.] (1982), *Словарь чувашского языка*. Русский язык, Москва.
- Sreznevskij, I. I. [Срезневский, И. И.] (1989), *Словарь древнерусского языка*. (Репринт.) Книга, Москва.
- Thomason, Sarah Gray – Kaufman, Terrence (1988), *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford.
- TRSI = Osmanov 1966.
- Trubačëv, N. I. [Трубачёв, Н. И.] (1974–), *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Наука, Москва.
- TTDS = Mahmutova 1969.
- Varbot, Ž. Ž. [Варбот, Ж. Ж.] (1969), *Древнерусское именное словообразование*. Наука, Москва.
- Vasmer, Max [Фасмер, М.] (1986/87), *Этимологический словарь русского языка*. В 4-х томах. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачёва. Изд. 2-е, стереотипное. Прогресс, Москва.
- Weinreich, Uriel (1953), *Languages in Contact. Findings and Problems*. New York.

NÉMETH MICHAŁ

Adalék a csángók kun eredetelméletének kritikájához^{*}

In the present paper an early article of Munkácsi Bernát (1902) is revisited in which he argued in favour of treating the south-western Karaim dealveolarisation process as a proof of an alleged alternation of alveolar and dental affricates and fricatives in the language of the Codex Cumanicus. As a next step, Munkácsi (1902) argued that this particular feature is reflected in the language of Csángós (in some varieties of which *š*, *ž* is replaced with *s*, *z*, respectively), which served, in turn, as an argument in favour of their alleged Cuman origin. And even though Munkácsi's orthographic arguments concerning such a change in the Codex Cumanicus were convincingly rejected by Melich (1903), Grønbech (1942), and Räsänen (1949), it has been never proved that the Karaim dealveolarisation is not an inherited feature. In this article, therefore, the latest philological researches of Halych Karaim manuscripts from the 18th and the 19th century are presented from which it clearly transpires that at least the *š* > *s* process took place in Karaim in the last decades of the 18th century, so it has nothing in common either with the language of Codex Cumanicus or with the Hungarian dialect of Csángós.

Keywords: dealveolarisation in Csángó, dealveolarisation in Western Karaim, the language of Codex Cumanicus, historical phonology

1. Holott a csángó népcsoport eredetének kérdése körül létrejött néhány évtizednyi vita ma már csitulni látszik, és Benkő Loránd 1989-ben és 1990-ben kiadott munkája meggyőzően bizonyítja, az újabb kutatások pedig alátámasztják a csángók eredetileg mezőszéki magyar telepes voltát (l. pl. Juhász 2004), a napjainkban egyre erősödő, a magyar eredetkutatás vívmányaiban kételkedő „ismeretterjesztő” hozzáállás arra késztet, hogy megosszam a magyar olvasóval egy megfigyelésem, mely ellenérvként szolgál Munkácsi Bernát 1902-ben megfogalmazott, a csángók kipszak eredetét támogató bizonyítéka ellen.

Az érvelést azzal kell kezdenem, hogy Munkácsi Bernát széleskörű nyelvészeti kutatásaiban néhány cikk erejéig foglalkozott az addig gyakorlatilag feltérképezetlen nyugati karaim nyelvvel is, melynek két dialektusa közül a déliben a lengyel ún. mazuráláshoz hasonló folyamat ment végbe, ti. az alveoláris *š*, *č*, *ž*,

^{*} A publikáció elkészítését a lengyel Nemzeti Tudomány-Központ (Narodowe Centrum Nauki) DEC-2011/03/D/HS2/00618 számú pályázata támogatta.

és \check{z} (= *s*, *cs*, *zs*, *dzs*) mássalhangzók ejtése eltolódott a dentális *s*, *c*, *z* és \check{z} (= *sz*, *c*, *z*, *dz*) felé.¹

Tanulmányában Munkácsi hasonló folyamat létezését szerette volna bizonyítani az ismert és hosszú évtizedek kutatását képező kipszak szövegemlék, az ún. Codex Cumanicus nyelvében (a 13–14. századból, l. Drüll 1980: 11–16). E célból a nyelvemlék helyesírása alapján leszűrt *sz*-ező kipszak nyelvjárás létezésére utaló következtetéseit (l. Munkácsi 1902: 249–250) a délnyugat karaim nyelvjárás fent említett jellegzetességével bizonyította – mégpedig ez utóbbit a Codex Cumanicus idejében már létező nyelvjárás kettősége bizonyítékként hozta fel. Véleménye szerint ugyanis a délnyugat karaim „sziszegés” öröklött kipszak vonás és az \check{s} , \check{c} , \check{z} , \check{z} > *s*, *c*, *z*, \check{z} folyamat még a Krím félszigetről való elvándorlás előtt lezajlott e nyelvben (l. Munkácsi 1902: 250–252).

Munkácsi érvelésének további pontja azt hivatott bemutatni, hogy a csángó nyelvjárás hasonló jellegzetessége, az ún. *sz*-ezés (l. pl. Kiss 2003: 310), a csángóba épült kipszak elem nyelvi hagyatéka (Munkácsi 1902: 248) s ezen érveléssel támogatta Munkácsi Gustav Weigand úgyszintén 1902-ben közzétett ötletét, miszerint az ún. román *sz*-dialektusokban az \check{s} > *s* és \check{z} > *z* változás a román miliőbe vegyült csángók hangejtési szokásainak hatására történt (az említett román dialektusok leírását l. Weigand 1900: 49–51), l. Munkácsi (1902: 246).

Munkácsi cikke nem maradt visszhang nélkül, azonban erős negatív kritikával kellett szembenéznie. S bár néhány évvel később a lengyel orientalisztika kiemelkedő, de egyben külön alakja Jan Grzegorzewski (1914–1915: 85–91)

¹ A kipszak-török ághoz tartozó nyugati karaim nyelvről röviden annyit jegyezzünk meg, hogy két fő dialektusból áll. Az ún. északnyugati, más nevén troki nyelvjárást a mai Litvánia területén lévő városokban (elsősorban Trokiban és Vilniusban) beszélik. Az ún. délnyugati, vagy más nevén luck-halicsi karaimok a mai Ukrajna nyugati határaihoz közeli városokat (elsősorban Luck és Halics) és az azokat körülvevő kisebb településeket (falvakat és tanyákat) lakták; a lucki karaim közösség a második világháború utolsó éveiben megszűnt létezni, a halicsi karaimok a XXI. századot megelőző néhány lakosa közül pedig ma már csak egy fő él. A nyugati karaim mellett létező keleti vagy más nevén krími karaim, a délnyugati karaimhoz hasonlóan ma már kihaltak mondható. A karaim nyelv nyugati és keleti nyelvváltozata között az évszázadok folyamán számottevő különbségek jöttek létre, elsősorban azért, mert a Krím félszigeten lakók nyelvére kifejezetten erős oszmán török és krími tatár hatás nehezedett, míg nyugaton erős szláv és litván hatás alatt fejlődött az ott élők nyelve. A karaimok őshazája minden valószínűség szerint a Krím félsziget lehetett, kivándorlásuk pillanata azonban a mai napig vita tárgya. A történészek levéltári adatokra alapozott legújabb kutatásai szerint a XVI. század elején már minden bizonnyal létezett a lucki és a halicsi karaim közösség (Gašiorowski 2008: 146–148, 188). A troki karaimok valószínűleg valamivel korábban érkeztek a balti régióba, Vitold litván nagyfejedelem uralkodása idején (l. Gašiorowski 2008: 169–173). A karaim nyelvről bővebben l. pl. Pritsak (1959), Berta (1998).

csatlakozott Munkácsi nézetéhez, a nemzetközi és hazai turkológia és hungarológia néhány kiemelkedő tudósa nem hagyott kétséget afelől, hogy a Codex Cumanicusból nem mutatható ki ilyen jelenség a nyelvemlék helyesírása alapján. Nem értettek egyet Munkácsi és Grzegorzewski érvelésével többek között Melich János (1903: 52–53), Kaare Grønbech (1942: 8) valamint Martti Räsänen (1949: 173), nézeteiket pedig a későbbi időkben figyelmen kívül hagyta több, a Codex Cumanicus nyelvét kutató nyelvész, mint például Annemarie von Gabain (1959), Ahmet Caferoğlu (1964), Bodrogligeti András (1971), Ligeti Lajos (1981) vagy Vladimir Drimba (2000),² hogy csak a fontosabb tanulmányokat és monográfiákat említsem.³

Hogy a Codex Cumanicusban fellépő ortográfiai következetlenségek és egyes sajátosságok nem egy akkoriban már létező *sz-ező* dialektusra utalnak, hanem az említett nyelvemléket összeállító olasz és német hittérítők Európából hozott helyesírási szokásait tükrözi, azt már világosan kimutatta Grønbech (1942: 8), aki ugyan monográfiájában csak Grzegorzewski véleményét idézi, de érvei egyben Munkácsi ellen is szólnak. Ehhez ma már nem fér kétség. Azonban a kérdést hogy a karaim nyelvben fellépő jelenség mennyire lehet bizonyítéka annak, hogy az említett XIII., XIV. századi kipszakban létezett egy *sz-ező* dialektus, azt eddig nyelvi anyag hiányában nem válaszolhatta meg senki. Grønbech (1942: 8) csak annyit írhatott a maga idejében, hogy „der Übergang von *č, ģ* und *š* zu *c, dz* und *s* im heutigen Luckerkaraimischen, der auch als Stütze für die komanische Zetacismushypothese ins Feld geführt wurde, beweist nichts, da diese Entwicklung offenbar ganz späten Datums ist; im Trokikaraimischen und Karatschaischen ist sie unbekannt”, de sem filológiai bizonyítékot sem időrendi fogódzópontot nem hozhatott fel, azon érve pedig, hogy a troki karaimban és a karacsájban ilyen jelenség nincs semmiképpen sem bizonyítja azt, hogy a lucki és halicsi karaimban az ilyen jelenség új keletű.

El kell azonban mondani, hogy 1902-ben Munkácsi nem rendelkezhetett tanulmányokkal vagy forrásokkal, melyek segíthették volna munkáját. Akkoriban csak Karl Foy 1898-as, egyébként hibás nyelvi adatokkal teli cikkére valamint Wilhelm Radloff néhány munkájára támaszkodhatott, mégpedig: az 1888-ban

² Ez utóbbi műben találjuk az ismert legkimerítőbb, s túlnyomórészt ma is aktuális bibliográfiát a Codex Cumanicus nyelvét érintő kutatások tekintetében, l. Drimba (2000: 11–22).

³ A történészek kritikájával jelen rövidre fogott cikkemben nem szeretnék foglalkozni. Talán csak annyit érdemes megjegyezni, hogy Munkácsi ötlete még a csángó nyelvjárás sziszegő mássalhangzóit egyéb (nem kun) török befolyással magyarázni igyekezők körében is elfogadhatatlan volt, l. pl. Karácsonyi (1901: 559). Karácsonyi cikke kiadásának dátuma alapján elmondhatjuk, hogy Munkácsi már korábban előadhatta ez irányú nézeteit.

közzétett, a troki és lucki karaimokhoz tett utazásáról szóló úti beszámolójára, az 1896-ban kiadott krimi karaim szöveggyűjteményére valamint a széles körben ismert négykötetes és számos török nyelv szóanyagát átölelő szótárának első két kötetére. De ami még ennél is fontosabb, természetes módon nem állhattak rendelkezésére azok a kéziratok és ősnymtatványok, melyek az utolsó néhány évben láttak napvilágot. A később általa feldolgozott karaim nyelven írt három himnusz, melyekre Fényes Mór (1866–1949) budapesti rabbi és teológia-professzor gyűjteményében talált Munkácsi (1909) nem tartalmazott elegendő adatot, hogy korábbi nézeteit felülvizsgálhassa.

2. Ez elmúlt három évben, a lengyelországi magánkézben lévő karaim kéziratok és nyomtatványok katalógusát készítve, lehetőségem nyílt arra, hogy több, eddig nem ismert kézirat alapján feltérképezzem a délnyugat karaim $\dot{s} > s$ változást.⁴ A kéziratok elemzése során nemcsak a történeti-összehasonlító nyelvtudomány módszereivel valószínűsített, hanem filológiaiilag bizonyított tényré vált, hogy régibb szövegekben az \dot{s} megőrződött (ez idáig nem álltak rendelkezésünkre olyan közzétett dél-nyugat karaim szövegek, melyekben ezen archaikus vonást láthattunk volna), míg újabb szövegekben már s állt a helyén. Azonban a változás idejének érdemleges részletességgel való megállapításához olyan szövegek lettek volna a legalkalmasabbak, amelyekből ki lehet mutatni az eredeti \dot{s} és az innovatív s váltakozását. Szerencsénkre, ilyen szövegek is a rendelkezésünk állnak már s biztosan elmondhatjuk, hogy a szóban forgó váltakozást folyamatában láthatjuk a 18. század utolsó három évtizedében íródott kéziratokban (l. Németh 2014).

Az $\dot{s} > s$ változás időrendjének könnyen áttekinthető szemléltetése céljából, jelen cikkemben egy héber himnusz karaim fordításának nyelvi adataira hivatkozom, mely több nyelvemlékben fennmaradt, a kéziratok pedig különböző másolók tollából erednek s létrejöttük ideje több évtizedet ölel fel. A himnuszt a halicsi Semuel ben Joszef ha-Rodi (†1744) fordította. A kéziratok lényegi adatait az alábbi táblázat tartalmazza:⁵

⁴ Mivel a kéziratok kizárólag héber írásosak, a szóban forgó négy mássalhangzópár, az $\dot{s} - s$, $\dot{c} - c$, $\dot{z} - z$ és $\dot{\zeta} - \zeta$ közül csak az \dot{s} és s közötti különbséget lehetett írásban is kimutatni a *sin* (ש) és *számeh* (ס) betűk használatával. A mássalhangzórendszerbeli eltolódás idejét ezért kizárólag az $\dot{s} - s$ hangok írásmódja alapján lehet megállapítani. Természetesen kérdéses marad, hogy a \dot{c} , \dot{z} , $\dot{\zeta} > c$, z , ζ hangváltozások az \dot{s} képzési helyének eltolódásával egyidőben történtek-e, azonban ennek esélye több mint valószínű.

⁵ A másoló személyének valamint a kéziratok idejének meghatározása sokszor több hónapos, elsősorban genealógiai és paleográfiai kutatás eredménye. Itt talán annyit érdemes megjegyezni, hogy a három szóba hozható másoló halicsi karaim vallási vezetők (ún. *hazzánok*) voltak. A fordítás szerzője és a másolók személyazonosságával kapcso-

Katalógusszám	A másoló személye	A szöveg létrejöttének időpontja	Lapszám
JSul.III.63	Jesua (†1796) Mordkovics vagy Joszeif (†?) Mordkovics	1778 k. (1796 e.)	35 v ^o – 36 v ^o
JSul.III.03	ismeretlen	1805 k.	100 r ^o – 101 v ^o
JSul.III.69	Jesua-Joszeif Mordkovics (1802–1884)	1851 és 1866 között	219 v ^o – 221 v ^o

A három kézirat alapján világosan visszakövethető az $\check{s} > s$ változás ideje. Az időrendileg legrégebb kézirat, az 1778 körüli másolója következetesen megkülönböztette az eredeti \check{s} és s szembenállást, az 1805 k. íródott szövegben az eredeti \check{s} már csak néhány (három) arab és perzsa jövevényszóban maradt meg, míg a Jesua-Joszeif Mordkovics másoló tollából származó legfiatalabb szövegekben egyértelműen s szerepel a korábbi \check{s} helyén, kivétel nélkül. A tendenciát az alábbi táblázat hivatott szemléltetni.⁶

Vers száma	JSul.III.63 (1778 k.)	JSul.III.03 (1805 k.)	JSul.III.69 (1851 és 1866 között)
11	<u>jabuškany</u>	<i>jabuskanym</i>	<i>jabuskanym</i>
15	<u>ülüş</u>	<i>ilis</i>	<i>ilis</i>
19	<u>kemiştin de</u>	<i>kemistinde</i>	<i>kemistinde</i>
22	<u>jaxşy</u>	<i>jaxsy</i>	<i>jaxsy</i>
24	<u>şahat</u>	<i>sahat</i>	<i>sahat</i>
29	<u>aşyra</u>	<i>asyra</i>	<i>asyra</i>
30	<u>duşman</u>	<i>dusman</i>	<i>dusman</i>
31	<u>boluşluyumnu</u>	<i>bolusluyumnu</i>	<i>bolusluyumnu</i>
32	<u>duşmannyn</u>	<i>duşmannyn</i>	<i>dusmannyn</i>
37	<u>ošol</u>	<i>osol</i>	<i>osol</i>
39	<u>azaşkanlarymny</u>	<i>azaskanlarymny</i>	<i>azaskanlarymny</i>
40	<u>yşančymny</u>	<i>ysancymny</i>	<i>ysancymny</i>

latos alapinformációkat tartalmazza a 2014-ben kiadott cikkem, azonban az ez irányú kutatás részleteit egy külön, hosszabb terjedelmű monográfiában fogom bemutatni.

⁶ Az alábbi táblázatban a JSul.III.63 katalógusszámú kéziratra vonatkozó oszlop azon szóalakokat tartalmazza, amelyekben szerepel eredeti \check{s} . Mivel ezt a kéziratot használok kiindulópontként, az első oszlopban megadott versszámok is erre a kéziratra vonatkoznak. Azon szóalakokat, melyek megőrizték az említett fonémát, aláhúzással jelölöm. A táblázatban a karaim nyelv leírásához (nem kizárólagos jelleggel) használt turkológiai átírást használom: \check{c} = alveoláris zöngés zár-réshang (= m. *cs*), \check{s} = alveoláris, zöngétlen réshang (= m. *s*), h = glottális, zöngés réshang, χ = veláris, zöngétlen réshang (= m. *ch*), γ = uvuláris, zöngés réshang, y = veláris *i*.

Vers száma	JSul.III.63 (1778 k.)	JSul.III.03 (1805 k.)	JSul.III.69 (1851 és 1866 között)
41–42	<u>savyslajdylar</u>	savyslajdylar	savyslajdylar
43	<u>ašyra</u>	asyra	asyra
43	<u>jarlyyašymny</u>	jarlyyasymny	jarlyyasymny
47	<u>bulušluyuma</u>	bulushluyuma	bulushluyuma
48	<u>jašlarymny</u>	jaslarymny	jaslarymny
49	<u>dušmanlarymnyn</u>	duşmanlarymnyn	duşmanlarymnyn
51	<u>fašman</u>	<u>faşman</u>	faşman
53	<u>išlerimnin</u>	islerimnin	islerimnin
55	<u>šavayatyyny</u>	savayatyyny	savayatyyny
57	<u>bošatuvču</u>	bosatuvcu	bosatuvcu
59	<u>güñexlerinnin</u>	gineşlerinnin	gineşlerinnin
59	<u>azaškanlarymny</u>	azaskanlarymny	azaskanlarymny
60	<u>šaharyna</u>	<u>şaharyna</u>	saharyna
62	<u>jarlyyašymnyn</u>	jarlyyasymnyn	jarlyyasymnyn
63	<u>šavayatyynnyn</u>	savayatyynnyn	savayatyynnyn

Az *š* – *s* szembenállás a *Men zavally Israel* kezdetű karaim himnusz három kéziratban elemzett másolataiban

Az említett három kézirat példája (amit persze több más kézirat nyelvi anyaga is alátámaszt) azt mutatja, hogy a szóban forgó változás a 18. század utolsó évtizedeiben zajlott le és semmiképpen sem tekinthető öröklött kipcak vonásnak. Ez utóbbi állítás még azzal együtt is megállja a helyét, ha azt is számításba vesszük, hogy a törökségi nyelvek között is akad olyan, melyben hasonló folyamat ment végbe. Végső soron *š* > *s*, *č* > *c*, *ž* > *z* vagy *ž* > *z* változásra találunk példát a kazahban, karakalpakban, nogajban, balkárban, hakaszban és az azeri nyelvben – l. pl. Tenišev (1984: 234–235, 240, 245–248) –, de semelyikükben sem ment végbe mind a négy változás egyszerre; más szóval: semelyikükben sem ment végbe egy olyan átfogó rendszerbeli változás, melynek keretében az alveoláris zár-réshangok és réshangok dentalizálódtak volna. A halicsi karaimban tehát a szóban forgó folyamat a fent említett török nyelvektől függetlenül ment végbe, jóval a karaimok krimi nyelvközösségének felbomlása valamint a más török népekkel fennálló állandó kapcsolatuk megszűnte után. Következésképpen pedig értelmét veszti Munkácsi további érvelése a csángók kipcak nyelvet beszélő néppel való keveredéséről.

Irodalom

- Benkő Loránd (1990), A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 186. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. [Eredeti publikáció: Magyar Nyelv 85 (1989): 271–287, 385–405.]
- Berta, Árpád (1998), West Kipchak Languages. In: Johanson, Lars – Csató, Éva Ágnes (eds), *The Turkic Languages*. Routledge, London – New York. 301–317.
- Bodrogligeti, András (1971), *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*. Bibliotheca Orientalis Hungarica 16. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Caferoğlu, Ahmet (1964), Codex'in fonetik ve diyalektik yapısı. In: Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi. II. Enderun Kitabevi*, İstanbul. 192–195.
- Drimba, Vladimir (2000), *Codex Comanicus*. Editura Enciclopedică, București.
- Drüll, Dagmar (1980), *Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung*. Klett-Cotta, Stuttgart.
- Foy, Karl (1898), Karaimisch-türkische Sprachproben aus Halič in Galizien. Mittheilungen des Seminars für orientalische Sprachen. Westasiatische Studien 1: 172–184.
- von Gabain, Annemarie (1959), Die Sprache des Codex Cumanicus. In: Deny, Jean – Grønbech, Kaare – Scheel, Helmuth – Velidi Togan, Zeki (red.), *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden. 46–73.
- Gąsiorowski, Stefan (2008), Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku. Wydawnictwo Austeria, Kraków – Budapest.
- Grønbech, Kaare (1942), *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Einar Munksgaard, København.
- Grzegorzewski, Jan (1914–1915), Dzetacyzm perski „kodeksu kumańskiego”. *Rocznik Oryentalistyczny* 1: 85–93.
- Juhász Dezső (2004), Az északi csángók eredetéről „A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza” tükrében. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.), *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvsere*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 163–174.
- Karácsonyi János (1914), A moldvai csángók eredete. *Századok* 7–8: 545–561.
- Kiss Jenő (2003), *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest.
- Ligeti, Lajos (1981), Prolegomena to the Codex Cumanicus. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 35/1: 1–54.
- Melich János (1903), A moldvai csángók eredetéhez. *Ethnographia* 1–2 (14): 52–54.
- Munkácsi, Bernát (1902), Komanischer Ursprung der Moldauer Tschango. *Keleti Szemle* 3: 245–253.
- Munkácsi, Bernát (1909), Karäisch-tatarische Hymnen aus Polen. *Keleti Szemle* 10: 185–210.
- Németh, Michał (2014), A historical phonology of Western Karaim: Alveolars and front labials in the south-western dialect. *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 131/3: 247–267.

- Pritsak, Omeljan (1959), Das Karaimische. In: In: Deny, Jean – Grønbech, Kaare – Scheel, Helmuth – Velidi Togan, Zeki (red.), *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden. 318–340.
- Radloff, Wilhelm (1888), Bericht über eine Reise zu den Karaimen der westlichen Gouvernements. *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St-Petersbourg* 32: 173–182.
- Radloff, Wilhelm (1893–1911), Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I–IV [I/1–2: 1893; II/1–2: 1899; III/1–2: 1905; IV/1–2: 1911]. St. Petersburg.
- Radloff, Wilhelm (1896), Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme. VII. Theil. Die Mundarten der Krym. St. Petersburg.
- Räsänen, Martti (1949), Zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. *Studia Orientalia* 15. Societas Orientalis Fennica, Helsinki.
- Tenišev, E. R. [Тенишев, Э. Р.] (1984), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва.
- Weigand, Gustav (1900), Die rumänischen Dialekte der kleinen Walachei, Serbiens und Bulgariens. Jahresbericht des Instituts für Rumänische Sprache (Rumänisches Seminar) zu Leipzig 7: 1–92.
- Weigand, Gustav (1902), Der Ursprung der *s*-Gemeinden. Jahresbericht des Instituts für Rumänische Sprache (Rumänisches Seminar) zu Leipzig 9: 131–137.

GERSTNER KÁROLY

**A magyar szókészlet eredetéről – újra magyarul.
Készülőben az Új magyar etimológiai szótár¹**

The outstanding work of Hungarian historical lexicography, the Historical-Etymological Dictionary of Hungarian (abbr.: TESz in Hungarian) was published between 1967 and 1976. Building on the results of this great synthesizing work, and relying on the results of later research, the Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (abbr.: EWUng), a summary of the origin of the Hungarian vocabulary in German, was compiled between 1993 and 1995. This dictionary was created primarily for non-Hungarian speaking scholars, but of course its goal was also to synthesize the results of Hungarian etymology from the decades after the publication of TESz for the Hungarian-speaking public as well. However, EWUng was not completely successful in this latter. For this reason, and because of the necessity of summarizing the recent etymological literature (published since the early 1990s), the work on a new Hungarian etymological dictionary commenced at the Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences in 2011. This article is about the similarities and differences between the new and the earlier etymological dictionaries, with respect to content and form.

Keywords: etymology, historical lexicography, Hungarian

1. Az etimológia mint az egyik legösszetettebb nyelvészeti tevékenység a szókészleti elemek eredetének feltárása és történetének bemutatása során nyelven belüli és nyelven kívüli tényezőket egyaránt vizsgál és értékeli – miként azt az NyK hasábjain rendszeresen közölt etimológiai tárgyú írások is tanúsítják. A szorosabban vett nyelvi vonatkozások között hangtani, helyesírás-történeti, morfológiai, szemantikai és szófajttörténeti kérdések egyaránt szerepelnek. A szófejtés során a nyelven kívüli, de egy-egy adott nyelv szókészletének változásait lényegesen befolyásoló területek közül messzemenően figyelembe kell venni a társadalom-, gazdaság-, tárgy- és művelődéstörténeti tényezőket, s természetesen az egyes nyelvek közötti különféle viszonyokat is (az etimológia különféle szempontjaihoz vö. Durkin 2009). A magyar nyelv több ezer éves változatos története, szerteágazó nyelvi és műveltségi kapcsolatai révén hatalmas, az embert körülvevő világot tükröző, illetőleg a mondatok belső grammatikai viszonyait ki-

¹ A cikk alapjául szolgáló kutatást az OTKA 83540-es számú pályázata támogatja.

fejező szókészlet alakult ki. Ez a nyelvi anyag kiváló lehetőségeket kínált és kínál az etimológiai kutatásokhoz.

Ezek szintéziseként időről időre újabb magyar etimológiai szótárak láttak napvilágot, amelyek a tartósan helytálló magyarázatok mellett egyrészt újabb szavak eredetének feltárásával, másrészt újabb ismeretek fényében részben módosított, részben teljesen új alapokra helyezett szófejtésekkel igyekeztek az adott időszak tudásának megfelelni. Nem célom a magyar etimológiai szótárak tudománytörténetét áttekinteni: közülük itt csupán a legfontosabb kettővel foglalkozom kicsit részletesebben, mivel a jelenleg folyamatban levő munkálathoz – annak egyrészt közvetett, másrészt közvetlen előzményeként – mindkettő szorosan kapcsolódik (vö. még: Benkő 1994, Gerstner 2012, Kiss 1994).

2. Annak ellenére, hogy a szótörténeti–etimológiai kutatások a magyar nyelvtudomány egyik legeredményesebben művelt területei közé tartoznak, a 20. század közepéig nem készült el egy olyan összefoglaló, egyben a korábbi ilyen kutatásokat értékelő-bíráló szótár, amely más nyelvekhez hasonlóan tartalmazta volna a magyar szókészlet elemeinek eredetbeli viszonyaira vonatkozó legfrissebb tudományos eredményeket is. Ennek a hiánynak a megszüntetésére az 1960-as évek elején tették meg az első lépéseket. Benkő Loránd kapott megbízást arra, hogy mind szervezeti, mind pedig szakmai tekintetben készítse elő egy korszerű magyar etimológiai szótár munkálatait. Az elért eredményekről 1962 szeptemberében a Magyar Nyelv hasábjain számolt be. Legfontosabb megállapítása, hogy a két korábbi, a maga nemében kiváló etimológiai szótár helyett egy teljesen új alapokra helyezett, önálló kézikönyv összeállítása volna célszerű. Úgy látta ugyanis – és véleményét külföldi példákkal is igazolta –, hogy a torzóban maradt EtSz átdolgozása és kiegészítése, illetve a SzófSz alapos kibővítése nem kevés problémával járna, és időbeli nyereséget sem hozna. Az egységes elvek alapján mind formai, mind tartalmi szempontból koherens új szótár célja az, hogy „összefoglaló képet adjon a magyar szókészlet fontos elemeinek származásáról és fejlődéséről, mégpedig olyan formában, amely a bel- és külföldi szakmai igényeknek magasfokú kielégítésén túlmenően a nyelvészeti nem képzett, de művelt olvasó számára is közérthető legyen” (272).

Így 1962 végén indultak az MTA Nyelvtudományi Intézetének és az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének együttműködésében azok a munkálatok, amelyeknek eredményeként mintegy 3500 lap terjedelemben elkészültek A magyar nyelv történeti–etimológiai szótárának kötetei; a mű közismert rövidítése: TESz. A főszerkesztői feladatokat Benkő Loránd látta el Kiss Lajos, Kubinyi László és Papp László szerkesztői tevékenysége mellett. Velük együtt a TESz-t létrehozó munkaközösség létszáma (minden közreműködőt beleszámítva) kb. ötven fő volt. A monumentális szótár végül is három kötetben,

az ilyen jellegű munkákat tekintve rövid idő, mintegy tizenöt év alatt jelent meg: 1. 1967, 2. 1970, 3. 1976; ezekhez 4. kötetként társult a Mutató (1984).

A szakemberek számára jól ismert szótár valójában az 1850-es évek második felétől egyre inkább gyarapodó, tehát több mint száz év magyar etimológiai irodalmának és szótörténeti adatainak kritikai szintézise. A TESz eredményei a nyelvtudomány mellett számos esetben hivatkozási alapul szolgáltak az érintkező tudományokban is. Így például a néprajz, történettudomány, művelődéstörténet és irodalomtudomány művelői számára hordoz hasznos információkat a szótár, és természetesen fordítva: az említett területek újabb eredményei is beépültek a szófejtésekbe. A magyar nyelvnek más nyelvekkel való sokrétű kapcsolatrendszer miatt a TESz új lendületet adott a hazai szlavisztikai, turkológiai, germanisztikai és romanisztikai kutatásoknak is: az új szótár hatására számos monográfia keletkezett az 1970/1980-as években. Ugyanezen területek külföldi, magyarul nem vagy csak kevésbé tudó szakemberei a szótár vitathatatlan értékei mellett a szótár magyar metanyelvét viszont hátrányosnak tekintették.

3. Részben ez utóbbi helyzet megoldásának szándéka, részben a magyar tudományosság eredményeinek nemzetközi megismertetésére való törekvés ösztönözte az 1980-as évek elején a TESz főszerkesztőjét és a Nyelvtudományi Intézet vezetőit arra, hogy mihamarabb elkezdődjenek egy nemzetközileg ismertebb nyelven íródó magyar etimológiai szótár munkálatai. Az, hogy egy adott nyelv szókészletének eredetbeli viszonyait bemutató szótár nem azon a kérdéses nyelven íródik, több példát is ismerünk Európában. Itt csak a legismertebbeket említem: Frisk, Hjalmar: Griechisches etymologisches Wörterbuch 1–3. (Heidelberg. 1960–1972); Vasmer, Max: Russisches etymologisches Wörterbuch 1–3. (Heidelberg. 1953–1958); von Wartburg, Walter: Französisches etymologisches Wörterbuch 1–25. (Tübingen, Basel. 1948–1990); a sor még folytatható lenne. A magyar etimológiai szótár esetében is közvetítő nyelvnek a németet választották, mivel a finnugor nyelvtudományban (és Közép-Európában más szakterületeken is) korábban, de még akkoriban is ez volt a nemzetközi tudományos nyelv.

Az új szótár Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen címen (= EWUng) bő évtizedes, nemzetközi összehasonlításban is intenzív és gyors munka után, mintegy huszonöt fő közreműködésével 1993 és 1995 között jelent meg két kötetbe rendezett hat füzetben (Lieferung), 1680 lapon. Benkő Loránd főszerkesztő mellett Gerstner Károly, S. Hámori Antónia és Zaicz Gábor látta el a szerkesztői feladatokat. (A különféle mutatókat tartalmazó 3. kötet 1997-ben jelent meg.)

3.1. Az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen kétségtelenül és természetesen módon számos ponton támaszkodik elődjére, a TESz-re, de attól több lényeges vonatkozásban el is tér – tehát nem egyszerű fordítás, ahogy azt gyakran emlegetni szokták. Így például más a címszóállomány mind a kihagyott, mind az

újonnan fölvetett lexémákat tekintve. Alapos mérlegelés után kimaradtak például a következő TESz-címszók: *arrogáns* (a németből), *celőke* '(hosszabb) bot; dorong' (ismeretlen eredetű), *detonáció* (nemzetközi szó), *din* 'az erő fizikai mértékegysége' (nemzetközi szó), *főte* 'oszlopfő; a bányaüreg mennyezete' (nyelv-újítási alkotás), *gusztony* 'szeges végű bot, ösztöke' (talán származékszó) stb. – látható tehát, hogy vagy szűk körben használt szak- vagy tájszavakról, vagy pedig etimológiai és lexikológiai szempontból kevésbé „izgalmas” nemzetközi szavakról van szó.

Más TESz-címszók azonban csak ebből a helyzetből tűntek el: ezek egyszerűsített formában (az esetek messze túlnyomó többségében csupán a legfontosabb jelentést és az első adat évszámát tartalmazó szótörténettel) egy származási tekintetben rokon szócikk etimológiai kifejtő részében vagy azt követően találhatók meg. Ilyenek például: *foci* → *futball*, *dratva* 'bőr varrására használt szurkos fonal' → *drót*, *dramaturgia* → *dráma*, *dödörög* → *dadog*, *furvézer* 'szekerész katoná' → *furmány* 'rakomány; teherkocsi' stb.

Az EWUng-ban természetesen jócskán vannak olyan címszók is, amelyek a TESz-ben nem kaptak helyet. Tárgytörténeti okokból csak az újabb szótárban szerepelhet a *diszkó*, *fólia*, *kamion*, *lézer* vagy *xerox*, stílárius-purista okokból maradhatott ki a TESz-ből a *fater* (miközben érdekes módon *muter* címszó van!), a *jatt* és a *mószorol*, miként feltehetőleg ideológiai oka lehetett annak, hogy a korábbi szótárban nincs *vigília* vagy *vikárius*.

3.2. A szótörténeti adatok (alakváltozatok) száma is kevesebb, és állományuk is némileg más az EWUng-ban. A kihagyott adatok általában nem hordoztak fonematikai többletet az időrendben korábbiakhoz képest (vagyis javarészt csupán írásváltozatok voltak), illetve hitelességük alaposabb vizsgálódás után kétségesnek minősült. Az ilyenek, valamint a külföldi szakemberek számára kevésbé fontosnak gondolt alakváltozatok nem szerepelnek az EWUng-ban. Ehhez kapcsolódó lényeges eltérés, hogy az EWUng szó- és jelentéstörténeti adatai mellett nem találunk forrást akkor, ha az adat már a TESz-ben is szerepelt. Ez részben koncepcionális döntés volt: az új szótárnak ezzel inkább a szófejtő jellege domborodik ki; másrészt bizonyos kényszerből is fakadt: ezzel értékes helyet lehetett megtakarítani tartalmi kérdések kifejtéséhez a szigorú terjedelmi korlátok betartása mellett. Mindezeket a különbségeket jól illusztrálhatja a *malom* szótörténete.

malom 1075/†1124/†1217: ? „Terram, que dicitur *melinhalmu*, dedi cum propriis terminis” hn. (MonStrig. 1: 58); 1116–31: ? *Mulund* sz. szn. (PRT. 1: 595); 1239: *Moluneuren* hn. (Csánki 3: 337); 1247: „Duo molendina unum apud villam Dezl aliud quod wlgō Zereda *molna* dicitur” (Oklsz.); 1268/1383: *Molonhel* hn. (MonStrig. 1: 555); 1271/1295: *Malomsok* hn. (Fejér: CD. 5/1: 148); 1277: *Molumuta* hn. (Fejér: CD. 7/2: 56); 1325: *Mulunsuk* hn. (Csánki 3: 551); 1340: *Molinszegh* hn. (Fejér: CD. 8/4: 480); 1358: *Malmus* sz. szn., *Molnus* sz. szn. (MNY. 63: 368); 1370: *Kuzepmalun* hn. (Oklsz.); 1373/1414: *Nyar-malon* hn. (Oklsz.); 1411: *Malum* pathaka hn. (Oklsz.); 1412: *Molomuize* hn. (Oklsz.); 1469: ? *monos* sz. szn. (MNY. 57: 238); 1666: *ménót* gr. (MNY. 64: 89); 18. sz.: *Mona* (Nyr. 2: 227); 1890: *móna* (Ethn. 1: 175); — *malam* (ÜMTsz.). J: 1. 1075/†1124/†1217: ? ’szilárd anyagok őrlésére való berendezés, üzem; Mühle als Anlage zum Zermahlen von festen Stoffen’ # (l. fent), 1239: ’ua.’ (l. fent); 2. 1823: ’egy fajta társasjáték; Art. Brettspiel’ # (Márton *Zwickmühle* a.). — Sz: **malmos** 1358: szn. (l. fent); 1646/1727: *monos* [így] Gazdák-nak (Oklsz.) | **malmozik** 1877: *malmozik* ’hüvelykujait egymás körül forgatja’ (Kvas-say E.: Vil. alb. 311: NSz.); 1885: ’malmot játszik’ (Tolnai L.: Polgárm. 1: 55: NSz.).

malom F [4]: 1075/ ? *melinhalmu* ON; [1124–31] *Mulund* A, PN; 1239 *Moluneuren* ON; 1247 *molna*; [1268]/ *Molonhel* ON; 1271/ *Malomsok* ON; 1340 *Molinszegh* ON; 1469 ? *monos* A, PN; 1666 *ménót* [mén □]; 18. Jh *Mona* □; 1890 *móna* □ B: 1. 1075/ ? ’Mühle als Anlage’ #, [1124–31] ’ds’; 2. 1823 ’Art Brettspiel; Figur in diesem Spiel’; 3. 1863 ’in der Sportspr zur Benennung versch kreisförmiger Bewegungen mit den Armen bzw Beinen’ (Sportny 268) A: **malmos** 1358 PN | **malmozik** 1877 ’die Daumen übereinander im Kreise bewegen’ • Lehnw aus

1. ábra

A *malom* szótörténete a TESz-ben, illetve az EWUng-ban

3.3. Az EWUng-ban az etimológiai főkategóriák (vagyis a szóeredetre vonatkozó alapvető állásfoglalások) világosabban határolódnak el egymástól. A TESz-ben például a német vonatkozású jövevényszavak esetében az etimológiai bevezető mondat a szűkebb eredetre utal: *bajor-osztrák, felnémet, hazai német, erdélyi szász, bécsi német* stb. (akkor, ha egy adott szó nem a német irodalmi vagy köznyelvből került át). Ez természetesen helytálló, de végül is közvetlenül alkategóriákkal minősít etimológiákat. Ezzel szemben az EWUng a szóeredeztetést bevezető mondatokban mindig megadja a főkategóriát, s ha kell, csak ezután szűkíti a származás irányát: *Lehnw aus dem Dt (B-Östr)/(Wien)/(Sieb), azaz ’Német (bajor-osztrák/bécsi német/erdélyi szász) jövevényszó’*. Ezzel az egyes főkategóriák (például török, szlovák, román jövevényszó; alapnyelvi örökség; tükörszó; stb.) világosabban határolódnak el egymástól.

3.4. A tartalmi újdonságok mellett új formai megoldások is szükségessé váltak, melyeket elsősorban a fent említett terjedelmi korlátok miatt kellett végrehajtani. Ennek a helyzetnek a legmarkánsabb jele a szótárban – elsősorban az etimológiai kifejtő szakaszokban – használt rendkívül sok rövidítés, valamint a

szócikkek végéről elhagyott és a mutatóban közzétett utalások: ezt példázhatja a *hideg* etimológiája a TESz-ből, illetve az EWUng-ból.

Ismeretlen eredetű. Feltehető, hogy nyelvünk ősi örökségébe tartozik, elfogadható rokon nyelvi megfelelőit azonban még nem sikerült kimutatni. Talán ugyanabból a **hī-* ~ **hiū-* töből keletkezett, amelyből a *hiedelem*, *hül*, *hűl*, *hűs*, *hűvös* is létrejöttek. A *-deg* elem az *-(a)tag* ~ *-(e)teg* képzőbokor változata lehet; vö. *csergeteg*, R. *hírvadag*, R. *roihadag*. A szóvégi *g* ~ *k* váltakozás nem szokatlan; vö. R. *csergetek*, *ideg* ~ R. *idek*. Melléknévi használata lehetővé teszi az eredeti. A 'hőérzés' → 'lelkiállapot' jelentésváltozásra vö.: *meleg fogadtatás*, *forró köszönet*, *hűvös magatartás*; ném. *kalt* 'hideg; részvétlen, érzéketlen', *Kälte* 'hideg, fagy; részvétlenség, hűvös magatartás'; fr. *froid* 'hideg; hidegség, a hideg; tartózkodó, kimért; hűvös magatartás'. — A *hisz* rokonságába sorolása további vizsgálatot kíván. Finnugor egyeztetése, valamint indoiráni származtatása téves.

⟨Personen⟩' (NSz) | ~edik, ~szik 1517 • Inne-re Entwicklung, wahrsch Abl aus einem relativen fiktiven Stamm • Der relative Stamm könnte mit IterBSf -d entstanden sein. Der absolute Stamm ist unbek Urspr und dürfte mit dem von →*hiedelem*, →*hül*, →*hűvös* zusammenhängen. End des W: wahrsch NBSf -g; vgl: →*beteg*, →*meleg* usw. Adj Bed 1 dürfte die urspr gewesen sein. Zur abstr adj Bed 2 vgl: dt *kalt* 'nicht warm; gefühllos, gleichgültig'; frz *froid* 'kalt; zurückhaltend, abweisend, frostig; usw'. Vgl noch Synt wie *hűvös viszony* 'kühles Verhältnis'; *meleg fogadtatás* 'warmer Empfang' usw. — Zusammenhang mit →*hisz*¹ ist kaum wahrsch • SzegFüz 3: 1; TESz; Ösv 119

2. ábra

A *hideg* etimológiája a TESz-ben, illetve az EWUng-ban

A szótár mintegy tizennégyezer fő- és alcímszavában kb. kilencvenezer alakváltozat, származék és jelentésadat található. Ezek a lexikális adatok a TESz-t követő jól kiértelt szótári struktúrában, tudományos megalapozottsággal mutatják be a jelenkori és történeti magyar szókészlet legfontosabb részének tekinthető szóállomány eredetbeli viszonyait. Ez azonban nyilván nem jelenti azt, hogy a szótár etimológiai között nincsenek bizonytalan, vitatott vagy ismeretlen eredetűnek mondott szavak – a tárgy jellegéből fakadóan ez természetesen nem is lehetséges –, ám ezek esetében is alapos és széleskörű tudományos vizsgálat előzte meg az állásfoglalást.

4. Az EWUng fogadtatása mind a bel-, mind a külföldi szűkebb szakmai körökben alapvetően és széles körben kedvező volt: erről tanúskodnak a szótárról közzölt recenziók, illetőleg különféle jellegű cikkek. A legtöbb bírálat a túlzott rövidsége való törekvést és az ezzel szorosan összefüggő speciális „EWUng-Deutsch”-ot illetve, amely kétségtelenül nehezítheti a gyors és pontos megértést, különösen a nem napi gyakoriságú használat esetén. Az ismertetések közül csupán a következőkre hívom fel a figyelmet: Gregor (1993), Honti (1994) és Juhász (1994). (Tudomásom szerint az NyK-ban nem jelent meg ismertetés a szótárról.)

Vitathatatlan értékei ellenére ez a szótár a hazai tudományos körökben (beleértve még a nyelvtudományt is!) és különösen az etimológiai és szótörténeti kér-

dések iránt érdeklődő művelt közönség soraiban mégsem vált olyan mértékben közismertté, mint elődje, a TESz. Még az elmúlt hónapokban is tapasztalhattam nyelvészeti folyóiratokba szánt cikkek lektorálása során, hogy csupán a TESz az etimológiai hivatkozás forrása, miközben az adott kérdésben az EWUng más magyarázattal szolgál, de ez említetlenül marad.

Ezt a kedvezőtlen helyzetet egyetemi oktatóként is a kíváncsinosnál gyakrabban voltam, vagyok kénytelen tapasztalni – és hasonlókról számolnak be kollégáim is. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszhat az a tény is, hogy az EWUng kis példányszámban jelent meg (hosszú évek óta még antikváriumokban sem lehet hozzájutni), ára viszont aránytalanul magas volt, továbbá részben bizonyos nyelvismereti hiány is: a német nyelv ismerete, használata az elmúlt két évtizedben jelentősen szűkült a magyar társadalomban; és ehhez járult még részben a már említett nehézkes „EWUng-Deutsch” is.

5. Az EWUng megjelenése óta eltelt másfél-két évtized bel- és külföldi etimológiai kutatásainak eredményei a szakirodalomban is megjelentek. Itt elsősorban a magyar nyelv honfoglalás előtti török nyelvi viszonyait – és az ehhez kapcsolódó, az ugor alapnyelvet – érintő vizsgálatok fontosak. A szlavisztika terén is születtek újabb eredmények, bár a korábbi évtizedekhez képest szűkebb körű ez az irodalom. És meg kell említeni a korai magyar források (például a Tihanyi alapítólevél, a Veszprémvölgyi adománylevél, más oklevelek stb.) tüzetes filológiai vizsgálatából eredő írásokat is.

Ezek feltárása, kritikai értékelése és egy új (vagy átdolgozott, bővített) szótárban való megjelenítése is kötelessége az adott szakterület művelőinek, hogy az érdeklődők hozzájuthassanak a számukra fontos információkhoz – mégpedig elsősorban az adott ország nyelvén, vagyis esetünkben magyarul.

2009 tavaszán mintegy harminc szakemberhez fordultam levélben: mi a véleményük egy új, magyar nyelvű etimológiai szótár elkészítésének szükségességéről, lehetőségeiről és megvalósítási formáiról. A válaszokból kiderült: hasznosnak és időszerűnek tartják ezt az új munkálatot. 2009 novemberében a Nyelvtudományi Intézetben tíz felkért kutató (magyar nyelvtörténész, turkológus, szlavista, finnugrista és más szakterületek művelői) véleménye is összességében az volt, hogy érdemes lenne egy új etimológiai szótárt elkészíteni (az egyes vélemények részleteiben természetesen voltak hangsúlykülönbségek).

A tényyszerűség kedvéért meg kell említeni, hogy 2006-ban Zaicz Gábor főszerkesztésében és a Tinta Könyvkiadó gondozásában megjelent az „Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete” című, mintegy ezer lap terjedelmű könyv. Ez korábbi etimológiai szótárakra építve lényegében szótörténet nélkül csupán a legfontosabb etimológiai tudnivalókat közli, elsősorban ismeretterjesztő mű, így a komolyabb tudományos igényeknek kevésbé felel meg. Kétségtelen újítása és előnye, hogy tartalmazza a toldalékok etimológiáit is, és kü-

lőnféle bő (bár hibákat nem kis számban tartalmazó) mutatói is újdonságnak számítanak (a szótárról írt ismertetések közül l. pl. Gerstner 2006, Zoltán 2007). Az ugyancsak a Tinta Könyvkiadónál 2009-ben Falk Nóra összeállításában megjelent Etimológiák című 284 lapos kis könyvecske pedig az előző szótár kivonata, amely a szavak keletkezési módozatait jobbra csak utalásszerűen adja meg.

6. A fent említett 2009-es megbeszélést követően 2010-ben pályázatot nyújtottam be az OTKA-hoz egy új, magyar nyelvű etimológiai szótár elkészítésének támogatását kérve. A kedvező döntést követően 2011 tavaszán kezdődhettek az Új magyar etimológiai szótár (ÚESz) munkálatai, melyekben a témavezető mellett munkaidejének egy kisebb részében egy senior kutató, valamint 2,5 álláshelyen további három személy vesz részt. A pályázat lejáratí ideje 2016. január 31.

6.1. Az ÚESz a tervek szerint mintegy tízezer önálló szócikkben bő tizen-négyezer fő- és alcímszót tartalmazna. Ez valamivel több, mint a TESz és az EWUng címszóállománya. A számbeli eltérést az újabban elterjedt szavak fölvételével járó bővülés jelenti.

Mások mellett például a következő szavak kerülhetnek a szótárba: *agrárium*, *allergia*, *bébiszitter*, *blog*, *blogger*, *diszkont*, *fájl*, *fitnesz*, *internet*, *klikkel*, *klón*, *lobbizzik*, *link* (mint informatikai szó), *mobil*, *pizza*, *sztori*, *sponzor* stb.

Lexikai bővüléssel jár az is, hogy egyes címszavak már adatolt származékai mellé újabbak is társulnak majd. Így például a *csatol* címszónál szerepelhet majd a *csatolmány*: ennek 'hivatalos irathoz mellékelt írás, dokumentum' jelentésére már 1838-ból van adat, az újabb, 'elektronikus levelek melléklete' jelentést pedig 1998-ból lehet adatolni (vö. Nszt *csatolmány*). A *gazda* alatt a *gazdi* (1985), a *nyom* igénél a *nyomtató* 'elektronikus nyomtató berendezés' (1987) kaphat helyet. A *béna* szócikkében a már a régi nyelvben is ismert *bénul* és *bénít* mellett új, a 20. század végén elterjedt származék lesz a *bénázik* 'szerencsétlenkedik, ügyetlenkedik', mely az Nszt önálló címszavaként 1995-ös első adattal áll.

6.2. Új címszavak mellett bizonyos szavak új jelentéseit is közli a szótár. Így például a már említett *béna* melléknévi jelentései bővülnek a 'tehetetlen(kedő), ügyetlen(kedő)' (Nszt 1793!), valamint a 'hatástalan, gyenge' (Nszt 1911!) jelentéssel. További új jelentések lesznek: *egér* 'számítógépes eszköz' (1997), *gáz* 'baj, veszély, kellemetlen helyzet' (1989), *pók* 'tárgyak rögzítésére szolgáló kampós végű gumikötél' (1995), valamint a *háló* (1995), *tűzfal* (1997) és *vírus* (1997) informatikai jelentése is bekerül a szótárba.

6.3. Az új címszavak mellett természetesen jó néhány, már korábban is tárgyalt szó van az új szótárban, amelyek az újabb kutatások alapján új etimológiai

magyarázatot kapnak. Ezek közül csupán néhányat említék. Az EWUng *isten* szavunkat az *ős* egyik alakváltozata származékának valószínűsíti; ezzel szemben Rédei Károly (1999) meggyőző iráni eredetet tárt fel. A *bükk*-ről azt olvashatjuk az EWUng-ban, hogy valószínűleg jövevényszó, de az átadó nyelv ismeretlen. Róna-Tas András hosszú cikkben foglalkozik több magyar fanév eredetével, s megállapítja, hogy a *bükk* török eredetű (2004: 260–272). A korábbi másfajta magyarázatok helyett ugyancsak a török eredet tűnhet valószínűnek például a *bűn* vagy a *csak* esetében (vö. WOT). Zoltán András (2012: 421–424) a *seb*¹ 'sérülés' *seb*² 'gyorsaság', valamint az ezekkel összefüggő *sebes*¹ és *sebes*² esetében tárta fel meggyőzően ezek szláv hátterét. Természetesen ennél több szót érint ki-sebb-nagyobb etimológiai változtatás.

6.4. A címszóállomány összeállításában természetesen irányadó volt a TESz és az EWUng, a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadása (ÉKsz², 2003), A magyar nyelv nagyszótárának (Nsz) már megjelent, illetve szerkesztés alatt levő köteteinek kijelölt címszavai, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetében összeállított elektronikus nyelvi anyagokból a Magyar történeti szövegtár (MTSz) és a Magyar nemzeti szövegtár (MNSz).

A szócikkek szerkezete és ezek főbb tartalmi elemei alapvetően megegyeznek az előzményként szolgáló szótárakéival: ez a struktúra (szótörténet – szófejtő rész – szakirodalom) jól ismert a magyar szakemberek körében. Az egyes részek elkülönülését tipográfiai eszközökkel (különbféle jelekkel) a TESz-hez vagy az EWUng-hoz képest érzékelhetőbbé lehet tenni, ezáltal a szócikkek áttekinthetőbbé válnak. A szótörténet, vagyis az alakváltozatok és a jelentések dokumentálása szilárd alapokat ad az etimológiához – a magyar történeti lexicológiában ennek mindig is fontos szerepe volt. Itt említhető, hogy ez a felfogás a külföldi etimológiai szótárak gyakorlatában nem általános. Az egyébként színvonalas német etimológiai szótárakban csupán a nyelvtörténeti korszakra történő utalással szerepelnek szótörténeti adatok, a jelentések esetében pedig csak a legáltalánosabbakat találjuk meg kronológiai utalás nélkül; l. pl. Pfeiffer (1993). A holland etimológiai szótárak terén ilyen szempontból a magyarhoz közelítő megoldások váltották fel a korábbi, szótörténetet lényegében nem tartalmazó szótárakat, amilyen például a számos kiadást megért De Vries-féle szótár (1958). Ezzel szemben a legújabb holland etimológiai kézikönyv (Philippa et al. 2003–2009) szócikkeinek első szakasza a magyarhoz közelítő módon foglalkozik az alakok és jelentések adatolásával.

Az etimológiai adattárban és kommentáló részben a korábbi gyakorlatot követve a szükséges terjedelemben szerepelnek majd a nyelvi (hangtani, alaktani és jelentéstani) magyarázatokon túl művelődéstörténeti és egyéb megjegyzések is. Az *eke* szó egyik, mára elavult jelentése: 'régi földmérték' (1596). Erre vonatkozóan azt olvashatjuk, hogy ez az *ekeföld* összetételből rövidült, amely akkora te-

rületre utal, amekkorát meghatározott idő alatt egy ekével fel lehetett szántani. A *hamburger* etimológiai szakaszában pedig a szó keletkezésére vonatkozóan az áll, hogy az előző századfordulón a Hamburg–Amerika-Line hajóin ezzel az olcsó és gyorsan elkészíthető ételféleséggel látták el a kivándorlókat.

A megfelelő szócikkekben természetesen szerepel az a szakasz is, amely a magyarból más nyelvekbe átkerült szavakat mutatja be. Ez már a TESz-ben is megtalálható, bár számos esetben csak utalásszerűen, konkrét nyelvi adatok idézése nélkül. Ezzel szemben az EWUng ilyen esetekben mindig adatokkal is igazolja az állítást – ehhez hasonlóan jár el az ÚESz is.

Ezek között a szavak között azonban nem csak a nemzetközi szóvá vált *gulyás*, *huszár*, *kocsi* és *puszta* áll majd, amelyek még a távolabbi angolba és spanyolba is eljutottak. Olyan szavak is helyet kapnak itt, amelyek a környező nyelvekben, azok táji változataiban vertek gyökeret: *beteg* (szlovén, szlovák, román), *szállás* (szerbhorvát, román, orosz, votják), *város* (szerbhorvát, szlovén, román, albán) stb.

6.5. A bibliográfiai részben az EWUng-nál bővebben szerepelne a fontosabbnak tekintett, különösen az újabb szakirodalom. Ez is azt a törekvést erősíti, hogy az ÚESz a lehetőségekhez képest „autonóm” szótár legyen. Ezt úgy kell érteni, hogy mind a szótörténeti szakaszban, mind pedig az etimológiai kifejtő részben újra szerepelni fognak a magyar adatok lelőhelyére vonatkozó utalások, melyek a közvetlen előzményből, az EWUng-ból minden olyan esetben elmaradtak, ha a kérdéses adat a TESz-ből került át az EWUng-ba. Ezzel a szótár filológiai vonatkozásait szándékozunk erősíteni. A TESz-hez hasonlóan – és az EWUng-tól eltérően – a szócikkek végén szerepelni fognak a szótárban feldolgozott címszavak etimológia-lexikai kapcsolatait jelző utalások is. Ezzel lehetővé válik a szélesebb körű, illetőleg mélyebb összefüggések könnyebb áttekintése.

7. Mint fentebb szó volt róla, a TESz és az EWUng több tucat közreműködőből álló munkaközösségével szemben az ÚESz tényleges lexikográfiai munkálataiban csupán öt fő vesz részt. Ez bizonyos tekintetben kényszer szülte helyzet, amely részben a pályázati lehetőségekből, részben a munkálatba bevonható személyek szűk köréből is fakad. Ezért a szótár – új és módosított etimológiákat tartalmazó – szócikkeinek tartalmi kialakításában számítunk az egyes szűkebb etimológiai területek (magyar nyelvtörténet, turkológia, szlavisztika stb.) szakértőire is. Ők a végleges tartalom kialakítása előtt lektorokként véleményezhetik a szakterületükhöz tartozó szócikkeket – ezzel is biztosíthatóvá válik az ÚESz tudományos hitelessége.

Az eddigi etimológiai szótárakhoz képest újdonságként az általános jellegű, különösen a szótár használatára vonatkozó bevezető a következő részekkel bő-

vül: **a)** a magyar hang- és szóalak történet lényeges mozzanatainak összefoglaló bemutatása – ezzel a szócikkekben szereplő állítások válhatnak a nem szakemberek számára is érthetőbbé; **b)** a magyar szókészlet főbb eredetbeli kategóriái, ezek művelődéstörténeti vonatkozásainak főbb szempontjai.

A szótárt magyar nyelvűsége ellenére a magyarul nem tudók számára is viszonylag jól használhatóvá lehet tenni. Egyrészt a szótörténeti részben szereplő szójelentések német nyelven való megadásával. Ezzel a TESz gyakorlatán túl egyebek mellett a Cseh Tudományos Akadémia gondozásában megjelenő ósláv, illetve az új észti etimológiai szótárát említhetem: ezekben szintén németül állnak az értelmezések. Az eredeti elképzelés az volt, hogy a jelentéseket angolul közöljük: ez azért látszott célszerűnek, mert az angol hovatovább egyeduralgó lesz a tudományokban. Ezzel szemben számos problémát vetett volna fel mind a pontos megfeleltetést, mind pedig az erre fordítandó, más lényegesebb feladatoktól elvonandó munkaidő miatt. Úgy gondolom, aki (Közép-)Európában etimológiával foglalkozik, szükségszerűen tud annyira németül, hogy egy-egy magyar szó német nyelvű értelmezését többé-kevésbé megértse. Feltételezem, ilyen tekintetben ez motiválta az említett két etimológiai szótár szerkesztőit is.

A szélesebb körű használatot másrészt a fontosabb etimológiai kategóriák és szakszavak magyar–német–angol szójegyzékének közlésével lehet elősegíteni: ezek alapján egy gyakorlott etimológus a számára legfontosabb információk birtokába juthat. Ugyancsak támogathatja a szótár nemzetközi értékét a fent a) és b) pont alatt említett részek német, illetve angol nyelvű összefoglalása is.

8. A szótár a mai (és jövőbeli) követelményeknek megfelelően természetesen elektronikusan készül. Ehhez a hazai és nemzetközi lexikográfiában is jól ismert és általánosan használt XML-alapú adatbázist használjuk, melynek dokumentumtípus-definícióját (DTD) a munkálatok kezdetekor a Nyelvtudományi Intézet Szótári Osztályán dolgozó, A magyar nyelv nagyszótárának DTD-jét is gondozó munkatárs alkotta meg a témavezetővel szoros együttműködésben. Az elektronikus formátum egyrészt a szótár formailag hibamentes megvalósítását, nagyfokú egységességét, másrészt a szótár teljes anyagában való gyors és sokirányú tájékozódást, harmadrészt a folyamatos frissítést teszi lehetővé.

Az adatbázis feltöltése is részben elektronikusan történt, illetve történik. Ehhez első lépésben az EWUng szkennelt változatából optikai karakterfelismeréssel (OCR) gépi olvasásra is alkalmas szövegfájlokat állítottunk elő. Mivel az EWUng-szócikkekben (az ilyen típusú szótárakat jellemző erősen formalizált nyelvi megformáltság miatt) sok azonos formájú szövegrészlet található, célszerű volt számítógéppel támogatott fordítást alkalmazni. Az ehhez használt, a Kilgray Kft. által rendelkezésünkre bocsátott memoQ integrált fordítási környezet jól kezeli a gyakran ismétlődő német szegumentumok magyar megfelelőinek

automatizálását. Ez a fordítás szintén átemelhető az XML-adatbázisba, ahol a szövegek készreformatálása, szükséges kiegészítése történhet.

Az ÚESz elsődlegesen digitális adathordozón (DVD-n) fog megjelenni, és előbb-utóbb nyilván az online hozzáférés is megvalósul – erre nemzetközi tekintetben egyre több példa található. Természetesen a tervek között szerepel a műnek hagyományos nyomtatott formában történő megjelentetése is (bár tudjuk, az ehhez szükséges anyagi források előteremtése többnyire nem egyszerű feladat). Ennek terjedelme két, egyenként legfeljebb mintegy 1600 lapos kötet lenne (ilyenek A magyar nyelv nagyszótárának kötetei is). Ez a nagyjából 3200 lapnyi terjedelem elegendőnek látszik ahhoz, hogy az EWUng kényszerűen szikár német nyelvezete helyett egy kifejtettebb, gördülékeny tudományos nyelvezetű nyomtatott szótárban helyet kapjon a feldolgozandó nyelvi anyag.

9. Az Új magyar etimológiai szótár elkészítésének célja alapvetően tehát az, hogy a magyar szókészlet eredetét feltáró, korszakalkotó és kiváló, de több tekintetben is az újabb kutatásoktól meghaladott TESz után mintegy negyven évvel újra legyen magyar nyelvű etimológiai szótárunk. Mégpedig olyan, amely a TESz-hez képest koncepcionális tekintetben számos újítást hozó, de sajnálatos módon kevésbé ismert és használt EWUng anyagát tárja az olvasók elé, kiegészítve természetesen a szükségszerű újításokkal is.

Reményeink szerint az ÚESz korszerű, a legfrissebb kutatási eredményeket tartalmazó, könnyen és igény szerint frissíthető magyar nyelvű etimológiai szótár lesz, mely elsősorban a (szűkebb) szakmai közönséghez szól. Másokkal együtt azonban én is úgy tapasztalom, hogy a szókészlet és az általa tükrözött anyagi és szellemi műveltség iránt erős érdeklődés tapasztalható a nem szakember, művelt közönség körében is. Az új etimológiai szótár az ő igényeiket is igyekszik kielégíteni.

Irodalom

- Benkő Loránd (szerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz.
- Benkő Loránd (1994), Az etimológiai minősítés a szótárszerkesztésben. Magyar Nyelv 90: 385–392.
- Durkin, Philip (2009), The Oxford Guide to Etymology. Oxford University Press, Oxford. [http://books.google.hu/books?id=UZkjLniuwRQC&pg=PP5&lpg=PP5&dq=Durkin,+Philip+\(2009\):+The+Oxford+Guide+to+Etymology.+Oxford+University+Press&source=bl&ots=jTnakhbDnP&sig=ON_cS-qfKc6EMya-abOaP8ZQUkI&hl=en&sa=X&ei=nk7TU_rkOernygP_roKYBA&redir_esc=y#v=onepage&q=Durkin%2](http://books.google.hu/books?id=UZkjLniuwRQC&pg=PP5&lpg=PP5&dq=Durkin,+Philip+(2009):+The+Oxford+Guide+to+Etymology.+Oxford+University+Press&source=bl&ots=jTnakhbDnP&sig=ON_cS-qfKc6EMya-abOaP8ZQUkI&hl=en&sa=X&ei=nk7TU_rkOernygP_roKYBA&redir_esc=y#v=onepage&q=Durkin%2)

- C%20Philip%20(2009)%3A%20The%20Oxford%20Guide%20to%20Etymology.%20Oxford%20University%20Press&f=false
- ÉKsz² = Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EtSz = Gombocz Zoltán – Melich János (1914–1944), Magyar etymologiai szótár 1–2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- EWUng = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–II., III. (Register.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gerstner Károly (2006), Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Nyelv-tudományi Közlemények 103: 260–267.
- Gerstner, Károly (2012), Historische und etymologische Wörterbücher des Ungarischen. In: Fábíán Zsuzsanna (ed.), Hungarian Lexicography II. Monolingual and Special Dictionaries. Akadémiai Kiadó, Budapest. 46–65. http://www.nytud.hu/oszt/lexi/gerstner/gkpublikaciok_1.html
- Gregor, Ferenc (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Magyar Nyelv 89: 485–489.
- Honti, László (1994), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Kratylos 39: 168–173.
- Juhász Dezső (1994), Megjelenőben új etimológiai szótárunk (Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen). Magyar Nyelvőr 118: 335–340.
- Kiss Lajos (1994), Nyelvtörténeti szótáraink típusai. Magyar Nyelv 90: 392–412.
- MNSz = Magyar Nemzeti Szövegtár. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében létrehozott szövegkorpusz <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>
- MTSz = Magyar Történeti Szövegtár (1772–2000). Az MTA Nyelvtudományi Intézetében létrehozott szövegkorpusz <http://www.nytud.hu/hhc/>
- Nszt = Ittész Nóra (főszerk.) (2006–(2013)), A magyar nyelv nagyszótára. I(–V). A(–Dézs). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Pfeiffer, Wolfgang (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Deutschen 1–2. Akademie Verlag, Berlin.
- Philippa, Marlies et al. (2003–2009), Etymologisch Woordenboek van het Nederlands 1–4. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Rédei Károly (1999), *Isten* szavunk eredete. Magyar Nyelv 95: 40–45.
- Róna-Tas András (2004), Néhány megjegyzés faneveinkről. Magyar Nyelv 100: 260–273, 419–439.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian 1–2. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = WOT
- SzófSz = Bárczi Géza (1941), Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- TESz = Benkő Loránd 1967–1976.
- Új magyar etimológiai szótár (előkészületben) = ÚESz

De Vries, Jan (1958), *Nederlands etymologisch woordenboek*. Het Spectrum, Utrecht – Antwerpen. (23. kiadás: 2004.)

WOT = Róna-Tas – Berta 2011.

Zoltán András (2007), Széljegyzetek az „Etimológiai szótár”-hoz. *Magyar Nyelv* 103: 208–223.

Zoltán András (2012), Kiss Lajos, a szlavista. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 418–426.

DOI: 10.15776/NyK.2014.110.10

KENYHERCZ RÓBERT

**A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről
(az -óc végű helynevek a magyarban)**

It is widely known that derivation was the most frequent name giving method in the old Slavic languages, hence the Slavic loan names in the Hungarian toponymic system are also derived. Hungarian researchers have often studied the morphophonological adaptations of the formants of these names, e.g. Slav. *-ov* > Hung. *-ó*, Slav. *-ovъci* > Hung. *-óc*. However, despite the high number of Slavic loan names, these formants are not considered as Hungarian name formants. Nevertheless, in a Slavic–Hungarian bilingual environment it could be hypothesized that some of these name endings had become topoformants in the Hungarian name giving system as well. This paper focuses one of them, by discussing the interpretation of the Hungarian *-óc* name ending, which developed from Slav. *-ovъci* as a formant. In the present study, theoretical, chronological and onomatopographical aspects are taken into account.

Keywords: Hungarian toponymic system, old Slavic languages, loan names, Hungarian toponymic formants

1. Közismert, hogy a szláv nyelvekben a leggyakoribb helynévalkotási mód a régiségben a helynévképzés volt. Ebből adódóan a szláv helynévformánsok kölcsönzése kapcsán elsősorban a szláv helynévképzőket, illetve a hozzájuk kapcsolódó magyar nyelvi folyamatokat kell megvizsgálnunk. Ezek magyarba történő adaptációjáról, például hogy az *-ov*-ból rendre *-ó*, az *-ovъci*-ből pedig *-óc* lett stb., a magyar névtani és nyelvtörténeti irodalomban több helyütt is lehet olvasni (vö. pl. Bényei 2012: 19, Kenyhercz 2013a: 64–65, 2013b: 39–43, Kniezsa 1943/2001: 10, 1960, Tóth V. 2001: 112, 120), ezért dolgozatomban a problémát most egy másik szempontból szeretném megközelíteni. A kölcsönzések kérdését továbbgondolva ugyanis felmerülhet annak a lehetősége is, hogy a szláv nyelvekből a tömeges névátvétel következtében nemcsak a képzett helynevek, hanem a nevekkel együtt – még ha megváltozott formában is – esetlegesen egyes szláv helynévformánsok is meghonosodtak a magyarban. Bényei Ágnes a magyar helynévképzésről írott könyvében ugyan azt írja, hogy az effélék a sok átvett név ellenére sem váltak a magyarban helynévképzővé (vö. 2012: 19), én azonban azt gondolom, mégis feltehetőek olyan körülmények, amelyek arra utalnak, hogy a kérdést – ti. hogy a magyarban vannak-e szláv eredetű helynévképzők – érdemes alaposabban is körüljárni.

2. A téma felvetésének, illetve cikkem megírásának a háttérében az áll, hogy egy ideje már a régi Szepes vármegye történeti-etimológiai szótárán dolgozom. S mivel a megye egyes részein már az ómagyar kortól kezdődően jelentős mértékű szláv–magyar nyelvi érintkezés mutatható ki, a készülő szótárba bekerülő nevek keletkezési körülményeinek a feltárásakor semmiképpen nem hagyható figyelmen kívül az az eshetőség sem, hogy a két nyelv esetenként nem pusztán a lexikai kölcsönzések szintjén, hanem ennél összetettebb módon, a nyelvi rendszer más részeit érintően is hathatott egymásra.

A nyelvi érintkezések következtében végbemenő változások ugyanis nemcsak a szókészletet érinthetik, hanem – a lexikai kölcsönzésekkel szoros összefüggésben – a morfológiai rendszert is. S noha egy nyelv morfológiája meglehetősen zárt, mégis vannak olyan részei – elsősorban a szóképzés és a szóösszetétel –, ahol az idegen nyelvi hatások könnyebben meg tudnak jelenni (vö. Benkő 1987/1998: 201). Jellegzetesen többnyelvű területeken, mint amilyen a Szepesség is, mind a helynév-etimológiai kutatások, mind pedig az azokon alapuló nyelvi-etnikai rekonstrukció kapcsán számolnunk kell tehát a nyelvek kölcsönhatásának efféle következményeivel is. Mindennek a jelentőségét az alábbiakban egyetlen szláv képzőnek, az *-ovъci-*-nak a példáján szeretném bemutatni. A választásomat elsősorban gyakorlati megfontolások indokolják.

2.1. A képzett helynevek dominanciája a szláv eredetű szepesi településnevek esetében is megmutatkozik, ám arányait tekintve közülük is kiemelkednek azok, amelyek az *-ovъci* képzővel alakultak. Az így létrejött nevek magas száma a Szepességben azonban egyáltalán nem meglepő, hiszen a szláv nyelvekben általában is ez az egyik leggyakoribb helynévképző, ráadásul a gyakorisága éppen az általam vizsgált keleti területeken, Szepesben, Sárosban, Abaújban, Zemplénben, illetve Ung megyében a legszembetűnőbb (vö. Kniezsa 1960: 22).

Az eredetileg az *-ovъ*, *-ova*, *-ovo* birtokosképzőből és a *-ъсѣ* népnévképzőből alakult *-ovъci* a mi szempontunkból érintett szláv nyelvben, a szlovákban az egyes számú *-ovec*, illetve a többes számú *-ovce* formában vált helynévalkotó formánssá (vö. Kniezsa i. h., Šmilauer 1970: 28–29). Kniezsa kronológiai megfigyelése alapján – amit az alábbiakban én magam is alá tudok majd támasztani – a felhasználásával alkotott nevek kezdetben a magyarban pusztá személynévből keletkezett helynevek szlovák megfelelői voltak, ám később – főleg Turócbán, Liptóban és Szepesben – az összetett magyar névtípusok párjaiként is előfordultak (vö. i. h.).

A szláv–magyar nyelvi érintkezésekre visszatérve elmondható az is, hogy a tárgyalt helynévképző a vele alkotott nevek átvétele során a magyarban általában nem őrizte meg az eredeti formáját, hanem rendszeren *-óc*, illetve *-olc* lett belőle. Ez a folyamat kezdetben vélhetően még *-ovc* > *-ouc* > *-óc* (> *-olc*) szabályos hangfejlődésként következett be. Később azonban, miután a vokalizáció mint

hangváltozási tendencia erejét vesztette, és a nagyszámú átvett név hatására az *-ovъci* > *-óc* változás az érintett területeken jellegzetes, sőt mondhatni sztereotip szláv–magyar morfofonológiai párhuzammá vált, a név végi csere kétségkívül már nem hangfejlődéssel, hanem analogikusan, egyszerű szóvég-helyettesítéssel, egy lépésben következett be.

Mindezek alapján azt gondolom, az *-ovъci* különösképpen alkalmas a szláv helynévformánsok kölcsönzése kapcsán felmerülő kérdések tisztázására. Egyrészt gyakoriságából és produktivitásából adódóan a vele valamilyen módon összefüggésbe hozható nevekre elegendő adat áll rendelkezésünkre. Másrészt az ezt a képzőt tartalmazó nevek magyarba történő átvétele során rendre bekövetkező adaptáció többnyire már önmagában is magától értetődővé teszi az adatok valamely szláv vagy magyar nyelvhez való kapcsolását.

2.2. Az *-ovъci* > *-óc* változás esetében olyan markáns nyelvi párhuzamról van szó, amely nem csupán az egyes névalakok szláv vagy magyar nyelvű használatának az elkülönítését teszi lehetővé (vö. Kenyhercz 2013a: 64–65, 2013b: 39–43), hanem a nevek etimológiájának megfejtésekor is biztos kiindulópontot jelent. Így látszólag igen könnyű dolgunk van akkor, amikor egy *-óc*-ra végződő helynév keletkezését, illetve a létrejöttének hátterében sejthető nyelvi-etnikai viszonyokat kell megmagyaráznunk. Vegyük példaként a szepesi *Hotkóc* név esetét!

A névre vonatkozóan a következő régi adatok állnak rendelkezésünkre:

Hotkóc: 1293/1337/1378: *Hodcouch*, v. ~ *Hodkouch*, v. (Dl. 39634); 1342: *Hodchouch*, v. ~ *Hodcouch*, v. (Dl. 39657); 1412/1448/1462: *Hothkoncz* [ɔ: *Hothkouch*] (Df. 274357); 1421: *H[odk]olch* (Dl. 43493); 1438: *Hotkol* [ɔ: *Hotkoch*] (Dl. 39733); 1444: *Hotkoch*, de (Dl. 39750); 1471: *Hothkolcz* (Dl. 60821); 1472: *Hotkocz* (Dl. 39770); 1472: *Hotkocz* (Dl. 39772); 1474: *Hotkolcz* (Dl. 39774); 1538: *Hathkocz* (E 158/35: 5–42); 1564: *Hotkocz* (E 158/35: 271–375); 1567: *Hothkocz* (E 158/36: 3–17); 1570: *Hottkowcz* (E 158/36: 3–17); 1593: *Hotkocz* (E 158/35: 438–459); 1598: *Hotkowcze* (E 158/36: 3–17); 1599: *Hotkocz* (UC 117/77); 1635: *Hottkocz* (E 158/36: 50–103); 1715: *Hatkócz* (N 78); 1808: *Hotkócz vel Újmajor h., Hotkowce* s. (Lipszky).

Annyit már az adatok ismerete nélkül is el tudunk róla mondani, hogy a név a szlovákban jött létre **Hodkovec* ~ **Hodkovce* formában, ami aztán a magyarba átkerülve a névvég megváltozásával szabályosan *Hotkóc* lett. Az *-ovъci* képző elsődleges funkciójából adódóan az is jórészt biztosra vehető, hogy a helynév személynévi eredetű (vö. cseh. *Hodek* szn., le. *Godek* ~ *Godk* szn., vö. FNESz, *Hotkóc*, illetve 1274/1433: *Hudko* szn., RegArp. 2/2–3: 105, 1290: *Hotk* szn., RegArp. 2/4: 30). Egyetlen probléma merül csupán fel ennek az etimológiának a kapcsán, ami viszont a régi források jellegét tekintve többnyire áthidalhatatlannak bizonyul, mégpedig az, hogy az efféle nevek eredete kapcsán rendre kikövetkeztetett *-ovec/-ovce* végű névformákra legkorábban csak a 15. századtól

kezdődően vannak adataink (vö. Kenyhercz 2013a: 64, illetve 2013b: 39–40). E név esetében ráadásul a **Hodkovec ~ *Hodkovce* alak első biztos említése még későbbi, 1598-ból való. Azaz a név első megjelenését követő 300 évből egyáltalán nincs adatunk a magyar nyelvű változat etimonjaként feltételezett szláv névformára.

A *Hotkóc* név keletkezésének magyarázatával kapcsolatban fontos körülmény az is, hogy Hotkóc település – és ezzel együtt a név – nem nagyon lehet régebbi az 1293. évi első említésénél, hiszen sem a szomszédos Aranyas 1262-ből való, sem pedig a szintén szomszédos Rudna 1284-ben keletkezett határlevelében nem jelenik meg sem névvel, sem név nélkül. Fekete Nagy Antal A Szepesség területi és társadalmi kialakulása című munkájában úgy véli, hogy a birtok kialakulása ebből adódóan szinte biztosan a szepesi várföldek Bald comes általi rendezésével függ össze – lévén Hotkóc is a szepesi vár várjobbágyainak adományozott föld volt –, ami pedig a 13. század kilencvenes éveinek az első felére tehető (vö. 1934: 147). Esetünkben tehát valójában a létrejöttének pillanatától van adatunk a névre, ami a magától értetődő etimológia szerint szláv helynévképzővel alakult, azaz szlávok adták, viszont a rá vonatkozó források alapján úgy tűnik, hogy a területen élő magyarok azt lényegében a név keletkezésével egy időben átvették, a magyar nyelv sajátosságai szerint átalakították, hiszen a név innentől kezdve az iratokban háromszáz éven keresztül csak *Hotkóc* formában, magyar nyelven fordult elő. Azaz még egy emberöltőnyi távolságot sem lehet feltételezni a név keletkezése és a magyarba történő átvétele között, ami alatt a névadó lakosság kicserélődése vagy elmagyarosodása, s ezzel együtt a szóvéget érintő változás végbemehetett volna. Így még ha a név valóban szláv névadóktól származik is, úgy tűnik, hogy a szláv névváltozattal tulajdonképpen egy időben a település magyar neve, a *Hotkóc* is megszületett.¹

A közvetlen etimológiai előzményként rekonstruált **Hodkovec ~ *Hodkovce* három évszázados lappangásának oka egyébként többféleképpen, ráadásul lényegüket tekintve egymást nem is kizáró módon magyarázható.

A legkézenfekvőbb közülük természetesen az, amire már a fentiekben is utaltam, hogy tudniillik a név ugyan a szlovákban keletkezett, de a magyar lakosság dominanciájából adódóan a 13-14. század fordulójától kezdődően már csak magyarul élt, s így természetesen a források is csak a magyar névváltozatot tartalmazták. Ez esetben a későbbi szlávok formák feltűnését a szláv ajkú lakosság

¹ Némi bizonytalanságot jelent ugyan, hogy az említett 1293-as oklevél kétszeres átírásban maradt csak fent, ami elvileg azt sem zárja ki, hogy csak 1337-ben vagy 1378-ban magyarította az írnok a nevet. Nem zárható ki, de a név későbbi adatai, illetve az *-ovcvi* képző okleveles előfordulásának kronológiája alapján egyáltalán nem tartható valószínűnek sem, hogy az 1293-as levélben *Hodkovec ~ Hodkovce* szerepelt volna (vö. Kenyhercz 2013a: 64, illetve 2013b: 39–40).

újbbli felülkerekedése, s a név magyarból szlávba történő visszavétele, egyúttal hangalakjának visszaszlávosítása magyarázhatja.

Van azonban ennél egy véleményem szerint sokkal meggyőzőbb s a nyelvi valóságot vélhetően hívebben tükröző magyarázat is. Egy korábbi írásomban arra próbáltam meg ráirányítani a figyelmet, hogy voltaképpen azért nem találunk régi adatot az *-ovbci* képzővel létrejött nevek eredeti szlávos végű formájára, mert a középkor nyelvi presztízviszonyaiból, illetve a korszak helyneveit megőrző okleveles források normatörekvéséből adódóan a szláv névalakok azok magyar nyelven használatos variánsai mellett egyszerűen nem kerültek bele az iratokba (vö. Kenyhercz 2013a). Így – a fenti névhez visszatérve – ha élt is a település neve *Hodkovec* ~ *Hodkovce* formában a régiségben, az írnokok egyszerűen annak csak a magyar változatát, a *Hotkóc*-ot írták le. Nem lehet tehát kizárni, hogy a csak 1598-ban föltűnő, elsődlegesként feltételezett *Hodkovec* ~ *Hodkovce* névalak a létrejöttétől kezdődően folyamatosan használatban volt, s pusztán a nyelvtörténeti források jellegéből adódóan nem tűnik fel a korábbi idősza-kokra vonatkozóan. Továbbmenve akár még az is elképzelhető, hogy a magyaros névváltozat – különösképpen, ha a környéken nem is élt nagyobb számban magyarság – a magyar nyelvű beszélők ajkán tömegesen nem vagy nem nagyon, hanem – bizonyos hasonlóságokat mutatva a helynevek latinizálásának korabeli gyakorlatával – csak a hivatalos írásbeliségben volt használatos (vö. i. m.).

Az oklevélírók standardizáló törekvése, azt gondolom, megmagyarázhatja a *Hodkovec* ~ *Hodkovce* név fentebb vázolt látszólagos gyors átvételét és magyarosítását, ami így – még ha lényegét tekintve valóban átvétel is – nem feltétlenül szélesebb névhasználati körben jelent meg először. Ez esetben is kérdéses marad azonban, hogy a változtatás mögött közvetlenül kinek a nyelvi hatása is áll tulajdonképpen, azaz végső soron kinek a névhasználatát tükrözik a ránk maradt okleveles adatok.

E tekintetben talán lényeges momentum, hogy a *Hotkóc* név első említését tartalmazó 1293. évi oklevél a Petróczy család két ágának Petróc és Dubra határával kapcsolatos vitás ügye kapcsán keletkezett. Az ügy jellegéből adódóan feltételezhető, hogy ez alkalommal eleve már nem a helyben élő, adott esetben szláv ajkú lakosság, hanem inkább a birtokvitában érdekelt felek, azaz egyrészt Sygra Jaan-i Jaan fia Eugenius és testvérének Péternek a fia István, másrészt pedig Sygra Petri-i Péter fiai, Mihály és András lehettek az adatközlők (vö. Dl. 39634, illetve Fekete Nagy 1930: 195–196). Az efféle birtokjogi ügyek káptalani rendje alapján ez legalábbis valószínűbbnek tűnik, mintsem hogy az oklevélbe beleírt névalak a helyi lakosság nyelvhasználatát tükrözte volna. Ami természetesen nem zárja ki azt sem, hogy a nevet a helyben lakók ne ugyanígy használták volna, ám mégis egészen más összefüggésbe helyezi a név keletkezésével kapcsolatos fent említett körülményeket. Mindazonáltal az írnok közvetlen

nyelvi szerepe továbbra sem zárható ki, mert ha a Petróczyak esetleg a *Hodkovce* vagy a *Hodkovce* névformát használták is az eljárás során, az ügy lejegyzője ennek ellenére még megalkothatta annak hivatalos formáját, a *Hotkóc*-ot, azaz lényegében magyarosíthatta a nevet.

A magam részéről az okleveles gyakorlat normatörekvését önmagában is kielégítőnek tartom az *-ovci* képzőt tükröző névformák hiányának magyarázatára. Az adatok és a korabeli szláv–magyar nyelvi érintkezések kiterjedtségének ismerete alapján viszont az ügynek adódik egy harmadik lehetséges interpretációja is. Az tudniillik, hogy a szepesi *Hotkóc* név valójában nem is egy szlovák név átvételének az eredménye, hanem már közvetlenül a magyarban, mégpedig egy személynév (l. fentebb) és az *-óc* összekapcsolásával jött létre.

A magyar szakirodalomban az *-óc* ilyen összefüggésben tudtommal nem jelenik meg, s az előzőek alapján ez a feltételezés látszólag nem is tűnik szükség-szerűnek. Ugyanakkor a végződést érintő nyelvi folyamatok mind arra utalnak, hogy ennek a lehetőségét elviekben mégsem érdemes teljesen kizárni. Írásom további részében ehhez kapcsolódóan éppen ezért annak szeretnék utánajárni, lehetséges-e bizonyítani azt, hogy az *-óc* a magyarban helynévformánssá vált.

3. Az *-óc* helynévformánssá való értelmezéséhez elsőként azt kell tisztázni, hogy mit is tekintünk helynévformánsnak. Érdemes J. Soltész Katalin általánosabb névformáns-meghatározásából kiindulni. Ő azt írja, hogy az „egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- vagy előtagok, képzők és voltaképpen funkciótlan végzések a névformánsok szerepét töltik be, amelyekkel az ember a meglévők mintájára új neveket alkothat, a valóságban elő nem forduló neveket találhat ki, és ezeket a nyelv-közösséggel valódi nevek gyanánt fogadtathatja el” (1979: 19, kiemelés tőlem, K. R.). Tóth Valéria ezzel a definícióval összhangban, de konkrétan a település-nevekre vonatkoztatva az alábbi meghatározást adja: „településnév-formánsnak tekintünk minden olyan morfémát (legyen az földrajzi köznév vagy toldalékmorféma), amely egy adott nyelvben valamely korszakban a településnévi státus nyelvi kifejezésére szolgál, és arra, hogy általa újabb és újabb településneveket hívjunk életre” (2008: 182, kiemelés tőlem, K. R.). Két feltételnek kell teljesülnie tehát ahhoz, hogy a magyarban az *-óc* végződést magyar helynévformánsnak tekinthessük: igazolni kell, hogy – még ha csak bizonyos korszakokban és bizonyos területeken is – egyértelműen jelölte a vele álló lexéma helynévi jellegét, s ezzel szoros összefüggésben bizonyítani kell, hogy segítségével új nevek is létrejöttek a magyarban.²

² A két feltétel – minthogy jórészt az egyikből következik a másik – természetesen nem különül el egymástól annyira élesen, mint amennyire a továbbiakban én majd szétvá-

3.1. Azt gondolom, az első kritérium teljesülésével kapcsolatban különösebb kételyek nem merülnek fel, hiszen ha egy adott területen adott időben nagy számban fordul elő sok ugyanolyan végződésű helynév, akkor a névhasználók számára az a hangszerkezeti minta – függetlenül attól, hogy a név végződése formáns-e vagy sem – szükségszerűen erősíteni s egyúttal jelölni is fogja az adott helynév névszerűségét. Ez a helynévjelölő funkció esetünkben az *-óc*-ra végződő nevek jelentősnek mondható aránya miatt – nemcsak a Szepességben, hanem más szláv–magyar vegyes lakosságú területeken is – már az ómagyar kortól kezdődően majdhogynem biztosnak gondolható.³

A pusztá gyakoriságon túl az érintett helynevek névszerűségét az *-óc*-hoz kapcsolódó nyelvi változások véleményem szerint még határozottabban alátámasztják. A viszonylag gyorsan sematizálódó *-ovъci* > *-óc* szóvég-helyettesítés ugyanis már önmagában egyértelműen arra utal, hogy a magyar névhasználók

lasztva tárgyalom őket. Történeti összefüggésben ugyanis egy adott elem helynévformáns voltára – főként ha már elveszítette a produktivitását – elsősorban a gyakoriságából, illetve az ebből következő helynévjelölő funkciójából tudunk következtetni. Ráadásul egy névelem gyakorisága az analógia révén adott esetben korábbi funkciótlanúsága ellenére is megteremtheti a formánssá válás feltételeit (vö. Bába 2013a: 108; 2013b: 33, 50; Bényei 2012: 26; Tóth V. 2008: 182–183). Dolgozatom célkitűzéséből adódóan, ti. feltételezhetjük-e, hogy egy *Hotkóc*-féle név a magyarban jött létre az *-óc* felhasználásával, mégis szükségesnek tartom a két kritérium különválasztását, de legalábbis a kettő közül a formánsok névalkotó funkciójának a hangsúlyozását.

³ Engel Pál Magyarország a középkor végén című munkájában tárgyalt szepesi települések közül 30 neve végződött *-óc*-ra: *Baldóc, Beharóc, Brutóc, Busóc, (Daróc), Danisóc, Domanyóc, Zsákóc, Buglóc, Haligóc, Harakóc¹, Harikóc², Helcmanóc, Hencóc ~ Hincóc, Hotkóc, Hrisóc ~ Risóc, Janóc, Kissóc, Lefkóc, Mateóc¹, Mateóc², Petróc, Primóc, Ragyolc, Roskóc, Ruszkinóc, Orlóc, Vikartóc, Vitkóc, Vojkóc* (vö. 2001). Ez a 30 név – a régi Szepes vármegye településneveinek kb. 13%-a – a középkorra vonatkozóan az *-óc* végződés névjelölő funkciójának feltételezéséhez véleményem szerint elegendőnek tűnik. A fenti nevek között szereplő *Daróc* lexéma noha etimológiai szempontból nincs összefüggésben az *-ovъci* képzővel (vö. FNEsZ, *Daróc*), a hangalakja alapján beleillik az *-óc* végű helynevek csoportjába, s mint ilyen, kétségtávol erősítette a hasonló nevek helynévi jellegét. – A középkori utáni időszakban az efféle nevek aránya némiképp növekszik a Szepességben. Különösen a 16–17. század fordulóján tűnik fel sok település *-óc*-ra végződő névváltozata, de még Lipszky János névtárában is 38 ilyen névalak található: *Baldócz, Beharócz, Brutócz, Buglócz, Busócz, Danisócz, Dományócz vel Dományfalva, Gánócz, Haligócz¹, Haligócz², Harikócz, Helczmanócz, Hotkócz vel Újmajor, Hrisocz, Janócz, Kisócz, Kolenócz, Komárácz, Lefkócz, Matejócz¹, Matejócz², Matyasócz, Ordzovány vel Ragyócz, Petrócz, Pikócz vel Pikfalva, Piszarócz, Polyanócz vel Polyanka, Primócz, Roskócz, Ruszkinócz, Svábócz¹, Svábócz², Ugovszka vel Ugócz, Vikartócz, Vilócz, Vitkócz, Vojkócz, Zsakarócz* (vö. Lipszky).

tisztában voltak azzal, hogy az *-ovcé*-ra végződő szlovák helynév azáltal válik magyar helynévvé, hogy a vége *-óc*-ra változik. Azaz egy-egy ilyen átvétel során elsősorban hangszerkezeti, ám egyúttal névrendszertani szempontból is megtörtént az adott név adaptációja. Ráadásul az elsődleges *-ovbci* > *-óc* változáshoz képest az *l* inetimologikus betoldódásával gyakran létrejövő *-olc* névvégek a tárgyalt végződés névjelölő funkcióját még egyértelműbbé teszik.⁴ Az *-olc*-ra végződő lexémák kapcsán Tóth Valéria ugyanis azt írja, hogy ez a szóvég jellegzetesen helynévi fonológiai típusnak tekinthető, hiszen az efféle hangszerkezet közszavakban alig fordul elő, helynevekben viszont igen gyakori (vö. 2004: 454–457).

3.2. A második feltétel teljesülése, ti. hogy az *-óc* nemcsak helynévjelölő funkcióval bírt a régiségben, hanem új helynevek létrehozásában is részt vett, az előző kritériumnál nehezebben igazolható. Véleményem szerint viszont korántsem azért, mert biztosan nem bírt efféle sajátosságokkal. Az etimológiai módszerek és a középkorra vonatkozó forrásaink ugyanis együttesen sem biztosítanak elégséges támpontot annak az eldöntésére, hogy például a *Hotkóc* név a magyarban már közvetlenül az *-óc* személynévhez való hozzákapcsolásával, vagy pedig egy *-ovbci* helynévformánssal alakult szláv helynév adaptációjával jött-e létre. Hiszen egy kikövetkeztetett *-ovec/-ovce* végződésű szláv névforma elsődlegességét az adatok hiánya önmagában értelemszerűen még nem zárja ki. Minthogy egy-egy konkrét esetre vonatkoztatva a létét sem bizonyítja automatikusan az, hogy máshol esetleg léteznek hasonló szláv nevek. Az tehát, hogy az *-óc* segítségével a magyarban jöttek-e létre helynevek, pusztán az etimológia segítségével nem bizonyítható, ugyanakkor elviekben nem is cáfolható. Egy efféle döntés ugyanis szükségszerűen az *-óc* helynévalkotó formánssként való értelmezésének az elfogadásán, illetve annak az elvetésén alapulna.

Ezért, azt gondolom, a kérdést csak akkor lehet többé-kevésbé tisztázni, ha az egész problémát nem eseti etimológiai ügyek soraként, hanem tágabb névrendszertani összefüggésbe helyezve értelmezzük, ami esetünkben a régi magyar névrendszert, illetve annak a változását jelenti. Ennek szemléltetésére kövessük végig három szepesi település – Zakárfalva, Kolinfalva és Svábfalva – nevének alakulástörténetét!

4. Talán meglepőnek tűnhet a fenti példák kiválasztása, hiszen keletkezése szempontjából egyik név sem hozható közvetlenül összefüggésbe az *-ovbci* képzővel. Azonban – ahogy azt az alábbiakban látni fogjuk – a későbbiekben mégis mindhárom valamilyen módon kapcsolatba került vele.

⁴ A 15. század középső harmadában a fent tárgyalt *Hotkóc* név esetében is megjelennek az *l*-et tartalmazó névformák (l. az 1421., az 1444., az 1471., az 1474. és talán az 1438. évi adatait).

4.1. Zakárfalva birtoklástörténeti szempontból valószínűsíthetően valamikor 1282 után alakulhatott ki, nevét pedig Fekete Nagy szerint a telepítő soltészről kapta (vö. 1934: 135). Ehhez képest első fennmaradt adata viszonylag kései.

Zakárfalva: 1336: *Villa Zakeri* (Dl. 83212); 1368/1435/1552: *Villa Zakery* (Dl. 5647); 1374/1435/1552: in *Sakery* (Dl. 5647); 1390: *Sakar* (Df. 269085); 1477: *Sakaar* (Dl. 26716).

Ómagyar kori adatai a név puszta személynévi eredetére utalnak, ugyanakkor nem zárható ki az *-i* helynévképzővel való létrejötte sem. A latin genitivusi szerkezetbe foglalt első két adata ugyanis önmagában nem teszi lehetővé a mögöttes meghúzó népnyelvi névforma rekonstrukcióját (vö. Bényei 2012: 77–78, Hoffmann 2004: 31–37). E tekintetben az 1374-re vonatkozó *in Sakery* adat a név képzővel való keletkezését erősítheti, egyéb adatai fényében ugyanakkor az sem elképzelhetetlen, hogy – ha nem tévesztésről van szó – a mögöttes álló *Zsakeri* névalak az elsődleges puszta személynévi forma *-i* képzővel való átmeneti bővülésének az eredménye. E kérdés megválaszolása azonban szempontunkból nem perdöntő jelentőségű. Lényegesebb momentum, hogy a név az ómagyar kor végéig megőrizte egyrészes formáját.

Kolinfalva puszta személynévi eredete kevésbé valószínű, ám első előfordulásai alapján ezt a lehetőséget sem lehet teljesen kizárni (vö. Bényei i. h., Hoffmann i. h.).

Kolinfalva: 1317/1430: *Villa Colin* (Df. 281727); 1358: *Villa Colini* (Dl. 4716); 1403/1403: *Kolenfalua*, de (Dl. 70736); 1412/18. sz.: *Kolonfalva* (Dl. 71605); 1452/Más.: *Kholinowitz* (Dl. 14576); 1494/18. sz.: *Colinsdorf* alias *Colinfalva* (Dl. 24992); 1511: *Kwlynfalwa* (Df. 274355).

Az viszont a későbbi adatok alapján világosan kitűnik, hogy – ha esetleg eredetileg puszta személynévből keletkezett is a név – a 15. századtól kezdődően már kizárólag a magyar *-falva*, illetve a német *-dorf* utótaggal álló formái lehetnek használatosak.⁵ Azt, hogy birtokosáról vagy soltészáról kapta-e a nevét, nem lehet pontosan megállapítani, mert közvetlen telepítéséről nincsenek adatok, s a *Kolin* személynévet a Szepességben ekkoriban sokan viselték (vö. Fekete Nagy 1934: 134–135).

⁵ A *Kholinowitz* adatot tartalmazó oklevél csak újkori másolatban maradt fenn. S mivel a település nevének ezen változatára az első adatok – e forrást kivéve – csak a 17. század második felére vonatkozóan jelennek meg (vö. 1672: *Kolynovicz*, UC. 49/26), nem zárható ki, hogy ez a névforma inkább az újkori másolat idejének névhasználatát tükrözi, s így az eredeti iratban valószínűsíthetően inkább *Kolinsdorf* vagy *Kolinfalva* állhatott.

Svábfalvát a források szerint egy német hospes telepítette (vö. Fekete Nagy 1934: 208). Kiss Lajos ugyan a település nevét közvetlenül a telepítő származására utaló *sváb* népnévből eredezteti (vö. FNESz, *Svábfalva*), talán az sem zárható ki, hogy az mégis személynévi fokon keresztül alakult puszta személynévi névadás eredményeképpen.

Svábfalva: 1294/1317/1323: *Suap* (Dl. 39975); 1330/1420: *Villa Sueui* (Dl. 74883); 1414/1414: *Slbap* [o: *Swap*] (Dl. 60588); 1471: *Swapp* (Dl. 74940); 1509: *Sowapffalwa* (Dl. 74984); 1512: *Swap* ~ *Swapffalwa* (Df. 262879).

A település adatai alapján megállapítható, hogy a 16. században kialakult névének a *-falva* utótaggal bővült formája is, ami egy ideig az eredeti egyrészes *Sváb* névalakkal párhuzamosan élt.

Összefoglalva mindhárom névről elmondható, hogy középkori adataik első sorban magyar névadókra és névhasználókra utalnak, noha Kolinfalva esetében a német nyelvű névhasználatot tükröző névformák is adathozhatók.⁶ Szempontunkból azonban jóval több tanulsággal szolgál e nevek ómagyar kor utáni fejlődése.

4.2. Svábfalvához hasonlóan szintén elég későn, de Zakárfalva esetében is megjelentek a *-falva* utótagú névváltozatok, amelyek azonban nem sokáig létezhetek, mert a 16. század első harmadában föltűnő *Zsakaróc* névalak a 17–18. század fordulójára egyeduralkodó formává vált.

Zakárfalva: 1538: *Zakal* (E 158/35: 5–42); 1567: *Zakarffalwa* (E 158/36: 3–17); 1570: *Zakarffalwa* (E 158/36: 3–17); 1598: *Zakarfalwa* (E 158/36: 3–17); 1636: *Zakarocz* ~ *Zakarfalwa* (UC 7/175); 1647: *Zakarfalua* (E 158/35: 460–478); 1682–83: *Zakarocz* (UC 50/17); 1696: *Sakarocz* (E 158/35: 460–478); 1715: *Zacharócz* (N 78); 1808: *Zsakarócz* h., *Schakarowitz* g., *Žakarowce* s. (Lipszky).

Kolinfalva kapcsán – noha más kronológiával – hasonló folyamat állapítható meg. Esetében a 16–17. század fordulójára tehető a *-falva* utótagú névalakok eltűnése, és a *Kolonóc* névforma általánossá válása.

Kolinfalva: 1538: *Kolynfalwa* (E 158/35: 5–42); 1544: *Kolinfalwa* (E 158/35: 5–42); 1564: *Kolinfalwa* (E 158/35: 271–375); 1598: *Kolinfalwa* (E 158/36: 3–17); 1638: *Colinovecz* ~ *Kolinowecz* (UC 49/24); 1647: *Kolonocz* (E 158/35: 460–478); 1696: *Kolonocz* (E 158/35: 460–478); 1715: *Kolonocz* (N 78); *Kolenócz* h.; *Kohlsdorf* vel *Kolenitz* g., *Kolenowce* s. (Lipszky).

És végül Svábfalva esetében is bekövetkezett ez a fajta változás, azaz a *-falva*-ra végződő alakokat a 16. század közepére felváltották az *-óc* végű névformák.

⁶ A település német nevének középkori használatát valószínűsíti az is, hogy Kolinfalva – kezdetben legalábbis biztosan – a szász egyetemhez tartozott (vö. Df. 281727).

Svábfalva: 1538: *Swap* (E 158/35: 5–42); 1544: *Swapfalwa* (E 158/35: 5–42); 1549: *Swab* (E 158/35: 49–106); 1555: *Schwabsdarf* (E 158/35: 185–269); 1557: *Suabffalwa* (E 158/35: 185–269); 1564: *Schwabesdorff* (E 158/35: 271–375); 1567: *Swabowecz* (E 158/36: 3–17); 1570: *Swabocz* (E 158/36: 3–17); 1572: *Swabowecz* (E 158/36: 105–162); 1576: *Sswabocz* (E 158/36: 105–162); 1593: *Swabolcz* (E 158/35: 438–459); 1598: *Swabocz* (E 158/36: 3–17); 1647: *Svabocz* (E 158/35: 460–478); 1696: *Svabocz* (E 158/35: 460–478); 1715: *Svabolcs* (N 78); *Svábóc* h., *Schwabsdorf* g., *Sswábowce* s. (Lipszky).

Mindhárom esetben világosan látszik tehát, hogy a korábbi egyrészes elnevezéseket felváltó *-falva* utótagú alakok a 16–17. század fordulóján fokozatosan háttérbe szorultak, s helyettük az *-óc* végződésű névformák terjedtek el.

A neveket érintő változás a következőképpen foglalható össze:

<i>Zsakár(i)</i>	→	<i>Zsakárfalva</i>	→	<i>Zsakaróc</i>
<i>(Kolin)</i>	→	<i>Kolinfalva</i>	→	<i>Kolonóc</i>
<i>Sváb</i>	→	<i>Svábfalva</i>	→	<i>Svábóc</i>

1. ábra

4.3. A fenti három név szerkezetének párhuzamos fejlődése korántsem véletlen. A nevek változása kapcsán ugyanis általánosságban elmondható, hogy nem egymástól elszigetelt, véletlenszerű folyamatokról van szó, hanem egy név többnyire a névrendszer egyik összetevőjeként, a teljes rendszertől nem függetlenül változik meg. Ezzel összefüggésben szeretném a figyelmet ráirányítani az alábbi névrendszertani párhuzamra.

Tóth Valéria a településnevek változástipológiájáról írott munkájában a nevek szintaktikai szerkezetének fejlődési irányai között bemutat egy olyan típust is, amely esetében egy kétrészes név formáns szerepet betöltő földrajzi köznévi lexémája kicserélődik egy képzőformánssal, pl. *Jánostelke* > *Jánosi*, *Szentesháza* > *Szenteske* (vö. 2008: 92–95). Mindennek szempontunkból azért van különös jelentősége, mert az előzőekben tárgyalt szepesi nevek kapcsán bekövetkező *-falva* > *-óc*-féle változást, azt gondolom, morfológiai szempontból nem nagyon lehet másként értelmezni, mint a Tóth Valéria által névrész > névelem cserének nevezet folyamatként, amely során egy formáns értékű lexéma, a *-falva* lecserélődik egy ugyancsak formáns szerepű képzőmorfémára, az *-óc*-ra. Amennyiben ezt az értelmezést helytállónak fogadjuk el, akkor az közvetetten ugyan, de az *-óc* helynévformáns jellegét bizonyítja – legalábbis a 16–17. századra vonatkozóan, amikor ez a tendencia a Szepességben számos név szerkezetét megváltoztatta. Hiszen – mint az Tóth Valéria meghatározásából egyértelműen kitűnik – a névrész > névelem csere lényegét tekintve formáncsere (vö. i. m. 92). Ezért ahhoz,

hogy a *-falvá*-t a települések nevében az *-óc* felválthassa, az *-óc*-nak a változás idején a magyarban formánsként kellet funkcionálnia.⁷

Mindezek alapján azt gondolom, ha etimológiai eszközökkel nem is, a nevek változásának a nyomon követésével az *-óc* helynévformánsként való értelmezése bizonyíthatónak tűnik, hiszen a fenti példák alapján világosan kiderül, hogy – még ha másodlagosan is, de – új neveket lehetett a segítségével létrehozni. Ennek fényében pedig az *-óc* a helynévformánsok kapcsán megfogalmazott második kritériumnak is megfelel.

A *-falva* > *-óc* változás kapcsán ugyanis szinte biztosra vehető, hogy az *-óc* végű névalakok megjelenésének hátterében nem az áll, hogy a *-falva* utótagú neveket használó magyar lakosság egyszerűen feladta a település általa addig használt nevét, és helyette inkább átvette az ott lakó szlávoktól az ő *-ovec*-ra vagy *-ovcé*-ra végződő névváltozatukat, ezzel egy időben pedig a névvégződést a magyar névrendszer sajátosságainak megfelelően átalakította *-óc*-ra, s onnantól kezdve már ilyen formában használta. Egy efféle, több szempontból is indokolatlannak tűnő feltételezés helyett sokkal valószínűbbnek tartom, hogy esetünkben a magyar névhasználat folytonossága mellett egyszerűen egy olyan magyar névrendszerbeli változásról van szó, aminek az okai között kétségtelenül nemcsak belső fejlődési tendenciákat, hanem a szláv névrendszer lokálisan erős hatását is feltételezhetjük.

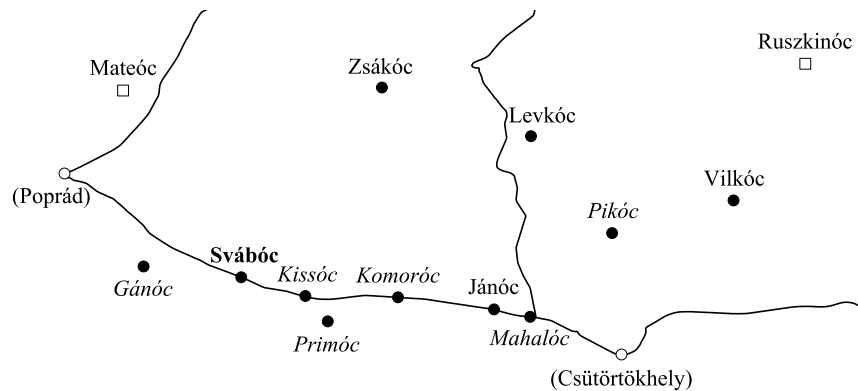
A folyamat magyarázata során ugyanis nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a 15. századtól kezdődően az iratokban egyre gyakrabban tűnnek fel a *-falvá*-ra vagy *-óc*-ra végződő, vélhetően főleg magyar használatú nevek *-ovec*/*-ovce* végű, vélhetően főleg szláv használatú párjai is. Ám mivel – mint arra korábban már utaltam – ez a szlovák névtípus eleinte a pusztasze-mélynévi, később pedig a *-falva* utótagú magyar nevek szláv variánsa volt, a tárgyalt három magyar településnév eredetét és változását figyelembe véve egyáltalán nem zárható ki, hogy már korábban is léteztek ezek a névformák. A forrásokban való megjelenésük hátterében viszont, azt gondolom, nem csupán az oklevelek számának megszaporodása, a kancelláriai vagy hiteleshelyi gyakorlat megváltozása, hanem – ezekkel párhuzamosan, s részben ezek kiváltó okaként – a vármegyében uralkodó nyelvi-etnikai viszonyok átrendeződése állhat. Ez pedig valamilyen mértékben a helyi magyar névrendszerre is hatással kellett, hogy legyen.

⁷ Tóth Valéria hasonló érveléssel bizonyítja a sokak által elsősorban birtokjelnek tartott *-i* helynévképző funkcióját (vö. 2008: 184–185). Az pedig, hogy az általam tárgyalt változás nem belső folyamatok következtében, hanem vélhetően a szlovák nyelv hatására következett be, pusztán annyit mutat, hogy jelen esetben egy meglehetősen sajátos, erősen többnyelvű környezetben lezajló átalakulásról van szó.

Póczos Rita szerint különböző nyelvek névrendszereinek tartósabb érintkezésekor a névintegráció kapcsán megjelenhet az ún. interferencia is, amely „a nyelvi kontaktus következtében fellépő, érvényben lévő normáktól való eltérést jelenti” (2010: 46). Ez az interferencia bizonyos esetekben olyan erős is lehet, hogy az érintkező nyelvek (név)rendszerében is jelentősebb változásokat eredményez, azaz nemcsak az egyes neveket, hanem a névalkotási modelleket, azaz a névalkotási szabályokat és a névalkotó formánsokat illetően is változásokat eredményezhet (vö. i. m. 46–47).⁸

Ezt az idegen nyelvi hatást esetünkben tovább erősíthette az a körülmény is, hogy Szepes vármegyében – ahogy erre korábban már utaltam – a tárgyalt változás idején már egyébként is sok volt *-óc* végű helynév, azaz a név végi *-falva > -óc* cserére nem csupán a közvetlen szláv névpár, hanem a szepesi magyar névrendszer – igaz, szintén szláv hatásra kialakult – általános jellege is analógiás hatást gyakorolhatott. Az analógia működésének a feltárásához a továbbiakban ezért érdemes a kérdést szűkebb értelemben vett névföldrajzi összefüggésben tárgyalni.

4.4. Azon túl, hogy Szepesben már a középkorban is elég sok *-óc* végű helynév volt, a 16-17. századra ezek száma jelentősen megszorodott, hiszen a bemutatott *-falva > -óc* változás nem csak a tárgyalt három nevet érintette. Az alábbi Svábfalvára és környékére vonatkozó térkép azt mutatja be, hogy ez a folyamat nemcsak általánosságban, vármegyei szinten, egymástól (országúton) száz kilométernyi távolságban lévő helyek nevében következett be, hanem lezajlása konkrétan egy-egy kisebb-nagyobb névközösséghez köthető.

1. térkép

⁸ L. pl. a szláv eredetű német *-itz* képzőnek és alakváltozatainak az esetét (vö. Póczos 2010: 48).

A térképen fekete ponttal jelöltem Svábfalvát (Svábócot) és azokat a közeli településeket, amelyek esetében az ómagyar kor utáni időszakban hasonló névfejlődés következett be. Fehér négyzettel azok a szintén közelben lévő helységek szerepelnek, amelyek *-óc*-ra végződtek ugyan az újkor elején, de ez a végződésük feltehetően nem a *-falva* > *-óc* változás következtében alakult ki.⁹

A kiemelt terület összességében sem túlságosan nagy, megközelítőleg 100 km², ami talán nagyobb annál, hogy esetében egységes névközösségről beszélhessünk, de minden jel arra mutat, hogy a területen lakók – legalábbis a településnevek szintjén – jól ismerhették egymás neveit, mivel az idők során folyamatos kapcsolatban állhattak egymással.¹⁰ Egyrészt a régiségben sem volt olyan természeti vagy közigazgatási határ, ami e helyeket elválasztotta volna egymástól. A térképen ábrázolt települések nem egy áthatolhatatlan hegy két oldalán feküdtek, hanem többségük a Poprádot Szepescsütörtökkel, illetve Lőcsével összekötő út mellett terült el.¹¹ Ráadásul a legsűrűbben települt középső terület az ún. kis vármegye része volt, ami Szepesen belül vármegyei szintű autonómiával bíró körzetként létezett már a 12. századtól, az 1200-as évek végétől pedig saját hiteleshellyel is bírt, aminek a központja a mai Szepescsütörtök volt. A dőlten szedett települések közvetlenül is ennek az ún. lándzsásszéknak az irányítása alá tartoztak, ami a hétköznapi gyakorlatban azt jelentette, hogy a helyi birtokosok rendre részt vettek egymás peres ügyeiben. Ezen túl az egyházak – elsősorban a római katolikus egyház – filiális beosztása is a fenti helyek lakóinak szorosabb kapcsolatára enged következtetni.¹²

⁹ A térkép a névrendszertani változás egy fokának, az *-óc* végű nevek elterjedésének a tömegességét kívánja szemléltetni, ezért egységesen minden településnek az *-óc*-ra végződő formáját tüntetem fel rajta. Egyébként sem kizárt azonban, hogy volt olyan időszak, amikor a fenti névalakok – még ha csak variánsként is – egy időben léteztek. Ennek egyértelmű bizonyítását az adatolás töredékessége nem teszi lehetővé, mint ahogy erről később még szólni fogok. Azt ugyanis figyelembe kell venni, hogy néhány név esetében a *-falva* utótagú variánsok csak rövidebb időre szorultak háttérbe.

¹⁰ Hoffmann István meghatározása szerint névközösségen többé-kevésbé egy kisebb település lakosságát értjük (vö. 1993/2007: 39), ugyanakkor a fent tárgyalt terület – noha nem egyetlen település névanyagát érinti –, a hegyvidéki fekvésének adottságai-ból adódóan kisebb, mint egy nagyobb alföldi település.

¹¹ Az út már „ősidők óta” létezett mint hadi út (vö. Hradszky 1895: 13–14). A térképen ábrázolt terület méreteit jelzi az is, hogy Poprád és Szepescsütörtök közötti szakasza mindössze 14 km. Ezen az úton kívül jelöltem még a Poprádról Késmárkra, illetve a Mahálfalváról (Mahalócról) Késmárkra vezető viszonylag nagyobb utakat is.

¹² 1693-ban például Farkasfalva filiája volt Levkfalva (Levkóc) és Pikfalva (Pikóc), Szentandrás egyházához tartozott Kissóc, Komaróc és Mahálfalva (Mahalóc) (vö. Hradszky 1895: 144–145).

Ilyen körülmények között nem tűnik valószínűnek, hogy 11 esetben, közel azonos időben, azaz lényegében a 16. század második felében, de egymástól teljesen függetlenül, minden esetben közvetlenül a dominánssá váló szláv ajkú lakosság hatására menjen végbe a település meglévő magyar nevének a szláv névváltozatra történő cseréje, illetve ezzel együtt magyarrá formálása. Mindez annak a fényében sem tűnik igazán valószínűnek, hogy az adatok tanúsága szerint több esetben is élt még a magyar *-falva* utótagú név, amikor az *-ovce* végű névváltozatok az iratokban is feltűntek, s velük egy ideig párhuzamosan élve majd csak akkor tűntek el, amikor az *-óc* végződésű adatok is megjelentek. Azaz az *-óc* sokkal inkább a *-falvát* látszik lecserélni, mintsem az *-ovcét*. Egyébként pedig ha már olyan erős szláv hatást feltételezünk, amely a települések magyar nevének egyszerű megszűnéséhez vezethetett, sokkal inkább az lett volna a várható következmény, hogy – a hivatali írásbeliség mindenféle standardizáló törekvése ellenére – az iratokban a nevek eredeti hangszerkezetükkel, az *-ovce* végződést megtartva válnak általánosan használt névformákká, s nem jelenik meg az *-óc*-ra végződő magyar változatuk. A folyamat fenti értelmezésére kiváló példát adhat Gánfalva (Gánóc), Hisfalva (Kissóc), Jánfalva (Jánóc) és Vilkfalva (Vilkóc) adatsora.¹³

Gánfalva: 1504: *Ganfalfa* (Máriássy 81); 1521: *Ganovecz* (Df. 262869); 1539: *Ganfalfa* (Wagner 1: 230); 1563: *Ganfalfa* seu *Ganocz* (Wagner 3: 193); 1647: *Ganocz* (E 158/35: 460–478); 1696: *Ganocz* (E 158/35: 460–478); 1715: *Ganócz* (N 78); 1808: *Gánócz* h., *Gansdorf* g., *Gánowce* s. (Lipszky).

Hisfalva: 1506: *Hysfalva* (Máriássy 131); 1511: *Hysowecz* (Dl. 39806); 1512: *Hysfalwa* (Máriássy 132); 1521: *Hysfalwa* (Df. 262869); 1551: *Hyssfalva* (Hradszky 1895: 20); 1598: *Kyssocz* (E 158/36: 3–17); 1808: *Kisócz* h., *Kischensdorf* g., *Kyssowce* s. (Lipszky).

Jánfalva: 1544: *Janowecz* (Hradszky 1884: 69); 1548: *Janussoffcze* (E 158/35: 5–42); 1549: *Janosfalwa* (E 158/35: 49–106); 1554: *Janouicz* (E 158/35: 107–184); 1557: *Janowycza* (E 158/35: 185–269); 1559: *Jankffalwa* (E 158/35: 271–375); 1564: *Janowcze* (E 158/35: 271–375); 1567: *Janowcze* (E 158/36: 3–17); 1593: *Janocz* (E 158/35: 438–459); 1598: *Janowcze* (E 158/36: 3–17); 1635: *Janocz* (E 158/36: 19–27); 1647: *Janocz* (E 158/35: 460–478); 1696: *Janocz* (E 158/35: 460–478); 1715: *Janócz* (N 78); 1808: *Janócz* h., *Johannsdorf* g., *Janowce* s. (Lipszky).

Vilkfalva: 1501: *Vilkfalva* alias *Konczmanni* (Fekete Nagy 1930: 187); 1538: *Welfalwa* (E 158/35: 5–42); 1549: *Wylkfalua* (E 158/35: 49–106); 1567: *Welkowecz* (E 158/36: 3–17); 1593: *Wylkocz* (E 158/35: 438–459); 1598: *Wylkowcze* (E 158/36:

¹³ Félkövérrel a magyar használatúnak tekinthető adatok vannak kiemelve. Egy-egy adat nyelvhez kapcsolásának a kérdéshez részletesebben l. Kenyhercz 2013b: 32–45.

3–17); 1635: **Wylkocz** (E 158/36: 19–27); 1696: **Vilkocz** (E 158/35: 460–478); 1715: **Vilkócz** (N 78); 1808: **Vilkócz** h., *Kuntzensdorf* g., *Wilkowce* s. (Lipszky).

Utóbbi két település esetében jól láthatóan kirajzolódik az is, hogy az *-ovce* végű névalakok szinte biztosan a magyar nevek szláv párjaként foghatók el, mintsem átmeneti magyar nevekként, hiszen az *-ovcé*-ra végződő variánsok előbb a *-falva* utótagú nevekkal, majd később az *-óc* végűekkel álltak párhuzamban. És így a változás esetleges *-falva* > *-ovce* > *-óc* iránya talán ki is zárható.

Egy másik település, Izsákfalva (Zsákóc) adatsora e tekintetben azért is különösen érdekes, mert esetében a szláv hatás kevésbé tűnik jelentősnek, lakosai a középkor fordulóján még talán többségében szászok voltak (vö. a hely német *Eisdorf* névváltozatának dominanciáját),¹⁴ s – talán ezzel összefüggésben – a névben csak később regisztrálható a tárgyalt jelenség. Azaz nem elképzelhetetlen, hogy a névváltozás itt már nem is a szláv, hanem közvetlenül az átalakuló magyar névrendszer hatására következett be. A ma használatos *Žakovce* majd csak Lipszky-nél fordul elő először mint a település szlovák neve.

Izsákfalva: 1462: *Villa Issac alias Eysdorff* (Wagner 1: 278); 1544: **Issak** (Hradszky 1884: 69); 1626: *Eissdorff*, **Isaakffalva** (E 158/36: 28–49); 1635: **Isakfalua** (E 158/36: 19–27); 1639: **Szakocz** alias **Izakffalwa** (Csáky 709); 1647: **Isakfalua** (E 158/35: 460–478); 1696: **Sakocz** (E 158/35: 460–478); 1715: **Zakócz** (N 78); 1808: **Zsákócz** h., *Eisdorf* g., *Žakowce* s. (Lipszky).

Más oldalról érdemel figyelmet Primfalva (Primóc) esete, ahol az adatok tanúsága alapján jóval markánsabban érvényesülhetett a szláv nyelvű névhasználat hatása, s ezzel összefüggésben az sem tűnik kizártnak, hogy az egész folyamat, a *-falva* > *-óc* változás a többi településhez képest valamivel korábban mehetett végbe. A kutatás jelenlegi fázisában azonban erre vonatkozóan döntő erejű adatok sajnos nem állnak rendelkezésünkre.

Primfalva: 1411: **Prynfalua** (Df. 266935); 1544: *Primowce* (E 158/35: 5–42); 1564: *Primowcze* (E 158/35: 271–375); 1567: *Primowecz* (E 158/36: 3–17); 1570: **Prymocz** (E 158/36: 3–17); 1572: *Prymowecz* (E 158/36: 50–103); 1576: **Prymocz** (E 158/36: 105–162); 1578: *Primowecz* (E 158/36: 163–260); 1588: **Prymocz** (E 158/36: 163–260); 1598: **Primocz** (E 158/36: 3–17); 1622: **Prymocz** (E 158/35: 460–478); 1647: **Primocz** (E 158/35: 460–478); 1715: **Primócz** (N 78); 1808: **Primócz** h., *Primsdorf* g. *Přimowce* s. (Lipszky).

¹⁴ Az *Eisdorf* névváltozat önálló, betűhív adatait – mivel nem tartoznak a vizsgált változás körébe – nem közlöm. Azt viszont, hogy a 16. század második felében jóval gyakrabban fordult elő, mint a magyar *Izsákfalva* vagy *Zsákóc*, jelzi, hogy a következő évek adóösszeírásaiban csak a német nevét közlik a források: 1549, 1550, 1552, 1553, 1554, 1555, 1557, 1559, 1564, 1565, 1566, 1572, 1574, 1578, 1582, 1588, 1593, 1596 (E 158/35–36).

A változás összességében azonban inkább az előzőekben bemutatott települések nevének a fejlődéséhez, sem mint Primfalváéhoz hasonlóan folyhatott le. A további érintett települések adatai a következők:

Komárfalva (Komaróc): 1464: *Komarfalua* (Dl. 39759); 1659: *Komorfalva* (UC 50/13); 1710: *Komarocz* (UC 39/90).

Levkfalva (Levkóc): 1480: *Lewkfalua* (Szent-Iványi 63); 1598: *Lewkocz* (E 158/36: 3–17).

Mahálfalva (Mahalóc): 1598: *Machalfalwa* (E 158/36: 3–17); 1639: *Machalfalva* (Csáky 709); 1651: *Mahalocz* (Igló 60); 1710: *Machalfalva* (UC 39/90); 1808: *Machalfalva* h., *Machelsdorf* g., *Machalowce* s. (Lipszky).

Pikfalva (Pikóc): 1497: *Pykffalwa* (Dl. 63875); 1584: *Pikfalva* (A 131/1k1070. cédula); 1598: *Pykowcz* (E 158/36: 3–17); 1808: *Pikócz* vel *Pikfalva* h., *Picksdorf* g., *Pikowce* s. (Lipszky).

Az alábbi ábra azt foglalja össze, hogy az érintett települések nevében megközelítőleg mikorra tehető a *-falva* > *-óc* változás, azaz melyik évre vonatkozóan adathozható elsőként a település *-óc*-ra végződő formája:¹⁵

- 1563: Gánfalva > Gánóc
- 1570: Primfalva > Primóc
- 1570: Svábfalva > Svábóc
- 1593: Jánfalva > Jánóc
- 1593: Vilkfalva > Vilkóc

¹⁵ A fenti adatok kapcsán azt azonban mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy egyes települések esetében a kései évszámok nem feltétlenül a változás kései lefolyására utalnak. A középkor utáni idősakra vonatkozóan felhasznált forrásaim ugyanis elsősorban az adók beszedésével összefüggésben keletkezett iratok. A lándzsásfalvak privilégialis helyzetükből adódóan ezért például a dikális összeírásokból rendre kimaradtak. Ahol mégis szerepelnek, ott is csak mint mentességet élvező településeket sorolják fel őket. Mateócról pedig azért áll rendelkezésemre kevés adat, mert mint a tizenhárom Lengyelországnak elzálogosított szepesi város egyike 1773-ig szintén nem szerepel a magyar királyság különböző összeírásaiban. Természetesen a családi oklevéltárak újabb kori részének a feldolgozásával lehetne szaporítani a rájuk vonatkozó adatokat, de azok hozzáférhetősége és rendezettsége össze sem hasonlítható a Mohács előtt idősakokra vonatkozó részekkel, így jelen kutatás esetében a vizsgálatba vonásuk – attól a néhánytól eltekintve, amelyik a szakirodalomban valamilyen módon mégis hozzáférhető – túlságosan is lelassította volna a munkát. Komaróc esetében nem privilégialis vagy birtoklástörténeti okai vannak az adatok hiányának: a település a középkor után elpusztásodott, így a különböző adó- és úrbéri összeírásokban értelemszerűen nem volt indokolt a feltüntetése.

1598: Hisfalva > Kissóc
 1598: Levkfalva > Levkóc
 1598: Pikfalva > Pikóc
 1639: Izsákfalva > Zsákóc
 1651: Mahálfalva > Mahalóc
 1710: Komárfalva > Komaróc
 1723: Villa Mathaei, Matzdorf > Mateóc
 1740: Ruszkin, Riesdorf > Ruszkinóc

2. ábra

5. Azt gondolom, a fent elmondottak mindenképpen támogatják az *-óc* magyar helynévformánsként való értelmezését. Annyit azonban már az általam elvégzett vizsgálat alapján is biztosan meg lehet állapítani, hogy mivel az *-óc* végződés tömegesen és rendszerszerűen csak szláv–magyar vegyes lakosságú területeken jelent meg, formánssá alakulása is kizárólag ezeken a területeken feltételezhető. Különösebb kockázat nélkül kijelenthető ugyanis, hogy a tárgyalt jelenség nem terjedt túl a szlávság által is lakott területeken, azaz az *-óc* szélesebb körben biztosan nem vált magyar helynévképzővé. Néhány további kérdés ezzel kapcsolatban azonban még mindenképpen tisztázásra szorul.

5.1. Önmagában már a *-falva* > *-óc* változás területi és időbeli körülményeinek feltárásához is alaposabb, több megyére kiterjedő kutatásra lenne szükség. Az ugyan már felületesebb vizsgálódás alapján is kiderül, hogy hasonló irányú folyamat más megyékben is felfedezhető, pl. *Ádámfalva* > *Adamóc* (Trencsén vm.), *Modrafalva* > *Mudróc* (Sáros vm.), *Hencfalva* > *Hencóc* (Zemplén vm.), de ezek az adatok jellemzően – s talán nem is véletlenül – szintén a Felvidék keleti területeiről kerültek elő, ahol az *-ovъci* képző egyébként is a legproduktívabb és leggyakoribb volt. Megnyugtatóan viszont csak kiterjedtebb adatgyűjtéssel lehetne tisztázni, hogy a változás valóban csak ezt a térséget érintette-e, vagy pedig a szláv–magyar vegyes lakosságú területeken általában is jellemző volt.

A folyamat területi kötöttségeinek vizsgálatán túl ez esetben is különösen nagy jelentősége van a kronológia pontosabb feltárásának. A rendelkezésre álló források alapján úgy tűnik, hogy a Szepességben a 16. századnál korábban nem nagyon történt meg a *-falva* > *-óc* változás. Zemplén vármegyéből Csánki ugyan közöl olyan adatot, ami ennek a változásnak a korábbi lefolyását mutatja (1363: *Henchfalua*, 1372: *Henholcz*, Cs. 1: 349),¹⁶ de a tendencia névrendszertani jelentőségű vonatkozásai ismét csak számosabb adat esetében válhatnának világossá.

¹⁶ Nem elképzelhetetlen azonban, hogy Csánki itt téved a két név denotátumának azonosítása kapcsán.

Ezzel együtt meg kellene vizsgálni azt is, hogy az efféle formánsváltás milyen egyéb utótagokat érintett még, azaz csak a *-falvá*-t tartalmazó nevekben következett-e be, vagy pedig más lexémákat, esetleg morfémákat is helyettesített az *-óc*. A problémát tovább árnyalhatná, s ezzel együtt az érvelést tovább erősíthetné, ha az afféle neveket is bevonnánk a vizsgálatba, amelyek esetében az *-óc* kapcsán nem formánszsere, hanem – látszólag legalábbis – képzővel való bővülés figyelhető meg, mint az a *Ruszkín* > *Ruszkínóc* változással kapcsolatban esetleg feltételezhető. Továbbá tanulságos lenne a kérdés másik oldalát is megnézni, ti. hogy más szláv eredetű helynévformánsok is részt vettek-e hasonló magyar névváltozásban.

Mindezekén túl különösen hasznos nézőpont lehetne a szláv–magyar névpárok német nyelvű variánsainak a vizsgálatba vonása is. Szepes vármegye egyes részein ugyanis jelentős számú német nyelvű lakosság élt, s a német nyelv presztízse egyes időszakokban megyei szinten is a magyar nyelvével versengett. Így a nyelvi-etnikai viszonyok átrendeződését illetően talán nem elhanyagolható körülmény, hogy a magyar nevek megváltozása rendre egy *-dorf*-ra végződő német használatú és egy *-ovcé*-ra végződő szlovák név környezetében ment végbe. E tekintetben pedig vélhetően további eredményekre vezetne, ha a kutatást az olyan folyamatok feltárására is kiterjesztenénk, mint pl. a Kolinfalva esetében látott *Kolinsdorf* > *Kolinovitz* változás, ami szintén névrész > névelem cseréjeként írható le, s amelynek a háttérében talán szintén szláv hatás feltételezhető.

5.2. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy mindezekkel pusztán még csak annyit lehet igazolni, hogy az *-óc* bizonyos területeken valamikor – vélhetően a középkor vége táján – formánsszerű sajátosságokkal rendelkezett. A dolgozat elején tárgyalt *Hotkóc* név etimológiája kapcsán viszont egyáltalán nem lényegtelen körülmény, hogy lehet-e bizonyítani, hogy az *-óc* már 1293 környékén, a név keletkezésének idején is helynévformáns volt a magyarban. A fent tárgyalt 16. századi névrendszertani változás bizonyító ereje véleményem szerint még nem elégséges ahhoz, hogy egy 13. századi név eredetének a magyarázata során is perdöntő jelentőségű legyen. A szláv nyelvű környezet, a sok átvett név önmagában ugyanis még nem teszi szükségszerűvé azt a következtetést, hogy az *-óc* már a 13. századra biztosan helynévalkotó formánssá vált. A kronológiai problémákon túl ugyanis mérlegelni kell azt is, hogy abból, hogy a tárgyalt nyelvi elem részt vett egy névrész > névelem cserében, automatikusan következik-e az is, hogy közvetlenül személynévből való névalkotásra is felhasználták a régiségben a magyar névhasználók.¹⁷

¹⁷ Mert annak ellenére, hogy a *-falva* és az *-óc* cseréjekor az *-óc* formánssként viselkedett, korántsem biztos, hogy önmagában is eljutott a produktivitás magasabb szintjére. Ráadásul hogy az általam névrész > névelem cserének feltételezett változás morfológiai

Az érintett térségre vonatkozóan ennek ellenére összességében nem tartom teljesen elképzelhetetlennek, hogy már a kezdetektől bekövetkező *-ovъci* > *-óc* változást is bizonyos keretek között a formánssá válás egy fokának tekintsük. Az analógián alapuló adaptáció ugyanis arra enged következtetni, hogy a szláv név *-ovъci* végződésének a képző volta tudatosult a többnyelvű viszonyok között elő magyar névhasználókban, s így annak a magyar nevekben *-óc*-cá alakult formája előbb-utóbb a magyar névadásban is szerepet kaphatott. A szláv formáns jellegzetesen magyar változatának létrejötte ugyanis még inkább hozzájárulhatott ahhoz, hogy az *-óc* már mint saját nyelvi képzőelem akár tovább is terjedjen (vö. Benkő 1987/1998: 202).

Ha mindezek fényében az *-óc*-ot szláv eredetű, de önálló magyar helynévképzőként értelmezzük, akkor egyúttal megkérdőjelezzük egy korábban meglehetősen biztosnak tűnő etimológiai fogódzót is, ti. hogy az *-óc*-ra végződő magyar helynevek szinte biztosan szláv eredetűek. Azt gondolom, hogy ez az értelmezés cserébe viszont lehetővé teszi olyan összefüggések felismerését, amelyek által a többnyelvű környezetben bekövetkező nyelvi változásokat sokkal inkább a maguk összetettségében vizsgálhatjuk a régi időkre vonatkozóan is.

értelemben is produktív folyamatnak tekinthető-e, vagy pusztán a már meglévő magyar és szláv nevek analógiás hatásának, nehezen megítélhető, ugyanakkor az is lehet, hogy pusztán csak terminológiai kérdés. Bényei Ágnes a korábban már említett könyvében hosszasan kitér a produktivitás elméleti kérdéseire, s rámutat arra, hogy míg a régebbi magyar nyelvtörténeti szakirodalomban a produktivitást és az analógiát élesen elkülönítették egymástól, azaz úgy fogták fel, hogy egy adott helynévképzőnek van egy jól körülhatárolható produktív időszak, s ha később szórványosan még létre is jönnek általa új nevek, azt már nem termékenységként, hanem csak analógiaként lehet értelmezni (vö. Bényei 2012: 26). Rámutat azonban arra is, hogy az újabb elméleti irodalom szélesebb tartalmú fogalomként határozza meg a produktivitást, ami – az elsősorban funkcionális szemléletű felfogások szerint – ráadásul skálázható fogalom. Sőt egyes elméletekben a produktivás mellett az analógia is egyértelműen szerepet kap a szóképzési folyamatok értelmezésében. Zemszkaja az analógiát egyenesen a szóképzés legfontosabb eszközének tekinti, hozzátéve azt is, hogy azért az analógia a termékeny és nem termékeny szóképzés során eltérő módon működik. Bényei Ágnes ezek alapján a régi magyar helynévképzőkre vonatkoztatva a következőképpen fogalmaz: „a produktivitást úgy érdemes felfogni, hogy a szóképzési módok egy produktívítási skála mentén kontinuumot alkotnak, amelyen belül különböző fokozatok lehetnek” (i. m. 26–27). Azaz ha az *-óc* produktivitását vizsgáljuk, akkor azt nem a *-d* vagy az *-i* képzővel kell párhuzamba állítanunk, hanem pusztán önmagában, abból a szempontból érdemes vizsgálni, hogy keletkeztek-e a felhasználásával új helynevek a magyarban.

Irodalom

- A 131 = Magyar Országos Levéltár. Magyar kancelláriai levéltár. Családtörténeti cédu-
lagyűjtemény.
- Bába Barbara (2013a), Földrajzi köznevek mint lexikális helynévformánsok. Magyar
Nyelvjárások 51: 103–110.
- Bába Barbara (2013b), Vizsgálatok a földrajzi köznevek története köréből. Doktori disz-
sertáció. Kézirat. Debrecen.
- Benkő Loránd (1987/1998), A történeti nyelvtudomány alapjai. Nemzeti Tankönyvkiá-
dó, Budapest.
- Bényei Ágnes (2012), Helynévképzés a magyarban. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Cs. = Csánki Dezső (1890–1913), Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korá-
ban. 1–3., 5. Budapest.
- Csáky = Bártfai Szabó László (1919), Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez 1–2.
Budapest.
- Df. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai fényképgyűjtemény.
- Dl. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai levéltár.
- E 158 = Magyar Országos Levéltár. Magyar kincstári levéltárak. Magyar kamara archí-
vuma. Conscriptiones portarum. 35. kötet, 1538–1696. (MOL Filmtár 1645–1646.
tekercs). 36. kötet, 1567–1620. (MOL Filmtár 1646–1647. tekercs.)
- Engel Pál (2001), Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a kö-
zépkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM. Budapest.
- Fekete Nagy Antal (1930), A Petróczy levéltár középkori oklevelei. Első közlemény. Le-
véltári közlemények 8: 190–264.
- Fekete Nagy Antal (1934), A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest.
- FNESz = Kiss Lajos (1988).
- Hoffmann István (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In:
Hoffmann István – Tóth Valéria (szerk.), Helynévtörténeti tanulmányok 1. A Debre-
ceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. 9–61.
- Hoffmann István (1993/2007), Helynevek nyelvi elemzése. A Debreceni Kossuth Lajos
Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen,
1993. Második kiadás: Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. Tinta Ki-
adó, Budapest, 2007.
- Hradzsky József (1884), Vándorlások a Szepességen. Szepesvár és környéke. Igló.
- Hradzsky József (1895), A szepesi 'Tíz-lándsások széke', vagy a 'kisvármegye' törté-
nete. Lőcse.
- Igló = Illéssy János (1899).
- Illéssy János (1899), Igló kir. korona- és bányaváros levéltára. Budapest.
- Iványi Béla (1917), A márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243–1803. 1. Lőcse.
- Kenyhercz Róbert (2013a), A középkori oklevelek hangtörténeti forrásértékének kérdé-
séhez. Magyar Nyelvjárások 51: 59–72.

- Kenyhercz Róbert (2013b), A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kiss Lajos (1988), Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. = FNESz.
- Kniezsa István (1943/2001), Keletmagyarország helynevei. In: Deér József – Gáldi László (szerk.), Magyarok és románok 1. Athenaeum, Budapest, 1943. 111–313. Újra-kiadása: Kisebbségkutatási könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest. 2001.
- Kniezsa István (1960), A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: Pais Dezső közreműködésével Mikešy Sándor (szerk.), Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája. Akadémiai Kiadó, Budapest. 19–26.
- Lipszky = Lipszky János (1808), Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarium, Magni item Principatus Transylvaniae occurrentium. Buda.
- Mályusz Elemér – Borsa Iván (1988), A Szent-Iványi család levéltára 1230–1525. Budapest.
- Máriássy = Iványi Béla (1917).
- N 78 = Magyar Országos Levéltár. Regnicolaris levéltár. Archivum regni. Országos összeírások. Ladula BB-CC. Ladula GG-HH 1715. évi összeírás. 7. téka.
- Póczos Rita (2010), Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RegArp = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. 1–2/1. Szerk. Szentpétery Imre. Budapest, 1923–1943. 2/2–3. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Budapest, 1961. 2/4. Szerk. Borsa Iván. Budapest, 1987.
- Šmilauer, Vladimír (1970), Příručka Slovanské Toponomastiky. Handbuch des slawischen Toponomastik. Academia, Praha.
- J. Soltész Katalin (1979), A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szent-Iványi = Mályusz Elemér – Borsa Iván (1988).
- Tóth Valéria (2001), Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Tóth Valéria (2004), Az inetimologikus mássalhangzók a magyar helynevekben 1–2. Magyar Nyelv 100: 321–331, 454–470.
- Tóth Valéria (2008), Településnevek változástudományja. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- UC = Magyar Országos levéltár. Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archivuma. Urbaria et conscriptiones (E 156).
- Wagner = Wagner Károly (1774–1778), Analecta Scepussii sacrii et profani. 1–4. Bécs.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Igeidő, aspektus és episztemikus lehorgonyzás a magyarban^{*}

The paper discusses the temporal complexity of finite verbs with Hungarian in the focus, based on the theories of R. Langacker and F. Brisard. Three factors and their relations function in the construal of temporality in verbs: (i) the inherent temporality of verbs (a verb denotes a process in time, based on the processing of present points and duration), (ii) the temporal structure of the clause expressing a scene, including tense by suffixation, (iii) the ground, with the features of processing time as understood by the conceptualizer. In my hypothesis, the suffix denoting tense has a semantic effect on the verb stem meaning. The conceptualizer can modify the profile on the default semantic structure of the verb, mainly on aspect, with attention shift, by the semantic influence of the tense suffix. Traditional grammars describe the relation between the stem and the suffix as morphophonological addition, used for a certain syntactic function. In fact, the finite verb (as in Hungarian) proves to be a complex unit with a default epistemic content: it expresses person, number, tense, mood, and in certain types the definiteness of the direct object, all in specific morphophonological forms, related to the ground. Entirety or ongoingness of a process is a matter of degree, and present and past tense have a default epistemic nature. The suffix forms dynamically the type meaning of the verb in its instantiation, according to the specific features of the grounding relation, depending on the perspectival intention of the speaker. Within these dynamic construal processes, certain phases (parts) of the process expressed by the lexical verb are profiled, i.e. put in the focus of attention, while other phases are backgrounded. This attention focusing varies according to the functions of epistemic grounding, within the current discourse space. The paper discusses the variability of temporality in Hungarian clauses with a complex approach including the categories time, inherent lexical temporality, scope, aspect, tense, epistemic grounding, temporality in the clause, and the relation between tense and grounding.

Keywords: aspect, attention focusing, clause, epistemic grounding, inherent lexical temporality, scope, tense, time, verb

^{*} Köszönet illeti a kézirat két névtelen bírálóját hasznos megjegyzéseikért, továbbá elsősorban Ladányi Máriát, valamint Kugler Nórát és Tátrai Szilárdot a kézirat korábbi változatának részletes megvitatásáért. A tanulmány az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatás keretében készült.

1. Bevezetés

Az ige által kifejezett időbeli folyamat és a mondat által leképezett jelenet időbelisége összetett szemantikai struktúrákban valósul meg, a beszélő és a hallgató episztemikus műveleteiben, a mindenkori megértett beszédhelyzet központi részéhez, az alaphoz viszonyítva. Miközben e jelenségekör egyetemes jellemzőket mutat, aközben a konstruálás sokfélesége is érvényesül. A magyar nyelvben a lexikai és szintaktikai temporalitás igehez köthető részének specifikuma, hogy csupán kétféle, ragozott igealakokkal képviselt igeidő (a jelen és a múlt) a rendszer része, míg összetett igei szerkezet a *fog*-os jövő idő, és a régmúlt is elvétve előfordul; az aspektusnak pedig nincsen közvetlen alaki jelölője.

Mégis az igeidők funkcióinak sokfélesége és az aspektus gazdagsága szembeötlő, és további vizsgálatokat igényel. Az alábbi tanulmány az ige, az igei toldalék és a mondat temporális szemantikáját mutatja be. Ennek az összetett jelenségekörnek arra a részére összpontosít, amely az igeidő és az ige belső időszerkezete közötti kölcsönviszonyban mutatkozik meg, abban, hogy az igeidő és ezáltal a beszédhelyzet temporalitása befolyásolja az ige és a mondat időszerkezetének megértésfeltételeit. A bemutatás a legfontosabb felismerhető jellemzőkre összpontosít, az adatok és az elméleti előfeltevések kölcsönviszonyában. A tanulmány nem tárgyalja a tágabban vett modalitás és az ige véges alakjában lehorgonyzó szerepet betöltő toldalék módbeli változatait, a tárgyalás a kijelentő módra összpontosít. Továbbá nem kapnak mindenre kiterjedő bemutatást azok a tényezők (például az aspektus, a mondat időszerkezete), amelyeknek szerepük van az ige és a lehorgonyzás időbeli viszonyában; csak az e viszonyra vonatkozó jellemzők kerülnek szóba. A leírás elméleti kerete szemantikai, a kognitív szemantika teóriájából származik, csakúgy, mint a módszertana. A kognitív szemantika alapelveiből a következők fontosak (Langacker 1987, 2008, Lakoff 1987; l. még Tolcsvai Nagy 2013):

- a jelentés tapasztalati alapú, fogalmi természetű, enciklopédikus jellegű, összefügg a világról való egyéni és közösségi tudással,
- a nyelvi szerkezetek egy fonológiai és egy szemantikai pólus szimbolikus kapcsolatából állnak,
- a grammatika tágan értelmezendő: a szintaxis és a lexikon nem különül el egymástól (ez a kontinuumelv),
- használat és rendszer szorosan összefüggenek, a használat fontos jellemzői beépülnek a rendszerbe,
- a nyelvi egységeket természetes közegükben és saját terminusaikkal lehet megfelelően leírni,
- a jelentés szerkezetes, a megismerés módjainak megfelelően.

A tanulmány fő kiinduló feltevései a következők:

- az ige jelentésszerkezetében az inherens temporalitás és az eseményszerkezet együttesen határozzák meg az ige jelentésének időszerkezetét, temporális tartalmát; ez a sematikus szemantikai tartalom a mondatbeli megvalósulásban tovább bővíthet és módosulhat;
- az aspektus a magyarban az ige jelentésszerkezetében meglévő aspektuális összetevőből és az éppen megkonstruált mondat aspektust meghatározó további tényezőiből tevődik össze;
- a konstruálásban az igeidő az ige és a mondat jelentése közötti viszonyt hoz létre, miközben a két, egymásba épülő jelentést az igeidő lehorgonyzó elemként a beszédhelyzet központi részéhez, az alaphoz viszonyítja;
- a magyar igeidő mint lehorgonyzó elem tágabb fogalmi közege episztemikus (a konceptualizáló aktuális megismerési műveletein alapul); ebben az episztemikus keretben az igeidő (tense) hatással van vagy lehet az ige aspektusára;
- mindez azért lehetséges, mert az ige, az igeidő és a mondat jelentését a konstruálás dinamikus jellegének megfelelően a specifikusság, a perspektíva, a hatókör és a feltűnőség szemantikai jellemzői alapján összetett módon hozza létre a beszélő, azok nem kompozicionálisan, építőkockaelv szerint, egymáshoz adódóan jönnek létre.

A tanulmány a kérdéskört a következő részekben tárgyalja a Bevezetés után: 2. Az idő, 3. Az ige jelentésszerkezete és az idő, 4. A hatókör, 5. Az aspektus, 6. Az episztemikus lehorgonyzás, 7. A mondat időszerkezete, 8. Az igeidő és a lehorgonyzás, 9. Összefoglalás.

2. Az idő

A nyelvi konceptualizációnak több különböző szerkezeti típusban fontos tényezője a temporalitás. Időbeliséget tartalmazó nyelvi konstrukció az ige és a mondat (az egyszerű mondat, clause). Az idő fogalma természetesen nem csupán nyelvi kifejezésekben kerül elő és kerül előtérbe. Az idő nyelvi kifejezései a legalapvetőbb emberi kogníciós műveleteken alapulnak, bármennyire összetettek is. Például az önészlelés vagy más tárgyak mozgásának észlelése időtapasztalattal jár. A nyelvspecifikus igerendszerek, igeidőrendszerek és azok konstruálási variabilitása kultúraspecifikus szövegekben további elemzések tárgya, már az idő alapszintű értelmezésére építve.

Az ige temporalitásának leírásához az idő alapszintű értelmezése szükséges. Az idő tapasztalata viszonyítás eredménye. Az idő nem külső jelenség vagy tárgy. Nincsen abszolút idő, nincsen fizikai értelemben abszolút idő (Hawking

1988). És nincsen mindennapi értelemben abszolút idő: az idő nem az a „folyam” vagy „dolog”, amibe az ember „belép”. „[I]dőtárgyakon azokat a tárgyakat értjük, melyek nemcsak egységek az időben, hanem az időextenziót is magukban foglalják” (Husserl 2002: 35). Az idő vonatkozás alapján konceptualizálódik, méghozzá alapvetően a megismerő ember által feldolgozott mindenkori most-ponthoz képest tudott elmúlt és várt most-pontokra vonatkoztatva.

Az ige inherensen időbeliséget tartalmaz. Az ige kategória szerinti sematikus jelentése időben történő folyamatot fejez ki. A folyamat időbeliségének két kidolgozása van: az egyik az inherens temporalitás, amely a folyamat jelleg időbeliségének a lényege, a másik az ige mondat- és beszédhelyzetbeli episztemikus lehorgonyzásának időbeli tényezője, az igeidő, amely egyedíti és temporálisan a beszélőhöz és a beszédhelyzethez viszonyítja a folyamatot.

Az időnek több nyelvi kifejezési módja van. Miközben az idő lexikális konceptualizációja teljes mértékben explicit, az ige inherens temporalitása teljes mértékben implicit. A lexikális konceptualizáció a tudatos figyelem számára közvetlenül hozzáférhető fogalmakkal jelöli az idő fogalmát, pontosabban annak valamilyen aspektusát (például *múlt, holnap, év* vagy *most, rögtön, előtte*). Az inherens igei temporalitás ezzel szemben a tudatos figyelem számára közvetlenül hozzáférhetetlen fogalmakkal jelöli az idő fogalmát (a *megy* ige közvetlenül, expliciten nem nyilvánítja meg, hogy időbeli folyamatról van szó).

Egyúttal a lexikális konceptualizáció nem magát az eredeti fogalmat (az IDŐ fogalmát) alkalmazza, hanem más forrásfogalmakat használ az idő megnevezésére. Ilyen forrásfogalom a MOZGÁS és a TÉR (például *rohan az idő, közelít a tél*). Megjegyzendő, hogy a példák mondat szerkezetűek. Az inherens temporalitás nem más fogalommal jelölődik, az inherens temporalitás belső tapasztalat eredménye: a most-pontok sorának a (valamilyen) tapasztalata. Mivel az inherens temporalitás közvetlenül nem jelölődik, a hozzáférhetőségének a konceptuális alapjait közvetett úton lehet megragadni.

Az inherens temporalitás megragadásának legismertebb és leginkább modellértékűnek tartható modellje Langacker (1987) igeszemantikája. Eszerint a folyamat az ige szemantikájában állapotok sorozata, amely állapotok időben egymásra következve mutatnak be egy folyamatot. Az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata, a folyamat különböző fázisait reprezentálva (Langacker 1987: 245 kk). Az állapotok egymásra következése az időhöz viszonyítva válik temporálissá. Az ige az időhöz viszonyított állapotszekvencialitást jelöli. Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás, amely a dekontextualizált, szótári ige feldolgozásának fő jellemzője, és amely jellemző megmarad a lehorgonyzott, véges igealakban. Az összetett (segédigés, igeneves) igealakok nyelvspecifikusan tartalmazzák a temporalitást, az episztemikus lehor-

gonyzás módjaival összefüggésben (vö. Pelyvás 1998, 2011, Mortelmans 2006, Tolcsvai Nagy 2010).

A tudást alkotó fogalmak tapasztalati alapúak, tapasztalati eredetűek. A fogalmak, pontosabban a fogalmak (mint absztrakció és sematizáció révén létrejövő kategóriák) dinamikusan alakuló hálózata adja az alapot a nyelvi kifejezések szemantikai pólusához. Ennek következtében a szekvenciális feldolgozás tapasztalati alapját vagy legalább konceptuális alapját meg kell tudni határozni. Az ige jelentésszerkezetében jelen lévő inherens temporalitás alapja a következőkben vázolható.

A megismerő ember önmagáról tud, önmaga mentális, érzelmi folyamatairól be tud számolni, éppúgy, ahogy a környezetének ingereire adott válaszairól. A tudatos személy (a szelf) figyelemirányítása, figyelemirányulása nem csak a másik felre (beszélőtársra) és legfőképp a harmadikra, a figyelem tárgyára irányul, hanem folyamatosan saját magára is. Az önmagára is figyelő ember önmagát kívülről is „látja”, feldolgozza (Tomasello 2002: 107). Ez a figyelemirányítás, az ön-tudat (Dasein, jelenvalólet vagy ittlét; vö. Heidegger 1989: 100) időben történik, a szubjektum által feldolgozott időben. A feldolgozás ideje a mindenkori jelen, a feldolgozás ideje most-pontok sorozatából áll. A tudat és a nyelvi konstruálás összefüggése itt (is) egyértelművé válik. A tudat az elme egy mentális állapot, a szelf köré szerveződő belső valóságmodell: „a tudat a tudatos lény környező világról alkotott önközpontú modelljének egy kis részére irányuló aktív összpontosítás” (Chafe 1994: 27).

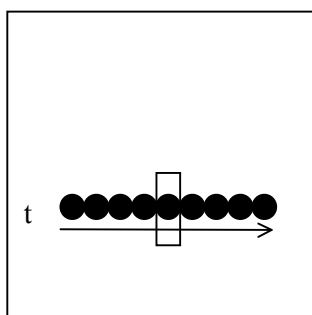
A most-pont mindenkori jelentősége, jelentése a megismerésben már elmúlt vagy még várt most-pontok viszonyában áll elő, nem magában áll. A már elmúlt most-pontok múltként való ismerete és az elvárt most-pontok jövőként való ismerete adja a mindenkori most-pont értelmét. Fenomenológiai időértelmezésében Husserl a most-pont múltba „halványulását”, valamint az elvárt jövőbeli pillanatok most-ponttá válását tekinti az időfogalom alapjának. E folyamatjelleg a folyamatos, időben történő érzékelés feldolgozásában, prezentációban jelentkezik, például egy zenei hang egymást követő most-pontjainak feldolgozásában. Az elmúlt most-pontok tudatossága halványul, de részét képezi a teljes feldolgozásnak mint folyamatnak, mint prezentációnak (ez a retenció) (Husserl 2002: 59). Husserl az észlelt esemény és az észlelés temporalitását megkülönbözteti, egyúttal pedig párhuzamba állítja.

Kognitív rendszerbe átforgatva Husserl modelljét, a prezentáció és a retenció az inger által kiváltott mentális aktiváltság, on-line feldolgozás, illetve az aktiváltság szintjének csökkenése az inger csökkenésével vagy megszűntével (ahogy most-pontként már elmúlóban van vagy elmúlt).

A megismerő és önmagára is figyelő ember feldolgozza a most-pontok múltba váltását és a várt most-pontok tényleges most-ponttá válását. Ez kettős fo-

lyamat: egyrészt az észlelt, tapasztalt folyamatok időfolyamát képezi le, másrészt az észlelés feldolgozó idejét.

1. ábra: Az idő feldolgozásának sematikus modellje

● egy most-pont

□ a pillanatnyi most-pont

Langacker (1987: 167–168) a kognitív nyelvtan keretében megkülönbözteti a megértett időt és a feldolgozó időt (párhuzamban a Husserl-féle kettősséggel). A megértett idő a konceptualizáció tárgya, a feldolgozó idő a konceptualizáció közege. A feldolgozó idő most-pontja egy egyetlen, esetleg statikus konfiguráció pillanatnyi fogalma. Például a MOZGÁS konceptualizálásában az egyik konfigurációnak a másikba áttevődése történik, folyamatos sorként, azaz mentális események soraként. A megértett idő most-pontja a komplex esemény egy pillanatnyi konfigurációjának conceptusa. Míg a feldolgozó idő a jelent határozza meg (amelynek nincsen egyetlen, kizárólagos hossza), addig a megértett idő nagyfokú változatosságnak van kitéve, például hosszúságban (így a legkülönbözőbb időbeli hosszúságú eseményeket érti meg a beszélő ember; l. még lejjebb). Langacker az itt összefoglaltakat elsőként az észlelésen alapuló konceptualizációra tekinti érvényesnek. A feldolgozó idő és a megértett idő viszonya az ígében leképezett idő szempontjából alapvető fontosságú.

A most-pont főntebb vázolt konceptualizációja az ige inherens temporalitásának legalapvetőbb összetevője. A fenomenológiai és fundamentális ontológiai értelmezések nem adnak megközelítőleg pontos vagy mértékszerű körülírást a most-ponthoz. Mindegyik értelmezésből a most-pont pontszerű vagy igen rövid időtartamú felfogása derül ki.

A kognitív pszichológia és az agykutatás kutatási eredményei szerint az észlelés elsődleges feldolgozása az információfeldolgozásnak különböző agyi területekre kiosztott, különböző modalitású műveleteit integráló perceptuális mo-

mentum, amely például egy észlelt esemény vizuális és auditív információit egy koherens észlelésben integrálja, akár a másodperc törtrésze alatt (Pöppel 1994; lásd Evans 2003: 26, Turner – Pöppel 2014). A perceptuális momentum, a most-pont egy tágabb fajtája nem csupán az egyes agyi funkcionális területek térbeli integrációját végzi el, hanem a most-pont előtti közvetlen percepciók bevonását is (vö. Pöppel 1994, Brisard 2002b). A perceptuális momentum időbeli kiterjedése („érvényessége”) és integrációja kb. 2–3 másodpercnyi időtartamú. Ez az időtartam mint most-pont megfelel a Chafe (1994) által kidolgozott intonációs egység feldolgozási idejének, és egyúttal információs mennyiségének (l. még Evans 2003: 26). A most-pontok nem önálló entitások, a megismerő ember mindig múltba került és a jövőből várható most-pontokat tart számon egy pillanatnyilag lehorgonyzott most-ponthoz képest. A folyamat „lefolyásfenomén”, „állandó változások oszthatatlan egységet alkotó kontinuum; nem osztható olyan szakaszokra, amelyek önmagukban létezhetnének” (Husserl 2002: 39).

A most-pont tapasztalati alapú, vagyis a saját feldolgozású, de egyetemesnek tűnő kiterjesztése, illetve a múlttá vált és elvárt most-pontok sora adja a tartam tapasztalatát. A nyelvi temporalitás szempontjából, vagyis a nyelvi szerkezetekben megjelenő a most-pont a beszélő és a hallgató mindenkori önmegfigyelésének most-pontjából absztrahált és sematizált időtényező, amely ekképp nyelvi kifejezések temporális összetevője. Az ige sematikus (lexikális) jelentésszerkezetében a pillanatnyi állapotok mint most-ok leválasztódnak a deiktikus igeidőről, azaz a beszélői és hallgatói lehorgonyzottságról, ezáltal típusjellegűek.

3. Az ige jelentésszerkezete és az idő

Az ige két vagy több résztvevő egymáshoz való viszonyát temporálisan, időben fejezi ki (vö. Langacker 1987). Az ige összetett jelentésszerkezetben fejezi ki az adott időbeli folyamatot. Az ige jelentésszerkezetének alszerkezetei (összetevői) a következők:

- 1) a folyamat időszerkezete (inherens időbeliséggel),
- 2) a folyamat eseményszerkezete,
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak¹) a jellege.

A három alszerkezet egyetemesen jelen van és funkcionál minden ige jelentésében. A közöttük lévő különbségek, illetve az egyes folyamatokra jellemző összetevők specifikus jellege és együttállása határozza meg egy-egy ige jelenté-

¹ Az igében kifejezett időbeli folyamat általában két sematikus figura viszonyában történik: *megy valaki és valahová, fog valaki és valamit, van valami és valahol*.

sét. A specifikációk és az együttállások általánosan a megismerés, közelebbről a konstruálás műveletei során alakulnak ki, és közösségi használatban konvencionálódnak. A hasonló együttállású jelentésszerkezetek (nyalábosan elrendeződő szemantikai összetevők) alkotnak szemantikai igecsoportokat (például a mozgás-igék, mentális igék, érzékelést jelentő igék, illetve nagyobb sematizáltsági és elvontsági szinten például a cselekvő, szenvedő, visszaható igék).

A folyamatokra elsősorban az időbeli lefolyás jellemző, a temporalitás. A mentális feldolgozás során viszonyba hozott dolgok az időben kerülnek kapcsolatba egymással.

Az ige szemantikai szerkezetében leképezett idő kiinduló értelmezése a következő: lineáris, megszakítatlan, tagolatlan, kezdő- és végpont nélküli idő. Ezt az időfolyamatot tagolják profilálásokkal az egyes igék időszerkezetei: sematikus kezdő- és végpontokkal, a kettő közötti részekre osztással. Ebbe épül be vagy erre épül rá a deiktikus igeidő, elsődlegesen a beszélői jelen idő, lehorgonyzó műveletekkel.

Az idő a folyamatot kifejező nyelvi szerkezetek jelentésében pillanatnyi állapotok (azaz most-pontok) sorozata. Például a *megy* ige járással végrehajtott helyváltoztató mozgást fejez ki, amelyet a mozgó élőlény saját akaratból és energiaforrásból hajt végre. A *megy* ige a meghatározott mozgást időben fejezi ki, pillanatnyi állapotok sorozataként. A pillanatnyi állapot (most-pont) a *megy* ige által jelölt mozgás komplex eseményében egy pillanatnyi konfiguráció fogalmi szerkezete. Ezek a pillanatnyi konfigurációk váltanak át sorban egymásból a következőbe. Ennek a jelentésnek a megkonstruálása szekvenciális feldolgozással (szekvenciális letapogatással, szkenneléssel) történik meg.

Az elme a jelenségeket a fogalmi feldolgozás (konstruálás) során valamilyen módon letapogatja (szkenneli). A letapogatás egyik változata az időbeli ösvényen végighaladó on-line művelet, amely a folyamatot egymásra következő pillanatnyi állapotok időben egymásra következő soraként dolgozza fel (vö. Langacker 1987: 248–253). Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás vagy szekvenciális feldolgozás. A szekvenciális letapogatás az időfolyamat fogalmi és szemantikai alapszerkezete. Ez az alapszerkezet egyetemes, független az időszerkezet tagolódásától; a tagolódás éppen a szekvenciális letapogatásra épül.

A pillanatnyi állapot mint konfiguráció prototipikusan két sematikus figura pillanatnyi viszonya az ige jelentésszerkezetében (például *megy* valaki és valahová, *esik* valami és valahonnan, *van* valami és valahol). Az állapotok egymásra következése az időhöz viszonyítva válik temporálissá. Az ige az időhöz viszonyított állapotszekvencialitást jelöli. Az ige egy folyamatot profilál, amelyhez a relációk létrehozásának és a szekvencialitás feldolgozásának kognitív képessége szükséges. A szekvenciális letapogatás, az egymásra következésen alapuló fel-

dolgozás a filmkockák elemi állapotaiból összeálló folyamat feldolgozásával jellemezhető.

Az időbeli viszony temporális, szekvenciális, folyamat jellegű összetevői általában részletes kidolgozást kapnak az ige eseményszerkezetében. Az időbeli viszony nem azonos a mondatbeli deiktikus igeidővel.

Mint a korábbiakban már volt róla szó, megkülönböztetendő a megértett idő és a feldolgozó idő. A megértett idő a konstruálás tárgya, az ige inherens időbelisége, a feldolgozó idő a konstruálás közege, a diskurzust létrehozó vagy megértő ember mentális műveleteinek önmaga által megfigyelt időbelisége. A megértett idő az ige által jelölt folyamat valós, mérhető ideje. A feldolgozó idő általában nagyon rövid, a megértett idő jóval hosszabb is lehet. A megértett és feldolgozó idő közötti viszony fontos. Az (1) példában az igen rövid idő alatt lezajló valós folyamat (tüsszentés) igével jelölt időbelisége is igen rövid, és ez a rövidség nagyjából megfelel a feldolgozó idő rövidségének. A (2) példában a hosszú ideig, például egy óráig tartó folyamat igével jelölt időbelisége is hosszú, de ezt az egy óraként megértett időt a másodperc tört része alatt szkenneli végig a konceptualizáló (Langacker 2008: 79 példája):

- (1) Zsuzsa nagyot tüsszentett.
- (2) A menet lassan vonult végig a városon.

Az ige jelentésszerkezetének időbeli alszerkezete, a temporalitás nagy változatosságot mutat szintén. A következő tényezők különítendőek el: tartam, kezdő- és végpont, intenzitás.

A különböző folyamatok konstruálódhatnak tartam (hosszúság és rövidség) szerint. Időben rövid folyamatot jelöl például a *tör, ugrik, ejt* ige. Időben hosszú folyamatot jelöl például a *van, dolgozik, olvas, megy, lóg* ('fizikai tárgy egy pontjánál fel van függesztve') ige. A hosszúság – rövidség skálán vannak szélső értékben rövid igék (ilyenek a mozzanatos igék, például *tüsszent*), és szélső értékben hosszú igék (ilyenek a létezésre vonatkozó igék, például *van*).

Az egyetlen abszolút rövid folyamatot tartalmazó igék közé tartoznak a mozzanatos igék, amelyek nem csak rövidek folyamatukban, hanem egy többször megismétlődhető eseménynek egyetlen elemét képezik le (például *roppan*, de *ropog*). Az abszolút rövid folyamat tehát más konstruálásokban ismétlődhet (ilyenek a gyakorító tartalmú igék, például *villog*, de *villan*).

Egyes igék folyamatleképezésében van időbeli kezdő- és végpont (vagy szakasz), más igékben nincsen. Kezdőpontot tartalmazó ige például az *indul, elindul*, végpontot tartalmazó ige például az *leesik, elolvas*. Nincsen kezdő- és végpont például az *esik* (az eső), *olvas* igékben. Az időbeli kezdő- és végpont az ige jelentésszerkezetében mindig sematikus, tehát az ige jelöli, hogy a folyamat valamikor elkezdődik és befejeződik, de hogy ez a beszédidőhöz képest mikor történik meg, azt az ige jelentésszerkezete nem tartalmazza.

A folyamat intenzitása szintén tényezője az ige jelentésszerkezetének. A folyamat gyors, nem pillanatnyi, és intenzív, ha az adott időtartam alatt a folyamat során sok részesemény történik. Például egyes mozgásigék esetén a mozgó dolog rövid idő alatt nagy távolságot tesz meg (*suhan*), ezért intenzívebb, szemben az átlagos gyorsaságot jelölő igékkel (*megy*). A kevesebb részeseményt tartalmazó igék (*sétál*) kevésbé intenzív tartalmúak. Gyermekek, kamaszok növekedésére például a *megnyúlik* inkább a növekedés intenzitását, időbeli gyorsaságát jelöli, míg a *megnő* a folyamat átlagos intenzitását és eredményét. Semleges intenzitású a *dolgozik*, alacsony intenzitású a *dolgozgat*, és magas intenzitású a *hajt* 'erősen dolgozik' jelentésben.

4. A hatókör

A világ dolgai nem magukban állnak, hanem más dolgok környezetében. Hasonlóképpen a világbeli események nem elkülönülve, magukban történnek, hanem más eseményekkel összekapcsolódva. A megismerő ember a dolgokat és eseményeket más dolgokhoz és eseményekhez viszonyítva dolgozza fel, azokhoz a fogalmakhoz képest, amelyekkel rendszeresen együtt fordulnak elő, amelyek az adott fogalom megszokott fogalmi környezetét adják a beszélők számára. Ez a viszonyítás nem parttalan. Például egy emberi fejet mint testrészt nem a világegyetemhez képest értünk meg a (3) mondatban:

(3) Fáj a feje.

A (3) mondatban említett fej testrészt (többek között) X egész testéhez viszonyítva dolgozza fel a beszélő és a hallgató. A fej önálló fizikai tárgyként konceptualizálódik, ezzel együtt egy rész–egész szerkezetnek is része: a fej része a teljes emberi testnek. A fej közvetlen fogalmi hatóköre a test.

A fogalmak a fenti (3) példában metonimikusan, rész–egész kapcsolatban illetve hálózat jellegű viszonyban állnak. Az emberi megismerésre tágabb értelemben is jellemző, hogy a fogalmak mentális körülhatároltsága nem teljesen záró és elzárkózó: egy fogalom előhívása más fogalmak – bár alacsonyabb szintű – aktiválásával jár együtt (a fogalmi tartományok a kiterjedő aktiváció révén jönnek létre és fedik át egymást; vö. Anderson 1996). A nyelvi szerkezetekben az így értelmezett fogalmak és fogalmi tartományok konceptuális hatókörrel rendelkeznek (Langacker 1987: 118–120).

A fogalmi hatókör a nyelvi konstruálásban is érvényesülő figyelemirányítás tényezője: a konceptualizáló saját és beszélőtársa figyelmét meghatározott jelenségeket reprezentáló fogalmakra irányítja: a figyelem szelektív és korlátozott. A figyelmi keretbe korlátozott mennyiségű információ fér egy adott figyelmi pillanatban. A fogalmi hatókör a fogalmak azon köre, amelyek egy szemantikai szer-

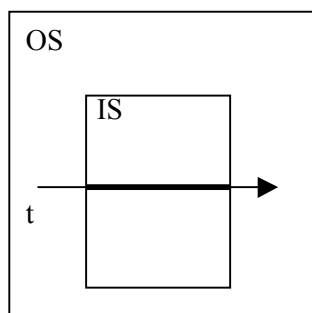
kezetben bennfoglaltatnak. A teljes hatókör a teljes fogalmi tartalom, amely egy szemantikai szerkezethez a megismerésben tartozik. A közvetlen hatókör a közvetlenül releváns rész valamely beszélői konstruáló cél számára, a színen lévő régió, a figyelem általános helye, amelyre a legnagyobb feltűnőség és relevancia jellemző. A közvetlen hatókörön belül a figyelemirányítás specifikus fókusza a profil. A (3) példában a teljes hatókör az emberi test, a közvetlen hatókör a fej testrész általában, a profil a fejben lévő fájdalom.

A hatókör dinamikus alakul a főnév és az ige jelentésében annak függvényében, hogy a mondatbeli, konstrukcióbeli tényezők mekkora szerkezetben őrzik meg profiláltságukat, meddig terjed ki a funkcionális érvényességük (például a topik vagy a metafora esetében egy vagy több tagmondat hosszúságban).

Az igékkel rendkívül sokféle folyamatot ki lehet fejezni, az általuk kifejezett folyamat fogalmi szerkezete (vagyis az adott folyamatról való fogalmi tudás) különböző módokon perspektiválható. Az igék szemantikai variabilitása az alszerkezetek különböző profilálásaiból ered. Ennek részeként a folyamatnak különböző szakaszai helyezhetők a figyelem középpontjába. Az igék jelentésében a folyamat általános menetének valamely szakasza profilálódik, az idő- és esemény-szerkezet perspektiválásával. Az igék sematikus, lexikalizálódott jelentésében az általános és a közvetlen hatókör konvencionális jellegű.

A *megy* ige közvetlen hatóköre: a járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végpont nélkül, határolatlan; az általános hatókör: a mindennapi tapasztalat szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli kezdő- és végpontban, de ez a tényező kívül esik a közvetlen hatókörön. E tulajdonsága miatt a *megy* ige imperfektív.

2. ábra: A *megy* időbeli feldolgozásának modellje
(OS = általános hatókör, IS = közvetlen hatókör, t = idő)

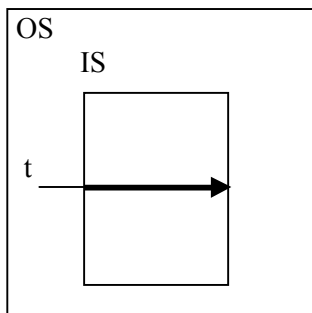

A *bemegy* ige közvetlen hatóköre: a járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végponttal, határolt; az általános hatókör: a mindennapi tapasztalat szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli

kezdő- és végpontban, ez a tényező belül van a közvetlen hatókörön és profilálódik. E tulajdonsága miatt a *bemegy* ige perfektív.

3. ábra

A *bemegy* időbeli feldolgozásának modellje

5. Az aspektus

Az aspektus a magyar nyelvben részben igei, részben mondatbeli és pragmatikai tényező (vö. Kiefer 2006, Takács 2012, Péter 2008, Németh 2012, Wacha 2001). Az igeek különböző változatai által a beszélő a kifejezni kívánt időbeli folyamatokat különböző nézőpontból képes megkonstruálni (l. többek között Langacker 1987, 1991, Matlock 2011, Patard – Brisard eds 2011). Az aspektus a kifejezendő folyamat időszerkezetét és eseményszerkezetét perspektiválja. Az igeaspektus megkonstruálásában elsősorban az ige időszerkezete és az eseményszerkezet vesz részt, a figuráknak kisebb a szerepük.

Az ige időszerkezetében több tényező játszik együttesen szerepet, az időtartam (hosszúság vagy rövidség), a kezdő- és végpont profilált vagy nem profilált jellege, valamint az intenzitás. Az igeaspektus funkcionálását elsősorban a kezdő- és végpont profilált vagy nem profilált jellege határozza meg. A profilálás a figyelemirányításon alapul: konceptualizáló (a beszélő és a hallgató) az imperfektív ige jelentésében a folyamat valamely belső szakaszára fókuszál, míg a perfektívvé tett ige jelentésszerkezetében metonimikus figyelemáthelyezéssel a kezdő- vagy végpontra (vö. Panther – Thornburg 2009). Ez a jellemző összefüggésben áll az eseményszerkezettel.

Nincs profilált kezdő- és végpont a következő igékben:

(4) áll, esik, kaszál, fénylik

A (4)-ben felsorolt igék imperfektívek. Az ige jelentésének eseményszerkezete – mint minden szemantikai szerkezet – a világról való tapasztalatok alapján, absztrakcióval és sematizációval konstruálódik meg. A világról való tapaszta-

tok szerint a (4)-ben igével megnevezett folyamatok nem kezdő- és végpont nélküliek, az ÁLLÁS, ESÉS, OLVASÁS időbeli folyamata nem öröktől való és nem végtelen, van eleje és vége. Mégis, a (4)-beli igék nem profilálják (nem helyezik a figyelem előterébe) a kezdő- és végpontot (vagy szakaszt), sem temporálisan, sem az eseményszerkezetben. A folyamat megkonstruálásában a kezdőpont és a végpont kívül kerül a közvetlen hatókörön, a folyamat nem körülhatárolt sem az inherens idő, sem az eseményszerkezet szempontjából. A beszélő és a hallgató figyelme magára a folyamatra irányul, azon belül az inherens időre mint most-pontok sorozatára és az eseményszerkezetnek a legjellegzetesebb és legfontosabb részeire (a konceptualizálók által a figyelmi előtérbe állított legfontosabb szakaszaira), tehát ezek profilálódnak.

Van profilált kezdő- és végpont a következő igékben:

(5) megáll, leesik, lekaszál, felfénylik

Az (5)-beli igék profilálják (a figyelem előterébe helyezik) a kezdő- és végpontot, temporálisan és az eseményszerkezetben egyaránt. A beszélő és a hallgató figyelme a folyamat mellett vagy helyett a kezdő- vagy végpontra (vagy szakaszra) irányul, ezek profilálódnak. A folyamat megkonstruálásában a kezdőpont és a végpont belül van a közvetlen hatókörön, a folyamat körülhatárolt az inherens idő és az eseményszerkezet szempontjából. Ezekben az igékben az esemény egészként konstruálódik: a teljes folyamat, kezdő- és végponttal, vagy kezdő- vagy végponttal, mind az eseményszerkezetben, mind az időszerkezetben. A (4)-beli igék perfektívek (befejezettek). A perfektív igékben a kezdő vagy végszakasz viszonyítási pontként, referenciapontként funkcionál. A referenciapont olyan könnyen hozzáférhető fogalom, mentális kiindulópont, amelynek előhívása révén lehetővé válik egy másik, gyakran nehezebben hozzáférhető fogalomhoz való hozzáférés. Mivel az időről való tapasztalat része, hogy egy most-pontot vagy szakaszt megelőznek más most-pontok vagy szakaszok, és azokról tudomásunk van, valamint további most-pontok vagy szakaszok várhatók, a határolt időbeli folyamatok határa a teljes folyamat megértésére kiterjedő referenciapontként működik. Az imperfektív igék esetében a kezdő- vagy végpont olyan fogalmi kiindulópont, amely már egészként konstruálja meg az időbeli folyamatot.

Megjegyzendő, hogy a magyar igeaspektus imperfektív és perfektív csoportja fokozati skála szerint különül el, közöttük nem éles a határ (vö. Takács 2012). Takács (2012) példáit felhasználva teljes mértékben imperfektív például a *létezik*, *hasonlít*, kevésbé a *néz*, *áll*, *ül*, *fut*, átmeneti az *olvas*, *épít*, fokozottan perfektív a *dob*, *nyit*, és teljes mértékben perfektív a *csillan*, *csettint*.

Az egyszerű magyar ige (ígető vagy képzett igék néhány csoportja) általában imperfektív jelentésű (például *megy*, *leng*, *mosakodik*, *csillan*). Perfektívvá az

igéket elsősorban az igekötők teszik, további szintaktikai és pragmatikai elemek segítségével, amelyek metonimikus figyelemáthelyeződést eredményeznek. Az igeaspektus az ige szemantikai szerkezetének olyan jellemzője, amely az ige használatakor a figyelem irányításával specifikálódik, alapbeállítását a mondat szemantikai és szintaktikai szerkezete, a konstrukciós sémák tovább alakítják, módosítják. Az ige lexikális aspektusát módosítja vagy módosíthatja a mondat szerkezetben az igeidő, a grammatikai tárgy, a határozók, a szórend (l. Kiefer 2006: 25). Az aspektus egyszerre lexikális és mondatszemantikai meghatározottsága alapvető tényezője a magyar szintaxisnak.

6. Az episztemikus lehorgonyzás

A magyar anyanyelvűek számára egyértelmű, hogy a (6a)-ban olvasható szavak felsorolásként érthetők, nem alkotnak mondatot. Ezzel szemben (6b) mondat, jöllehet ugyanazokból a szavakból áll, mint (6a). A különbség elsősorban abból ered, hogy a (6a) szavai grammatikai végződéseket, inflexiók toldalékokat kaptak. Ezek a toldalékok egyrészt egymáshoz viszonyítják az egyes szavakat mondattanilag is, másrészt jelölik a beszélőkhöz, a megértett beszédhelyezethez való viszonyukat, az azonosíthatóságukat.

- (6) a. portás becsuk kapu
- b. A portás becsukta a kaput.

A magyar nyelv grammatikai rendszerének egyik alapvető jellemzője a ragozó jelleg: számos grammatikai funkció a főnévi és igei lexikai szótőhöz illesztett grammatikai morfémmal jelölődik. Ezek a funkciók többek között egyedíthetővé, azonosíthatóvá teszik a főnévvel jelölt dolgokat és az igével jelölt folyamatokat a beszélők számára.

A nyelvi közlésekben a beszélőtársak figyelmének középpontjába elsősorban dolgok és a velük kapcsolatos folyamatok, minőségek és körülmények kerülnek. A dolgokat és a folyamatokat a beszélőtársak több módon is egyedítik. A perspektiválás ilyen mód: a megnevezendő dolog vagy folyamat valamilyen nézőpontból konstruálódik meg. A perspektiválás során egy dolgot vagy folyamatot a beszélő valamilyen nézőpontból fejez ki. Ez a nézőpont előtérbe helyezi az adott dolog vagy folyamat valamely jellegzetességeit, másokat viszont háttérben hagy. A nézőpont szerinti konstruálás a szókészlet fontos szemantikai tényezője, például a SZÁNDÉKOLT HELYVÁLTOZTATÓ MOZGÁS fogalmának perspektivált, közepes mértékben egyedített megkonstruálását hajtja végre a *jön* és *megy* ige-pár (ugyanaz a helyváltoztató mozgás lehet a konceptualizálóhoz közeledő vagy tőle távolodó módon reprezentálva). A beszélő által végrehajtott perspektiválás a nyelvi kifejezést összekapcsolja a szövegvilág (megértett beszédhelyezet) köz-

ponti összetevőivel, a beszélővel és a hallgatóval, vagyis a nyelvi kifejezést összekapcsolja az alappal. Ez a kapcsolat általános, elvont, nem közvetlen.

Más esetekben a nyelvi kifejezések egyes szemantikai összetevői és az alap közötti kapcsolat (az egyedítés) közvetlenebb. A beszédhelyzetbeli alap a beszélőtársak által megértett beszédhelyzet központi tényezőiből áll, ezek: a beszélő és a hallgató (a beszélőtársak), azok tér- és időviszonyai és pillanatnyilag aktívált tudásuk, kissé tágabban a beszélőtársak adott helyzetbeli és általuk folyamatosan feldolgozott fizikai, szociális és mentális tényezői. Például dolgok térbeli helyzetének a meghatározása a beszélőtársak maguk által megértett térbeli helyzetükhöz képest történhet meg:

- (7) a. A tanácsterem lent van.
- b. A tanácsterem a földszinten van.

A (7a) mondatban a tanácsterem helye a beszélőkhöz (a beszédhelyzet legbelső részéhez, az alaphoz) képest határozódik meg, a beszélők egy többemeletes épületben a tanácsteremhez képest feljebb, felsőbb emeleten vannak a beszélgetés idején. A beszélőtársakat, az alapot nem jelöli külön nyelvi elem a (7a) mondatban, impliciten vannak jelen, szubjektivizálva (vagyis az alap fő elemei impliciten, nem résztvevőként vannak jelen a mondat szemantikai szerkezetében, vö. Langacker 2006). A (7b) mondatban a tanácsterem helye a teljes épület szerkezetéhez viszonyítva jelölődik ki, függetlenül a beszélőtársaktól, az alaptól, objektivizálva. A (7a) mondatban a megnevezett dolog (tanácsterem) helye a *lent* határozószóval le van horgonyozva az alaphoz, mert csak az alap feldolgozása során érthető meg, míg a (7b) mondatban a megnevezett dolog (tanácsterem) helye nincsen lehorgonyozva.

A főnevek és az igék szemantikai tartalmú grammatikai kapcsolatba kerülnek az alappal. A főneveknek és az igéknek az alappal való szemantikai tartalmú grammatikai kapcsolata az episztemikus lehorgonyzás. Egy entitás episztemikusan le van horgonyozva, amikor az elhelyezkedése a beszélőhöz és a hallgatóhoz, valamint azok tudásterületeihez képest van meghatározva (vö. Langacker 1987, 1991, 2002, Brisard 2002b, c, Brisard ed. 2002a, Jaszczolt – de Saussure eds 2013). Például a (6b) mondatban a *portás* főnév előtti határozott névelő azt jelzi, hogy a beszélő és a hallgató is tudja, melyik portásról van szó, és ez érvényes a *kapu* főnév által jelölt dologra is. E két viszonyítás csak az aktuális beszélőtársaknak az adott helyzetben általuk feldolgozott helyzetében és aktivált ismereteik keretében érvényesülhet.

A jelentés a séma és a kontextuális megvalósulás közötti viszonyban konstruálódik meg a nyelvi interakció során, a közös figyelmi jelenet interszubjektív műveleteiben. Az episztemikus lehorgonyzásban a dolgok és a folyamatok lehetséges csoportjából azonosíthatóvá válik az a példány, illetve azonosíthatóvá válnak azok a példányok, amelyeket a beszélő a beszélőtársak figyelmének közép-

pontjába kíván állítani. A lehorgonyzás mindig a pillanatnyi diskurzustér (a beszélők által megértett beszédhelyzet) középponti részéhez mint referenciakeret-höz viszonyul, melyben a viszonyítási pont (referenciapont) általában a konceptualizáló, elsősorban a beszélő (vö. Heine 1997, Tolcsvai Nagy 2013: 65–71).

A lehorgonyzás temporális összetevőjében nem kizárólag a mondatban kifejezett jelenet (a feldolgozandó, megértendő idő) és a beszéd (a beszédhelyzet középponti része, az úgynevezett alap ideje mint a feldolgozás, a megértés ideje) egyidejűsége vagy különidejűsége tekinthető meghatározó tényezőnek. A két folyamat viszonya pontosabban jellemezhető az episztemikus közvetlenség és közvetettség kategóriáival. A közvetlenül tapasztalható (a beszéddel nagyjából egyidejű) kifejezett jelenet episztemikusan közvetlen, a közvetlenül nem tapasztalható, közvetett (a beszéddel nem egyidejű) nyelvi kifejezett jelenet episztemikusan nem közvetlen.

A közvetlenség itt a tapasztalat hozzáférhetőségének, minőségének és relevanciájának mértékét jelenti, akár külső hatásról, akár belső mentális tevékenységről (például képzeletről) van szó, amely a konceptualizáló pillanatnyi most pontjához vagy jelenéhez van viszonyítva általa. Az episztemikusság a kontrollnak az a módja, ahogyan a konceptualizáló elhelyezi önmagát a fizikai, biológiai és társas környezetében és pszichikai beállítottságában folyamatos feldolgozással (állandó frissítéssel), valamint annak a módja, ahogyan cselekszik és válaszol a környezeti hatásokra. Az episztemikus közvetlenség és közvetettség skálárisan különbözik egymástól.

7. A mondat időszerkezete

A mondat jelenetet fejez ki. A jelenet mindig időben történik. A jelenet meghatározó szemantikai összetevője a folyamatot kifejező ige.

Az ige a megismert és sematizált, kategorizált időbeli folyamatot fejezi ki. Jelentésszerkezete révén az ige tartalmazza a mondat alapját adó jelenet eseményszerkezetének legfontosabb részét és a folyamat inherens temporalitását. Az időben történő jelenet ideje több tényezőtől áll:

1) Az ige inherens temporalitása és lexikai aspektusa, a megértett (feldolgozott) idő.

- (8) a. megy, esik,
b. bemegy, leesik

A *megy*, *bemegy*, *esik*, *leesik* igei időbeli folyamatot fejeznek ki, pillanatnyi állapotok egymásra következésével (szekvenciális feldolgozással). A *megy* és *esik* igei időben és eseményszerkezetükben nem körülhatároltak, ezért imperfek-

tívek. A *bemegy*, és *leesik* igék időben és eseményszerkezetükben körülhatároltak, ezért perfektívek (l. Az aspektus című részt).

2) A beszélőtársak által megértett beszédhelyzet központi részének, az alapnak a mindenkori ideje: a prototipikus párbeszédben a beszélőtársak azonos térben és időben vannak jelen, a beszéd körülményeit az itt és most jellemzi számukra. A beszéd ideje folyamat, a beszéd és annak megértése időfolyamatban történik, ez a feldolgozó idő.

3) Az ige inherens temporalitásának, vagyis az ige által jelölt folyamat lefolyásának elhelyezése a beszélőtársak által ismert időrendszerben. A jelenet folyamatának, az eseménynek a megtörténtét a beszélőtársak egyrészt közvetlenül az alap idejéhez viszonyítják. Ez az igék esetében az episztemikus lehorgonyzás egyik esete, amely a magyarban a jelen és múlt idejű igealakokkal és az összetett jövő idővel fejeződik ki, továbbá deiktikus névmási és határozószói elemekkel (például *most*, *rögtön*). A jelenet folyamatának, az eseménynek a megtörténtét a beszélőtársak másrészt valamilyen időbeli referenciakeretben rögzíthetik, például a hivatalos naptár és a társadalmi idő rendszerében (például *1956. október 23-án*, vagy *reggel nyolc órakor*).

A mondatbeli ige időbeli lehorgonyzása az igeidővel történik. Az ige időbeli episztemikus lehorgonyzása az ige által kifejezett folyamatnak, eseménynek az alap idejéhez, pontosabban az alaphoz való viszonyítása, típusból példánnyá alakítása.

A magyar nyelvben két igeidő funkcionál a szóalak szintjén: a jelen és múlt. A jövő időt vagy a jelen idejű igealakokkal vagy a *fog*-os összetett jövővel lehet kifejezni. A három igeidő prototipikus megvalósulásának jellemzői a következők, (9) példái alapján.

- (9) a. Esik az eső.
b. Pisti megette a spenótot.
c. Zsuzsi latinul fog tanulni.

A (9a) mondatban az ige alakilag jelen idejű, az ige által kifejezett folyamat az alap részeként lehorgonyzódik le. Az igealak jelen ideje azt fejezi ki, hogy a) a mondatban megkonstruált jelenet ideje egybeesik az alap (azon belül a beszéd) idejével, azaz a mondat kimondásának idejével. Másrészt b) azt fejezi ki, hogy az időbeli egybeesés közvetlen kapcsolatot tartalmaz a mondatbeli jelenet lezajlásának észlelése és a mondat kimondása között. A (9a) mondatban a jelen idő funkciója egyrészt időbeli, másrészt episztemikus, a megismeréssel kapcsolatos: a beszélőtársak saját beszédhelyzetükhöz, diskurzusterükhöz viszonyítva értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét. A jelen idejű jelenet a beszélőtársak számára valóság, közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak a része.

A (9b) mondatban az ige alakilag múlt idejű. A múlt idejű igealakban a múlt idő azt fejezi ki, hogy a) a mondatban megkonstruált jelenet ideje kívül esik az alap (azon belül a beszéd) idején, azaz a mondat kimondásának idején, azt megelőzi. Másrészt b) azt fejezi ki, hogy az időbeli kívül esés miatt nincs közvetlen kapcsolatot a mondatbeli jelenet lezajlásának észlelése és a mondat kimondása között. A (9a) mondatban a múlt idő funkciója egyrészt időbeli, másrészt episztemikus, a megismeréssel kapcsolatos: a beszélőtársak nem a saját beszédhelyzetük, diskurzusterük részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét. A múlt idejű jelenet a beszélőtársak számára valóság, de közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak nem része.

A (9c) mondatban a folyamatot a főnévi igenév + *fog* segédige fejezi ki jövő idejű konstrukcióban. E szerkezet jövő ideje azt fejezi ki, hogy a) a mondatban megkonstruált jelenet ideje kívül esik az alap (azon belül a beszéd) idején, azaz a mondat kimondásának idején, azt követni fogja. Másrészt b) azt fejezi ki, hogy az időbeli kívül esés miatt nincs közvetlen kapcsolatot a mondatbeli jelenet lezajlásának észlelése és a mondat kimondása között. A (9c) mondatban a jövő idő funkciója egyrészt időbeli, másrészt episztemikus, a megismeréssel kapcsolatos: a beszélőtársak nem a saját beszédhelyzetük, diskurzusterük részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét. A jövő idejű jelenet a beszélőtársak számára nem valóság, hanem lehetőség, közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak nem része.

A mondat időszerkezetében az igeidők és az ige inherens temporalitása, valamint a mondat és a szöveg további tényezői közötti viszony szerint különböző változatok valósulnak meg:

- az igealakokban megjelenő jelen és múlt igeidő funkciói,
- az igeidő és az alap egybeesésnek változatai,
- a pillanatnyi diskurzustér tér-idő kontinuum és a konstruált jelenet határoltsága,
- a jelenet hossza és a beszédidő hossza közötti viszony.

A fentieknek megfelelően a mondatbeli jelenet és az alap közötti viszony nem pusztán megfeleléseken nyugszik, hanem tagolt, összetett típusokban valósul meg. Egyrészt nagy a változatosság az ige inherens temporalitásának belső szerkezetében és tartamában. Másrészt nagy a változatosság a konceptualizációnak (vagyis a beszédhelyzet és az észlelt és kifejezett jelenetek feldolgozásának) a temporális tényezőiben: belső szerkezetében és tartamában. Emellett nem temporális tényezők (például a pillanatnyi diskurzustér térbeli és társas körülményei) is szerepet játszanak a megértésben.

Például a beszélők nem föltétlenül tudatosítják a most-pontokat, a jelen vagy a most inkább különböző időtartamokban konceptualizálódik.

- (10) a. Mikor indulunk?
b. Most.

(10)-ben a *most* vonatkozhat a közvetlen jelenre, de egy másik helyzetben egy hosszabb folyamatra is, amely tartalmazza az induláshoz szükséges előkészületeket, beleértve a feltett kérdést és választ is.

Általánosabban kifejezve, a beszélőtársak a jelen időtartamát az alapon belül olyan tényezőként értelmezhetik, amely függ a cselekvéseiktől, a mentális tevékenységeiktől. Ebben az értelemben a jelen a *most*-pontok során alapul, de nem gépiesen. Vannak az emberi tapasztalat számára rövidebb és hosszabb jelenek: egy ajtó kinyitása rövidebb jelen, mint egy könyv olvasása. Következésképpen a tapasztalt eseménynek és az esemény nyelvi kifejezésének egybeesése nagymértékben variábilis, és ritkán teljes (l. Kiefer 2006: 17).

(11)-ben az esemény éppen véget ért, az ebből eredő tapasztalat aktivációs szintje halványul, de még megvan:

- (11) Megjöttem.

Ez a múlt személyes tapasztalaton alapul, ahol az episztemikus közvetlenség teljes az esemény során, majd ez a közvetlenség fokozatosan megszűnik. Más helyzetben, ahogy (12) mutatja, a személyes tapasztalat közvetetté válhat, bár a tapasztalat felidézése nem kíván nagy elméleti erőfeszítést, a szelf személyes élettörténetének része.

- (12) 1999-ben láttam északi fényt Finnországban.

Más esetekben a múltbeli tapasztalat közvetett. A (13)-beli tapasztalat a jelenbeli konceptualizáció, azaz a tapasztalat aktivációja, felidézése előtt, régen történt. Ebben a tipikus esetben a múlt eseményről való tudás határozott körvonalú, jól begyakorlott, és egyértelműen elkülönül más tapasztalatoktól, valamint a pillanatnyi jelentől.

- (13) Humboldt korszakos írása A nyelvek különbözőségéről csak 1836-ban jelent meg.

- (12)-ben a közvetettség episztemikus értelemben kisebb, mint (13)-ban.

8. Az igeidő és a lehorgonyzás

Az ige lexikális jelentésszerkezete, azon belül inherens temporalitása és eseményszerkezete viszonyba kerül a mondatbeli lehorgonyzás temporális tényezőivel. Ez annak ellenére megtörténik, hogy a lehorgonyzó predikáció az ige és az alap között hoz létre kapcsolatot, és nem profilálódik, miközben az inherens

temporalitás a folyamat időbeli jellemzőit tartalmazza. Az időbeli lehorgonyzás az inherens temporalitás (a folyamat specifikus időbeli jellemzői) egészét és annak egyes részeit viszonyítja az alap temporális tényezőihez, ezért a kettő a konstruálás dinamikus jellegében nem független egymástól. Az igeidő befolyásolja, alakítja az ige lexikális jelentését, legalábbis temporális szempontból. Az ige inherens temporalitásán belül az időbeli körülhatároltság és a lehorgonyzás egymáshoz való viszonya a magyar nyelvben konstruáló tényező a mondat teljes időszerkezetén belül. Az igeidő az ige lexikális jelentésén belül egyes szakaszokra irányíthatja a figyelmet a folyamat mint egész helyett, illetve olyan szakaszokat állíthat a figyelem középpontjába (vagyis profilálhat), amelyek az adott ige típus szerinti prototipikus jelentésében nem profilálódnak. A metonimikus figyelemáthelyezés rendszerszerűen megvalósul e típusokban (l. Panther – Thornburg 2009). Az alábbi példák e viszony változatosságát jelzik.

(14)-ben a *megy* ige lexikális jelentésében körülhatárolatlan, imperfektív, a mondatban folyamatos jelenként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt és után is folyamatosan zajlik hosszabb, körülhatárolatlan ideig, az időbeli kezdő- és végpont nem profilálódik a mondatban. A beszélőtársak saját beszédhelyzetük, diskurzusterük részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, a jelenet számukra valóság, közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak a része.

(14) Az utcán sok ember megy.

(15)-ben a *megy* ige lexikális jelentésében körülhatárolatlan, imperfektív, a mondatban folyamatos múltként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt folyamatosan zajlott hosszabb, kezdetében körülhatárolatlan, végpontjában profilált, de meghatározatlan ideig, az időbeli végpont határozatlanul profilálódik a mondatban. A beszélőtársak nem saját beszédhelyzetük, diskurzusterük közvetlen részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, a jelenet számukra múltbeli valóság.

(15) Az utcán sok ember ment.

Az ige inherens temporalitásán belül az időbeli körülhatároltság és a lehorgonyzás egymáshoz való viszonya látszólag semleges. A (15) szerkezetben azonban az imperfektív *megy* ige múlt idejű lehorgonyzása a folyamatot befejezetté teszi: a folyamat befejeződött a pillanatnyi diskurzuster aktuális időpontja (a mondat megkonstruálása és megértése időtartama) előtt. A múlt idejű lehorgonyzás keretében a befejezettség nem profilálódik és határozatlan marad.

(16)-ban a *bemegy* ige lexikális jelentésében körülhatárolt, perfektív, a mondatban folyamatos jelenként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt és után is folyamatosan zajlik rövid ideig, az időbeli végpont nem profilálódik a mondatban. A beszélőtársak saját beszéd-

helyzetük, diskurzusterük részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, a jelenet számukra valóság, közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak a része. A (16) szerkezetben a perfektív *bemegy* ige jelen idejű lehorgonyzása a folyamat befejezettségét a folyamat végső szakaszában nyitottá teszi: a folyamat nem fejeződik be a pillanatnyi diskurzustér aktuális időpontja (a mondat megkonstruálása és megértése időtartama) előtt. (16)-nak lehetséges olyan értelmezése, amelyben az ige a közvetlen jövőre vonatkozik. Ebben az esetben a mondatbeli jelenet nem közvetlen tapasztalaton alapul, hanem a várható jövő képzetén.

(16) Péter bemegy a házba.

(17)-ben a *bemegy* ige lexikális jelentésében körülhatárolt, perfektív, a mondatban múltként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt folyamatosan zajlott rövid ideig, végpontjában meghatározottan profilálva. A múlt idő teljessé teszi az ige perfektív jellegét, mivel a megjelölt és lehorgonyzott folyamat végpontja megelőzi a feldolgozó időt (a beszéd-időt). A beszélőtársak nem saját beszédhelyzetük, diskurzusterük közvetlen részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, és a jelenet számukra múltbeli valóság. A mondatban kifejezett jelenet episztemikus közvetettsége és az időbeli megelőzöttsége az alaphoz képest egyértelmű, a folyamat egésze, teljessége áll a figyelem középpontjában, vagyis a közvetlenhatókörön belül profilálódik.

(17) Péter bement a házba.

A lexikális típusjelentésében perfektív ige elveszítheti perfektív jellegét, a perfektivitás háttérbe szorulhat az alap hatására. Ez történik a *bemegy* jelen idejű alakjával (18)-ban.

(18) Arról a férfiről beszéltem, aki most ott bemegy az ajtón.

(18) közlése olyan helyzetben hangozhat el, amelyben a beszélőtársak együtt vannak egymás közvetlen közelségében, és együtt látják az ajtón bemenő férfit. A beszélő valós térben is rámutat a beszéd tárgyára, a nyelvi deixissel együtt. Ebben a mondatban az episztemikus közvetlenség teljes, a konceptualizálók vizuális észlelése és annak nyelvi feldolgozása egybeesik időben és tartalomban. A jelen idő itt teljes mértékben háttérbe helyezi a *bemegy* perfektív jellegét, mert a folyamat belső szakasza kerül a figyelem középpontjába, ez a szakasz profilálódik az ige közvetlen hatókörén belül, és nem a végpont vagy végső szakasz.

A (21) mondat egyformán jó válasz a (19) és (20) kérdésre. A két kérdés két különböző nézőpontot alkalmaz két eltérő beszédhelyzetben. Vagyis a két kérdés két különböző alapot feltételez az alap fenti értelmében. A (21)-ben megfogalmazott válasznak a két kérdéshez tartozó két különböző alaphoz megfelelően két

különböző értelmezése lehetséges. Az a) esetben a (19) kérdésére adott válaszban (Sütöttem egy kalácsot) a sütés folyamatának a folyamat jellege kerül előtérbe, a pillanatnyi állapotok egymást követő időbeli sora, míg a végpont, a sütés eredménye a háttérben marad. A b) esetben a (20) kérdésére adott válaszban (Sütöttem egy kalácsot) a sütés folyamatának az eredménye kerül előtérbe, tehát a végpont, míg sütés a folyamat jellege, a pillanatnyi állapotok egymást követő időbeli sora a háttérben marad.

(19) Mit csináltál délután?

(20) Mit készítettél?

(21) Sütöttem egy kalácsot.

Vagyis az a) esetben a múlt idő a beszédhelyzet ismeretében megerősíti a *süt* ige imperfektív jellegét, míg a b) esetben felülírja azt, és a folyamat eredményét bevonja az eredeti közvetlen hatókörbe. Az a) esetben az episztemikus közvettség kis mértékű a folyamatot illetően, és nagy mértékű az eredményt tekintve, a b) esetben ez fordítva áll.

9. Összefoglalás

A tanulmány azt elemezte a magyar nyelv grammatikájában, hogy az ige által kifejezett időbeli folyamat és a mondat által leképezett jelenet időbelisége összetett szemantikai struktúrákban valósul meg, a beszélő és a hallgató episztemikus műveleteiben, a mindenkor megértett beszédhelyzet központi részéhez, az alap-hoz viszonyítva. Az igealakban megjelenő igeidő, az ige időbeli episztemikus lehorgonyzása hatással van az ige belső időszerkezetére. Vagy megerősíti az ige lexikális jelentésének szemantikai jellegét (a hatókörét és az aspektusát), vagy megváltoztatja a hatókört és az ige lexikális imperfektív vagy perfektív jellemzőit, az utóbbiakat az ellenkező irányban módosítja, metonimikus figyelemáthelyezéssel. Ezekben az esetekben az imperfektív igeinek a közvetlen hatókörön túli, az általános hatókörön belüli végpontjára irányul a figyelem a folyamat kezdő- és végpont közötti része helyett; a perfektív igeinek a közvetlen hatókörön belüli, a folyamat kezdő- és végpont közötti részére irányul a figyelem a végpont helyett. Az igeidő a maga változatosságában az ige szemantikai szerkezetét a beszélőtársak által megértett beszédhelyzet központi részével, annak variábilis temporalitásával kapcsolja össze, a konceptualizáló mindenkor nézőpont-érvényesítésének megfelelően, így alakítva a kifejezett folyamat szemantikai hatókörét, specifikusságát és a megfelelő alszerkezetek prominenciáját.

Irodalom

- Anderson, John R. (1996), *Kognitive Psychologie*. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg.
- Brisard, Frank (ed.) (2002a), *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Brisard, Frank (2002b), Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard 2002a: xi–xxxiv.
- Brisard, Frank (2002c), The English present. In: Brisard 2002a: 251–297.
- Chafe, Wallace (1994), *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Evans, Vyvyan (2003), *The Structure of Time: Language, meaning and temporal cognition*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Hawking, Stephen (1988), *A brief history of time*. Bantam Books, London.
- Heidegger, Martin (1989), *Lét és idő*. Gondolat, Budapest.
- Heine, Bernd (1997), *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- Husserl, Edmund (2002), *Előadások az időről*. Atlantisz, Budapest.
- Jaszczolt Kasia M. – de Saussure, Louis (eds) (2013), *Time: Language, Cognition, & Reality*. Oxford University Press, Oxford.
- Lakoff, George (1987), *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Langacker, Ronald W. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. (1991), *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. (2002), Remarks on the English grounding systems. In: Brisard, Frank (ed.), *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 29–38.
- Langacker, Ronald W. (2006), Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds), *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 17–40.
- Langacker, Ronald W. (2008), *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Matlock, Teenie (2011), The conceptual motivation of aspect. In: Panther, Klaus-Uwe – Radden, Günter (eds), *Motivation in Grammar and the Lexicon*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 133–147.
- Mortelmans, Tania (2006), Langacker's 'subjectification' and 'grounding': A more gradual view. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds),

- Subjectification. Various paths to subjectivity. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 151–175.
- Németh Boglárka (2012), Az aspektus a magyar nyelvben. Különös tekintettel a statikusságra. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. (2009), Aspect and metonymy in the French *passé simple*. In: Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. – Barcelona, Antonio (eds), *Metonymy and metaphor in grammar*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 177–195.
- Patard, Adeline – Brisard, Frank (eds) (2011), *Cognitive approaches to tense, aspect and epistemic modality*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Pelyvás Péter (1998), A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehoronyzó szerepéről. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*. JATE, Szeged. 117–132.
- Pelyvás, Péter (2011), Motivation in English *must* and Hungarian *kell*. In: Panther, Klaus-Uwe – Radden, Günter (eds), *Motivation in Grammar and the Lexicon*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 171–190.
- Péter Mihály (2008), Az aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- Pöppel, Ernst (1994), Temporal mechanisms in perception. In: Sporns, Olaf – Tononi, Giulio (eds), *Selectionism and the brain: International review of neurobiology*. Vol. 37. Academic Press, San Diego. 185–201.
- Takács Edit (2012), A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 136: 325–335.
- Tolcsvai Nagy, Gábor (2010), The auxiliary + infinitive construction in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 57 (1): 143–164.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013), *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael (2002), *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Turner, Frederick – Pöppel, Ernst (2014), Az időmértékes verselés, az agy és az idő. In: Horváth Márta (szerk.), *A művészet eredete. Kultúra, evolúció, kogníció*. Typotex Kiadó, Budapest. 167–185.
- Wacha Balázs (2001), *Időbeliség és aspektus a magyarban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Evaluatív jelentésű képzők a magyar nyelvben¹

The paper presents an overview of derivatives with evaluative meaning in Hungarian. The suffixes used to derive such meanings include the diminutive suffix in the case of nouns and adjectives, the frequentative suffix in the case of verbs and the superlative forms in the case of adjectives. The evaluative meaning may also depend on the meaning of the base as well as on the context in which the derivative is used. Evaluative meaning is thus by definition part of pragmatic meaning.

Keywords: evaluative meaning, derivational suffix, the diminutive, frequentative and superlative suffix

1. Bevezetés

A képzett szavak esetében a szemantikai és pragmatikai jelentés nem mindig különíthető el élesen (erről bővebben l. Dressler – Merlini Barbaresi 1994). A magyar *-ka/-ke*, *-cska/-cske* kicsinyítő képzők például ritkán utalnak csupán a képzett főnév kis méretére, hiszen ezekben az esetekben a pragmatikai jelentés általában fölülírja a szemantikát. Ha egy tárgy kis méretére szeretnénk utalni, általában a *kis*, *kicsi* mellékeveket használjuk a kicsinyítő képző helyett. Mi több, az egyértelműen referenciális jelentésű képzett alakokat – mint például az 1(a–c)-ben felsoroltakat – a lexikon különálló tételeinek tekintjük. A kicsinyítő képzővel ellátott mellékevek más esetben értékelő, evaluatív vagy pragmatikai jelentést is hordoznak (vö. 1(d–f)). Az ilyen eseteket az evaluatív morfológia körébe soroljuk.

(1)	a.	tál	–	tál-ka
	b.	asztal	–	asztal-ka
	c.	szó	–	szó-cska
	d.	cikk	–	cikk-ecske
	e.	fej	–	fej-ecske
	f.	kenyér	–	kenyér-ke

A *-gat/-get* gyakorító képző csak pontszerű időszerkezetű igékhez illesztve fejez ki csupán ismétlődést. Álláspontunk szerint az ilyen esetek nem tartoznak az evaluatív morfológia hatókörébe. Az alábbi (2) példáiban az *olvas* duratív ige,

¹ Jelen tanulmány a Kiefer – Németh (2014) módosított változata.

a *nyit* pedig pontszerű időszerkezetű. A két esetet összehasonlítva észrevehetjük, hogy 2(b)-vel ellentétben 2(a)-ban egy evaluatív jellegű atenuatív jelentés is társul a képző iterativitásához.

- (2) a. olvas-gat
b. nyit-ogat

Különleges esetként tarthatjuk számon a túlzófokot, mely az adott tulajdonság lehető legnagyobb mértékére utal, és melyet a felsőfok prefixumának többszörözésével fejezünk ki (vö. 3(a–b)).²

- (3) a. leg-jo-bb
b. legesleg-jo-bb

Az alábbiakban részletesebben tárgyaljuk a főnevekhez, illetve melléknevekhez járuló kicsinyítő képzők és a gyakorító képzők használatának evaluatív morfológiai szempontból (is) releváns jellegzetességeit, befejezőként pedig röviden kitérünk a túlzófokra mint evaluatív jelentéssel rendelkező kategóriára.

2. A kicsinyítő képzős főnevek bizonyos kategóriái

Ami a képzett főnevek jelentését illeti, ha utalnak egyáltalán kis méretűsége, általában nem csak ez a funkciójuk: a pragmatikai, evaluatív jelentés ezekben az esetekben általában sokkal fontosabb az egyszerű szemantikai jelentésnél.³ Az efféle pragmatikai többletjelentést a szótári jelentés, a szövegkörnyezet és a beszédhelyzet tényezőinek együttese hozza létre.

Az -ó/-ő képzős, foglalkozást jelölő főnevekhez például bizonyos esetekben járulhat kicsinyítő képző, a képzett alak azonban ilyenkor nem a főnév által jelölt entitás kis méretére utal, hanem leginkább lenézést, ironikus viszonyulást fejez ki, mint ahogy azt a 4(a–b) példák is szemléltetik. Ugyanez vonatkozik a monomorfemikus lexémákkal kifejezett foglalkozásnevekre is, vö. 4(c).

- (4) a. ír-ó – ír-ó-cska
b. jegyz-ő – jegyz-ő-cske
c. orvos – orvos-ocska

² A túlzófok szintén előfordul a német nyelv osztrák változatában, erről bővebben l. Dressler – Kiefer (1990).

³ Az evaluatív jelentés mindig valamilyen beszédhelyzethez kapcsolódik, ezért egyúttal pragmatikai jelentésről is beszélünk. Ennek fordítottja azonban nem áll: nem minden pragmatikai jelentés evaluatív jellegű.

A kis méretű állatok megnevezései – a tudományos diskurzustól eltekintve – gyakran kicsinyítő képzős főnevek, l. 5(a–b) (vö. Kiefer 2004: 335). Az 5(c–d)-ben példázottakhoz hasonló állatnevek a gyermekeknek szánt szövegekben szintén gyakran fordulnak elő kicsinyítő képzős alakban, annak ellenére, hogy ezek nem feltétlenül kis méretű állatokra utalnak, a képző tehát nem referenciális jelentésű ezekben az esetekben sem.

- (5) a. méh-ecske
- b. egér-ke
- c. tyúk-ocska
- d. juh-ocska

Az ilyen képzős formák gyakori használata szintén jellemző a dajkanyelvre. A leggyakoribb példák a testrészeket (pl. 6(a)–(c)), az ételeket (pl. 7(a)–(c)), illetve a gyermek környezetében levő fontos tárgyakat megnevező főnevek (pl. 8(a)–(c)).

- (6) a. láb-acska
- b. ujj-acska
- c. kez-ecske
- (7) a. tej-ecske
- b. kenyér-ke
- c. víz-ecske
- (8) a. ágy-acska
- b. ing-ecske
- c. cipő-cske

A kisgyermek testrészei valóban kis méretűek, az étel mennyisége azonban nem feltétlenül kicsi, és ami még inkább jelzi a pragmatikai többletjelentést: általában felnőttek kínálásakor nem a kicsinyítő képzős alakot használjuk. A dajkanyelvi használat mellett az efféle alakok gyakran előfordulnak a szerelmesek nyelvhasználatában, illetve a háziállatokhoz intézett beszédben is. A pragmatikai funkció ezekben az esetekben természetesen a kedveskedés, a szeretet kifejezése.

3. Kicsinyítő képzős melléknevek

A Magyar Nemzeti Szövegtár keresési eredményei szerint a negatív értelmű melléknevek kicsinyítő képzős alakjait sokkal gyakrabban használjuk, mint a pozitív értelműekét. Egy érv lehet erős vagy gyenge, az *erős* melléknév kicsinyítő képzős alakja azonban nem fordul elő, míg a *gyenge* melléknév kicsinyítő kép-

zós alakja igen gyakori, vö. 9(a). A 9(b–d)-ben levőkhöz hasonló példákat szintén szép számmal találunk a korpuszban.

- (9) a. gyengé-cske érv
 b. butá-cska
 c. csúnyá-cska
 d. beteg-ecske

A kicsinyítő képzős alakoknak a fenti esetekben pragmatikai funkciója van. A konfliktuskerülő burkoltság érdekében gyakran folymodunk különböző „enyhítési” technikákhoz. E technikák egyike a pozitív jelentésű melléknév tagadása a negatív jelentésű antoníma használata helyett: a *nem okos*, illetve *nem erős* kevésbé explicit a *buta*, illetve *gyenge* melléknevek használatánál. Ugyancsak az illokúciós erő csökkentése érdekében használunk kicsinyítő képzős mellékneveket: a kicsinyítő képző csökkenti a melléknév negatív jelentését, így az udvariaság szempontjából megfelelőbb megoldásnak minősül.

Természetesen a pozitív értelmű mellékneveknek is vannak kicsinyítő képzős alakjaik: a 8(a–c)-ben levőkhöz hasonló alakok a leggyakrabban a dajkanyelvben, illetve az udvarlás nyelvhasználatában fordulnak elő, és alapvető funkciójuk a kedveskedés, a szeretet kifejezése.

- (10) a. okos-ka
 b. csinos-ka
 c. ügyes-ke

A méretre, súlyra vonatkozó melléknevek kicsinyítő képzős alakja a kontextustól függően szintén hordozhat evaluatív jelentést, vö. 11(a–b).

- (11) a. hosszú – hosszú-cska (vö. hosszúcska orr)
 b. rövid – rövid-ke (vö. rövidke főutca)

4. Gyakorító képzős igék

Az evaluatív morfológiai kutatások körében az igei kategóriák elemzése alulreprezentált terület, amit az is jelez, hogy igen kevés tanulmány foglalkozik az evaluatív jelentésű igei morfológia kérdéseivel. Grandi (2009: 47) például abban látja ennek okát, hogy az ige alapú evaluatív szerkezetek nem annyira elterjedtek a világ különböző nyelveiben, mint a névszói alapúak, ugyanakkor az ezekre a szemantikai jelenségekre, mintázatokra és az e szerkezetek képzését irányító szabályszerűségekre sokkal kevésbé jellemző a névszói szerkezetek esetében megfigyelhető homogenitás. Ehhez hozzátehetjük, hogy a szemantikai és szín-

taktikai jellegzetességek heterogenitása jelentős mértékben összefügg azzal, hogy az ige alapú evaluatív szerkezetek minden esetben az adott nyelv aspektus- és akcióminőség-rendszerébe beágyazottan működnek, ez pedig – a világ nyelveinek aspektuális diverzitása folytán – tovább nehezíti az általánosítások megfogalmazását (az aspektustipológiáról, illetve az aspektus szempontjából különböző nyelvekben érvényesülő eltérő derivációs mintázatokról bővebben l. Dahl 1985). Az alábbiakban az evaluatív jelentésű gyakorító képzős igék jellegzetességeit tekintjük át röviden.⁴

Morfoszemantikai szempontból a *-gat/-get* szuffixumot általában az iterativitás kifejezőjeként tartjuk számon (l. pl. Kenesei et al. 1998: 303–304). Ennek értelmében tehát a képző jelenléte arra utal, hogy az alapige által kifejezett eseményszerűség⁵ egy adott időintervallumon belül ismétlődik. Működnek azonban bizonyos aspektuális restriktciók is a kimeneti szerkezet szemantikáját illetően: a képzett igenek csak akkor lehet pusztán iteratív jelentése, ha az alapige pontszerű időszerkezetű eseményszerűséget jelöl. Ezekben az esetekben a kimeneti alak nem minősül evaluatív jelentésűnek, hiszen a referenciális jelentéshez nem társul evaluativitás, vö. 12(a–c).

- (12) a. nyit – nyit-ogat
b. üt – üt-öget
c. csókol – csókol-gat

Létezik ugyanakkor számos, iteratív jelentésű lexikalizált derivátum szemantikailag transzparens (pl. 13(a)), illetve nem transzparens szerkezettel (pl. 13(b–c)).

- (13) a. int – int-eget
b. sim-ogat
c. óbé-gat

A duratív, cselekvést vagy folyamatot kifejező alapigéjű derivátumok általában valamilyen pragmatikai jelentést is hordoznak az iterativitás jelentéskomponense mellett. Ezek az alakok rendszerint atenuatív jelentésűek: a kérdéses cselekvés vagy folyamat csökkent intenzitására vagy akár gyenge minőségére utalnak. Ennek néhány prototipikus esetét láthatjuk az alábbi 14(a–d) példáiban.

⁴ E tanulmányban a *-gat/-get* képzővel kapcsolatos jelenségek tárgyalására szorítkozunk, nem térünk tehát ki az egyéb, ma már nem produktív gyakorító képzőkre, mint a *-kod/-ked/-köd*, a *-gál/-gél*, vagy a *-dos/-des/-dös* képzők.

⁵ Az eseményszerűség terminust itt Bach (1986) nyomán az eseménytípusok általános megnevezéseként használjuk.

- (14) a. olvas – olvas-gat
 b. dolgozik – dolgoz-gat
 c. sétál – sétál-gat
 d. eszik – esz-eget

Természetesen a képzett alakoknak eme kategóriája sem teljességgel homogén, hiszen eltérések figyelhetők meg a pejorativitás és az iterativitás jelenléte, illetve mértéke szempontjából. Az atenuatív jelentés esetenként helyt ad a pejoratív értelmezésnek is. Ennek hátterében olyan, nyelven kívüli tényezők állnak, mint például a kérdéses cselekvés jelentősége, súlya. A derivátum pejoratív jelentése különösen gyakori azokban az esetekben, amikor a bemeneti ige által jelölt cselekvés hivatásszerű (l. 15(a–b)).

- (15) a. [az író] ír-ogat
 b. [az orvos] gyógyít-gat

Az efféle képzett alakok ugyanakkor szeretetet, illetve szimpátiát is kifejezhetnek bizonyos esetekben, például akkor, amikor a gyerekekhez, esetleg beteg emberekhez intézett beszéd részei (a pragmatikai kontextus függvényében az efféle interpretáció lehetséges a fenti 14(a–d) példáinak esetében is).

Az iteratív jelentéskomponens prominenciája is eltéréseket mutat ezekben az esetekben, ez azonban nem feltétlenül pragmatikai jelenség, hiszen ezen eltérések hátterében a bemeneti ige szemantikai (aspektuális) sajátosságai állnak. Továbbmenve, az atenuatív jelentés az iterativitás mértékére való tekintet nélkül jelen van az említett szerkezetekben. E helyen csupán annyit jegyzünk meg az iterativitás kapcsán, hogy a kimeneti alak iteratív jelentése azokban az esetekben prominensebb, amikor a bemeneti ige által jelölt cselekvés vagy folyamat eseményszerkezete heterogén fázisszerkezettel rendelkezik. Ezt szemléltetik az alábbi 16(a–b) példái, ahol 16(b) iterativitása prominensebb 16(a)-énál, hiszen ez utóbbi alapigéje majdhogynem homogén fázisszerkezetű.

- (16) a. olvas-gat
 b. ír-ogat

Az állapotigék kapcsán kijelenthető, hogy a gyakorító képző nem produktív az efféle igék körében, amint azt az alábbi 17(a–d) példái is mutatják.

- (17) a. birtokol – *birtokol-gat
 b. tartalmaz – *tartalmaz-gat
 c. gyűlöl – *gyűlöl-get
 d. emlékszik – *emlékez-get (Kiefer – Ladányi 2000: 200)

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy – bár a grammatikalitási ítéletek eltérőek lehetnek – az itt felsorolt rosszul formált szerkezetek – általában humoros fel-

hanggal ugyan, mégis – előfordulhatnak az élőbeszédben. Számolhatunk továbbá néhány általánosan elfogadott és használt, állapotigéből képzett alakokkal is; ilyenek például a 18(a–c)-ben soroltak.

- (18) a. van – vagy-ogat/?van-ogat
b. tud – tud-ogat
c. szeret – szeret-get

Ezekben az esetekben a képzés csupán atenuatív jelentést vezet be, a kimeneti alakok pedig egyáltalán nem implikálnak iterativitást, mivel az alapige által kifejezett állapot eseményszerkezete nem tartalmaz ismételtető (rész)eseményeket.

A fentebb megfogalmazott észrevételek alapján elmondható, hogy a duratív időszerkezetű, folyamatot vagy cselekvést kifejező bemeneti igékből képzett alakok egyértelműen evaluatív jelentésűek, hiszen kvalitatív szempontból minősítik az alapige által jelölt eseményszerűséget, ezzel kifejezve a beszélői attitűdöt a kérdéses eseményszerűséggel kapcsolatban. A pontszerű időszerkezetű bemeneti igék ezzel szemben csupán az iterativitás jelentéskomponensével gazdagodnak, az alapigék és derivátumaik tehát aspektuális szempontból alkotnak minimálpárokat. Amint arra Kiefer – Ladányi (2000b: 199) is rámutat, az iteratív és atenuatív jelentések bizonyos szempontból szoros kapcsolatban állnak egymással: az alapige által kifejezett eseményszerűség ismétlődő jellege az adott eseményszerűség csökkent intenzitását is implikálhatja. Azokban a ritka esetekben, amikor a kimeneti alaknak pusztán atenuatív jelentése van, tehát nem implikál iterativitást, kézenfekvő magyarázatnak tűnik az analógiás képzés lehetősége.

5. A túlzófokról

Mint tudjuk, a felsőfok egy bizonyos értékskála mentén az adott tulajdonság legnagyobb mértékű jelenlétére utal. Logikai/szemantikai szempontból elmondható, hogy semmi sem jobb a legjobbnál, semmi sem nagyobb a legnagyobbbnál, semmi sem távolibb a legtávolibbnál stb. Következésképp szemantikai szempontból nincs különbség a felsőfok és a túlzófok között, más szóval a különbség kizárólag pragmatikai lehet.

A túlzófok használata természetesen sokkal inkább jellemző a beszélt nyelvre, mint a formális diskurzusra, amit közvetve az alábbi, írott anyagra alapozó, Magyar Nemzeti Szövegtárból származó adatok is szemléltetnek.⁶ A túlzófok prefixumának különböző alakjai az MNSz-ben:

⁶ Köszönettel tartozunk Sass Bálintnak, aki rendelkezésünkre bocsátotta ezeket az adatokat. A Magyar Nemzeti Szövegtár 187,6 millió szövegszót és 17,5 millió mondatot tartalmaz.

A túlzófok prefixumának alakja	Találatok száma
leg-es-leg	818
leg-es-leg-es-leg	29
leg-es-leg-es-leg-es-leg	6
leg-es-leg-es-leg-es-leg-es-leg	0

Ezzel szemben az előbeszédben, amikor egy bizonyos tulajdonság mértékét szeretnénk kifejezni, úgy tűnik, semmi sem szab határt a prefixum ismétlődésének. Mindez alapján megállapítható, hogy a túlzófok morfémái célzottan és tisztán evaluatív jelentést kölcsönöznek a kimeneti alakoknak.

Irodalom

- Bach, Emmon (1986), The algebra of events, *Linguistics and Philosophy* 9: 5–16.
- Dahl, Östen (1985), *Tense and Aspect Systems*. Blackwell, Cambridge, MA – Oxford.
- Dressler, Wolfgang U. – Kiefer, Ferenc (1990), *Austro-Hungarian morphopragmatics*. In: Dressler, Wolfgang U. – Luschützky, Hans-Christian – Pfeiffer, Oskar E. – Renison, John R. (eds), *Contemporary Morphology*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 69–78.
- Dressler, Wolfgang U. – Merlini Barbaresi, Lavinia (1994), *Morphopragmatics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Grandi, Nicola (2009), Restrictions on Italian Verbal Evaluative Suffixes: the Role of Aspect and Actionality. *York Papers in Linguistics* 2/10: 46–66.
- Kenesei, István – Vago, Robert M. – Fenyvesi, Anna (1998), *Hungarian*. Routledge, London – New York.
- Kiefer, Ferenc (2004). Morphopragmatic phenomena in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 325–349.
- Kiefer, Ferenc – Laakso, Johanna (2014), Derivation in Uralic. In: Lieber, Rochelle – Pavol Stekauer (eds), *Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Oxford University Press, Oxford. 472–492.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000), Morfoszintaktikailag semleges szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 165–214.
- Kiefer, Ferenc – Németh, Boglárka (2014, megjelenés alatt). *Hungarian*. In: Grandi, Nicola – Kortvelyessy, Livia (eds), *Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology*. Edinburgh University Press, Edinburgh.

H. VARGA MÁRTA

A főnévi többes szám(ok) jelentése a magyarban

This paper analyses the categories of homogenous (multiplicative) and heterogenous (additive) plural, found in Hungarian, as grammatical meanings and discusses their typical features. Important semantic properties distinguishing the two are pointed out, e.g. group reference, the role of focal referent, the asymmetry of conjoined entities or the necessity of spatial or conceptual coherence. An analysis of aspects of the meaning of heterogenous plural (which lexemes are amenable to it, what the relation is between the members of the group denoted by the heterogenous plural) proves that preferences within the set of nouns capable of forming heterogenous plural meanings is closely correlated with Smith and Stark's Animacy Hierarchy. The distinction between animate vs. inanimate entities can have important grammatical (morphological and syntactic) consequences: their position within the hierarchy influences not only definiteness, case marking, word order etc. but also, apparently, the possibility of forming heterogenous plurals and associative meanings.

Keywords: homogenous plural, heterogenous plural, multiplicative reading, additive reading, focal referent, asymmetry of conjoined entities, spatial and conceptual coherence, Animacy Hierarchy

1. A névszói számjelölés

A grammatikai szám kategóriájával a nyelvek nagy része rendelkezik, ezért a nyelvtani szám fogalmának tisztázása a nyelvléírás egyik alapkérdése. A névszói számjelöléssel rendelkező nyelvekben a számjelölés ugyan a főnevek inherens tulajdonsága, a szám-megkülönböztetőség azonban nem érvényes minden főnévre.

A számjelölés elsődlegesen morfoszintaktikai sajátosság (mely az egyeztetésben jut kifejeződésre, függetlenül attól, hogy a szám a névszón vagy a névszói csoporton jelölve van-e vagy sem), de lehet morfoszemantikai tulajdonság is (ha a névszón vagy a névszói csoporton megjelenik, de nem érint más mondatrészeket). Néhány esetben lexikálisan is kifejeződésre juthat: ilyen esetben a főnevek egyetlen – lexikálisan meghatározott – (vagy csak egyes, vagy csak többes) számértékkel rendelkeznek (singulare vagy plurale tantumok). Ez a számérték is az egyeztetésben nyilvánul meg (pl. *léptek*, *homok*).

Hagyományosan a főnevek két típusa különíthető el egymástól: (1) a megszámlálható (számszerű) főnevek (angol terminussal: count nouns), melyek mind egyes, mind többes számú alakokkal rendelkeznek és (2) a megszámlálhatatlan (nem számszerű) főnevek (angol terminussal: mass nouns) csoportja, amelyek általában nem rendelkeznek számdistinkcióval (vagy csak egyes, vagy csak többes számúak lehetnek).

2. A megszámlálható főnevek

A megszámlálható főnevek esetében a számjelölés a nyelvek többségében az egyes szám : többes szám alapoppozícióban jut kifejeződésre, pl. ang. *cat ~ cats*, ném. *Katze ~ Katzen*, ol. *gatto / gatta ~ gatti / gatte*, or. *kouika ~ kouiku*, m. *macska ~ macskák*, fi. *kissa ~ kissat*. Léteznek azonban olyan nyelvek is, amelyekben az Európában beszélt (ismertebb) nyelvek kötelező „egyes szám : többes szám” distinkciója mellett több oppozíció is létezik: a gazdagabb számrendszerrel rendelkező nyelvek a két egység jelölésére a duálist (pl. szamojéd nyelvek, vogul, osztják, lapp, máltai), három egység jelölésére a triálist alkalmazzák (pl. némely óceániai nyelv), megint mások pedig a kis mennyiség jelölésére képesek: erre a „paucal”-t (vö. lat. *pauculus* ’csekély, édeskevény’) használják (pl. a Szudánban beszélt baygo nyelvben). Még különlegesebb lehetőségekről is olvashatunk a szakirodalomban: vannak olyan kiterjedt rendszerek, amelyek ötféle szám jelölésére alkalmasak (pl. a Pápua Új-Guineában beszélt sursurunga nyelv). A numerusjelölés szabadon választhatóságára is találunk példákat: a baygo nyelvben vannak olyan speciális formák, amelyek lehetővé teszik a főnévi használatot az entitások számjelölésére való utalás nélkül (vö. Corbett 2000: 2). Léteznek olyan nyelvek is (pl. a Brazíliában beszélt pirahã, az ójávi kawi vagy a klasszikus kínai), amelyekben a szám-kategória állítólag teljességgel hiányzik. Ezekben a nyelvekben a többes szám fogalma a komitatív / asszociatív posztpozíciók és különféle kvantorok (mennyiségjelző szavak, pl. ’sok’, ’minden’) összekapcsolásával jut kifejeződésre (vö. Corbett 2000: 50–51).

3. A névszók egyes száma

Az egyes szám olyan szóalak, illetve nyelvtani kategória, amely egyetlen dologra vagy személyre utal, szemben a többes számmal, amely egynél (bizonyos nyelvekben csak kettőnél, háromnál, négyenél) több dologra vagy személyre vonatkozik. Általában az egyes szám a jelöletlen forma, a többes szám előállítása pedig – nyelvtípustól függően – történhet toldalékkal (pl. m. *asztal ~ asztalok*), flexióval (pl. ang. *foot ~ feet* ’láb ~ lábak’) vagy reduplikációval (pl. japán *ya-*

ma-yama 'hegyek'). Bizonyos nyelvekben, illetve a nyelvek bizonyos szófajainál a többes számnak nincs külön jele, ekkor a módosítószókból vagy a szövegkörnyezetből állapítható meg a nyelvtani szám. Speciális eset a \emptyset (zéró), amely egyes nyelvekben szintén többes számot vonz (pl. angol \emptyset *persons* vagy spanyol \emptyset *personas*, '0 személy').

Érdekes a magyar nyelvnek az a minden bizonnyal ősi sajátossága, hogy benne a fentebb vázolt, hagyományon alapuló „egyes szám : többes szám” szembenállás nem mindig valósul meg élesen: bizonyos esetekben jelöletlen (azaz formailag egyes számú) alak jelentkezik olyankor is, „amikor a valóságvonatkozást tekintve a többség mozzanata kétségtelen, s amikor számos más nyelv – pl. az indoeurópai nyelvek jó része – kötelező jelleggel többes számot használ” (Korompay 1991: 259). A magyarban az egyes számú alakok gyakran összefoglaló értelműek, a többségre azonban – nyelvünk hagyományai szerint – külön grammatikai eszköz (a többesjel) többnyire nem utal. A egyes szám jelentése a magyarban tehát lehet többes is, pl. a *könyv*, a *paradicsom*, az *alma* alak akárhány könyvre, paradicsomra, almára vonatkozhat, így számilag közömbös (indifferens, semleges). Ezzel ellentétben a jelölt alternatíva mindig a többes szám: a *könyvek*, *paradicsomok* alakok vonatkozása mindenképpen többes.

Az uráli nyelvek morfoszintaktikai kérdéseit taglaló munkák (pl. Winkler 1913; Ravila 1935, 1941; Fokos-Fuchs 1962) a jelöletlen (\emptyset számjellel ellátott) egyes számú alakok többes számú – határozatlan mennyiséget vagy azonosíthatatlan számú egyedet megnevező – funkciójára általában a „numerus absolutus”, „numerus indefinitus” terminussal szoktak utalni. A numerus absolutus nem számot, nem explicit mennyiséget jelöl, nem is konkrét egyedre vagy fajtára utal, sokkal inkább funkcióként értelmezendő. (Az egyes számú formák használatáról numerus absolutusi jelentésben I. H. Varga 2012).

4. A többes szám(ok)

„A szám... kategóriájának a magyar nyelvre érvényes általános jellemzőit Lotz János fogalmazta meg 1966-ban a debreceni nemzetközi nyelvészkongresszuson” (G. Varga 1967). Lotz mutatott rá elsőként (1967: 252) egyrészt arra, hogy a magyarban kétfajta többesszám-kategória létezik (a homogén és a heterogén), másrészt arra, hogy a számjelölésnek ez a kettőssége elsősorban a személyes névmások jelentésstruktúrájában valósul meg: az első és második személy additív, hozzáadáson alapuló többes kategória, a harmadik személy pedig multiplikatív, szorzó kategória (vö. Lotz 1967: 252).

4.1. A homogén (multiplikatív) többes szám jelentése

Az általános többes szám a legtöbb nyelvben létező grammatikai kategória, mely referenciálisan olyan homogén halmazra utal, amelyben a főnév a halmaz minden egyedére mint jeltárgyra vonatkoztatható. A magyarban az azonos fogalomkörbe tartozó egyedek példányszámára kétféle jelmorféma is utalhat: a *-(V)k* és az *-i*. A *macskák* olyan (homogén) csoportot jelöl, amelynek minden tagja macska; a *macskái-m*, *macskái-d* stb. szóalakokban lévő birtoktöbbesítő jel (*-i*) annyiban sajátos, hogy az mindig a birtokviszony birtokszavának homogén többségére utal. Ezek a többes számok sokszorozó (multiplikatív) jelentésűek, ami abban is kifejeződésre jut, hogy a fenti szóalakokat mennyiségjelzővel kvalifikálhatjuk, pl. *két macska*, *sok macska* (vö. ang. *two cat-s*, *many cat-s*) / *két macskám*, *sok macskám* (vö. ang. *two of my cat-s*, *many of my cat-s*).

A többes számú személyes névmások közül csupán a 3. személy többes száma (*ők*) tekinthető homogén jelentésűnek. Az *ők* névmás – a főnevekhez hasonlóan – az azonos fogalomkörbe tartozó egyedek példányszámára utal: *'ő + más valaki(k)'*; a *más valaki(k)'* nem lehet sem *én* (a beszélő), sem *te* (a hallgató), tehát csak egy másik *ő*. Az *ők* tehát az *ő* többese ($'n \times \text{ő}'$) (vö. *autók* $'n \times \text{autó}'$), amit szorzásnak (multiplikációnak) tekinthetünk (ilyenkor az *n* értéke mindig nagyobb egynél).

A tulajdonnevekkel kapcsolatban az általános többes jelentés egy kicsit problematikusnak tűnik, jöllehet ezek is lehetnek multiplikatív többes jelentésűek, pl. *Ebben a társaságban csak Márták* ($'n \times \text{Márta}'$) *vannak*. A tulajdonnévi többes számot a név viselője által tipizált csoport tagjaira is lehet alkalmazni, pl. *three Jeremiahs* 'Jeremiások' (a pesszimista próféciák szerzői), és a név viselőjének produktumaira is, pl. *Két Munkácsy* (ti. 'Munkácsy-festmény') *maradt a Déryné Múzeumban* (vö. ang. *three Monets* 'három Monet-festmény') (Corbett 2000: 84, Quirk et al. 1985: 1564, Honti 1997: 11).

4.2. A heterogén (additív) többes szám jelentése

A heterogén többes (grammatikai) jelentés is sok nyelvben létezik. Ma is helytállónak tűnik az a definíció, amely a Czuczor – Fogarasi szótárban (1864) található: „jelenti mindazokat együtt véve, kik a megnevezett személylyel vérségi, vagy családi, vagy más társadalmi viszonyban állanak, magát az illető személyt is bele értve” (1864: 481).

A heterogén többséget a magyarban az *-ék* többes jeles főnévvel tudjuk kifejezni. Az általános többség homogén, multiplikációval kifejezhető jelentéstartalmával (*autók* = $'n \times \text{autó}'$) szemben ezt additív (hozzáadó) többes számnak is szoktuk nevezni. A birtok többes számát jelző *-i* birtoktöbbesítő jellel egybevetve az *-ék* jel olyan birtokost jelöl, „aki nincs egyedül: a »birtoka« a társasága” (M. Korchmáros 1995: 298).

A heterogén többes számot két fontos szemantikai tulajdonság különíti el az általános (homogén) többes számtól: a (1) heterogenitás és (2) a csoportra utalás (Daniel – Moravcsik 2005: 150). Sajátos jelentéstartalma: „az alapszóval jelölt személy és a vele együvé tartozók összessége” (Ruzsiczky 1960: 396). Ilyen (heterogén) többséget alkot minden olyan csoport, „amelynek egyik tagja kiemelt személy, s ez a személy az egész csoport reprezentánsának tekinthető” (Balogh 2000: 186). A csoport egyrészt egy – az ismertségének köszönhetően kiemelt – fokális jelölőt, a néven nevezett X-et foglalja magába (a „focal referent” terminus Michael Danieltől származik, vö. Daniel 2000), másrészt egy vagy több, X köré csoportosuló társakat, aki(k) X-szel (valamilyens) kapcsolatban áll(nak): X családtagjai / rokonai / hozzátartozói, barátai / ismerősei, kollégái, szomszédai stb. Ilyen jelentésű pl. a japán *Tanaka-tachi* szóalak is (‘Tanaka és a családja / barátai / társai’), amely az emberek olyan társulására utal, amelyben csak egyetlen ember viseli a *Tanaka* nevet. A fokális referens általában a társulás pragmatikailag legdominánsabb tagja, ezzel magyarázható például, hogy a patriarchális társadalmakban a családot jelentő asszociatív többes számot sok nyelvben általában a férj neve jelzi (és csak ritkábban a feleségé) (vö. Daniel – Moravcsik 2005: 150).

A heterogén többes számot a társult tagok aszimmetriája jellemzi. A csoport egyetlen prominens tagja a fokális referens (a néven nevezett személy). Ilyen tekintetben a heterogén többes jelentése szorosabb kapcsolatban áll a (kapcsolatos) mellérendelői szószerkezetekével, mint az általános többesével: ez utóbbiban az egyedítés sohasem jelenik meg, szemben a mellérendelői szószerkezetekkel, amelyekben viszont gyakori, pl. *Pista és a testvérei*.

A homogén többes formák a főnévi fokális referens által reprezentált, térbelileg vagy fogalmilag koherens csoportra utalnak. Még az általános többes (pl. *autók*) és a mellérendelői kapcsolatban lévő névszók (pl. *borok és sörök / a nővérem és a bátyám*) is gyakrabban utalnak egymással (valamilyen) kapcsolatban lévő, egy csoportba tartozó tagokra, mint egymással kapcsolatban nem lévő dolgokra; a koherencia a heterogén többes számra nézve kötelező érvényű. A *Pisták* többes esetében szokatlan lenne a ‘Pista és az ellenségei’ jelentés. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a csoport tagjai szükségszerűen együttműködnek egymással. A következő példák azt mutatják, hogy a heterogén többessel kapcsolatban mind a kollektív, mind a disztributív értelmezés lehetséges: *Pisták együtt érkeztek* és *Pisták különböző időben érkeztek*.

A heterogén többes jelentésű csoport létszáma ‘egynél több’: lehet duális (pl. a közép-alaszkai yup’ik nyelv különbséget tesz a heterogén duális és a heterogén plurális között), és elvben triális, paucal stb. is, példák azonban egyelőre csak az heterogén duálisra és plurálisra ismeretesek (vö. Corbett 2000: 107–110).

A nemzetközi szakirodalomban erre a többes jelentésre különféle terminusok utalnak, pl. „associative plural” (‘társas többes szám’), „group plural” (‘csoport-

többes szám'), „cohort plural” ('közösségi többes szám'), „elliptical dual” ('elliptikus duális') (Delbrück 1893: 137), „approximative plural” ('hozzávetőleges többes szám') (Jespersen 1965: 192), „similative plural” ('hasonlatos többes szám') (Jespersen 1924: 192), „plural a potiori” ('from the stronger') (Grapow 1939, elsősorban az indoeurópai és sémi szakirodalom terminusa), „репрезентативная множественность” ('representatív többes') (az orosz orientalisták használják), „összefoglaló név” (Ruzsiczky 1960), „kopulatív ('összefoglaló') többes szám”, „familiáris többes szám” (Bartos 2000: 694), „korrelatív többes szám”, „viszonossági duális” (Kelemen 2009: 48–49).

5. A fokális referens szemantikai csoportjai

Az *-ék* toldalék használata a magyarban a jel típusú toldalékokhoz képest erősen korlátozott, hiszen nem kapcsolódhat bármely főnévhez. Használatát jelentése, funkciója szabályozza. A heterogén többes szám jelentésének két aspektusát érdemes figyelembe venni: (1) mely lexémákból (főnevekből) lehet létrehozni heterogén jelentést, és (2) milyen alapon szerveződnek, illetve milyen kapcsolatban vannak egymással a heterogén többes által jelölt csoport tagjai.

Míg a homogén többes a (kötelezően) azonos fogalomkörbe tartozó egyedek (entitások) példányszámára utal (pl. *autók* = 'autó1 + autó2 + autó3 + ...'), addig a heterogén többes számmal kapcsolatban lévő mellérendelő szó szerkezetekben az azonos kognitív csoportba való tartozás nem kötelező érvényű: pl. *A képen bátyám és az autója látható* mondatban a halmozott alanyok (*bátyám*, *autó*) jelentése fogalmilag nagyon különböző. Ilyen tekintetben a heterogén többes valahol a homogén többes és a mellérendelő szó szerkezetek között foglal helyet: kevesebb fogalmi hasonlóságot követel meg, mint az általános többes, de többet, mint a mellérendelői szó szerkezetek: a *bátyámék* jelentése implicite olyan csoportot foglal magába, amelynek tagjai meghatározott személyek, akik a fokális referenssel többé-kevésbé azonos státusúak (pl. személyt jelentő élőlények), így normális esetben nem lehet pl. 'a bátyám és a kutyája', vagy 'a bátyám és az autója' jelentésű.

A megfigyelések szerint a heterogén csoportok főként élőlényeket jelentenek. A fokális referens lehet: (1) személyes névmás (*én*, *te*), (2) személynév, (3) személyek megszólítása, (4) rokonságnév, (5) foglalkozásnév, (6) egyéb személyre utaló név, (7) nem személyt jelentő élőlények neve, (8) élettelen tárgyak.

5.1. Többes számú első és második személyű személyes névmás: *mi*, *ti*

Minden egyes számú személyes névmásnak (*én*, *te*, *ő*) csupán egyetlen többes számú formája létezik (*mi*, *ti*, *ők*). Morfológiailag csak a harmadik személy többese szabályos (*ők*), az első (*én*) és a második személyé (*te*) szabálytalan. Az el-

ső személy (*én*) a beszélő, a második (*te*) a hallgató kategóriájának nyelvtani kifejezése. A harmadik személy (*ő*) tipikus közlésben a beszédaktusban részt nem vevő személyt jelöli, azt a „valóságalem”-et, akire vagy amire a közlés vonatkozik. Míg az első és második személy fogalma megegyezik a személyes névmásokéval, addig a harmadik személy heterogén: magában foglalja a beszédaktusban részt nem vevő személyt, a harmadik személyű személyes névmást (*ő*) és az udvarias megszólítás névmásait (pl. *ön*, *maga*). Míg az 1. és 2. személyű névmások jelentése pragmatikai kötöttségű, a 3. személyű névmás referenciáját vagy a konkrét szituáció, vagy a kontextus határozza meg.

A többes számú személyes névmások jelentésszerkezete vitatott. A „Magyar grammatika” csak a T/1. névmást tekinti heterogén jelentésűnek (vö. Balogh 2000: 186). A *mi* esetében a beszélő nincs egyedül, társai vannak (’én + te’, ’én + te + más valakik’, ’én + más valakik’).

Moravcsik (1994) a T/2 névmást is heterogén jelentésűnek tekinti, hiszen nemcsak a *mi*-ben, hanem a *ti*-ben lévő többség is definiálható hozzáadással (addícióval). Ugyanakkor könnyen belátható, hogy a T/1 és a T/2 névmások nemcsak heterogén, hanem homogén jelentésszerkezetűek is lehetnek: a *mi* vonatkoztatható a kórusban megszokszorozott beszélőre is (’én1 + én2 + én3 + ...’), pl. *imádkozunk, ünnepélyesen fogadjuk, esküszünk*, a *ti* névmással pedig egyszerre több hallgatóhoz is fordulhatunk (akkor nincs kiemelt személy), pl. *„És ti meg tudnátok mondani, mennyi az idő? A Ti jók vagytok mindannyian, / miért csinálnátok hát rosszat?”* (József Attila: Tanítások) versmondásban sincs kiemelés, melyet a *mindannyian* ’egyen-egyenként, egyénileg’ határozószó(?) is megerősíti.

	egyes szám	többes szám
1. személy	<i>én</i> ’beszélő’	<i>mi</i> (heterogén, additív): – ’én + te’, – ’én + te + még valaki(k)’, – ’én + még valaki(k)’
		<i>mi</i> (homogén, multiplikatív) – ’én1 + én2 + én3 + ...’ (kórusban megszokszorozott beszélőre vonatkoztatva, pl. <i>imádkozunk, ünnepélyesen fogadjuk</i>)
2. személy	<i>te</i> ’címzett’	<i>ti</i> (heterogén, additív): – ’te + te + még valaki(k)’, – ’te + még valaki(k)’
		<i>ti</i> (homogén, multiplikatív): ’te1 + te2 + te3 + ...’
3. személy	<i>ő</i> ’valóságalem’	<i>ők</i> (homogén, multiplikatív): – ’ő1 + ő2 + ő3 + ...’

5.2. személynév (család- vagy keresztnév), pl. *Kovácsék, Marikáék,*

5.3. személyek megszólítása (rang, cím hozzáadásával), pl. *Marika néniék, Józsi bácsiék, a kisasszonyék, tekintetes úrúk, az igazgatóék, az elnök-helyettesék, a rektorék, dékán asszonyék,*

5.4. rokonságnév, pl. *apámék, a nővéremék,*

5.5. foglalkozásnév, pl. *(a) tanítóék, (a) gyógyszerészek, (a) pékék* (vö. „Zivatar pékéknél” – Gárdonyi regénycím),

5.6. néhány egyéb személyre utaló köznév, *a szomszédék, a barátoméék, a kollégáék,* de: **emberék, *gyerekekek,*

5.7. nem személyt jelentő élőlények neve, pl. *Elviszem sétálni Bodriékát* ’egy Bodri nevű kutyát és más kutyá(ka)t’. A nem személyekre vonatkoztatott heterogén jelentésnek metaforikus vonatkozása van (vö. Lotz példájával: *B é k á é k - n á l é g a v i l á g* ’A béka házában világos van’ (1976: 192), M. Korchmáros példájával: *T ü c s ö k é k n é l e g é s z n y á r o n s z ó l a z e n e* 2006: 75). Az állatokra, növényekre, tárgyakra vonatkozó heterogén többes jóval ritkább más nyelvekben is, pl. a tatárban a *jeldezler* ’Sztár (tehén-név) és más tehenek csoportjá’-t jelenti (Michael Daniel terepről származó adata).

A heterogén többes jelentés létrehozására képes főnevek között nyilvánvaló preferencia állítható fel: a heterogén többesnek van idealizált, (proto)tipikus megvalósulási formája, amelytől bizonyos határokon belül el lehet térni. A prototipikus és nem prototipikus megvalósulások egy több pontból álló hipotetikus fokozati skála mentén helyezhetők el (a képzeletbeli skála ötletét vö. Ladányi hipotetikus „produktivitás – kreativitás” skálájával, 2000: 88, 2007: 256), melynek végpontjai egyértelműen kijelölhetők: az egyik végen (a skála bal oldalán) a produktív mintát adó formák, a másik végen (a jobb oldalon) pedig az improduktív minták kapnak helyet, köztük pedig a kisebb-nagyobb mértékben produktív formák foglalnak helyet. A kategóriához való tartozás ez esetben is fokozat kérdése. A prototípust megtestesítő ponttól való távolságuk attól függ, mennyire különböznek a prototípustól. Minél inkább távolodunk a prototípustól, annál kevésbé termékeny formával van dolgunk. A heterogén többes képzeletbeli skáláján a következő fokozatok különíthetők el egymástól a magyarban:

személyes névmás (T/1, T/2) > személynév (család- és keresztnév)
 > személyek megszólítása > rokonságnév > foglalkozásnév > néhány egyéb személyre utaló köznév > nem személyt jelentő élőlény
 > [élettelen tárgy]

A skálát (és a szakirodalmat, pl. Corbett 2000) tanulmányozva az az összefüggés is feltárul, ha egy nyelvben a skálán elhelyezett főnévi csoport bármelyike betöltheti a heterogén többes szám fokális referensének pozícióját, akkor a tőle balra lévő valamennyi főnévi csoport ugyancsak betöltheti ezt a funkciót. A magyarban a skála első hét csoportjába tartozó főnevek lehetnek fokális referen-

sek, az *-ék* jelnek csak az élettelen tárgyakhoz való kapcsolódása nem valósulhat meg (pl. **asztalék*, **virágék*), élettelen tárgyak, dolgok nevéből nem hozható létre heterogén többes jelentésű szó. Más nyelvekből azonban vannak (szórványos) adatok, amelyek azt igazolják, hogy egymással kapcsolatban lévő tárgyak csoportjára is lehetséges heterogén többessel utalni (pl. szanszkrit nyelvből, alkatrészekből álló készletre); ilyen pl. a szanszkrit nyelv 'mozsár' szavának duálisa, amely 'mozsár' és 'mozsártörő' jelentésű (Delbrück 1893: 137), a nganaszán 'íj, nyíl' jelentésű szavának többese pedig egyszerre utal a 'íj'-ra és a 'nyílvessző'-re (Daniel – Moravcsik 2005: 150), ezek az adatok természetesen nem tekinthetők produktív mintának.

A fenti hipotetikus skála a Smith – Stark-féle (1974: 657, l. még Corbett 2000: 83–87) ún. Animacy Hierarchy-nak (az élő – élettelen hierarchiának) a számhasználatához adaptált verziója. Az élő és élettelen entitások megkülönböztetése fontosnak tűnik a természetes nyelvekben, ennek ugyanis grammatikai (morfológiai és szintaktikai) következményei lehetnek: az entitásnak a hierarchiában betöltött pozíciója befolyásolhatja a határozottságot, az esetjelöléseket, a szórendet stb., és úgy tűnik, a főnévi heterogén többes létrehozását, illetve az asszociatív olvasat lehetőségét is.

A heterogén többes jelzőkkel való bővíthetőségének szűk lehetőségeit tulajdonnévi és személyes névmási rokonsága teszi érthetővé: az *-ék* jeles főnév jelzővel általában nem vagy csak korlátozottan fordul elő (leginkább talán emocionális jelzőkkel), vö. Lotz példáit (1976: 192): *szegény Péterék* 'szegény Péter és szegény családja', vagy *a Budapesten élő sógoroméknál* 'a Budapesten élő sógorom családjánál'. A heterogén többséget mennyiségjelzővel általában nem, illetve csak kivételes esetekben kvantifikálhatjuk. Például akkor, ha a megkülönböztetett személyek homogén többségre utalnak, pl. *Három gyereket neveltünk fel.* > *A két fiamék* ('mindkét fiam a maga családjával') *beköltöztek a városba, már csak a kislány lakik velünk a tanyán* (M. Korchmáros 1995: 304) vagy esetleg számállapothatározós szerkezetborkorban, pl. *Jánosék hárman érkeztek* (vö. M. Korchmáros 1995: 304).

Vannak nyelvek, amelyekben a társas olvasat a főneveknek csupán egy igen kis (zárt) csoportjában lehetséges. Ilyen pl. a spanyol: a *mis padres* (szó szerint: 'apáim') egyszerre utal mindkét szülőre (az 'apám'-ra és az 'anyám'-ra); a *los reyes* jelentése 'királyok', mely a királyt és a királynőt is jelenti egyszersmind (Daniel – Moravcsik példái 2000: 150). Az angolban a tulajdonnevek közül csak a családnévnek lehet asszociatív olvasata, pl. *the Smiths* 'Mr. Smith és a felesége', 'Mr. Smith és a családja' stb. A németben is, pl. *(die) Wagners* 'Wagnerék (család)' és a finnben is, pl. *Kekkiset* 'Kekkonenék (család)'.

6. Relációk a heterogén többes jelentésű csoportokban

A heterogén csoport fokális jelölője (X) és a csoport tagjai közötti kapcsolat típusai a következők lehetnek:

- (a) 'X családja',
- (b) 'X barátai, ismerősei, csoport- és csapattársai',
- (c) 'véletlenszerű, alkalmi csoportosulás, amelynek meghatározó tagja X'.

Úgy tűnik, hogy az asszociatív többesnek az első, 'a rokonsági alapon szerveződött csoport' jelentése a legtipikusabb és a leggyakoribb a nyelvekben. Vannak nyelvek, amelyek mindhárom értelmezést megengedik (pl. a magyar, a japán, a tatár, vö. Moravcsik 2003: 473), de olyanok is vannak, amelyekben sem a (b), sem a (c) jelentés nem létezik, csakis a „család-olvasat” (pl. a bagvalal, Kelt-Kaukázus, Dagesztán).

7. Az asszociatív többes szám létrehozására alkalmas grammatikai (morfológiai + szintaktikai) eszközök

Az asszociatív többes számú formák egy főnévből és egy morfológiai vagy szintaktikai markerből állnak, és a főnévi referens által reprezentált koherens csoportra utalnak. A Daniel – Moravcsik tanulmányából vett alábbi táblázat (2005: 150–151) az asszociatív többes számnak mint grammatikai kategóriának a morfológiai és szintaktikai markereit mutatja be a különböző nyelvekben. Az első oszlopban a marker-típusok (affixum, klitikum vagy önálló szó) találhatók, a második a jelzésről ad bővebb információt és a kifejezés szerkezetét jellemzi, a harmadikban pedig a különféle nyelvekből vett példák szerepelnek. A (+) jel több marker együttes előfordulását jelzi a sorrendiség figyelembe vétele nélkül.

jelölő	szerkezet	példa
speciális toldalékmorféma	főnév + toldalék	magyar, japán, brahui (dravida, Pakisztán)
speciális névelő	főnév + névelő pozícióban lévő elem, amelynek nincs más jelentése	tagalog (maláj-polinéz, Fülöp-szigetek)
speciális klitikum	főnév + klitikum (nincs más funkciója)	adige (Észak-Kaukázus, Oroszország)
az általános többes szám markere	főnév + toldalék, klitikum vagy szabad morféma, amely alapvetően additív jelentésű	török
másodlagos többes marker	főnév + toldalék, klitikum vagy szabad morféma, amely additív többest is jelölhet néhány főnéven	evenki (tunguz, altaji, Kína)

birtokos személyjel + többes jel	fokális referens nélküli többes birtokosra történő utalással	bolgár
többes jelentésű névmás	főnév + többes számú személyes névmás	mandarin
kötőszó	főnév + kötőszó (a második mellérendelő elem nélkül)	baszk
igei többes szám	egyes számú főnévi csoport + többes számú állítmány (csak az egyeztetésben nyilvánul meg az asszociatív többes jelentés)	kri (algonkin, Kanada)

A Daniel és Moravcsik (2005: 151) által vizsgált 237 nyelvben az asszociatív többes számnak négy típusa különböztethető meg:

7.1. Az asszociatív és az additív többes szám markere (affixum, klitikum, szabad morféma) ugyanaz (104).

A tapasztalatok azt mutatják, hogy azok a főnevek, amelyek többes jelentése lehetővé teszi az additív és az asszociatív olvasatot is, nagyjából azonos szemantikai csoportokhoz tartoznak, a legtöbb nyelvben személynevek. Daniel (2000) szerint mindez azzal magyarázható, hogy a személynevek – pragmatikailag – a jelölt egyediségét, ismertségét feltételezik, legalábbis az adott beszédaktuson belül. A marker jelentése ilyenkor alkalmazkodik a fő szemantikájához, heterogén jelentésűre módosítva a homogén többes számra vonatkozó utalást. Ez az érv néhány rokonságnévre is kiterjeszthető.

Corbett (2000: 83–87) az adott főnévnek az élőlények hierarchiájában betöltött helye szerint próbál magyarázatot találni arra nézve, vajon miért értelmezhető bizonyos főnevek esetében az általános többesjel asszociatívként. Corbett szerint (2000: 56, Smith – Stark 1974 alapján) a többes szám különböző olvasata a fokális referensnek az élő-élettelen hierarchiában betöltött pozíciója szerint változik.

Daniel – Moravcsik (2005) megfigyelése szerint a hierarchia tetején lévő főnévi névmások és főnevek asszociatív jelentésben általánosabbak, mint a hátrább állók. Még azokban a nyelvekben is, amelyekben a heterogén többes számnak nincs külön markere, az élőlények hierarchiájában legfelül lévő néhány főnévi osztály esetében lehetséges az asszociatív interpretáció is. Az általános (homogén) szám-olvasatok a hierarchia közepén a legtermészetesebbek. Ha egy bizonyos nyelvben e feltételezett hierarchiában szereplő főnevek közül valamelyiknek lehet asszociatív olvasata, akkor ugyanabban a nyelvben asszociatív olvasattal rendelkezik általában minden főnév, amely a hierarchiában azt megelőzi.

7.2. Speciális affixum jelzi az asszociatív többest (48).

7.3. Speciális körülírással szerkezet fejezi ki az asszociatív többest (48).

7.4. Az asszociatív többes szám nem létezik (vagy csak nem produktív forma, pl. a spanyolban), illetve csak idiolektusokban létezik (pl. az oroszban és az an-

golban) (37). (A csoportok mellett a zárójelben lévő számok azt mutatják, a vizsgált nyelvek közül hány sorolható az adott típusba.)

Nagyon érdekes e grammatikai jelentés földrajzi eloszlása. A Daniel – Moravcsik által készített térképeken (2005: 152–153) talán az a legszembeszökőbb, hogy a Nyugat-Európában, valamint az Észak- és Dél-Amerikában beszélt nyelvekből szinte teljesen hiányzik ez a grammatikai kategória, míg Ausztrália, Ázsia és Afrika meglehetősen gazdag asszociatív plurális formákban.

8. Az *-ék* jeles szóalakok funkciói

Az *-ék* jeles szóalak a heterogén többes jelentésen kívül néhány más funkcióval is rendelkezik.

8.1. A „családnév + *-ék*” lakhelyet is kifejezhet. Egyes nyelvjárásokban (elsősorban a keletiben) határozórag nélkül képes „hol?” vagy „hová?” kérdésre válaszolni, pl. *Szabóék lakodalom van, Elmegyek Szabóék.*

8.2. Az *-ék* toldalékos szóalak néhány esetben egészen közel kerülhet a gyűjtőnévi jelentéshez; jelentésszerkezete ilyenkor homogénnek tekinthető. Erre példa a *katonáék* ('katonaság') szóalak, amely az összes katonát jelenti, akik között a közösséget a feladat (a foglalkozás?) azonossága teremti meg. M. Korchmáros (1995) gyűjtőnévként értelmezi, máshol áltoldalékos („pseudosuffix”) tőszóként szerepel (Papp 1994: 163), amelynek nincs sem többes száma, sem birtokos személyjeles formája. Ruzsiczky (1960: 396–397) szerint „gyűjtőnévi jellegű származék”, amely főként a beszélt nyelvben használatos.

8.3. Az *-ék* felhasználható egy közlés ismert és ismeretlen szereplőinek megkülönböztetésére is, vö. Szolcsányi élőnyelvi példáját: – *Hidas jön meg az Andiék.* – *Kik Andiék?* – *Hát, ő meg egy barátnője, gondolom.* „Ha a közlő ismerné Andi Enikő nevű barátnőjét, az első mondat így is állhatna: *Hidas, Andi és Enikő jön*, az ismeretlen elem Andival alkotja az *Andiék* alakot, mivel az ő barátnője és nem Hidasé” (Szolcsányi 2007: 468). „Az *-ék* többes jelet viselő szó tárgyként is általában határozott; ha nem, akkor annak különleges mondatszerkesztési oka és többnyire különleges stilisztikuma is van: *Mindenféle jöttment tanítóékat nem hívnak ám meg!*”

9. A heterogén többes szám kapcsolata a gyűjtőnevekkel és a plurale tantumokkal

Ahogy azt fentebb már láttuk, a csoportra utalás mint szemantikai sajátosság azt jelenti, hogy ez a többes szám egymással bizonyos kapcsolatban lévő egyének belső kohézióval rendelkező csoportjára utal. E sajátossága révén az asszo-

ciatív többes szám kapcsolatba hozható a kollektív többes számmal (a gyűjtőnevekkel). A régebbi magyar szakirodalom előszeretettel vetette egybe őket nemcsak a gyűjtőnevekkel, hanem a plurale tantumokkal is (pl. Kovalovszky 1985: 297). Ez az összevetés sem jelentéstani, sem szintaktikai, sem morfológiai szempontból nem állja meg a helyét, hiszen az *-ék* végű főnevek az említett csoporttól eltérően viselkednek. Egyrészt a gyűjtőnév többes száma referenciálisan homogén (pl. *lakosság*), másrészt azok többnyire egyes számú alanyként egyes számú állítmányt kívánnak meg (*Az Egyesült Államok választásra készül, Budapest lakossága fokozatosan nő*). Az *-ék*-es forma mellett mindig többes számú (T/3) állítmány áll, hasonlóan a *-(V)k* vagy az *-i* (homogén) többesjeles alakokhoz, pl. *A szomszédék megérkeztek, A szomszédok megérkeztek, A szomszédai megérkeztek*. A gyűjtőnevek, a plurale tantumok és az *-ék* jeles szóalakok kétségtelen közös tulajdonsága, hogy egyik sem tehető többes számba, pl. **lakosságok, *Arab Emirátusokok, *Kovácsékok* (vö. Balogh 2000: 185).

A heterogén többes szerkezet – referenciális heterogenitásánál fogva – kapcsolatba hozható más, nem homogén többes számmal is, pl. a „similative” ’hasonlatos’ többes számnak nevezett csoporttal. Ez a heterogén többes szám élőlények, tárgyak olyan csoportját jelenti, amelyek nagyon hasonló tulajdonságokkal jellemezhetők, pl. a telugu nyelvben (dravida, India) a *puligili* szóalak jelentése ’tigrisek és hasonló / olyasfélék’ (Daniel – Moravcsik 2005: 150). Az embereket jelentő asszociatív többes is a jelölők olyan csoportjára utal, akik olyan közös tulajdonságokkal rendelkeznek, mint pl. kapcsolatban állnak egymással, ugyanahhoz a csapathoz tartoznak vagy valamilyen meghatározott csoportnak a tagjai.

Irodalom

- Bartos Huba (2000), Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 653–762.
- Brdar Mario – Brdar-Szabó Rita (2013), Kik lehetnek és kik lehetnek Kazinczyék vagy Karinthyék? In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.), A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 204–223.
- Corbett, Greville G. (2000), Number. Cambridge University Press, Cambridge.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János (1864), A magyar nyelv szótára II. Emich Gusztáv, Pest.
- Daniel, Michael – Moravcsik, Edith (2005), The associative plural. In: Haspelmath, Martin – Dryer, Matthew S. – Gil, David – Comrie, Bernard (eds), The World Atlas of Language Structures (WALS). Oxford University Press, Oxford. 150–153.

- Delbrück, Berthold (1893), *Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Volume 3. Syntax der indogermanischen Sprachen I. Trübner, Straßburg.
- Grapow, Hermann (1939), Zum Dualis a potiori. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 75: 134–135.
- Honti, László (1995), Der uralische Numerus absolutus – was ist er eigentlich? *Linguistica Uralica* 31: 161–169.
- Honti, László (1997), Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). *Finnisch-Ugrische Forschungen* 54: 1–126.
- Jespersen, Otto (1924), *The Philosophy of Grammar*. Allen and Unwin, London.
- Jespersen, Otto (1965), *The Philosophy of Language*. Bantam, New York.
- Kelemen Ivett (2009), Az -s korrelatív képző funkciói az északi lappban. *Folia Uralica Debreceniensia* 16: 47–55.
- Kibort, Anna (2008), „Associativity”. *Grammatical Features*. 7 January 2008. <http://www.features.surrey.ac.uk/features/associativity.html>.
- M. Korchmáros Valéria (1995), Az -ék többesjel! *Magyar Nyelv* 26: 295–307.
- M. Korchmáros Valéria (2006), *Lépésenként magyarul*. Magyar nyelvtani kézikönyv. Szegedi Tudományegyetem, Hungarológiai Központ, Szeged.
- Kovalovszky Miklós (1985), Névszók egyes és többes számú használata. In: Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.), *Nyelvművelő kézikönyv* 2: 295–298. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lotz János (1967), A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. In: Imre Samu – Szathmári István (szerk.), *A magyar nyelv története és rendszere*. *Nyelvtudományi Értekezések* 58: 249–255.
- Lotz János (1976), A magyar {-ék} morféma. In: Lotz János, *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest. 142–151.
- Moravcsik, Edith (1994), Group plural: associative plural or cohort plural. Email document, LINGUIST List: Vol. 5.681.
- Moravcsik, Edith (2003), A semantic analysis of associative plurals. *Studies in Language* 27: 469–503.
- Papp Ferenc (1994), *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Quirk, Randolph – Greenbaum, Sidney – Leech, Geoffrey – Svartvik, Jan (eds) (1985), *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman, London.
- Szolcsányi Ákos (2007), A heterogén többes szám. *Magyar Nyelvőr* 131: 464–470.
- Ruzsiczky Éva (1960), Névszóképzők. In: Tompa József (szerk.), *A mai magyar nyelv rendszere – leíró nyelvtan*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 372–420.
- G. Varga Györgyi (1968), Gondolatok a nyelvtani szám és személy dologról. *Magyar Nyelv* 84: 167–172.
- H. Varga Márta (2012), A singulare tantumról a számjelölés kapcsán. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 345–356.

VARGA DIÁNA

Beágyazott felszólító mondatok a magyarban *

This paper introduces a recurrent claim in the literature, namely, that imperative mood universally cannot occur in dependent clauses (e.g. Sadock and Zwicky 1985, Palmer 1986, Platzack and Rosengren 1998, Han 1998). Another line of analyses argues however, that embedded imperative sentences exist in some languages. For example Rus (2005) proposes this about Slovenian on the basis of Sheppard and Golden (2002), Rognvaldsson (1998) claims this about Old Scandinavian, Portner (2007) makes the same claim about Korean, and Crnič and Trinh (2009) about English. I claim in this work that embedded imperatives exist in Hungarian as well. The following properties support this claim (all distinguishing them from embedded subjunctives): (i) word order peculiarities, (ii) the possibility of leaving out the complementizer, (iii) using the infinitival construction. Furthermore I demonstrate that embedded imperatives also exist in Udmurt, another Finno-Ugric language. I propose an analysis of embedded imperatives and embedded subjunctives which can explain the word order peculiarities of both sentence types.

Keywords: embedded imperatives, embedded subjunctives, directive illocutionary operator, word order peculiarities, complementizer

1. Bevezetés

A felszólító mondatokról szóló irodalomban nincs egyetértés abban, hogy léteznek-e beágyazott felszólító mondatok. A szerzők egyik tábor a azt mondja, hogy a felszólító mondatok nem beágyazhatók (többek között Katz – Postal 1964, Sadock – Zwicky 1985, Palmer 1986, Platzack – Rosengren 1998, Han 1998). A másik tábor ezzel szemben amellett érvel, hogy a felszólító mondatok egyes nyelvekben igenis beágyazhatók. Például Rus (2005) Sheppard – Golden (2002) alapján a szlovénról, Rognvaldsson (1998) és Platzack (2008) az óskandináv nyelvekről, Portner (2007) a koreairól, Crnič – Trinh (2009) az angolról, Me-deiros (2011) pedig az ógörögről azt állítja, hogy létezik az adott nyelvekben beágyazott felszólítás. Jelen munkában megvizsgálom, hogy a magyarban létezik-e ez a mondat típus.

* A cikk alapjául szolgáló kutatást az OTKA NK 100804 számú kutatási projektum támogatta.

A 2. pontban röviden bemutatam a két ellentétes nézőpontú tábor. A 2.1-es alpontban azokat a cikkeket veszem sorra, amelyekben azt állítják, hogy nem léteznek beágyazott felszólító mondatok. A 2.2-es alrészben pedig bemutatam azokat a szerzőket, akik az általuk vizsgált nyelvekről megállapítják, hogy azokban létezik beágyazott felszólítás, ezzel cáfolják az előző csoport következtetését, miszerint a felszólítás univerzálisan nem beágyazható.

A 3. pontban bemutatam, hogy a magyarban is léteznek beágyazott felszólító mondatok. Ez a mondattípus négy teszt (szórendi sajátosságok, kötőszó elhagyhatósága, főnévi igeneves szerkezetté alakítás, -ás/-és képzős szerkezetté alakítás) segítségével jól elkülöníthető a kötőmódú beágyazástól. Továbbá megmutatom, hogy a magyarral rokon nyelvek közül például az udmurtban fellelhető ez a mondattípus.

A 4. részben egy lehetséges szerkezeti elemzést adok a magyar beágyazott felszólító és kötőmódú mondatokra. Ez az elemzés nem csak a két beágyazott mondattípus szórendi különbségét, de a kötőszó elhagyhatóságát is magyarázza.

Végül összefoglalom dolgozatom főbb állításait.

2. Háttér

2.1. A felszólító mondatok nem beágyazhatók

Ebben a részben bemutatam az irodalomnak azt a részét, mely szerint nem léteznek felszólító mondatok beágyazott környezetben.

Sadock – Zwicky (1985: 174) annyit állapítanak meg a felszólító mondatokról, hogy nem fordulhatnak elő beágyazott környezetben. A szerzők univerzális jelenségnek gondolják a felszólító mondatok beágyazhatatlanságát, azonban erre a megállapításra számos nyelv adatai rácăfolnak (lásd bővebben a 2.2-es, illetve a 3.2-es és 3.3-as pontokban).

Palmer (1986: 108) annyit ír könyvében, hogy a felszólító mondatok általában nem használhatók alárendelt környezetben. A szerző nem állítja, hogy a felszólító mondatokra univerzálisan jellemző volna a beágyazhatatlanság.

Han (1998) Sadock – Zwicky (1985), illetve Palmer (1986) nyomán azt mondja, hogy a felszólító mondatok nem beágyazhatók. Han (1998) ezt az állítását azzal indokolja, hogy a beágyazott mondatok nem tudnak illokúciós erőt kifejezni, a felszólító mondat pedig mindig hordoz illokúciós erőt. A szerző azt mondja, hogy minden főmondatnak van illokúciós ereje, például a kijelentő mondatok állító erővel, a kérdő mondatok pedig kérdő erővel rendelkeznek. Azt írja, hogy a felszólítás abban különbözik a kijelentő és a kérdő mondatoktól, hogy nem beágyazható. A különböző nyelvekben (például: görög, spanyol, olasz, francia, német) beágyazott környezetben felszólítás helyett infinitívuszi vagy kötőmódú formát használnak.

- (1) a. **O Yannīs se dietakse grapse.* görög
 a Yannīs téged utasított ír.2SG.IMP
 'Yannis utasított téged, hogy írd meg.'
- b. *O Yannīs se dietakse na grapsis.*
 a Yannīs téged utasított PART ír.2SG.SUBJ
 'Yannis utasított téged, hogy írd meg.'

(Han 1998: 39, a glosszák az enyémek, V. D.)

- (2) a. **Ti ordino che fallo subito.* olasz
 neked parancsolok hogy csinál.2SG.IMP.azt azonnal
 'Megparancsolom, hogy azonnal csináld meg.'
- b. *Ti ordino che lo faccia subito.*¹
 neked parancsolok hogy azt csinál.2SG.SUBJ azonnal
 'Megparancsolom, hogy azonnal csináld meg.'

(Han 1998: 39, a glosszák az enyémek, V. D.)

Han (1998) elemzésének azonban Haegeman (2006, 2007) elmélete ellentmond, ugyanis szerinte a teljes CP-tartománnyal rendelkező beágyazott tagmondatok kifejeznek illokúciós erőt. Továbbá Han (1998) azt sem magyarázza meg, hogy a kijelentő és a kérdő mondat, amelyek az ő elméletében szintén illokúciós erőt hordoznak, miért ágyazhatók be mégis.

Platzack – Rosengren (1998) Rizzi (1997) szétszakított CP-re vonatkozó analízisére építik a felszólító mondatokról szóló elemzésüket. Amellett érvelnek, hogy a felszólító mondatok szerkezetéből hiányzik a FinP és ezzel együtt a TP és a MoodP projekciók is. A szerzők azt mondják, hogy az említett projekciók hiányából a következő három dolog következik: (i) az ige morfológiai formája szegényes, (ii) nem lehet beágyazni a felszólító tagmondatokat és (iii) hiányzik a prototipikus alany ezekből a mondatokból. Jelen részben a (ii)-es következmény releváns, a másik kettővel most nem foglalkozom.

¹ Névtelen lektorom felhívta rá a figyelmem, hogy ez az olasz mondat így agrammatikus. A mondat az ő javításában a következőképp néz ki: *Ti ordino che tu lo faccia subito.* Cardinaletti (1996: 79) azt írja, hogy jelen idejű kötőmód mellett, egyes szám második személyben kötelező a *tu* hangsúlytalan névmás használata. Ha nem tesszük ki, akkor a fonológiai kitöltetlen alany értelmezése csak 1. vagy 3. személyű lehet. Múlt idejű kötőmód esetén kicsit jobb lesz a mondat, de *tu* nélkül így is marginális.

- (3) **I ask you that sit quiet*
 én kérlek téged hogy ül.2SG.IMP csendben
on the chair. angol
 PREP a szék
 'Arra kérlek, hogy ülj csendben a széken.'

(Platzack és Rosengren 1998: 195, a glosszák az enyéme, V. D.)

- (4) **Ich bitte dich, daß sitz still*
 én kérlek téged hogy ül.2SG.IMP csendben
auf dem Stuhl. német
 PREP a.DAT szék
 'Arra kérlek, hogy ülj csendben a széken.'

(Platzack és Rosengren 1998: 195, a glosszák az enyéme, V. D.)

Platzack – Rosengren (1998) azt állítja, hogy a beágyazott tagmondat egy olyan referáló kifejezés, mint a DP. A Mood arra szolgál a szerkezetben, hogy az eseményt meghatározza abból a szempontból, hogy a mi világunkra érvényes-e (kijelentő mód), vagy néhány más világra érvényes (kötőmód). A Tense pedig arra, hogy az eseményt vagy a szituációt meghatározza egy időskálán. A Finiteness lehorgonyozza az eseményt térben és időben azáltal, hogy meghatározza azt az időpontot, ahol a beszélő itt és most van. Vagyis a finitség kifejezése arra szolgál, hogy egy eseményre referáljon egy másik világban vagy a beszélő világában. A szerzők azt állítják, mivel a FinP és ezzel együtt a TP és a MoodP projekciók is hiányoznak a szerkezetből, a felszólító mondatok nem referáló kifejezések, így nem jelenhetnek meg beágyazott tagmondatként. Varga (2014) mellett érvel, hogy a magyar felszólító mondatok szerkezetéből nem hiányozhatnak a FinP és ezzel együtt a TP és a MoodP projekciók, vagyis Platzack – Rosengren (1998) feltételezései alapján a magyarban a felszólító mondatok referáló kifejezések, ennél fogva beágyazhatók.

Ebben a részben az irodalomnak azt a csoportját mutattam be, amelyben a szerzők empirikus ténynek tekintik a beágyazhatatlanságot, és ezt a feltételezett tényt igyekeznek magyarázni.

2.2. A felszólító mondatok beágyazhatók bizonyos nyelvekben

Ebben a részben bemutatam azokat a műveket, amelyekben a beágyazott felszólító mondatok hiányát nem tekintik univerzális jelenségnek, ugyanis bizonyos nyelvekben (például: szlovén, óskandináv, ógörög) létezik ez a mondattípus.

Rus (2005) kimutatja Sheppard – Golden (2002) nyomán, hogy a szlovénben léteznek beágyazott felszólító mondatok. Ebben a nyelvben a felszólítást többféleképp is ki tudják fejezni, de Rus (2005) valódi felszólításnak azt tartja, amikor ez az ige morfológiájával történik, így cikkében ezzel foglalkozik részletesen. A szlovénben a felszólító ige paradigmája a következőképp néz ki:

Felszólító igék ragozása	2 SG	1 DU	2 DU ²	1 PL	2 PL
	<i>delaj</i>	<i>delajva</i>	<i>delajta</i>	<i>delajmo</i>	<i>delajte</i>

1. táblázat: A szlovén felszólító igék ragozási sora

A felszólító morfológiájú ige fő- (5) és mellékmondatban (6) egyaránt megjelenhet:

- (5) *Pojej* *jabolko!* szlovén
 eszik.2SG.IMP alma
 'Egyél almát!'

(Rus 2005: (12 a), a glosszák az enyémek, V. D.)

- (6) *Rekel je, da pojej jabolko.* szlovén
 mond.PART van hogy eszik.2SG.IMP alma
 'Azt mondta, hogy egyél almát.'

(Rus 2005: (12 d), a glosszák az enyémek, V. D.)

Rus (2005) azt írja, hogy szemantikailag megszorított, hogy milyen típusú igék alá ágyazhatunk be felszólítást. A leggyakrabban a következő igékkel fordulhat elő ez a mondatípus: *reci* 'mond', *vztrajati* 'ragaszkodik valamihez', *ukazati* 'parancsol', *svetovati* 'javasol, tanácsol', *opozoriti* 'felszólít, figyelmeztet'.

Rögnvaldsson (1998) és Platzack (2008) kimutatják, hogy szemben a modern skandináv nyelvekkel (például: izlandi, svéd, dán, norvég) az óskandináv nyelvekben (például: óizlandi, ónorvég, ósvéd) léteztek beágyazott felszólító mondatok.

- (7) *Jag bidhir thik at thu*
 én parancsol téged hogy te

döp mik mz thässom ósvéd
 megkeresztel.IMP engem prep őket/nekik
 'Parancsolom, hogy keresztelj meg velük együtt.'

(Platzack 2008: 64, a glosszák az eredeti fordításai)

² DU = duális

A szerzők abban látják a különbséget, hogy a skandináv nyelvekben megváltozott a szórend a nyelvtörténet során. Az óskandináv nyelvekben megengedett volt, hogy a felszólító mondatok igéje a második szerkezeti pozícióban (V2 pozíció) álljon, így beágyazhatók voltak, ugyanis a kötőszó a C fejben elfoglalná az ige helyét, és így az ige nem tudna odamozogni. Ezzel szemben a modern skandináv nyelvekben a felszólító igének mindig mondatkezdő pozícióban kell állnia. Ez a szórend úgy áll elő, hogy a CP projekcióban található a felszólító operátor, így a C fejbe mozog az ige egyeztetés céljából. Mivel az ige kötelezően a C fejbe mozog a modern skandináv nyelvekben, a felszólító mondatok nem beágyazhatók, ugyanis a kötőszó a C fejben elfoglalná az ige helyét, nem tudna odamozogni, így a jegyegegyeztetés nem jöhetne létre.

Palmer (2001) szerint az angolban csak akkor lehet a felszólítás beágyazva, ha direkt beszédaktusról van szó:

- (8) *She said „do your homework!”* angol
 ő mond.PAST csinál.2SG.IMP tied házi feladat
 'Azt mondta: „Csináld meg a házi feladatod!”'

Crnič – Trinh (2009) pont ez ellen a megállapítás ellen érvelnek cikkükben. Különböző tesztek segítségével kimutatják, hogy a (8)-as példához hasonló mondatok az angolban nem értelmezhetők idézetként. Amellett érvelnek, hogy az angolban a *say* ige alá beágyazhatunk felszólító mondatokat.

Poschmann – Schwager (2008) Crnič – Trinh (2009) tesztjeivel kimutatják, hogy a németben is beágyazhatunk valódi felszólító mondatokat a *sagen* 'mondani' ige alá, és hogy ezek a mondatok szintén nem értelmezhetők idézetként.

- (9) *Ich hab dir schon gestern gesagt,*
 én AUX neked már tegnap mond.PART
geh da heute nicht hin.
 megy.2SG.IMP ott ma NEG PART
 'Már tegnap megmondtam neked, hogy ne menj ma oda.'

(Poschmann – Schwager 2008: (5), a glosszák az enyéme, V. D.)

Medeiros (2011) kimutatja, hogy az ógörög nyelvben szintén beágyazhatók a felszólító mondatok.

- (10) Euripidész, Hekuba (225)
oisth' oun ho drason
 tud.2SG.PERF.IND.ACTIVE akkor mit csinál.2SG.AORIS.IMP.ACTIVE
 'Akkor tudod, hogy mit tegyél.'

(Medeiros 2011: (4), a glosszák az enyéme, V. D.)

- moi* *genestho*
nekem lenni.3SG.AORIS. IMP.MED
'Tudod, hogy most mi történijen velem.'

Összefoglalva a 2. pontban tett megállapításokat azt mondhatjuk, hogy a nyelvek különböznek abban a tekintetben, hogy létezik-e bennük beágyazott felszólítás vagy sem. Azokban a nyelvekben, amelyekben nem létezik ez a mondat típus, beágyazott környezetben kötőmódú vagy infinitívuszi formát használnak. A cikk 3. részében amellet t érvelek, hogy a magyarban létezik beágyazott felszólítás, és ez a mondat típus jól elkülöníthető a beágyazott kötőmódú mondatoktól.

3. Beágyazott felszólító és kötőmódú mondatok a magyarban

Ebben a részben bemutatom, hogy a magyar nyelvben, sőt egy rokon nyelvünkben, az udmurtban is léteznek beágyazott felszólító mondatok, melyek jól elkülöníthető a beágyazott kötőmódú mondatoktól.

3.1. Felszólító mód vagy kötőmód?

Mielőtt részletesen tárgyalnánk a beágyazott felszólító és kötőmódú mondatok között levő különbségeket, szót kell ejtenünk a kétfajta beágyazott mondattípusban megjelenő igealakok morfológiai tulajdonságáról.

A felszólító mondatokban megjelenő igealakok a felszólító mód *-j* jelét viselik magukon.

(12) Menj el!

A következő példák nem felszólító mondatok, azonban a bennük levő igealak szintén a *-j* módjelet viseli magán:

(13) Nem kell, hogy elmenjen.

(14) Lehetetlen, hogy elmenjen.

A kérdés az, hogy mindhárom példamondatban ugyanaz a *-j* módjel található más funkcióban, vagy pedig két különböző *-j* módjel van a magyarban. A következőkben ezt a kérdést járom körül.

A magyar szakirodalmat három csoportra oszthatjuk az alapján, hogy milyen igemódokat feltételeznek a magyar nyelvben. Az első csoportba azok a szerzők tartoznak, akik a következő három igemódot különböztetik meg: kijelentő, felszólító és feltételes mód. Ide sorolható például Simonyi (1895), Tompa (1962), illetve Kugler (2000). Ezek a munkák a felszólító mód *-j* jelének vizsgálata során kitérnek arra, hogy a *-j* nemcsak imperatívuszi funkcióban jelenhet meg. Vagyis ezek a szerzők a (12)–(14) példamondatokban bemutatott *-j* módjeleket azonosnak tekintik.

A második csoportba azok a munkák tartoznak, amelyek a meglévő három igemódot kibővítik egy negyedikkel, nevezetesen a kötőmóddal (többek között Pataki 1984, Kenesei 1992, É. Kiss 2003, illetve Tóth 2006). Ezek a tanulmányok az (12)–(14) példamondatban bemutatott *-j* módjeleket különbözőnek tekintik. A (12) mondatban található a felszólító mód jelének, míg a (13)–(14) példákban megjelenőt a kötőmód jelének tartják. Vagyis a második csoport szerzői úgy gondolják, hogy a kötőmód és a felszólító mód egyaránt létezik a morfológia szintjén, és azok paradigmája egybeesik. Az elméleti elegancia szempontjából azonban kívánatosabb volna, ha nem kellene két különböző jelentésű homofón morfémát feltételezni, hanem csak egyet, egy jelentéssel.

A világ nyelveinek nagy részében szinte csak második személyben, ritkábban esetleg harmadik személyben állhat a felszólító igealak. Vagyis a felszólítás pa-

radigmája hiányos. Azt feltételezem, hogy a magyarban azért állhat a felszólító mondatok igéje minden számban és személyben, mert az a kötőmód morfológiai jelét viseli magán. Ez a feltételezésem a szerzők harmadik csoportjának megállapításain alapul, ugyanis ez a csoport a következő három igemódról számol be: kijelentő, feltételes és kötőmód (Farkas 1992, Hegedűs 2004). Farkas (1992) és Hegedűs (2004) nyomán magam is azt feltételezem, hogy a morfológia szintjén csak kötőmódról beszélhetünk, ez a morfológiai jegy megjelenhet a szintaxisban is, azonban a felszólítást csak a szintaxisban kódoljuk.

3.2. A beágyazott felszólító és kötőmódú mondatok megkülönböztetése

A szerzők második csoportja, akik negyedikként felveszik a kötőmódot, arra alapozzák ezen mód létjogosultságát, hogy mellékmondatban a „felszólítás” két-féleképp viselkedhet. Többek között Pataki (1984), É. Kiss (2003) és Tóth (2006) a következő két különbséget mutatják ki a beágyazott felszólító és kötőmódú tagmondatok között:

(i) A kötőmódú mellékmondatokban igemódosító-ige³ (15a, b), míg a felszólítóknban ige-igemódosító szórend van (16a, b):

- (15) a. Nem kell, hogy elmenj.
- b. *Nem kell, hogy menj el.
- (16) a. Felszólítalak, hogy menj el.
- b. *Felszólítalak, hogy elmenj.

(ii) A kötőmódú mellékmondatok éléről nem hagyható el a *hogy* kötőszó (17a, b), míg a felszólítók éléről elhagyható (18a, b):

- (17) a. Nem kell, hogy elmenj.
- b. *Nem kell, elmenj.
- (18) a. Felszólítalak, hogy menj el.
- b. Felszólítalak, menj el.

Az itt felsorolt két különbségen túl még van két másik lényeges különbség a két beágyazott mondat típus között. Pomozi (1991) szintén megfigyeli a két mellékmondat típus igekötős igéinek eltérő szórendi helyét, azonban azt írja, hogy az igekötős igék eltérő szintaktikai viselkedésére alapozva nem írunk fel egy negyedik igemódot. Feltehető, hogy a kötőmódot tartalmazó összetett mondatoknak más sajátossága is van. Egyfelől eltérő a két mondat típus szemantikája (ezt hangsúlyozza Tóth 2006 is). Másfelől a finnugor nyelvek jelentős részére ma is jellemző, hogy egyes alárendelő összetett mondatok helyett participiális és infinitívuszi szerkezetet használnak.

³ A kötőmódú mondatokban neutrális mondat esetén beszélhetünk igemódosító-ige szórendről. Ha a mondat tartalmaz fókuszos kifejezést vagy tagadást, a szórend fordított.

- (19) a. Töhötöm képtelen rá, hogy megtanuljon norvégul.
 b. Töhötöm képtelen norvégul megtanulni.
 (Pomozi 1991: (6), (6a))

- (20) a. Pista leült, hogy befűzze a cipőfűzőjét.
 b. Pista leült a cipőfűzőjét befűzni.
 (Pomozi 1991: (7), (7a))

- (21) a. Azért jöttem, hogy megbeszéljük a taktikát.
 b. Jöttem megbeszélni a taktikát.
 (Pomozi 1991: (8), (8a))

A szerző arra is kitér, hogy a magyarban csak azok a célhatározói mondatok alakíthatók át, amelyekben a főmondat és a mellékmondat alanya azonos. De még ekkor sem biztos, hogy működik az átalakítás:

- (22) a. Azért szaladok, hogy elérjem a vonatot.
 b. ?Szaladok elérni a vonatot.
 (Pomozi 1991: (11), (11a))

A beágyazott felszólító mondatok esetében ilyen átalakítás elképzelhetetlen lenne:

- (23) a. Kérem, hívjon meg egy sörre!
 b. *Kérem meghívni egy sörre!
 (Pomozi 1991: (13))

Aradi (2004) egy másik tesztet mutat be. A kötőmódú mellékmondatok nem csak főnévi igeneves szerkezetűek, hanem *-ás/-és* képzős szerkezetekké is átalakíthatók.

- (24) a. Nincs értelme (annak), hogy minden véleményt pontosan felidézzek.
 b. Nincs értelme minden vélemény pontos felidézésének.
 (Aradi 2004: (3 a), (4 a))
- (25) a. Arra törekedtem, hogy minden véleményt pontosan felidézzek.
 b. Törekedtem minden vélemény pontos felidezésére.
 (Aradi 2004: (3 b), (4 b))

Aradi (2004) beszámol arról, hogy az *-ás/-és* képzős szerkezetű történő átalakítás kevésbé korlátozott, mint a főnévi igeneves átalakítás. Az *-ás/-és* képzős főnévi szerkezetek általában képesek az alapige cselekvőjét/alanyát vagy tárgyát (esetleg mindkettőt) szerkezeti tagként megőrizni, a szerkezet elemeként megtartani.

- (26) a. A szigetlakók megakadályozták, hogy a tengerészek partra szálljanak.
 b. A szigetlakók megakadályozták a tengerészek partraszállását.
 (Aradi 2004: (5 a–b))

- (27) a. A vihar megakadályozta, hogy a tengerészek elhagyják a lakatlan szigetet.
 b. A vihar megakadályozta a tengerészeket a lakatlan sziget elhagyásában.

(Aradi 2004: (7 a–b))

Aradi (2004) nem vizsgálja meg, hogy a beágyazott felszólító mondatokkal működik-e a tesztje. Az alábbiakban bemutatom, hogy a beágyazott felszólító mondatok olykor átalakíthatók *-ás/-és* képzős szerkezetté (28a, b), máskor azonban nem (29a, b):

- (28) a. Parancsot adtam a katonának, hogy vonuljanak vissza.
 b. Parancsot adtam a katonáknak a visszavonulásra.⁴
- (29) a. Megparancsolom, hogy menj haza.
 b. *Megparancsolom a hazamenést.

Vagyis Aradi (2004) tesztje nem bizonyul perdöntőnek a beágyazott felszólító és kötőmódú mondatok szétválasztása során.

Ebben a részben négy teszt segítségével kimutattam, hogy a magyarban beágyazott környezetben nemcsak kötőmódú, hanem felszólító tagmondatok is megjelenhetnek. Láthattuk, hogy a négy teszt közül az első kettő alkalmazható biztonsággal, a harmadik és a negyedik nem működik megfelelően minden környezetben. Mindezeket figyelembe véve jelen munkában az első két teszt alapján, formai szempontok mentén határozom meg, hogy mit tekintek beágyazott felszólító és mit beágyazott kötőmódú mondatoknak. Beágyazott felszólító mondatok azok, amelyekben fordított szórend uralkodik és a tagmondatuk éléről elhagyható a *hogy* kötőszó. Beágyazott kötőmódú mondatok pedig azok, amelyekben neutrális mondat esetén egyenes a szórend, és nem hagyható el a tagmondatuk éléről a kötőszó. A 4.3-as és a 4.4-es pontokban bemutatott szerkezeti elemzések is az első két tesztben megfigyelhető tulajdonságok (szórend, kötőszó elhagyhatósága) magyarázatára korlátozódnak.

Mielőtt azonban rátérnénk a szerkezeti elemzésekre, még röviden kitérek arra, hogy a magyarral rokon nyelvek közül az udmurtban is fellelhetők a beágyazott felszólító mondatok.⁵

⁴ Köszönöm Gécseg Zsuzsannának, hogy felhívta a figyelmem ezen mondattípus létezésére, és arra, hogy a beágyazott felszólító mondatok átalakíthatósága az *elrendel* és a *buzdít* igékkel is működik.

⁵ A rokon nyelveinkről tett megállapításokért, az udmurt megfigyelésekért, adatokért, tesztelésekért köszönettel tartozom Tánccs Orsolyának.

3.3. Beágyazott felszólító mondatok az udmurtban

Az uráli nyelvek a felszólítást a pusztá igetővel fejezik ki. Míg a főmondati felszólítás minden finnugor nyelvben ismert, beágyazott felszólításról már csak kevés finnugor nyelv kapcsán beszélhetünk (Collinder 1960). A legtöbb finnugor nyelv ezen mondattípus helyett általában nem-véges (legtöbbször infinitívuszi vagy ragozott infinitívuszi) szerkezeteket használ. Ennek oka talán az lehet, hogy a mai finnugor nyelvek még mindig jobban preferálják a nem-véges alárendeléseket a végesekkel szemben. Az úgynevezett kis finnugor nyelvek közül egyedül az udmurton végeztek (Tánczos – Varga 2012) beágyazott felszólításra vonatkozó tesztelést, de még ezzel a nyelvvel kapcsolatban is sok a nyitott kérdés.

Az udmurt nyelvben mind a kötőmód, mind a felszólító mód megtalálható. A kötőmód és a felszólító mód morfológiaiilag teljesen elválik egymástól, ugyanis a kötőmód is saját szerkezettel rendelkezik (Winkler 2001). Az udmurtban az ige speciális morfológiával (pusztá igető) rendelkezik felszólító módban, és csak egyes, illetve többes szám második személyben érhető el:

(30) *mynyny* 'menni'

- a. Egyes szám második személy (az -y a felszólító mód jele, melynek megjelenése opcionális az igealakon)

myn-y
megy-IMP.2SG
'menj'

- b. Többes szám második személy

myne-le
megy-IMP.2PL
'menjetek'

- (31) a. *Ton dorad mynisjkod.*
te haza.POSS.2SG megy.PRES.2SG
'Te hazamész.'

- b. *Myn(y) dorad!*
megy.IMP.2SG haza.POSS.2SG
'Menj haza!'

Az udmurt nyelvben a kötőmód a *med* partikulával és az ige jövő idejű alakjának összekapcsolódásával áll elő. Ez, szemben a felszólító móddal, minden számban és személyben megjelenhet.

- (32) *Pjotr doraz med mynoz.*
Péter haza.POSS.3SG SUBJ.PART megy.FUT.3SG
'Péter hazamenjen.'

Az udmurt főmondati felszólító mondatok két sajátos szintaktikai tulajdonsággal rendelkeznek:

A) Fordított, ige–igemódosító szórendjük van:

- (33) a. *Ton dorad mynisjkod.*
 te haza.POSS.2SG megy.PRES.2SG
 'Te hazamész.'
- b. *Myn(y) dorad!*
 megy.IMP.2SG haza.POSS.2SG
 'Menj haza!'

B) Speciális a tiltó mondatok formája. Az udmurtban a tagadás az *u-* (jelen és jövő idő esetén) vagy az *õ-* (múlt idő esetén) tagadó segédigével történik.

- (34) *Ton dorad ud mynisjky.*
 te haza.POSS.2SG nem.2SG megy.PRES
 'Nem mész haza.'

A tiltó mondatokban azonban az *en* partikula jelenik meg (35a), nem jelenhet meg bennük a fent bemutatott segédige (35b):

- (35) a. *En myn dorad!*
 NEG.PART megy.IMP.2SG haza.POSS.2SG
 'Ne menj haza!'
- b. **Ud myn dorad!*

Beágyazott felszólítás esetében a fenti két szintaktikai tulajdonság (fordított szórend (36a), speciális tiltó alak (36b)) szintén megtalálható:

- (36) a. *Mynam pote, myn dorad.*
 én.GEN kijön.PRES.3SG megy.IMP.2SG haza.POSS.2SG
 'Szeretném, hogy menj haza.'
- b. *Mynam pote, en*
 én.GEN kijön. PRES.3SG NEG.PART

 myn dorad shuysa.
 megy.IMP.2SG haza.POSS.2SG hogy
 'Szeretném, hogy ne menj haza.'

Továbbá elhagyható a *hogy* kötőszó a beágyazott felszólító mondatokban:

- (37) *Mynam pote, myn dorad (shuysa).*
 én.GEN kijön.PRES.3SG megy.IMP.2SG haza.POSS.2SG hogy
 'Szeretném, hogy ne menj haza.'

Tipikusan a következő főmondati predikátumok szelektálhatnak felszólító mellékmondatot az udmurtban: *kosyny* 'parancsol', *kuryny* 'ajánl', *shuyny* 'mond'.

Medeiros (2011) megállapítása (lásd bővebben a 2.2-es pontban) nem bizonyul tehát helytállónak, miszerint a gazdag felszólító morfológiával rendelkező nyelvekben ágyazható be a felszólítás, ugyanis az udmurtban szegényes a felszólítás morfológiája, mégis beágyazható.

4. A magyar beágyazott felszólító és kötőmódú mondatok szerkezete

Ebben a részben egy olyan lehetséges szerkezeti elemzést adok a magyar beágyazott felszólító és kötőmódú mondatokra, ami nem csak a két mondatípus szórendi különbségét, de a kötőszó elhagyhatóságát is magyarázza.

4.1. Elméleti keret

Dolgozatom elméleti kerete a transzformációs generatív grammatika. A Chomsky (1981) nevéhez köthető elvek és paraméterek (1993), illetve minimalista (1995) megközelítést alkalmazom. Alkalmazom továbbá a kurrens minimalista modell által is elfogadott tükrölvet (Baker 1985). A tükrölve kimondja, hogy a morfológiai levezetés közvetlenül tükrözi a szintaktikai levezetést. Vagyis a morféma pontosan ugyanabban sorrendben csatlakoznak egymáshoz, ahogyan a szintaxisban megjelenő fej–vonzat viszonyokat tükrözik.

A morféma lexikális és funkcionális osztályokba oszthatók. Nem csak a lexikális morféma (vagy lexikális osztályba tartozó tövek képzett alakjai) szerepelnek olyan önálló szintaktikai elemekként a mondat szerkezetben, melyeknek bővítményei lehetnek, hanem a funkcióelemek (egy része) is. A funkcióelemek, mint szintaktikai fejek által alkotott szintagmák (frázisok) közé tartozhat például a névelő csoport (DP), a tagadószavas állítmány (NegP), vagy a véges (finit) igés csoport (FinP). Hogy az egyes nyelvekben mely elemek aktívak ilyen módon a szintaxisban (azaz melyek funkcionálnak bővítménnyel rendelkező szintaktikai fejekként), egyrészt elméleti és empirikus kérdés, másrészt pedig lehetséges, hogy nyelvenként is eltér. A szintaktikai reprezentációkra vonatkozó gazdaságosság elve alapján csak azok a funkcionális projekciók épülnek ki a mondat szerkezetben, amelyeknek megléte elengedhetetlenül szükséges.

Jelen munkában a mondat legfelső, funkcionális rétegében, a CP-rétegben található funkcionális projekciókat Rizzi (1997) szétszakított CP-re vonatkozó elméletében kezelem. Rizzi (1997) a mondat bal periferiáján elhelyezkedő elemek eloszlását részletes vizsgálat alá vetve ForceP-re és FinP-re bontja szét az addig egy projekcióként kezelt CP-t. A szerző amellet érvel, hogy a CP-réteg legfelső projekciója a ForceP, a legalsó pedig a FinP. A CP-réteg többi eleme pedig a ForceP és a FinP között helyezkedik el a következő módon:

(38) [_{ForceP} Force [_{TopP*} Top [_{FocP} Foc [_{FinP} Fin...]]]]

A beágyazott felszólító és kötőmódú mondatok szerkezeti elemzéséhez Varga (2014) főmondati felszólító mondatok szerkezetéről tett megállapításait veszem alapul. A szerző különböző szórendi tesztek segítségével határozza meg, hogy a felszólító mondatokban mi lehet a mozgó igealak szerkezeti pozíciója (részletekért lásd: Varga 2014: 67–89). Varga (2014) amellett érvel, hogy a főmondati felszólító mondatokban a ForceP-ben van egy felszólító (direktív illokúciós) operátor, ami erős idő- és módjegyű FinP-t követel meg a szerkezetben, így az igenek kötelezően a nyílt szintaxisban, jegyellenőrzés céljából oda kell mozognia. Ezzel a mozgatással áll elő a fordított, ige–igemódosító szórend (részletekért lásd az (58)-as példát). A kötőmódú mondatok szerkezetében nincs jelen ez az erős idő- és módjegyet szelektáló operátor, így az ige nem mozog fel a FinP projekció fejébe, megőrzi a semleges mondatokra jellemző szerkezeti helyét (részletekért lásd az (57)-es példát).

4.2. A *hogy* kötőszó elhagyhatóságának feltételei

Az elemzés kapcsán a szórendi különbségek magyarázatán túl ki kell térnünk még egy fontos szempontra, méghozzá a *hogy* kötőszó elhagyhatóságára. A 3.2-es pontban láttuk, hogy a felszólító mondatokban elhagyható ez a kötőszó, azonban a kötőmódú mellékmondatok éléről nem. Az általam javasolt szerkezeti elemzés erre a jelenségre is magyarázatot ad. A magyarban Kenesei (1992) foglalkozott részletesebben a *hogy* kötőszó elhagyhatóságának feltételeivel, így a következőkben az ő megfigyeléseit ismertetem.

Kenesei (1992) megvizsgálja az alárendelt mondatok szerkezetét. Bemutatja, hogy a beágyazott tagmondatok éléről milyen feltételek mellett válik elhagyhatóvá a *hogy* kötőszó. A szerző a kötőszó elhagyását két nagy feltételcsoporthoz köti: külső és belső feltételekhez. A felszólító tagmondatok éléről történő kötőszóelhagyást Kenesei (1992) a belső feltételek közé sorolja. Azt írja, amennyiben a kötőszót tartalmazó tagmondat felszólító módban van, a *hogy*-ot el lehet hagyni. Kenesei (1992), Patakihoz (1984) hasonlóan, ebben a fejezetben felhívja arra is a figyelmet, hogy nem minden *-j* módjelet tartalmazó igealakot tudunk felszólító módúnak tekinteni. Ennek további feltétele ugyanis az, hogy az (esetleges) igemódosító ugyanúgy az ige mögött jelenjen meg, mint ahogy az a főmondati felszólításban is megtörténik. Ha a *-j* módjelet tartalmazó igtől az igemódosító nem válik el, az igealak kötőmódúnak tekinthető.

A (39)–(41)-es példamondatokban azt látjuk, hogy a beágyazott tagmondat csak igemódosító–ige szórenddel grammatikus, szemben a (42)–(44)-es mondatokkal, melyek csak fordított szórend esetén jólfarmáltak.

(39) Nem szükséges, hogy elmenj/*menj el.

(40) Azért jött ilyen későn, hogy elkerülje/*kerülje el a torlódást.

- (41) Megérdemelte, hogy a kitüntetést végre megkapja/*kapja meg.
- (42) Megparancsolták, hogy a hajtók fogják körbe/*körbefogják a tisztást.
- (43) Azt ajánlom, (hogy) vizsgáljuk meg/*megvizsgáljuk az ügyet alaposan.
- (44) Az a kérésem, (hogy) próbáljatok meg/*megpróbáljatok türelmesebbek lenni.

(Kenesei 1992: 678–679)

Kenesei (1992) kitér arra is, hogy a felszólító és a kötőmódú tagmondatok közül csak a felszólítók éléről hagyható el a kötőszó, és onnan is csak abban az esetben, ha a véges ige közvetlenül követi a mondatbevezetőt.

- (45) Megparancsolta, *(hogy) csak János menjen haza.
- (46) Megparancsolta, *(hogy) ne menjen haza.⁶

Kenesei (1992) olyan külső feltételeket is felsorol, melyek korlátozhatják a kötőszó elhagyhatóságát.⁷ Figyeljük meg a következő mondatokat:

- (47) AZT tudom, *(hogy) csodálod Picassót.

(Kenesei 1992: 675)

- (48) AZT kérte, *(hogy) menjünk haza.
- (49) János azt hitte tegnap, *(hogy) rossz az önindító.

(Kenesei 1992: 675)

- (50) János azt kérte tegnap, *(hogy) menjünk haza.
- (51) A szerelő nem hitte, *(hogy) rossz az önindító.

(Kenesei 1992: 676)

- (52) János nem kérte, *(hogy) menjünk haza.

A (47)–(52)-es példamondatokban azt látjuk, hogy noha a beágyazott tagmondatban a kötőszó és a véges ige szomszédosak, a kötőszó mégsem hagyható el az élükéről. A külső feltételek között Kenesei (1992) megemlíti, hogy a beágyazó mondatban a mondatbevezetőnek közvetlenül a főmondati véges alakú ige mögött kell elhelyezkednie, vagyis szomszédosnak kell lenniük.⁸ A (47)-es

⁶ Ezek a mondatok az úgynevezett 'kettőspont stílussal' (Kenesei 1992) jók lesznek:

- (i) Megparancsolta: ne csak János menjen haza.
- (ii) Megparancsolta: ne menjen haza.

⁷ Kenesei (1992) a külső feltételeket kijelentő módú beágyazásokon szemlélteti. A felszólító alárendelést tartalmazó példákat azért illesztettem be, hogy érzékeltessem, Kenesei (1992) megállapításai a felszólító beágyazás esetén is működnek.

⁸ A magyar semleges szórendű mondat újabb transzformációs generatív elemzéseinek meghatározó része azt tételezi fel, hogy az ige a VP-n kívül van a magyarban (Brody 1990, 1995, É. Kiss 1994, Csirmaz 2004). Az igekötők ige előtti helyét illetően többféle hipotézis született (rövid áttekintésüket lásd Surányi 2009-ben). Többek között Pi-

és a (48)-as mondat fókusz tartalmaz, vagyis az igét a kötőszó csak látszólag követi, azonban a szerkezetben nem szomszédosak. A fókusz, illetve a tagadást ((51), (52)) tartalmazó mondatokban a véges ige elhagyja a semleges mondatbeli pozícióját, egy feljebbi projekció fejébe mozog, emiatt agrammatikusak a kötőszó nélküli mondatok.

(53) [... [FocP [Foc' Foc [NegP [Neg' Neg [NNP [NN' V_i [PredP [Pred' t_i [...]]]]]]]]]]]

A (49)-es és az (50)-es mondatokban a főmondati predikátum és a tagmondatot bevezető kötőszó közé szabad határozó ékelődött, ezért a kötőszó elhagyása agrammatikus mondatot eredményez. A (47)–(52)-es példamondatokban látszik, hogy a felszólító tagmondatok éléről ugyanazokban az esetekben hagyható el a kötőszó, amikor a kijelentő beágyazást tartalmazó mondatok éléről.

4.3. A beágyazott kötőmódú mondatok szerkezete

Mindezeket figyelembe véve megvizsgálom a beágyazott környezetben található kötőmódú és felszólító mondatokat. Elsőként a beágyazott kötőmódú mondatokkal foglalkozom részletesebben. Erről a mondattípusról azt tudjuk, hogy igemódosító–ige szórendűek, és élükről nem hagyható el a *hogy* kötőszó. A *hogy* kötőszó jelentőségét támasztja alá az egyenes szórendű kötőmódú mondatokban a lexikalizálódott *nehogy* alak is, amely célhatározói alárendelésben használatos, de főmondati kötőmód esetén is megjelenhet:

- (54) a. Bezárom a kutyát, *nehogy* megszökjön.
 b. *Bezárom a kutyát, *nehogy* szökjön meg.
 c. Bezárom a kutyát, *hogy* ne szökjön meg.
- (55) a. *Nehogy* hazamenj!
 b. **Nehogy* menj haza!⁹

Az előző részekben tett megállapításokat figyelembe véve, olyan szerkezetet kell a beágyazott kötőmódú mondatokhoz társítani, amely magyarázza a bennük található egyenes szórendet, és azt, hogy a kötőszó jelenléte miért kötelező. Mivel a kötőmódú mondatokban a felszólítókkal ellentétben nem mozog a ragozott

ñón (1995), Puskás (2000), É. Kiss (2002) mellett érvelnek, hogy az igekötő egy AspP projekcióban helyezkedik el. Ezzel szemben például Csirmaz (2004) és É. Kiss (2005, 2006) megállapítja, hogy az igekötőkben az a közös, hogy predikatív szerepűek, éppen ezért egy PredP projekcióban helyezik el őket. Jelen dolgozatban az igekötőt a PredP projekcióban feltételezem. Mindezek tükrében Kenesei (1992) ezen feltételét úgy módosíthatnánk, hogy a kötőszó abban az esetben hagyható el a beágyazott tagmondat éléről, ha a főmondati predikátum nem hagyja el semleges mondatbeli pozícióját, vagyis a PredP projekció fejét.

⁹ Köszönettel tartozom Gécseg Zsuzsannának, amiért a *nehogy* alakra felhívta a figyelmem.

ige, azt állítom, hogy semleges pozícióbeli helyén, a PredP projekció fejében marad.¹⁰ Azt feltételezem továbbá, hogy a magyarban kétféle *hogy* kötőszó létezik, az egyik az, amelyik megjelenik a kötőmódú tagmondatok élén, és van egy [conj] jegye. A másik pedig az, amelyik az összes többi mondattípusban megtalálható. A kétfajta *hogy* kötőszót a következő két megfigyelés alapján feltételezem:

A) Ahogyan azt láttuk az előző pontban, a *hogy* kétféleképp viselkedhet elhagyhatósága tükrében. A Kenesei (1992) által meghatározott feltételek mellett elhagyható a beágyazott kijelentő, kérdő és felszólító mondatok éléről. Ezekben a beágyazástípusokban egységesen működik. Azonban a kötőmódú, és csakis a kötőmódú mondatok éléről semmilyen esetben sem hagyható el. Vagyis a *hogy* kötőszó tagmondattípustól függően kétféleképp viselkedhet.

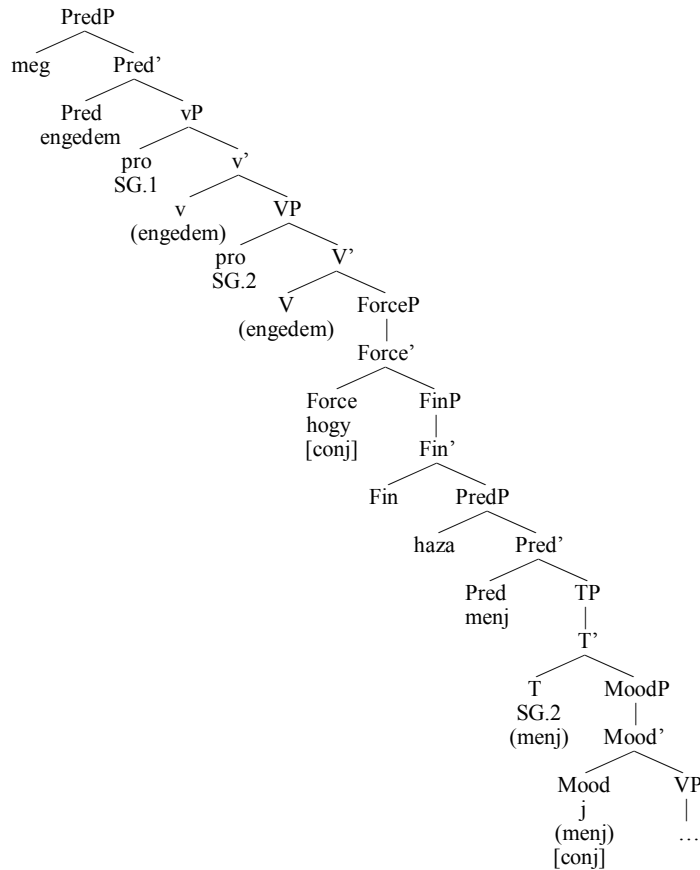
B) Vannak nyelvek, ahol a kötőmódú alárendelés élén egy speciális kötőszó áll, ezért lehetséges a magyarra nézve az a feltételezés, miszerint a kötőmódú beágyazás élén egy a többitől eltérő [conj] jegyű kötőszó áll. Ilyen például az orosz, amelyben kötőmódú beágyazás esetén a *чтобы* kötőszót használják, kijelentő alárendelések élén pedig a *что* mondatbevezetőt. Ilyen továbbá a lengyel nyelv is, ahol a kötőmódú alárendelés élén a *żebyś* kötőszó áll, kijelentő tagmondat élén a *że*. Vagy, ahogyan az egyik névtelen bírálóm felhívta rá a figyelmem, a román nyelvben is más kötőszó – *ca* a semleges *că*-vel szemben – áll a kötőmódú tagmondatok élén.

A kétféle *hogy* kötőszó elhagyhatóságáról azt feltételezem, hogy a [conj] jegyű kötőszó semmilyen feltételek mellett nem hagyható el a tagmondat éléről, hiszen szelekciós kívánalmat elégít ki (részletekért lásd az (57)-es szerkezetet). A másik kötőszó ezzel szemben szabadon elhagyható, hiszen nem elégít ki szelekciós kívánalmat, ahogyan azt az (58)-as szerkezet kapcsán látni fogjuk.

Ezek alapján az (57)-es szerkezeti rajzban bemutatott kötőmódú alárendelésről azt mondhatjuk el, hogy a kötőszó hordozza a [conj] jegyet, amit a főmondati predikátum követel meg. Ez a [conj] jegyű kötőszó jelöli a tagmondat típusát, vagyis hogy ez egy kötőmódú alárendelés. A ForceP-ben megjelenő [conj] jegy vezérel egy [conj] jegyű MoodP-t, ennek hatására lesz a mellékmondati predikátum kötőmódú. A [conj] jegyű MoodP nem jelenhetne meg a mondatban, ha elhagynánk a tagmondat éléről a [conj] jegyű kötőszót, ez esetben pedig nem elégülne ki a főmondati predikátum szelekciós megkötése, miszerint a beágyazott tagmondatnak [conj] jegyű ForceP-kategóriának, ennél fogva kötőmódúnak kell lennie.

¹⁰ Neutrális kötőmódú mondat esetén nincs olyan operátor/elem a szerkezetben, ami igeinverziót váltana ki szemben a beágyazott felszólító mondatok szerkezetével, ahol a felszólító operátor váltja ki az igemozgatást.

(57) Megengedem, *(hogy) hazamenj.

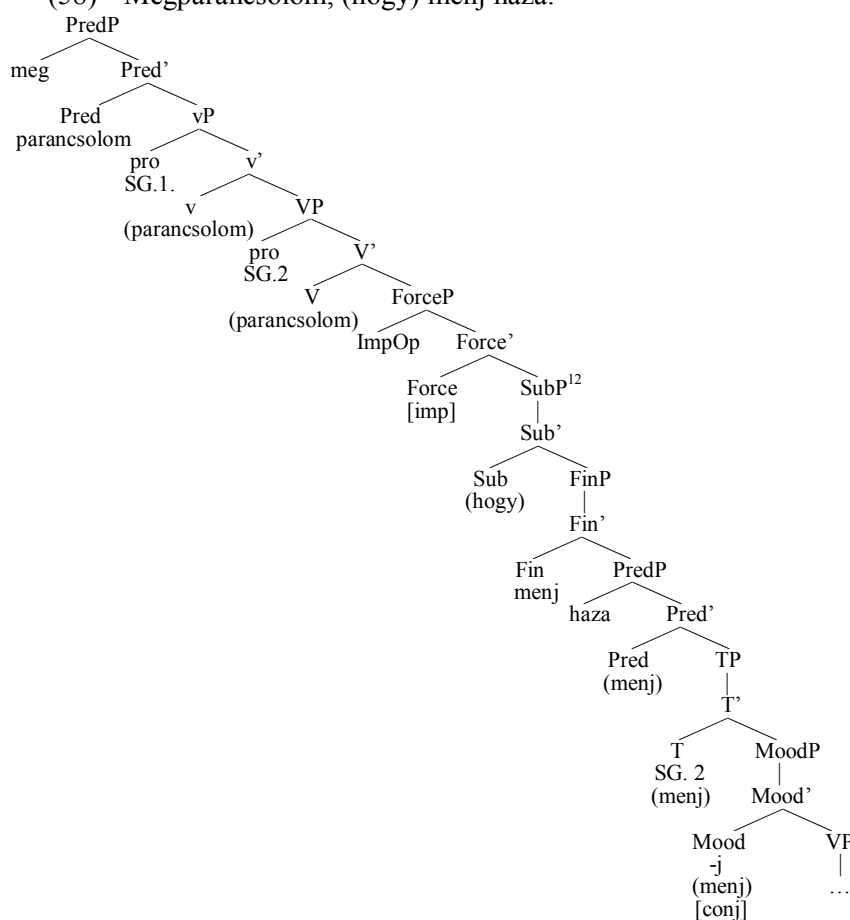

4.4. A beágyazott felszólító mondatok szerkezete

A kötőmódú alárendelő mondatok szerkezete után a beágyazott felszólító mondatokat vetem vizsgálat alá. Ahogyan a 4.1-es pontban említettem, a beágyazott felszólító mondatok szerkezeti elemzéséhez Varga (2014) főmondati felszólító mondatok szerkezetéről tett megállapításait veszem alapul. A szerző amellet érvel, hogy a mondat típusát kijelölő felszólító operátor a tagmondat szerkezetének legtetején helyezkedik el, vagyis ennek az operátornak van a legnagyobb hatóköre az adott tagmondatban. Azt feltételezi továbbá, hogy a ForceP-ben levő felszólító operátor erős idő- és módjegyű FinP-t követel meg, így a felszólító mondatokban az igének kötelezően a nyílt szintaxisban, jegyellenőrzés céljából oda kell mozognia ezzel előállítva a fordított, ige–igemódosító szórendet. A főmondati predikátum szelektálja az [imp] jegyű ForceP projekciót ezzel meghatározva a mellékmondat típusát. A ForceP-ben megjelenő [imp] jegy szelektálja a vele egy

tagmondatban levő ige kötőmódját.¹¹ Az, hogy a kötőszó elhagyható bizonyos esetekben a tagmondat éléről, azzal magyarázható, hogy a kötőmódú alárendeléssel ellentétben a főmondat igéje nem a mondatbevezetőn keresztül határozza meg a szelektált mondat típusát, vagyis a felszólító beágyazás esetén nem a kötőszó hordozza a szelektált [imp] jegyet, hanem maga a felszólító operátor. Azt mondhatjuk, hogy a beágyazott felszólításban megtalálható *hogy* kötőszó megegyezik a beágyazott kijelentő és kérdő mondatokban megjelenővel. Mindezek alapján a beágyazott felszólító mondatoknak a következő szerkezetet tulajdonítom:

(58) Megparancsolom, (hogy) menj haza.

¹¹ A 3.1-es részben amellet érveltem, hogy Farkas (1992) és Hegedüs (2004) nyomán azt feltételezem, hogy a morfológia szintjén csak kötőmódról beszélhetünk, ez a morfológiai jegy megjelenhet a szintaxisban is, azonban a felszólítást csak a szintaxisban kódoljuk.

¹² Haegeman (2006, 2007) a SubP projekció fejébe helyezi a kötőszavakat beágyazott tagmondat esetén.

Az (58)-as szerkezetben azt láthatjuk, hogy a főmondati predikátum szelektálja a Force⁰-ot, amely a tagmondatra jellemző [imp] jegyet hordozza, így a kötőszó elhagyhatóvá válik a tagmondat éléről a Kenesei (1992) által megadott feltételek mellett. Kenesei azon feltételét, miszerint a főmondati predikátumnak és a mondatbevezetőnek szomszédosnak kell lennie, módosítanunk kell, ugyanis a főmondati ragozott ige és a *hogy* kötőszó közé ékelődik a ForceP projekció. Azt kell gondolnunk, hogy a kitöltetlen fejek nem számítanak ebben az esetben, csak a kitöltött fejek. Mivel a ForceP feje kitöltetlen, nem jelent problémát az elmélet szempontjából.

5. Összegzés

Dolgozatomban amellet érveltem, hogy a felszólító mondatok beágyazhatatlansága nem univerzális jelenség. Bemutattam, hogy például az óskandináv, az ógörög vagy a szlovén nyelvek mellett ez a mondattípus a magyarban is megtalálható, sőt egy rokon nyelvünkben, az udmurtban is. Amellet érveltem, hogy a magyarban meg kell különböztetnünk egymástól a beágyazott környezetben levő kötőmódú és felszólító mondatokat. Ezek megkülönböztetésére a szemantikai különbségeken túl négy tesztet ((i) szórendi különbségek, (ii) a *hogy* kötőszó elhagyhatósága, (iii) főnévi igeneves szerkezetté alakíthatóság, (iv) *-ás/-és* képzős szerkezetté alakíthatóság) ismertettem. Végül egy lehetséges szerkezeti elemzést adtam a magyar beágyazott kötőmódú és felszólító mondatokra, amely a szórendi különbségeken túl a kötőszó elhagyhatóságát is megmagyarázza.

Irodalom

- Aradi András (2004), A Magyar kötőmódhasználat kérdéséhez. Szóbeli előadás a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson. http://epa.oszk.hu/02200/02287/00006/pdf/Hungarologiai_Evkonyv_06_009-019.pdf
- Baker, Mark (1985), The Mirror Principle and Morphosyntactic Explanation. *Linguistic Inquiry* 16: 373–415.
- Brody, Michael (1990), Some remarks on the focus field in Hungarian. *UCL Working Papers in Linguistics* 2: 201–225.
- Brody, Michael (1995), Focus and checking theory. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian* 5. JATE, Szeged. 29–44.
- Cardinaletti, Anna (1996), Subjects and clause structure. *Working Papers in Linguistics* 6/1: 55–95. University of Venice.
- Chomsky, Noam (1981), *Lectures on Government and Binding*. Foris, Dordrecht.

- Chomsky, Noam – Lasnik, Howard (1993), *The Theory of Principles and Parameters*. In: Jacobs, Joachim – von Stechow, Arnim – Sternefeld, Wolfgang – Vennemann, Theo (eds), *Syntax: An International Handbook of Contemporary Research 1*: 506–569. Walter de Gruyter, Berlin.
- Chomsky, Noam (1995), *The Minimalist Program*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Chomsky, Noam (2008), On phases. In: Freidin, Robert – Otero, Carlos P. – Zubizarreta, Maria Luisa (eds), *Foundational Issues in Linguistic Theory: Essays in Honor of Jean-Roger Vergnaud*. MIT Press, Cambridge, MA. 133–166.
- Collinder, Björn (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Crnič, Luka – Trinh, Tue (2009), Embedding Imperatives. In: Lima, Suzi – Mullin, Kevin – Smith, Brian (eds), *Proceedings of NELS 39. GLSA, Amherst*.
- Csirmaz, Anikó (2004), Particles and phonologically defective predicates. In: É. Kiss, Katalin – Van Riemsdijk, Henk (eds), *Verb Clusters. A study of Hungarian, German and Dutch*. John Benjamins, Amsterdam. 225–250.
- Farkas, Donka (1992), Mood Choice in Complement Clauses. In: Kenesei, István – Pléh, Csaba (eds), *Approaches to Hungarian 4. JATE, Szeged*. 207–224.
- Haegeman, Liliane (2006), Conditionals, factives and the left periphery. *Lingua* 116: 1651–1669.
- Haegeman, Liliane (2007), Operator movement and topicalization in adverbial clauses. *Folia Linguistica* 18: 485–502.
- Han, Chung-hye (1998), *The structure and interpretation of imperatives: mood and force in Universal Grammar*. University of Pennsylvania. PhD disszertáció.
- Hegedűs Rita (2004), *Magyar nyelvtan – Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Katz, Jerrold – Postal, Paul (1964), *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Kenesei István (1992), Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémia Kiadó, Budapest. 529–714.
- É. Kiss, Katalin (1994), Sentence structure and word order. In: É. Kiss, Katalin – Kiefer, Ferenc (eds), *Hungarian Syntax*. Academic Press, New York. 1–90.
- É. Kiss, Katalin (2002), *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. Kiss Katalin (2003), Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.), *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 15–186.
- É. Kiss, Katalin (2005), First steps towards a theory of the verbal prefix. In: Piñón, Christopher – Siptár, Péter (eds), *Approaches to Hungarian 9. Akadémiai Kiadó, Budapest*. 57–88.
- É. Kiss, Katalin (2006), The function and the syntax of the verbal particle. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*. Springer, Dordrecht. 17–56.

- É. Kiss Katalin (2009), Nekem el kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellek menni. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE, Piliscsaba. 213–228.
- Kugler Nóra (2000), Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar grammatika*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 104–126.
- Medeiros, David J. (2011), *Embedded Ancient Greek Imperatives: A Feature Transfer Analysis*. http://www.personal.umich.edu/~medeiros/images/Medeiros_imperatives_feature_trans_preprint.pdf. [Kézirat.]
- Palmer, Frank Robert (1986), *Mood and Modality*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Palmer, Frank Robert (2001), *Mood and Modality*. 2nd ed. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pataki Pál (1984), A francia subjonctif és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 207–218.
- Piñón, Christopher (1995), Around the progressive in Hungarian. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian 5*. JATE, Szeged. 153–189.
- Platzack, Christer – Rosengren, Inger (1998), On the subject of imperatives: A Minimalist account of the imperative clause. *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 3: 177–224.
- Platzack, Christer (2008), Embedded imperatives. In: Van der Wurff, Wim (ed.), *Imperative clauses in generative grammar: Studies in honor of Frits Beukema*. John Benjamins, Amsterdam. 181–203.
- Pomozi Péter (1991), Néhány gondolat a magyar „konjunktívusz”-ról. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* 26: 1–13.
- Portner, Paul (2007), Imperatives and modals. *Natural Language Semantics* 15: 351–383.
- Poschmann, Claudia – Schwager, Magdalena (2008), (Un)Quoted Imperatives. *International Conference on Quotation and Meaning 2*, ZAS Berlin (October).
- Puskás, Genoveva (2000), *Word order in Hungarian: The syntax of A-bar positions*. John Benjamins, Amsterdam.
- Rizzi, Luigi (1997), The Fine Structure of the Left Periphery. In: Haegeman, Liliane (ed.), *Elements of Grammar*. Kluwer, Dordrecht. 281–337.
- Rögnvaldsson, Eiríkur (1998), The syntax of the imperative in Old Scandinavian. University of Iceland. <https://notendur.hi.is/eirikur/imp.pdf>. [Kézirat.]
- Rus, Dominik (2005), Slovenian embedded imperatives. In: Brandstetter, Corinne – Rus, Dominik (eds), *Working Papers in Linguistics*. Georgetown University, Georgetown. 153–183.
- Sadock, Jerrold M. – Zwicky, Arnold M. (1985), Speech act distinctions in syntax. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. Cambridge University Press, Cambridge. 155–196.

- Sheppard, Milena Milojević – Golden, Marija (2002), (Negative) Imperatives in Slovene. In: Barbiers, Sjef – Beukema, Frits – Van der Wurff, Wim (eds), *Modality and its Interaction with the Verbal System*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 245–259.
- Simonyi Zsigmond (1895), *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Surányi Balázs (2009), Verbal particles inside and outside vP. *Acta Linguistica Hungarica* 56: 201–249.
- Tánczos, Orsolya – Varga, Diána (2012), Dependent imperatives exist: Evidence from Finno-Ugric. The 14th Annual Conference of the English Department (ACED) 14. University of Bucharest, 31 May – 2 June 2012.
- Tompá József (1962), A ragozás. In: Tompa József (szerk), *A mai magyar nyelv rendszere I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 473–531.
- Tóth, Enikő (2006), *A Semantic Approach to Mood Choice in Complement Clauses with Special Reference to Hungarian*. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, PhD disszertáció.
- Varga Diána (2014), *A magyar felszólító mondatok szerkezete*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, PhD disszertáció. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7431/file/DOKTORI%20DISSZERT%C3%81CI%C3%93_VARGA%20DI%C3%81NA.pdf.
- Winkler, Eberhard (2001), *Udmurt. Languages of the World. Materials 212*. Lincom Europa, München.

BACSKAI-ATKARI, JULIA

A komparatív parentetikus tagmondatok bal perifériája

The article provides a theoretical approach towards the syntax of comparative parenthetical clauses in Hungarian, introduced by the complementiser *mint* ‘as’, examining their relation to comparative subclauses, which are also introduced by *mint* ‘as/than’. Apart from there being similarities between the two types, considerable differences are expected to arise due to the general observation that while subordinate clauses are syntactically linked to a matrix clause, parenthetical clauses are known to lack such a link to their host clause. Parenthetical clauses establish a one-way relationship towards their host clause by means of a zero operator that is independent from comparatives, and hence this operator shows interaction with the comparative operator, which happens to be visible in Hungarian. The investigation is also extended to German and English, which have no overt comparative operators, yet they show that the parenthetical clause can be larger than a subordinate clause.

Keywords: comparative constructions, comparative operator, complementiser, degree expression, left periphery, Overttness Requirement, parenthetical clause

1. Bevezetés

A jelen tanulmány a magyar nyelv olyan beékelődő tagmondataival foglalkozik, amelyeknek élén a *mint* mondatbevezető (C fej, complementiser) áll. A jelenséget az alábbi példa illusztrálja:

(1) *A teknősök, **mint** tudjuk, szeretik a rákot.*

A beékelődő tagmondat (*mint tudjuk*) közbevetésként jelentkezik a gazdamondathoz (host clause) képest, amely a beékelődő tagmondat nélkül is értelmes egységet alkot (*a teknősök szeretik a rákot*): a beékelődő mondat nem szintaktikailag kapcsolódik a gazdamondathoz (l. Schneider 2007), és ezért nem is tekinthető mellékmondatnak. A továbbiakban az ilyen, az (1)-es példában illusztrált tagmondatokra komparatív parentetikus tagmondatként fogok utalni, terminológiailag is elkülönítendő az ilyen típusú szerkezeteket az egyéb (adott esetben inkább a szövegtan vizsgálódási körébe tartozó) közbevetésektől, amelyek a nemzetközi szakirodalomban nem tartoznak a parentetikus szerkezetek körébe. Másrészt a komparatív parentetikus szerkezeteket fontos elkülöníteni a hasonló

szerkezetektől: a komparatív ebben az esetben pusztán egy operátormozgatást kiváltó szintaktikai jegy meglétére utal, valódi hasonlításról azonban – éppen séggel a főmondat hiánya miatt – nem beszélhetünk.

A magyarban a tagmondatra jellemző komparatív szintaktikai jegy megléte mellett a komparatív parentetikus tagmondatok és a hasonlító mellékmondatok bal perifériájában a mondatbevezető (*mint*) is megegyezik. Az egyenlőséget kifejező hasonlítást az alábbi példák illusztrálják:

- (2)a. *Péter olyan magas, **mint** a bátyja.*
 b. *Péter olyan magas, **mint** amilyen magas a bátyja volt.*

A (2a) mondat tipikus annyiban, amennyiben a hasonlító mellékmondat eliptikus: egyetlen nominális összetevő (determinánsos kifejezés, DP) jelenik meg láthatóan, a többi összetevő törlés alá esik. (Az ellipszis módjával és megszorításaival ebben a tanulmányban nem kívánok foglalkozni; egy újabb elemzésért l. például Bacskai-Atkari 2014: 229–270.) A (2b) mondat azonban mutatja, hogy a *mint* mondatbevezetőt teljes tagmondat követheti, amelyben látható a finit ige (*volt*), valamint a fokos kifejezés (*amilyen magas*) is. Ami a mi szempontunkból kiemelten fontos, az az, hogy a *mint* által bevezetett tagmondat tartalmaz egy operátort (a komparatív operátor, pl. *amilyen*), amely a tagmondat bal perifériájára mozog, mégpedig egy CP projekció specifikálójába (l. Kennedy 2002; Kennedy – Merchant 2000). Ez az operátor nem feltétlenül látható; ugyanakkor az operátorral együtt mozoghat valamilyen lexikális összetevő is (pl. *magas*, vagyis egy AP, mellékneves kifejezés).

Ez az elrendeződés nemcsak az egyenlőséget, hanem az egyenlőtlenséget kifejező hasonlító szerkezetekre is igaz, amelyeket a magyarban szintén a *mint* vezet be:

- (3)a. *Péter magasabb, **mint** a bátyja.*
 b. *Péter magasabb, **mint** amilyen magas a bátyja volt.*

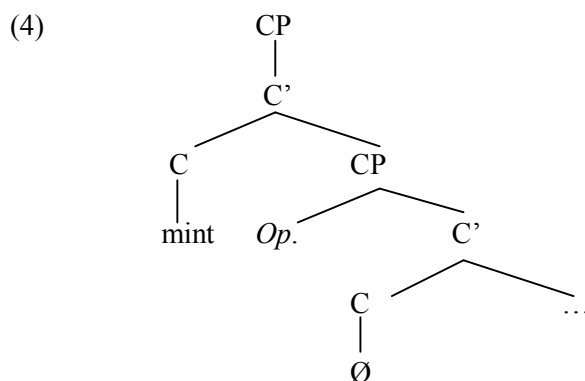
A magyarban tehát a két típusú hasonlító mellékmondat mondatbevezetőjében nincs különbség, szemben például az angollal vagy a némettel, ahol (a standard változatokban) az egyenlőséget kifejező hasonlító mellékmondat kötőszava az *as* illetve a *wie*, az egyenlőtlenséget viszont a *than* illetve az *als*.

A *mint* mondatbevezető ráadásul a parentetikus komparatív tagmondatokban is megjelenik; különbség viszont, hogy míg az *amilyen* operátor a hasonlító mellékmondatokban követheti a *mint* mondatbevezetőt, addig a *mint* és az *amilyen* együttállása a parentetikus komparatív tagmondatokban nem lehetséges. A jelen tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy ez a különbség miből adódik. Elemzésemben amellet érvelek, hogy a *mint* + operátor szekvencia a parentetikus komparatív tagmondatokban egy, a hiányzó tárgyi argumentumnak megfelelő, fonológiai üres operátor jelenléte miatt nem jöhet létre.

A jelen tanulmány elsősorban a magyar nyelv sajátosságaira koncentrál, azonban, mivel a magyar egyik sajátossága éppen a fonológiai tartalommal rendelkező komparatív operátor megléte, röviden a látható operátor nélküli nyelvekre (például a standard angol vagy német) is szeretnék kitérni: mint látni fogjuk, ezekben a nyelvekben a komparatív és a parentetikus operátor közötti interakció nem figyelhető meg úgy, ahogy a magyarban. Ugyanakkor ezek a nyelvek más fokos kifejezéseket tartalmazhatnak a komparatív parentetikus tagmondatokban, amelyek a komparatív mellékmondatnak megfelelő CP-n kívül esnek (a hasonlító szerkezetekben ezek a mátrixmondat fokos kifejezései), ez pedig egyértelműen mutatja azt, hogy a komparatív parentetikus tagmondat mérete nem szükségszerűen egyezik a szintaktikailag egyértelműen mellékmondatnak tekinthető CP-k méretével.

2. Operátorok a hasonlító mellékmondatokban

Elfogadva Bacskai-Atkari (2014) elemzését, a hasonlító mellékmondatok bal perifériáján alapvetően két CP projekciót feltételezek; az osztott bal periféria természetesen Rizzi (1997, 1999, 2004) elméletére vezethető vissza, ugyanakkor a klasszikus értelemben vett kartografikus elemzés számos más olyan funkcionális projekciót is tartalmaz, amelyek a mi szempontunkból itt irrelevánsak. Fontos még megemlíteni, hogy Rizzi (1997, 1999, 2004) a két CP között is jelentős funkcionális különbséget feltételez: a felső CP (ForceP) a tagmondat típusát (pl. deklaratív, komparatív) határozza meg, az alsó CP (FinP) pedig a finitségért felelős. A két funkciónak a két CP közötti merev megosztása azonban nem feltétlenül szükséges (l. Bacskai-Atkari 2014 érveit is), így a továbbiakban nem fogok rá utalni; érdemes ugyanakkor kiemelni, hogy a típus (Force) jelölése lehetőség szerint a felső CP-hez kötődik. A hasonlító mellékmondatok bal perifériáját szematikusan a következő ábra mutatja:

Mint látható, a felső CP fejében található a hasonlító mondatbevezető (a magyarban a *mint*, az angolban például *as/than*), az alsó CP pedig a specifikálójában tartalmaz egy operátort (*Op.*). Ez az operátor a komparatív operátor, amely a relatív (vonatkozó) operátor egy speciális esete, és mint ilyen kötelezően operátormozgatás alá esik (l. Chomsky 1977, Kennedy – Merchant 2000).

Az operátormozgatás mellett azokban a nyelvekben is vannak érvek, ahol maga az operátor fonológiaiilag nem látható (így az angolban), például szigetmegszorításokból (ezekről l. Kennedy 2002: 557–558, a korábbi irodalomból Ross 1967, Huddleston 1967, Chomsky 1977, Postal 1998 alapján). A magyarban ráadásul maga az operátor is látható.

A magyar hasonlító mellékmondatokban a *mint* a mondatbevezető (l. Kenesei 1992), és ezt opcionálisan egy fonológiai tartalommal rendelkező operátor is követheti, amint azt az alábbi példák mutatják:

- (5) a. *Péter olyan magas, mint (amilyen) a bátyja volt.*
- b. *Péter magasabb, mint (amilyen) a bátyja volt.*

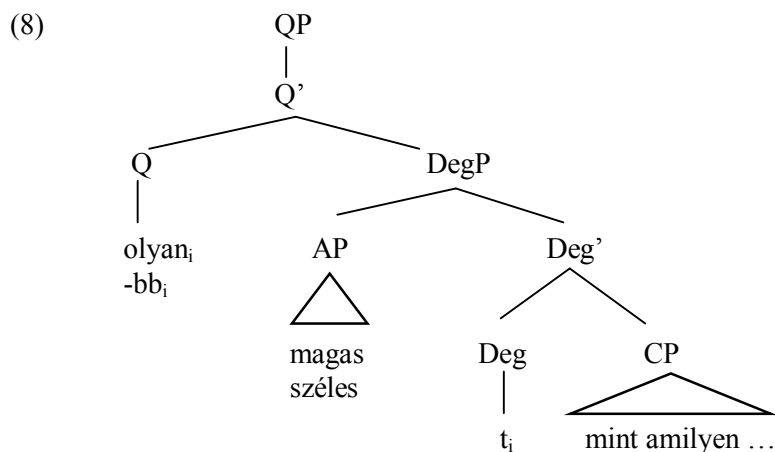
Az *amilyen* operátor tehát mind az egyenlőséget kifejező hasonlításban, mint a (5a), mind pedig az egyenlőtlenséget kifejező hasonlításban, mint a (5b), megjelenhet. Az *amilyen* operátor emellett egy lexikális AP-vel együtt is megjelenhet:

- (6) a. *Péter olyan magas, mint amilyen (magas) a bátyja volt.*
- b. *Péter magasabb, mint amilyen (magas) a bátyja volt.*

A fenti példában az AP látható jelenléte opcionális, azonban amennyiben a mellékmondati AP nem e-ADOTT (e-GIVEN, l. Merchant 2001), akkor nem hagyható el:

- (7) a. *A macska olyan kövér, mint amilyen *(széles) a macskaajtó volt.*
- b. *A macska kövérebb, mint amilyen *(széles) a macskaajtó volt.*

Mindez azt mutatja, hogy a magyarban a kvantifikált AP (QP) látható maradhat a [Spec,CP] pozícióban attól függetlenül, hogy az AP e-ADOTT vagy sem: az (6)-ös példában a *magas* AP-nek megvan a logikailag azonos főmondatbeli antecedense (*magas*), míg ez a (7)-os példában a *széles* AP-re nem igaz, amelynek a *kövér* értelemszerűen nem antecedense. A főmondatbeli kvantifikált AP szerkezetét a következő ábra mutatja (Bacskai-Atkari 2014: 45–53, Corver 1997, illetve Lechner 1999, 2007 alapján):

Ennek értelmében a lexikális AP és a hasonlító mellékmondat a fokfej (degree head, Deg) argumentumai, a fokos kifejezés (DegP) felett pedig egy kvantoros kifejezés (quantifier phrase, QP) is generálódik, utóbbi elsősorban a módosítók elhelyezéseért felel. A hasonlító mellékmondatban található QP szerkezete analóg: az *amilyen* operátor a Deg fejben generálódik (és a Q fejbe mozog), az AP pedig szintén a [Spec,DegP] pozícióban található (l. Bacsikai-Atkari 2014: 103–107).

Amennyiben az AP e-ADOTT (és így visszanyerhető), nem szükséges, hogy látható legyen, és az AP elmaradása esetében az operátor is elmaradhat (a mögöttes mechanizmusokra itt nem szeretnék kitérni). Egy fonológiai látható AP azonban az operátor láthatóságát is megkívánja: ez egy láthatósági kíváncságra vezethető vissza (Overtness Requirement, l. Bacsikai-Atkari 2014: 121–124, 154–164), amelynek értelmében az operátorpozícióban fonológiai tartalommal rendelkező szekvenciának tartalmaznia kell egy látható operátort. Ez a megszorítás a mellékmondati bal periférián az olyan [Spec,CP] pozíciókra vonatkozik, amelyek elsősorban a mondat típus (és/vagy a finitség) meghatározásával hozhatók összefüggésbe, és az információszerkezettel kapcsolatos projekciókat (topik, fókusz) nem érinti.

3. Operátorok a parentetikus komparatív tagmondatokban

Ebben a részben a magyar komparatív parentetikus tagmondatok szintaktikai viselkedését szeretném bemutatni; ezeket a tagmondatokat a *mint* vezeti be. A hasonlító mellékmondatokkal közös tulajdonság a tagmondat komparatív, [+compr], jegye, és ebből adódóan a komparatív operátor jelenléte (akár látható, akár láthatatlan módon). Különbség azonban, hogy a parentetikus szerkezetekben nincs

mátrixmondat (relatív főmondat), és éppen ezért nincs olyan QP antecedenens, amely a parentetikus komparatív tagmondatban található komparatív operátorral együtt megjelenő AP előzményeül szolgálhatna.

A komparatív parentetikus tagmondatok egyik típusában az *ahogy* jelenik meg, amely alapvetően (a hasonlító szerkezetekben) egy VP-módosító adverbialis operátor; az *ahogy* mellett nem jelenik meg lexikális AP. Tekintsük a következő példákat:

- (9) a. *A teknősök, **mint (ahogy)** tudjuk, szeretik a rákot.*
 b. *Az igazgató, **mint (ahogy)** elmondta, maga is meglepődött a jó eredményeken.*

Mint látható, az *ahogy* jelenléte opcionális: a (9)-ben szereplő mondatok mindkét verziója grammatikus. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy néhány beszélő számára az *ahogy* nélküli verzió a preferáltabb, különösen a (9b) példa esetében: ennek oka az, hogy az *ahogy* lényegében redundáns, hiszen ugyanazt fejezi ki, amit a *mint* is. Azonban az *ahogy* jelenléte a (9)-es mondatokban ezzel együtt is teljesen jólformált.

A jelen tanulmányban alapvetően a komparatív parentetikus tagmondatok belső szerkezetét vizsgálom, és éppen ezért nem foglalkozom a parentetikus tagmondatnak a gazdamondathoz képesti pozíciójával. A dolgozatban szereplő példákban a parentetikus tagmondat a legtipikusabb (a gazdamondatot megszakító) pozícióban van; emellett természetesen teszteltem (összesen 9 anyanyelvi beszélőn) az olyan konfigurációkat is, amikor a parentetikus tagmondat vagy megelőzi vagy követi a teljes gazdamondatot. Ezek általában véve kevésbé preferáltak, azonban az *ahogy* elfogadhatósága itt sem mutatott jelentős különbséget, kivéve a (9b) parentetikus tagmondatot frontális pozícióban tartalmazó változatában. A frontális pozíciójú változatokat a (10) példa mutatja:

- (10) a. ***Mint (ahogy)** tudjuk, a teknősök, szeretik a rákot.*
 b. ***Mint**^{???} **(ahogy)** elmondta, az igazgató maga is meglepődött a jó eredményeken.*

Míg a (10a) mondatban az *ahogy* jelenléte vagy hiánya nem okoz szignifikáns különbséget, addig a (10b) mondatban az *ahogy* megléte (a *mint* mellett) preferált. Ez valószínűleg azzal a tendenciával hozható összefüggésbe, hogy frontális pozícióban a tagmondatok bal periferiáján az egyébként opcionális kötőszók (pl. a *hogy*) jelenléte kötelezővé válik; ez a megszorítás nem csak a magyarra igaz, hanem az angolra is (a *that* 'hogy' esetében), illetve az olaszban (l. Poletto 1995). A kiterjesztés ebben az esetben arra vonatkozik, hogy egy eleve meglévő alárendelő kötőszó (*mint*) mellett az egyébként opcionálisan látható további bal perifériális réteg is preferáltan látható.

A mi szempontunkból elsősorban tehát az a fontos, hogy a (9)-es típusú mondatokban az *ahogy* jelenléte opcionális. A komparatív parentetikus tagmondatoknak azonban van egy másik típusa, amelyben az *amilyen* komparatív operátor jelenik meg. Ez a típus közelebb áll a hasonlító szerkezetekhez, mint a (9)-ben illusztrált, ez pedig, mint később látni fogjuk, jelentős részben az *amilyen* és az *ahogy* eltérő szintaktikai státusára vezethető vissza. Mindkét típusra igaz ugyanakkor, hogy parentetikus tagmondatként hasonlóan viselkednek a gazdamondathoz képest, és mindkettő CP-méretű. Az *amilyen* operátort tartalmazó komparatív parentetikus tagmondatok fontos tulajdonsága, hogy az *amilyen* mellett nem jelenhet meg a *mint*:

- (11) a. Péter, (**mint*) *amilyen* magas, be fogja verni a fejét.
b. Péter, (**mint*) *amilyen* magas ember, be fogja verni a fejét.

A fenti példákban a *magas* lexikális AP (akár önállóan jelenik meg, akár egy nominális összetevő módosítójaként) nem törölhető, hiszen a törlés ebben az esetben egy nem visszanyerhető szekvenciát érintene: a hasonlító szerkezetekkel ellentétben itt nincs olyan főmondatbeli összetevő (hiszen főmondat sincs), amely antecedens lehetne. Mivel a lexikális AP szükségszerűen látható, az operátor is kötelezően látható marad: ennek oka, hogy egy látható AP csak akkor jelenhet meg a [Spec,CP] operátorpozícióban, ha maga az operátor is látható. Ez megmagyarázza azt a különbséget, hogy az *amilyen* kitétele kötelező, míg az *ahogy* elhagyható: az *ahogy* mellett eleve nem jelenik meg lexikális AP.

A kérdés ilyenformán inkább az, hogy a *mint* miért nem jelenhet meg a (11)-es típusú szerkezetekben, hiszen ilyen megszorítás sem a hasonlító mellékmondatokban, sem az *ahogy* elemet tartalmazó komparatív parentetikus tagmondatokban nem tapasztalható, ahogy azt a (5)–(7) illetve (9) példák is mutatják.

A jelenség ráadásul független a parentetikus tagmondat relatív pozíciójától, így a komparatív parentetikus tagmondat frontális pozíciója sem engedélyezi a *mint* jelenlétét:

- (12) (**Mint*) *amilyen* magas, Péter be fogja verni a fejét.

Ez azért is fontos, mert világosan mutatja, hogy amíg a frontális pozíció egy kevésbé preferált, de grammatikus opciót preferálttá tehet, l. a (10)-es példákat, addig egy nem grammatikus szerkezetet a frontális pozíció sem tud engedélyezni.

4. Üres operátorok a parentetikus tagmondatokban

Mielőtt a konkrét jelenség magyarázatára rátérnék, tekintsük át röviden a hiányos szerkezetű parentetikus tagmondatok néhány sajátosságát (Reis 1995, Hoffmann 1998, Ackema és Neeleman 2004, Schneider 2007, Steinbach 2007, De Vries 2007, illetve Griffiths 2013 alapján). Ezekben a tagmondatokban az igének tipikusan hiányzik egy argumentuma; nincs szintaktikai kapcsolat a parentetikus tagmondat és a gazdamondat között; a gazdamondat látható a parentetikus mondat számára, ez azonban visszafelé nem igaz; végül pedig a parentetikus tagmondat igéjének egyik argumentumának lényegében a gazdamondat felel meg. Ezen túlmenően a parentetikus tagmondatok tartalmazznak egy üres operátort, amely a gazdamondathoz való egyirányú kapcsolatot teremti meg (Schneider 2007, Heringa 2011). A mi szempontunkból kiemelten fontos, hogy a komparatív parentetikus tagmondatokban van egy üres operátor, amely egy [Spec,CP] pozícióba mozog, és nagyjából a hiányzó tárgyi argumentumnak felel meg (Potts 2002: 62). Tekintsük a következő példát:

- (13) *A legendák velünk élnek, mint* Op₁ *tudjuk* t₁.

Ebben az esetben az ige tárgyi argumentumának megfelelő operátor a bal periferiára mozog, és referenciáját a gazdamondat egésze (*a legendák velünk élnek*) adja.

Ennek az operátornak a megléte a magyarban az általános szemantikai érveken túlmenően is bizonyítható, ugyanis az ige tárgyas (határozott) ragozásban áll. A következő példapár ezt illusztrálja:

- (14) a. *A teknősök, mint **tudjuk**, szeretik a rákot.*
 b. **A teknősök, mint **tudunk**, szeretik a rákot.*

A (14a) és a (14b) mondat egyedül az ige vonatkozásában különbözik: a (14a)-ban tárgyas (határozott), a (14b)-ben pedig alanyi (határozatlan) ragozásban szerepel. Az, hogy az ige tárgyas ragozásban kell, hogy álljon, azt mutatja, hogy a tagmondatban van egy tárgy. Megjegyzendő, hogy természetesen a tárgy jelenléte önmagában nem követeli meg a tárgyas ragozást, hiszen például a határozatlan (indefinit) nominális kifejezések tárgyként alanyi ragozású igével állnak együtt. Az összefüggés azonban visszafelé igaz, vagyis a tárgyas paradigma csak akkor jelenik meg, ha van tárgy. Éppen ezért a (14a) esetében kell, hogy legyen egy tárgy, amellyel az ige egyeztetve van.

Ez a tárgy egy üres relatív operátor; mint a (15) alatt szereplő példák is mutatják, a magyar komparatív parentetikus mondatokban nincsen fonológiai tartalommal rendelkező tárgyi operátor:

- (15) a. **A teknősök, mint **amit tudjuk**, szeretik a rákot.*
 b. **A teknősök, mint **amit tudunk**, szeretik a rákot.*

Mint látható, a látható tárgyi relatív operátort (*amit*) tartalmazó parentetikus tagmondatok nem jólformáltak, függetlenül attól, hogy az ige alanyi vagy tárgyas ragozásban van-e. Ez azért is fontos, mert a látható relatív operátorok egyébként az alanyi ragozást követelik meg:

- (16) a. *Ez az, **amit tudunk**.*
 b. **Ez az, **amit tudjuk**.*

A fenti vonatkozó mellékmondatok az *amit* tárgyi vonatkozó operátort tartalmazzák, és a kettő közül a (16a) a grammatikus konfiguráció, ahol az ige alanyi ragozásban áll. Ez azt mutatja, hogy a látható relatív operátorok úgy viselkednek, mint a határozatlan nominális kifejezések, vagyis az ige alanyi ragozásban kell, hogy álljon. Bár az üres parentetikus operátor viselkedése ilyenformán kivételesnek tűnhet, valójában inkább arról van szó, hogy (általában véve is) a tárgy csak akkor maradhat el a látható szerkezetből, ha az ige tárgyas ragozásban áll, hiszen a ki nem ejtett tárgy csak így lesz visszanyerhető, és referense egy, a kontextusban adott antecedensnek felel meg.

Az, hogy látható tárgyi vonatkozó névmás nem jelenhet meg, nem zárja ki egy koreferens, rezumptív névmás jelenlétét, amelyet az üres operátor engedélyez:

- (17) *A teknősök, mint **azt** tudjuk, szeretik a rákot.*

Mint látható, az *azt* névmás megjelenhet a szerkezetben. Ez azonban nem vonatkozó névmás, hanem mutató névmás, és ennek megfelelően nem a [Spec,CP] pozícióban foglal helyet, és így nem is váltja ki az ige alanyi ragozását, ahogy azt egy látható vonatkozó névmás tenné.

A mi szempontunkból mindenekelőtt az a fontos, hogy a komparatív parentetikus tagmondatokban van egy üres operátor, amely az alsó [SpecCP] pozícióba mozogva komplementer disztribúcióban van más vonatkozó névmásokkal.

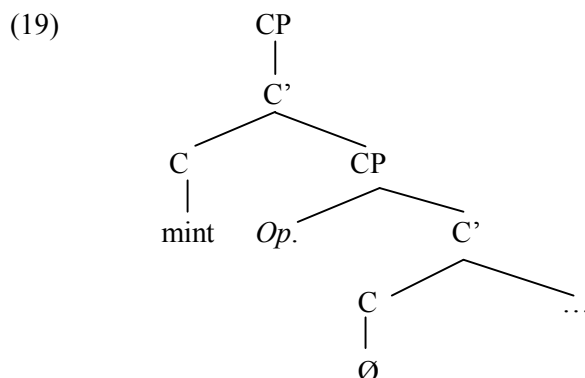
5. Többszörös operátorok

A következőkben a komparatív parentetikus tagmondatok szintaktikai szerkezetére szeretnék rátérni. Mint korábban már láttuk, van olyan típus, amelyben megjelenhet a komparatív operátor:

- (18) *Péter, (***mint**) **amilyen** magas, be fogja verni a fejét.*

A komparatív parentetikus tagmondatban tehát megjelenhet a komparatív operátor (*amilyen*), azonban a hasonlító C fej (*mint*) nem.

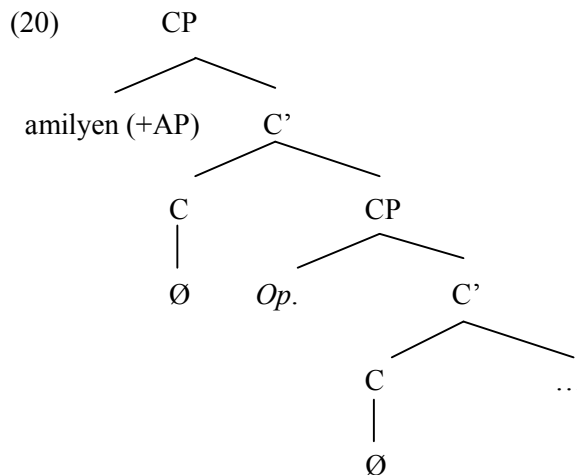
A *mint* ugyanakkor felső C fejként megjelenhet az alsó [Spec,CP] pozícióban lévő üres parentetikus operátorral együtt az olyan szerkezetekben, mint a (14a). Ennek a reprezentációját mutatja az alábbi ágrajz:

Az ilyen esetekben a *mint* a felső CP feje, az alsó CP specifikálójába pedig az üres operátor mozog. Ez a szerkezet analóg azzal, amit a hasonlító mellékmondatok bal perifériájára feltételezhetünk, l. a (4)-es ábrát, ahol a *mint* a felső C fejben van, az alsó CP specifikálóját pedig a komparatív operátor foglalja el. A *mint* pozíciója tehát közös a két szerkezetben; az *amilyen* a hasonlító szerkezetekben viszont éppen azt a pozíciót foglalja el, amit a parentetikus operátor: a kérdés ilyenformán az, hogy az *amilyen* a parentetikus tagmondatokban ugyanazért a pozícióért verseng-e, mint a parentetikus operátor.

Ez azonban semmiképp sem tartható álláspont, hiszen a komparatív és a parentetikus operátor egy szerkezetben is megjelenhet, amint azt a (18)-as példa is mutatja: nem az *amilyen* jelenléte kizárt, hanem a *mint* kötőszóé. Másrészt a *mint* a parentetikus tagmondatokban az üres operátorral együtt állhat, de az *amilyen* operátorral nem, vagyis a két operátor nem lehet ugyanabban a pozícióban.

A megoldás kulcsa abban keresendő, hogy valójában két [Spec,CP] pozíció található a bal periférián, és ennek megfelelően egy adott bal periféria két operátort is képes elhelyezni, az alábbi ágrajznak megfelelően:

Mint látható, a felső [Spec,CP] pozíciót az *amilyen* komparatív operátor foglalja el (és a lexikális AP szintén itt található), míg az alsó [Spec,CP] pozícióban az üres (parentetikus) operátor van, amely a gazdamondathoz való kapcsolódásért felel. Ebben a konfigurációban a *mint* lényegében a gazdaságossági elveknek megfelelően esik ki, hiszen egy látható fej és egy szintén láthatóan kitöltött specifikáló egyazon projekción belül ugyanazt a szerepet töltené be, ami a gazdaságosságnak mond ellent. A *mint* és az *amilyen* egyaránt [+compr] jegyű elemek, és funkciójukban nagyrészt megegyeznek.

A CP-perifériával kapcsolatban ez a gazdaságossági elv leginkább Doubly Filled COMP Filter néven ismert, azonban fontos, hogy hasonló megszorítások más projekciókra is érvényesek (a magyarban pl. a nominális kifejezéseknél a többes szám jelölésénél, l. É. Kiss 2002: 152–153). Fontos ugyanakkor azt is látni, hogy ez elsősorban egy olyan elv, amely a redundancia csökkentését célozza meg, és így az ellentétes irányú elvvel, a megerősítéssel (reinforcement) ütközik, amely a (többszörös) látható jelölést segíti (a két elvről l. Van Gelderen 2004, 2009). Az egyes megszorítások erőssége így természetesen az egyes nyelvek és a konkrét szerkezetek között is meglehetősen eltéréseket mutat.

A (20)-as ábrával kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy az *amilyen* miért a felső [Spec,CP] pozícióban jelenik meg, amikor a hasonlító mellékmondatokban az alsó [Spec,CP] pozícióban helyezkedik el. Ez arra vezethető vissza, hogy az *amilyen* egy [+rel] jeggyel van ellátva, amelynek értelmében egy [Spec,CP] pozícióba kell mozognia: ez a hasonlító mellékmondatokban a közelebbi CP nódus, amelyre még ráépül a *mint*-CP, amely a mondat típusát határozza meg. A parentetikus tagmondatokban azonban az alsó [Spec,CP] pozícióban az üres parentetikus operátor van, így az *amilyen* feljebb mozog. A magyarban a relatív operátorok (így a komparatív operátorok) nem maradhatnak a bázispozíciójuk-

ban (l. Bacsikai-Atkari 2014), ezért a mozgatásnak a látható szintaxisban meg kell történnie. A [+compr] jegyű tagmondatok bal periferiáján – akár a hasonlító mellékmondatokban, akár a parentetikus tagmondatokban – mindenképpen kell lennie egy olyan látható elemnek, amely a [+compr] típust jelöli, és ez az elem lehetőség szerint minél magasabban helyezkedik el, és az *amilyen* felső CP-be mozgása is ennek felel meg. Mivel további CP-réteg nem keletkezhet, a *mint* nem is tudna az *amilyen* elé kerülni, ezért a *mint amilyen* szekvencia ismételten nem jöhet létre.

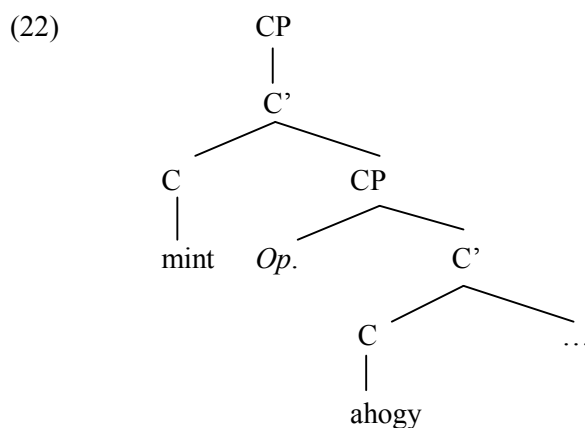
6. Többszörös mondatbevezetők

Az előző részben azt láttuk, hogy a *mint* és az *amilyen* együttes megjelenése gazdaságossági elvek miatt nem jön létre a komparatív parentetikus tagmondatokban. A kérdés ilyenformán az, hogy miért lehetséges viszont a *mint* és az *ahogy* együttállása a (9) típusú példákban; a (9a) példát az átláthatóság kedvéért a (21) ismétli:

(21) *A teknősök, mint (ahogy) tudjuk, szeretik a rákot.*

Az *amilyen* operátorral ellentétben az *ahogy* nem lehet a felső [Spec,CP] pozícióban, hiszen akkor nem a *mint* után állna, amely egy felső C fej. ugyanakkor az *ahogy* az alsó [Spec,CP] pozícióban sem lehet, hiszen oda az üres operátor mozog.

Elemzési javaslatom szerint az *ahogy* a parentetikus tagmondatokban nem operátor, hanem egy operátorból alsó C fejjé grammatikalizálódott funkcionális fej, és a szerkezet ezért a következőképpen néz ki:

Mint látható, ebben az esetben mindkét C fej fonológiaián látható elemmel van kitöltve, a felsőben a *mint*, az alsóban az *ahogy* foglalt helyet, az üres operá-

tor pedig az alsó [Spec,CP] pozícióba mozog. A következőkben az *ahogy* újraelemzése melletti érveket szeretném áttekinteni (amellett természetesen, hogy ha az üres operátor az alsó CP specifikálójában van, az *ahogy* számára nincs más pozíció az alsó C fejen kívül, ahol a *mint* mögött állhatna).

Először is, érdemes figyelembe venni, hogy nincs arra meggyőző érv, hogy az *ahogy* operátor lenne: az *amilyen* operátorral ellentétben az *ahogy* nem állhat együtt lexikális AP-val, és ezért nem szól érv amellet, hogy az *ahogy* frázisméretű lenne. Természetesen igaz, hogy míg egy egyértelműen frázisméretű elem nem lehet fej, addig egy frázisméretű elem természetesen lehet olyan, hogy egyetlen látható fejből áll. Azonban a gazdaságossági elveknek megfelelően az adott pozícióban fejként való bázisgenerálódás a preferált a mozgathoz képest (l. van Gelderen 2004; a beillesztés (Merge) általános preferenciájáról a mozgathoz (Move) felett l. Chomsky 1995). Ennek megfelelően az *ahogy* státusa is preferáltan egy fej.

Másrészt az is megfigyelhető, hogy a *mint* hiánya kevésbé elfogadható szerkezetet eredményez:

(23) ??? *A teknősök, ahogy tudjuk, szeretik a rákot.*

Ha az *ahogy* operátor lenne, akkor várhatóan képes lenne a felső [Spec,CP] pozícióba mozogni, ugyanazon a módon, ahogy az *amilyen* is, és ebben az esetben a felső CP tartalmazna egy fonológiai látható [+compr] elemet. Ez azonban nem lehetséges, ami magyarázható azzal, hogy az *ahogy* alapesetben nem a mondattípus (Force) meghatározásáért felelős C fej. Ennek megfelelően két lehetőség adott, és mindkettő csökkenti az elfogadhatóságot. Az *ahogy* vagy alsó C fejként felmozog a felső C fejbe, hogy a [+compr] jegy láthatósága ott ne sérüljön, ebben az esetben tehát egy további mozgathoz mechanizmussal kell számolni, vagy megmarad az alsó C pozícióban, és így az felső CP nódus látható jelölő nélkül marad.

Harmadrészt megjegyzendő, hogy az *ahogy* tulajdonságai megfelelnek azoknak a kritériumoknak, amelyek alapján egy elem a magyarban C fejnek tekinthető, hiszen nincsenek olyan szemantikai vagy szintaktikai jegyei, amelyek összeférhetetlenek volnának a magyar C fejekkel. Az ilyen típusú, operátorból funkcionális fejjé történő újraelemzés meglehetősen elterjedt grammatikalizációs folyamat, és magyar nyelv korábbi korszakaiban is megfigyelhető (más kötőszók grammatikalizálódásánál az ómagyarban és a középmagyarban, l. Bacskai-Atkari 2012, 2014: 175–228). Ez a folyamat nagyjából a relatív ciklusnak felel meg, erről l. például van Gelderen (2004, 2009), ill. Roberts – Roussou (2003).

Ilyenformán tehát az olyan komparatív parentetikus tagmondatokban, ahol a *mint* és az *ahogy* is megjelenik, két fonológiai látható mondatbevezetővel kell számolni.

7. Hasonlító mellékmondatok a németben

A tanulmány fennmaradó részében a német komparatív parentetikus tagmondatokra szeretnék koncentrálni, rámutatva arra, hogy a látható komparatív operátor nélküli nyelvekben nem figyelhetők meg azok a bal perifériális interakciók, amelyek a magyarra jellemzőek. Ehhez elsőként a német hasonlító szerkezetek néhány alapvető tulajdonságát szeretném bemutatni.

A standard németben az angolhoz hasonlóan két hasonlító mondatbevezető van. Az egyik a *wie*, amely az egyenlőséget kifejező hasonlításban szerepel, és ezt a mátrixmondatban a *so* 'olyan' fokfej (Deg) engedélyezi:

- (24) *Ralf ist so groß wie Hans.*
 Ralf van olyan magas mint Hans
 'Ralf olyan magas, mint Hans.'

A másik mondatbevezető az *als*, amely egyenlőtlenséget kifejező hasonlításban fordul elő, és ezt a mátrixmondatban a középfokú Deg fej (*-er* 'bb') engedélyezi:

- (25) *Ralf ist größer als Hans.*
 Ralf van magasabb mint Hans
 'Ralf magasabb, mint Hans.'

A németben nincsenek látható komparatív operátorok; a *wie* történetileg a hasonlító szerkezetekben is operátor volt (kérdő operátorként 'milyen' jelentésben természetesen még létezik), azonban C fejként értelmeződött újjá, és ez nemcsak a (24) típusú szerkezetben, hanem abban az esetben is fennáll, ha az *als* kötőszóval együtt jelenik meg (vö. Jäger 2010: 482; 2012) az olyan szerkezetekben, mint a (26):

- (26) % *Ralf ist größer als wie Hans.*
 Ralf van magasabb mint mint Hans
 'Ralf magasabb, mint Hans.'

Mint látható, a (26) típusú szerkezetek elfogadhatósága változó az adott dialektustól (és idiolektustól is) függően, és ezek a grammatikalizációs folyamatok történeti eltéréseire vezethetők vissza. Azokban a dialektusokban, ahol az egyenlőtlen hasonlítás kötőszava kizárólag az *als* (főként északi dialektusok), ott a (26) típusú szerkezetek neologizmusok, míg a nyugati dialektusokban (pl. hesseni) elfogadható – a déli dialektusokban (pl. bajor) viszont a *wie* gyakran már átvette az *als* szerepét, és ezért a (26) típusú szerkezet archaizmus. A variáció nem csak a mai németre igaz, hanem már a 19. században is dokumentált (l. Elspaß 2002: 54–61).

A *wie* mondatbevezetői státusát a (26) típusú szerkezetekben az is egyértelműen mutatja, hogy lexikális AP nem jelenhet meg a *wie* mellett a bal periférián (vö. Bacskai-Atkari 2014: 117–118, 223–226). Tekintsük a következő példákat:

- (27) a. % *Der Tisch ist länger, als wie das Büro breit war.*
 az.M asztal van hosszabb mint mint az.N iroda széles volt
 'Az asztal hosszabb, mint amilyen széles az iroda volt.'
- b. * *Der Tisch ist länger, als wie breit das Büro war.*
 az.M asztal van hosszabb mint mint széles az.N iroda volt
 'Az asztal hosszabb, mint amilyen széles az iroda volt.'

Mint látható, a (27a) mondat elfogadhatósága megegyezik a (26)-os mondatéval, vagyis azok a beszélők, akik számára a (26) elfogadható, azok a (27a) mondatot is elfogadják, mégpedig azonos mértékben. Ebben az esetben a *breit* 'széles' AP a bázispozíciójában van. Ezzel szemben a (27b) mondatban a *breit* AP a bal perifériára mozog, és a mondat nem jólformált. Ha a *wie* operátor lenne, akkor a (27b) mondatnak jólformáltnak kellene lennie, ugyanis az AP-t engedélyező operátorok mindig megengedik az AP együttes felmozgatását, és ez abban az esetben is igaz, ha az adott nyelvben az operátor az AP-t hátra is hagyhatja (l. Bacskai-Atkari 2014: 110–120). Az AP azonban, mint a (27a) is mutatja, elérhető, vagyis a *wie* semmiképp sem olyan operátor, amely kizárná az AP megjelenését. Mindennek tükrében indokolt a *wie* (alsó) C fejként való elemzése; ebben az esetben a komparatív operátor természetesen (ahogy az angolban is) üres, és az AP felső kópiája a láthatósági kíváncsiság miatt (l. a 2. részt) nem jelenhet meg.

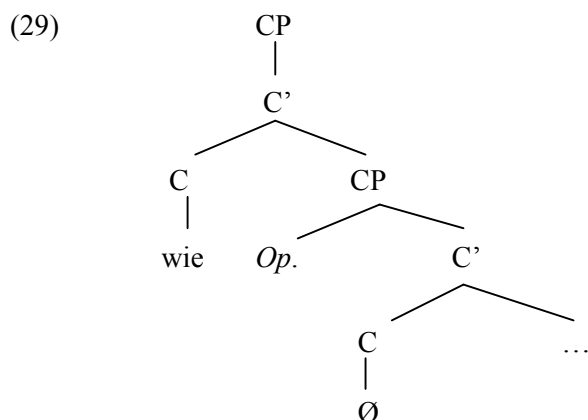
A látható komparatív operátor hiánya miatt viszont a németben feltehetően nem számíthatunk a bal perifériális elemek olyan interakciójára, mint ami a magyarban megfigyelhető.

8. Komparatív parentetikus tagmondatok a németben

A német komparatív parentetikus tagmondatok mondatbevezetője a *wie* 'mint':

- (28) *Schildkröten mögen, wie man weiß, Schrimps.*
 teknősök szeretik mint NÉVMÁS tudja rák
 'A teknősök, mint tudjuk, szeretik a rákot.'

A parentetikus tagmondat bal perifériája szerkezetében megegyezik azzal, amit a magyarra is feltételeztünk a (19)-es ágrajzban, tehát:

Mint látható, a *wie* egy felső C fej, az üres parentetikus operátor pedig az alsó [Spec,CP] pozícióban helyezkedik el. A látható operátorok hiánya kizárja a látható AP-k megjelenését, tehát a németben nem számolhatunk olyan szerkezettel, mint a (20).

Ezzel együtt lehetséges azonban, hogy a parentetikus tagmondatokat valamilyen fokjelölő elem vezesse be: a *soviel* 'annyira' vagy a *soweit* 'annyira' is megjelenhet a parentetikus szerkezetekben. A jelenséget az alábbi példák illusztrálják:

- (30) a. *Schildkröten mögen, **soviel** man weiß, Schrimps.*
 teknősök szeretik annyira NÉVMÁS tudja rák
 'A teknősök, amennyire tudjuk, szeretik a rákot.'
- b. *Schildkröten mögen, **soweit** man weiß, Schrimps.*
 teknősök szeretik annyira NÉVMÁS tudja rák
 'A teknősök, amennyire tudjuk, szeretik a rákot.'

A *wie* C fej és a *soviel/soweit* fokjelölő elemek együttes megjelenése nem lehetséges a parentetikus szerkezetekben:

- (31) a. **Schildkröten mögen, **soviel wie** man weiß, Schrimps.*
 teknősök szeretik annyira mint NÉVMÁS tudja rák
 'A teknősök, amennyire tudjuk, szeretik a rákot.'
- b. **Schildkröten mögen, **soweit wie** man weiß, Schrimps.*
 teknősök szeretik annyira mint NÉVMÁS tudja rák
 'A teknősök, amennyire tudjuk, szeretik a rákot.'

A *soviel/soweit* és a *wie* együttes megjelenése azonban más okokra vezethető vissza, mint a magyarban a *mint* és az *amilyen* együttállásának tilalma a parentetikus tagmondatokban, mivel a *soviel* és a *soweit* nem a [+compr] mellékmondat bal perifériáján található elemek.

A *so* 'olyan' fokjelölő elem a hasonlító szerkezetekben a főmondatban található Deg fej (az elemzésért l. Bacsikai-Atkari 2014, Bresnan 1973, Lechner 1999, 2004 és Kennedy 2002 alapján). Tekintsük a következő példákat:

- (32) a. *Ralf hat so viel Zeit [wie Hans].*
 Ralf AUX.3SG olyan sok idő mint Hans
 'Ralfnak annyi ideje van, mint Hansnak.'
- b. *Ralf ist so fleißig [wie Hans].*
 Ralf van olyan szorgalmas mint Hans
 'Ralf olyan szorgalmas, mint Hans.'

Ezekben a példákban a *so* a főmondatbeli kvantoros kifejezés (QP) feje, amely Deg fejként generálódik, és mint ilyen, a hasonlító mellékmondatot (*wie Hans*) argumentumként veszi fel (a hasonlító mellékmondat jobbra diszlokálódik, ez azonban a hasonlító mellékmondatokra általában is jellemző). Ehhez hasonlóan a *soviel* és a *soweit* elemek sem a hasonlító CP-n belül helyezkednek el, azonban ezzel együtt a parentetikus tagmondatnak részét képezik, vagyis a parentetikus tagmondat szintaktikai méretét tekintve nagyobb, mint egy CP. Ez egyébként nemcsak a németben, hanem az angolban is kimutatható:

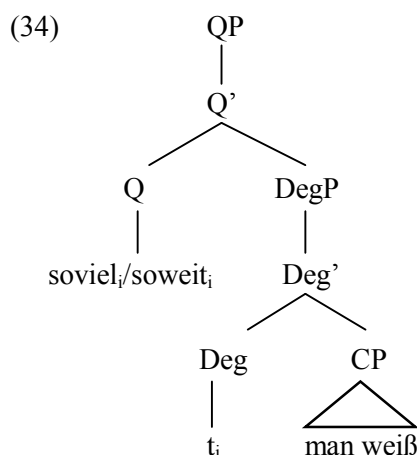
- (33) *Turtles, as far [as we know], like shrimps.*
 teknősök olyan messze mint mi tudjuk szeretik rák
 'A teknősök, amennyire tudjuk, szeretik a rákot.'

A fenti angol példában az *as* Deg fej főmondati elem, amely egy olyan hasonlító CP-t vesz fel komplementumként, amelynek a feje az *as* C fej.

A különbségek az eltérő szelekciós megszorításokra vezethetők vissza. Az angolban az *as* mind a hasonlító szerkezetekben, mind a parentetikus tagmondatokban egy *as*-CP-t választ ki, a németben viszont a hasonlító szerkezetekben a *so* egy *wie* fej által dominált CP-t szelektál, míg a parentetikus tagmondatokban a *soviel* és a *soweit* (amelyek tehát eleve eltérő Deg fejek a hasonlító *so* Deg fejtől) egy olyan CP-t, amelynek fonológiailag üres a feje. A Deg fej által meghatározott szelekciós megszorítások a C fej vonatkozásában eleve megvannak, így például az angolban az *as* 'olyan' Deg fej *as*-CP-t, az *-er* '-bb' Deg fej viszont *than*-CP-t szelektál, l. Bhatt és Pancheva (2004: 3), Bresnan (1973).

Az elmélet szempontjából mindez azt a végkövetkeztetést vonja magával, hogy a komparatív parentetikus tagmondat nem feltétlenül egy hasonlító mel-

lékmondatsnak (CP) felel meg, hanem lehet egy olyan hasonlító QP is, amely rendelkezik egy CP komplementummal. A (30)-as mondatokban található parentetikus tagmondatsoknak tehát a következő a szerkezete:

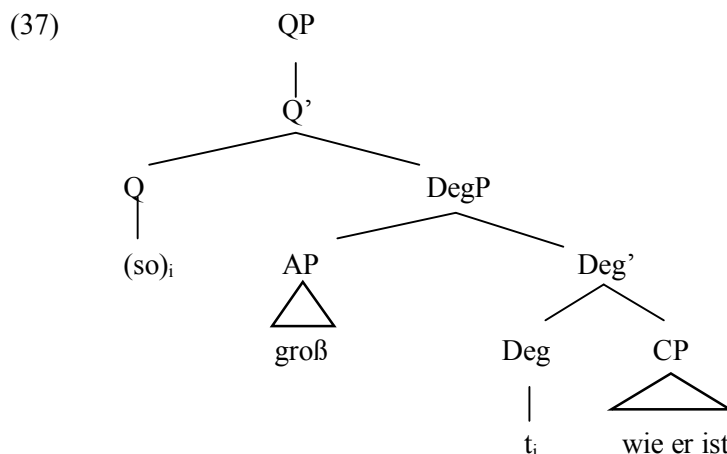
A (33)-as mondatban a QP szerkezete annyiban összetettebb, hogy a *far* elemet (AP) is tartalmazza. Hasonló jelenség megfigyelhető a németben is:

- (35) *Ralf, (so) groß wie er ist,*
 Ralf olyan magas mint ő.M van
wird sich den Kopf anschlagen.
 fogja maga az.M.ACC fej beverni
 'Ralf, amilyen magas, be fogja verni a fejét.'

Mint látható, a főmondati kvantoros kifejezés mind a fokjelölő elemet (*so*), mind a lexikális AP-t (*groß*) tartalmazhatja, bár a Deg fej jelenléte ezekben az esetekben nem preferált. Az AP mindenesetre egyértelműen nem a hasonlító CP-n belül helyezkedik el. Ugyanez elmondható a (35)-ös példa angol megfelelőjéről is:

- (36) *Ralph, tall as he is, will hit his head.*
 Ralph magas olyan ő.M van AUX ütni ő.POSS fej
 'Ralf, amilyen magas, be fogja verni a fejét.'

Ismét elmondható, hogy mivel a lexikális AP (*tall*) megelőzi a hasonlító C fejet (*as*), az AP nem lehet a mellékmondat része, de ezzel együtt a parentetikus tagmondatsnak természetesen része. Ezeket a típusú szerkezeteket – a (35)-ös német példát használva – a következő ágrajz illusztrálja:

Ez azt mutatja tehát, hogy a német (és az angol) komparatív parentetikus tagmondatokban a látható fokos kifejezések nem a mellékmondati CP bal perifériáján helyezkednek el. Ennek oka az, hogy ezek a látható fokjelölő elemek nem operátorok: az angol és a német nem rendelkezik olyan látható komparatív operátorokkal, mint a magyar. További következmény, hogy az angolban és a németben ez a látható AP állhat látható fokjelölő elem nélkül, hiszen itt nem egy operátorpozícióról van szó, és éppen ezért ezekre az elemekre a láthatósági kívánalom (Overtness Requirement) nem érvényes.

9. Összegzés

A jelen tanulmány a magyar komparatív parentetikus tagmondatok belső szerkezetét vizsgálta, elsősorban a mellékmondati CP bal perifériájára koncentrálna, és különös figyelmet fordítva arra a kérdésre, hogy a látható fokjelölő elem és a látható lexikális AP megléte vagy hiánya hogyan viszonyul ahhoz, amit más nyelvekben, így a németben és az angolban tapasztalunk. Rámutattam, hogy a komparatív parentetikus tagmondat a magyarban két operátort tartalmaz, a komparatív operátort és az üres parentetikus operátort, és ezek két külön [Spec,CP] pozíciót foglalhatnak el.

A magyar komparatív parentetikus tagmondatok bal perifériájának így háromféle szerkezete lehet. Az első az, amikor az üres operátor mellett megjelenik egy látható komparatív operátor. A második az, amikor az üres operátor mellett a *mint* C fej jelenik meg. A harmadik pedig az, amikor az üres operátor mellett két látható C fej áll, a *mint* és az *ahogy*. Bármely további konfiguráció a gazdaságossági elvek alapján zárható ki, így tehát ezek nem kivételes jelenségeknek tekintendők, hanem általános mechanizmusokra vezethetők vissza.

Egy további fontos konklúzió az, hogy a komparatív parentetikus tagmondat azért sem tekinthető mellékmondatnak, mert szintaktikai méretét tekintve nemcsak CP-méretű lehet, így például a németben vagy az angolban lehetséges, hogy egy CP-t tartalmazó QP felel meg a parentetikus tagmondatnak. Ezekben az esetekben ugyanis a fokos kifejezés a hasonlító mellékmondati CP-n kívül, de a parentetikus tagmondaton belül található. Ilyenkor a látható funkcionális fokfej (Deg) önmagában képes jelölni a parentetikus tagmondat [+compr] voltát, és ezért nincs szükség a mellékmondati bal periferián egy látható [+compr] C fej vagy operátor meglétére.

Irodalom

- Ackema, Peter – Neeleman, Ad (2004), *Beyond Morphology: Interface Conditions on Word Formation*. Oxford University Press, Oxford.
- Bacskai-Atkari, Julia (2012), The Diachronic System of the Left Periphery of Subordinate Clauses in Hungarian. In: Surányi, Balázs (ed.), *Proceedings of the Second Central European Conference in Linguistics for Postgraduate Students*, 3–23. Pázmány Péter Catholic University, Budapest. 3–23.
- Bacskai-Atkari, Julia (2014), *The Syntax of Comparative Constructions: Operators, Ellipsis Phenomena and Functional Left Peripheries*. Universitätsverlag Potsdam, Potsdam.
- Bhatt, Rajesh – Pancheva, Roumyana (2004), Late Merger of Degree Clauses. *Linguistic Inquiry* 35: 1–45.
- Bresnan, Joan (1973), The Syntax of the Comparative Clause Construction in English. *Linguistic Inquiry* 4: 275–343.
- Chomsky, Noam (1977), On WH-movement. In: Culicover, Peter W. et al. (eds), *Formal Syntax*. Academic Press, New York. 71–132.
- Chomsky, Noam (1995), *The Minimalist Program*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Corver, Norbert Ferdinand Marie (1997), *Much-Support as a Last Resort*. *Linguistic Inquiry* 21.8: 119–164.
- É. Kiss, Katalin (2002), *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elspaß, Stephan (2002), Standard German in the 19th Century?: (Counter-)Evidence from the Private Correspondence of ‘Ordinary People’. In: Linn, Robert – McLelland, Nicola (eds), *Standardization: Studies from the Germanic Languages*. John Benjamins, Amsterdam. 43–65.
- Van Gelderen, Elly (2004), *Grammaticalization as Economy*. John Benjamins, Amsterdam.

- Van Gelderen, Elly (2009), Renewal in the Left Periphery: Economy and the Complementiser Layer. *Transactions of the Philological Society* 107.2: 131–195.
- Griffiths, James (2014), Parenthetical Verb Constructions, Fragment Answers, and Constituent Modification. *Natural Language and Linguistic Theory* (online). Elérhető: <http://link.springer.com/article/10.1007/s11049-014-9256-6> (Letöltve: 2014. október)
- Heringa, Herman (2011), *Appositional Constructions*. LOT, Utrecht.
- Hoffmann, Ludger (1998), Parenthesen. *Linguistische Berichte* 175: 299–328.
- Huddleston, Rodney (1967), More on the English Comparative. *Journal of Linguistics* 3: 91–102.
- Jäger, Agnes (2012), 'How' to Become a Comparison Particle. Előadás: 14th Diachronic Generative Syntax Conference (DiGS 14), Lisbon, 4–6 July 2012.
- Jäger, Agnes (2010), Der Komparativzyklus und die Position der Vergleichspartikeln. *Linguistische Berichte* 224: 467–493.
- Kennedy, Christopher (2002), Comparative Deletion and Optimality in Syntax. *Natural Language & Linguistic Theory* 20: 553–621.
- Kennedy, Christopher – Merchant, Jason (2000), Attributive Comparative Deletion. *Natural Language & Linguistic Theory* 18: 89–146.
- Lechner, Winfried (1999), *Comparatives and DP-structure*. PhD dissertation. University of Massachusetts Amherst, Amherst, MA.
- Lechner, Winfried (2004), *Ellipsis in Comparatives*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Merchant, Jason (2001), *The Syntax of Silence: Sluicing, Islands, and the Theory of Ellipsis*. Oxford University Press, Oxford.
- Postal, Paul (1998), *Three Investigations of Extraction*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Potts, Christopher (2002), The Lexical Semantics of Parenthetical-*as* and Appositive-*which*. *Syntax* 5.1: 55–88.
- Ross, John Robert (1967), *Constraints on Variables in Syntax*. PhD dissertation. MIT, Cambridge, MA.
- Poletto, Cecilia (1995), Complementizer Deletion and Verb Movement in Italian. *University of Venice Working Papers in Linguistics* 5.2: 49–79.
- Reis, Marga (1995), Wer glaubst du hat recht? On So-called Extractions from Verb-second Clauses and Verb-first Parenthetical Constructions in German. *Sprache & Pragmatik* 36: 27–83.
- Rizzi, Luigi (1997), The Fine Structure of the Left Periphery. In: Haegeman, Liliane (ed.), *Elements of Grammar*, Kluwer, Dordrecht. 281–337.
- Rizzi, Luigi (1999), On the Position “Int(errogative)” in the Left Periphery of the Clause. www.ciscl.unisi.it/doc/doc_pub/int.doc (Letöltve: 2008. március)
- Rizzi, Luigi (2004), Locality in the Left Periphery. In: Belletti, Adriana (ed.), *Structures and Beyond: The Cartography of Syntactic Structures, Volume 3*. Oxford University Press, Oxford. 223–251.

- Roberts, Ian – Roussou, Anna (2003), *Syntactic Change: A Minimalist Approach to Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schneider, Stefan (2007), *Reduced Parenthetical Clauses in Romance Languages: A Pragmatic Typology*. In: Dehé, Nicole – Kavalova, Yordanka (eds), *Parentheticals*. John Benjamins, Amsterdam. 237–258.
- Steinbach, Markus (2007), *Integrated Parentheticals and Assertional Complements*. In: Dehé, Nicole – Kavalova, Yordanka (eds), *Parentheticals*. John Benjamins, Amsterdam. 53–88.
- De Vries, Mark (2007), *Invisible constituents?: Parentheses as B-merged Adverbial Phrases*. In: Dehé, Nicole – Kavalova, Yordanka (eds), *Parentheticals*. John Benjamins, Amsterdam. 203–234.

CSER ANDRÁS

Fonologizálódás, morfológizálódás, lexikalizálódás: fejezetek a hangváltozások életéből

This paper discusses the processes whereby a sound change integrates into the phonological system of a language. The structuralist interpretations are contrasted with the current ones, the latter primarily based on works by Bermúdez-Otero, Blevins and Garrett. The issue of whether rhotacism is still an active synchronic phonological rule in Latin is also revisited.

Keywords: phonologisation, Latin, rhotacism, domain narrowing, lexical phonology

1. Bevezetés

Ez a dolgozat azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a hangváltozások mi módon épülnek be a nyelvek nyelvtani rendszerébe (ebbe beleértve a fonológiát), és mi módon élnek abban tovább.¹ A címben megjelölt három fogalom közül a fő hangsúly a fonologizálódáson lesz, és mind a jelenségeket, mind az értelmezéseket elsősorban a fonológia irányából mutatjuk be. Ennek a témának óriási a szakirodalma, és régóta foglalkoztatja a legkiválóbb elméket. A 19. század végének fiatalon elhunyt zsenije, Kruszewski alapvető művében (1881) tárgyalja azokat a jelenségeket, amelyeket ma a címben megjelölt terminusokkal írunk le, sajátos módon elővételezve ezzel sok mindent a huszadik századi fonológiából. Roman Jakobson fonológiai és nyelvtörténeti érdeklődésének középpontjában állt a hangváltozások és a fonológiai rendszer viszonya (1990 [1949]); a strukturalista (funkcionalista) elemzési keret fő műve pedig André Martinet *magnum opusa* (1955), amely évtizedekre meghatározta a történeti hangtan irányát, legalábbis Európában; Amerikában hasonló szerepet töltött be Hoenigswald (1960).

A korai generatív fonológia modellje és benne konkrétan a fonológiai szabály fogalma elvben lehetővé tette azt, hogy a hangváltozások és a szinkrón fonológiai szabályok formálisan megkülönböztethetetlenek legyenek. Így ismét más formában, de nagyon erőteljesen merült fel a kettő viszonyának a kérdése. A fono-

¹ Köszönettel tartozom a cikk névtelen lektorának értékes megjegyzéseiért, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános nyelvészeti szakosztályának, elsősorban Péter Mihály elnöknek és Ladányi Mária titkárnak, akik meghívtak, hogy ebben a témában előadást tartsak.

lógiai változások modellezése a generatív fonológiában Paul Kiparsky korai munkásságának meghatározó nyomait viselte az 1960–70-es években (Kiparsky 1965, King 1969). A generatív fonológia főáramán kívül eső irányzatok közül legfontosabb talán a Természetes Fonológia (Stampe 1972, Donegan és Stampe 1979). Az 1980-as évekkel kezdődően a generatív fonológia eredeti alapfőltevéseit részben érintetlenül hagyva vált uralkodóvá a Lexikális Fonológia kerete, és ismét Kiparsky volt az (1995), aki a fonológiai rendszer és a hangváltozások viszonyát immáron kifinomultabban értelmezni próbálta, belevonva a megelőző évtizedek variációkutatásának a terjedés mechanizmusait közlelő bemutató eredményeit (Labov 1994). A 2000 utáni években a fonologizálódás kutatása még kiterjedtebbé vált, értelmezése úgyszintén, és amint alant részletesebben látni fogjuk, a fonológiai rendszer itt már a szó legtagabb értelmében válik a fonologizálódás meghatározójává. A legújabb keletű kutatások főbb összefoglalásai, amelyekre mi magunk is támaszkodunk ebben a cikkben, Bermúdez-Otero (2006), Bermúdez-Otero és Trousdale (2012), valamint Yu (2013).

A tanulmány felépítése a következő. Először röviden felvázoljuk a címben említett fogalmak klasszikus strukturalista értelmezését, majd a fonologizálódás és az ezzel kapcsolatos fogalmak (nemcsak a morfológizálódás és a lexikalizálódás, hanem a stabilizálódás és a tartományszűkülés) jelenleg elterjedtnek mondható használatát mutatjuk be. Ezt egy angol példán illusztráljuk (nazális utáni g-törlés), továbbá részletesebben tárgyalunk egy latin hangváltozást (a rotacizmust), külön kitérve arra a kérdésre, hogy a klasszikus latin nyelvállapotban szinkrón fonológiai szabálynak tekinthető-e.

2. A hagyományos strukturalista értelmezések

A klasszikus értelmezés szerint a fonologizálódás olyan változás, amelynek során egy környezetfüggő változásból (hasadásból) származó szubfonémikus (allofónikus) különbség későbbi változások, az eredeti hangkörnyezet megváltozása miatt kontrasztív különbséggé válik (vö. Cser 2009: 126). Ha például egy adott nyelvben a magánhangzóközi réshangok allofónikusan zöngésednek, majd ezt követően lekopnak a szóvégi magánhangzók, az újonnan szóvégre került zöngés réshangok ettől kezdve kontrasztot alkotnak az eredetileg szóvégi zöngétlen réshangokkal. Az angol *goo/s/e* 'lúd' és *lo/z/e* 'elveszít' szavak pontosan ezt illusztrálják: az óangolban a *gōs* és a *losian* [s], illetve [z] hangjai még kiegészítő eloszlásban álló helyzeti variánsok voltak, a középagol kor végére azonban különbségük már fonologizálódott.

A morfológizálódás ennek a folyamatnak a következő (de nem szükségszerű) lépcsőfoka, amikor az adott kontraszt fölveszi valamely morfológiai kategória kódolásának funkcióját. Az umlaut, vagyis a veláris magánhangzók palatalizálá-

sa következő szótagi [i] vagy [j] előtt erőteljesen morfológizálódott a nyugati germán nyelvekben, ám nem mindegyikben maradt meg ilyen formában. A németben még az erősen morfológizálódott állapotot mutatja, hiszen jellemzően kötődik a főnevek többes számához, a melléznevek fokozásához és az igék feltételes módjához. Az angolban ezzel szemben már csak szórványos, rendszertelen nyomai maradtak az umlautnak, néhány főnév többes számú alakja őrzi (*goose* ~ *geese* 'lúd', *mouse* ~ *mice* 'egér'), valamint a szóképzés néhány esete (*full* 'tele' ~ *fill* 'megtölt'), tehát a változás ebben a nyelvben már lexikalizálódott.

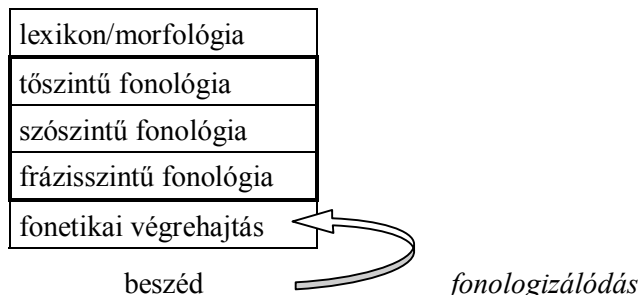
Érdekes példa a magyar nyelvben az *adna* ~ *adná* típusú morfológiai kontraszt, amely hangtörténetileg a szóvégi hosszú magánhangzók rövidülésére vezethető vissza. Itt nem az adott környezetben bekövetkező és az egyéb környezetekben elmaradó hangváltozás kimenete között alakult ki a szembenállás, hanem egyazon környezetben a hangváltozás bekövetkezése és elmaradása között, ami a morfológizálódásnak egy igen rendhagyó esete – tulajdonképpen közel áll a környezetfüggetlen hasadáshoz, amit a történeti hangtanban ritka anomáliának tartunk.

3. A fonologizálódás a mai történeti hangtanban

Az újabb keletű szóhasználatban a fonologizálódás egy sokkal tágabb, vagy – ha úgy tetszik – elemibb értelmezést kapott. Ez a fogalom jelenleg egy sokkal korábbi stádiumát jelöli a hangváltozásoknak, melyben az alacsony szintű fiziológiai ingadozásnak, amely az artikulációt mindig is jellemzi, és amely végső soron minden hangváltozás gyökere, valamely mozzanata „a fonetikai végrehajtás kognitívan irányított szabályszerűségévé válik” (Bermúdez-Otero 2006:504). Ez egyszerűen annyit jelent, hogy a szó legtágabb értelmében a nyelvi rendszer része lesz az adott folyamat, még ha csak redundáns, teljesen megjósolható eloszlású elemeket vezet is be a fonológiai ábrázolásokba. Ha egy általánosított modelljét vesszük a nyelvtan számunkra itt érdekes részének (amiből kihagyjuk a szintaxist), abban a fonologizálódás a hangváltozás „belépése” a rendszerbe annak legalacsonyabb szintjén.²

² Ez és a (4) ábra Bermúdez-Otero és Trousdale (2012)-ből adaptálva, l. még Bermúdez-Otero (2006: 503–512).

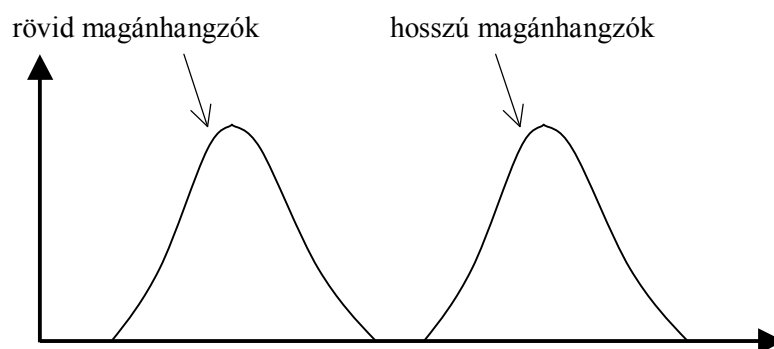
(1)

Ebben a sematikus modellben a vastag vonallal keretezett rész a fonológia, benne a klasszikus lexikális fonológia két szintjének megfelelő tőszintű és szószintű fonológiával, továbbá a posztlexikális fonológiának megfelelő frázisszintű fonológiával. A fonetikai végrehajtás a kivitelezésre irányuló szisztematikus, potenciálisan nyelvspecifikus utasításokat jelenti (tehát a nyelv része), míg a beszéd már a nyelvi rendszeren kívüli, fiziológiai, környezeti stb. esetlegességekkel terhelt tevékenységet (voltaképpen a saussure-i *parole* értelmében).

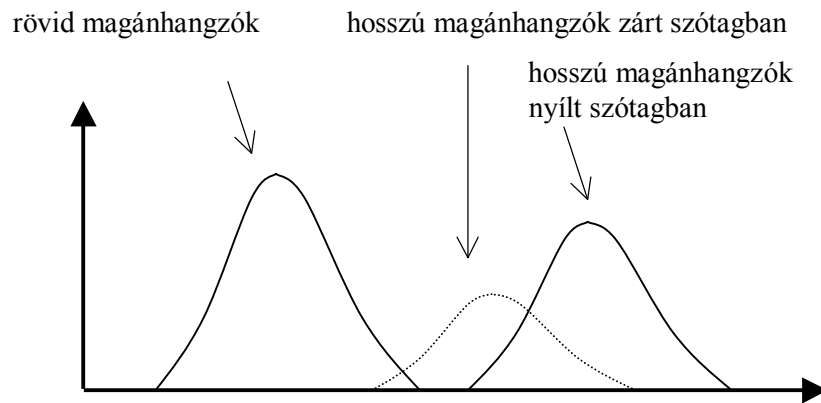
A hangváltozások nyelvtanba való beépülésének következő stádiuma az, amikor valódi posztlexikális (frázisszintű) fonológiai szabállyá „lépnek elő”. Ezt szokás stabilizálódásnak nevezni (így pl. Hayes és Steriade 2004, vagy a fentebb idézett Bermúdez-Otero 2006), mert ekkor a folyamat már szűk értelemben véve fonológiai szabály. A fonologizálódott folyamat még nem szükségszerűen kategorikus, de a stabilizálódott folyamat már az. Ez megnyilvánulhat bimodális eloszlásban is, ebben az esetben ugyanis a beszélők kvázi-bináris módon vagy alkalmazzák a szabályt, vagy nem, de a kétféle kimenet viszonya már nem írható le folytonos (graduális) viszonyként. Hipotetikus példával élve egy zárt szótagi magánhangzó-rövidülés az alábbi korai stádiumokat mutathatja:³

(2) kiinduló állapot:

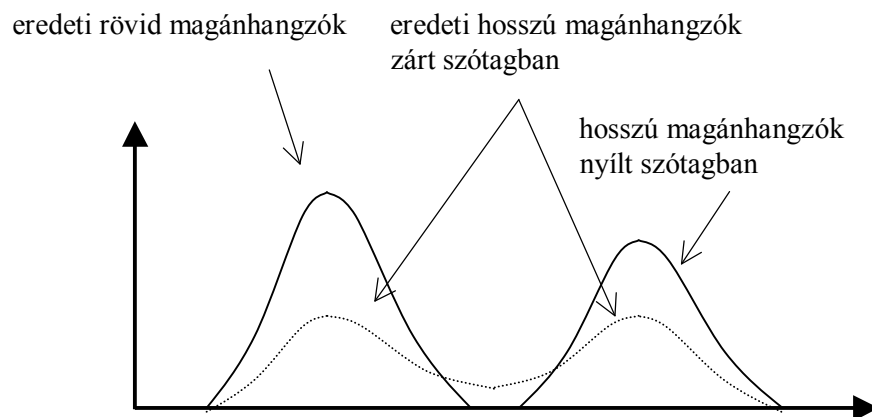

³ A vízszintes tengelyen a magánhangzó-hosszúságot, a függőleges tengelyen az adott hosszúságú magánhangzók példánygyakoriságát ábrázolva; az ábrák sematikusak.

fonologizálódás:

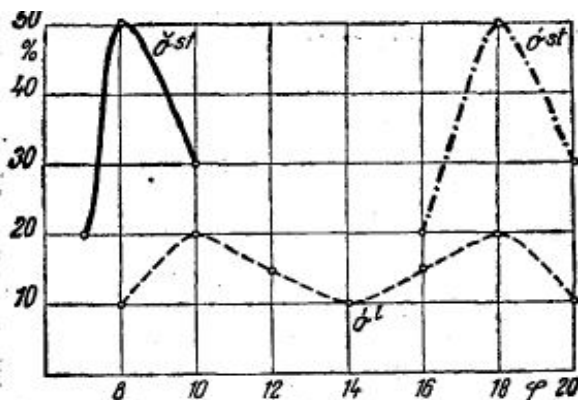

stabilizálódás (bimodális eloszlással):

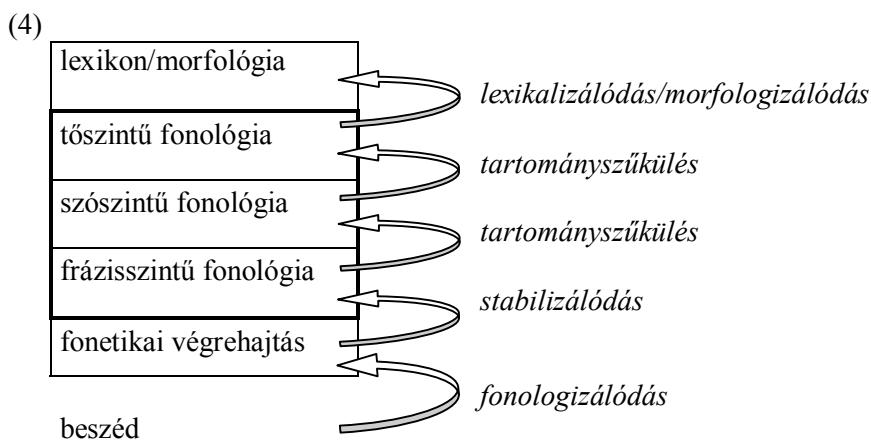

Bimodális eloszlást mutató stádiumra valódi példa lehet a magyar esetragokban szereplő [o:] (-tól, -ból), amely Magdics (1960) felmérése szerint éppen így viselkedik:

(3) az esetragokban szereplő [o:], összehasonlítva a stabilan rövid, illetve a stabilan hosszú [o]-val Magdics (1960) ábráján

A fonológiai szabály (tehát az eredeti hangváltozás) a stabilizálódás után tartományszűkülésen mehet keresztül, melynek során először szószintű, majd tőszintű szabály lesz belőle; ha pedig már egyáltalán nem írható le – szűk morfológiai tartománnyal sem – tisztán fonológiai folyamatként, az annak a jele, hogy lexikalizálódott vagy morfológizálódott. A fentebbi (1) ábrát kiegészítve:

Nehéz olyan példát találni, amely ennek az összetett és hosszú távú folyamatnak az egészét, vagy akár csak nagy részét illusztrálná. Az angol szótagvégi g-törlés azonban igen szemléletes és jól dokumentált folyamat, és a tartományszűkülést nagyon szépen végig lehet rajta vezetni néhány évszázad mélységében. Ezt a példát elemzi Garrett és Blevins (2009), alapvető forrásuk Elphinston (1765), pontosabban az Elphinston művét elemző másodlagos munkák (pl. Rohlfing 1984, Müller 1914). Alább Garrett és Blevins elemzését mutatjuk be.

A jelenség állása a mai angol nyelvben a következő. Nazálisból és zárhangból álló szótagvégeben a zárhang nem lehet [g]. Törlését ez alábbi szabállyal írhatjuk le:

$$(5) \quad g \rightarrow \emptyset / \eta_]_{\sigma}$$

A zárhangot ugyanakkor bizonyos toldalékok átszótagolás útján megmentik a törléstől, bizonyosak pedig nem:

- (6) *long* [lɒŋ] 'hosszú' (van g-törlés)
longitude [lɒŋɡɪtju:d] 'hosszúság' (nincs g-törlés)
prolonging [prələŋŋɪŋ] 'meghosszabbítás' (van g-törlés)

Az, hogy mely toldalékok teszik lehetővé a zárhang átszótagolását, és melyek nem, szisztematikusan megfeleltethető a toldalékok morfológiai tulajdonságainak: produktivitásuknak, kötött, illetve szabad tövekkel való kombinálhatóságuknak, a köztük és a tő között fellépő fonológiai interferenciának, valamint egymáshoz és a tőhöz képesti sorrendjüknek (mindezekről részletesebben a lexikális fonológia irodalmában, pl. Kiparsky 1982, a klasszikus Goldsmith 1990: 217–273, magyarul Bárkányi 2002, újabb összefoglalásként Inkelas 2011). Ezek alapján világos, hogy a [g] átszótagolását a tőszintű toldalékok (pl. a fentebbi *-itude*) teszik lehetővé, a szószintű toldalékok (pl. *-ing*) viszont nem. Ebből pedig az következik, hogy a g-törlés is tőszintű szabály kell, hogy legyen:⁴

(7) a g-törlés a mai angol fonológiában

tőszintű morfológia <i>long+itude</i> <i>pro+long</i>	tőszintű fonológia szótagolás: <i>lo[ŋ.g]i.tude</i> , <i>pro.lo[ŋg]</i> g-törlés: <i>pro.lo[ŋ–]</i>
szószintű morfológia <i>prolo[ŋ]+ing</i>	szószintű fonológia szótagolás: <i>pro.lo.[ŋ]ing</i>
szintaxis <i>prolo[ŋ] #</i> <i>prolo[ŋ] it...</i>	
	fráziisszintű fonológia szótagolás: <i>pro.lo.[ŋ]it pro.lo[ŋ]#</i>

⁴ Amint arra a cikk lektora rámutat, kétségek nélkül választ kell találni arra a kérdésre, hogy az *-ing* toldalék végén történik-e g-törlés, és ha igen, miért. Többféle megoldás adódik. Egyfelől föltehető akár az is, hogy a toldalékok is listázva vannak a lexikonban, és végbemennek rajtuk már a tőszintű fonológiai folyamatok is, de morfológiailag kombinálni a megfelelő tövekkel csak a megfelelő szinteken tudnak. A másik megoldás az lehet, hogy (ahogyan a cikk lektora is fölveti,) a toldalék végén egyáltalán nincs zárhang, hanem már eleve veláris nazálisra végződik; ebben az esetben már mögöttesen kell veláris nazálist feltételeznünk, amivel viszont elvész egy viszonylag kézenfekvő általánosítás a leírásból.

A jelenség diakrón vetületének kiindulópontja a közé pangol korszak; ekkor még nagy valószínűséggel minden nazális utáni eredeti zárhang megvolt. Nagyjából a 15. század és a mai állapot között jelent meg és vált tőszintű szabállyá a g-törlés. De közelebbről hogyan és milyen közbülső állomásokon keresztül? Elphinston (1765: 148–149) egyetlen bekezdésében lényegbe vágó bizonyítékot nyújt erre. Egyértelművé teszi a következőket:

(i) a nazális utáni [g] mindig hangzik (vagyis sosem törlődik), ha azonos szón belül magánhangzó vagy likvida követi (példái *singing* 'éneklés', *angle* 'horog/szög', *anger* 'harag', *angry* 'mérgező' – lényeges, hogy a *singing* szószintű toldalékot tartalmaz);

(ii) formális, exponált beszédhelyzetben („upon solemn occasions”) a szóvégi [g] szintén hangzik, ha a következő szó magánhangzóval vagy likvidával kezdődik, az első szótagja hangsúlytalan, és a két szó szoros szintaktikai-frazeológiai egységet alkot (*sing aloud* 'hangosan énekelni', *spring eternal* 'örök tavasz', *strong and mighty* 'erős és hatalmas’).⁵

Minden bizonnyal ésszerű azt feltételezni, hogy az Elphinston által formális-ként leírt változat konzervatívabb, az alapesetként leírt változat innovatívabb, tehát a kettő között diakrón viszonyt is feltételezhetünk. Ebben az esetben a két-féle állapot közötti különbség így ábrázolható, a (7)-ben adott példáinkat ismételve a párhuzam kedvéért:

⁵ Garrett és Blevins nem említik, hogy Elphinston leírása szerint a magánhangzóval, illetve a likvidával kezdődő szavak nem egyformán viselkednek. Az utóbbiak esetében a zárhang átszótagolása, és így a törlés elmaradása erősen jelölt, bár elvileg lehetséges eset (*long repose* 'hosszú pihenés', *young Leander* 'ifjú Leander'), amely mintha kevésbé volna természetes a magánhangzóval kezdődő szó előtti átszótagolásnál. Ugyanakkor Elphinston példáiból és magyarázatából nem derül ki, hogy pontosan hogyan viszonyulnak egymáshoz a fonológiai és a szintaktikai kritériumok (a második szó első szegmentuma, illetve a két szó közötti szintaktikai-frazeológiai viszony). Valószínűleg arról van szó, hogy a szóvégi mássalhangzók átszótagolása csak akkor volt lehetséges, vagy legalább is akkor volt természetesebb, ha egyébként a következő szó első szótagjának egyáltalán nem volt szótagkezdet – de ezzel a kérdéssel behatóbban itt nem foglalkozunk.

(8) Elphinston (1765) innovatív nyelvváltozata

tőszintű morfológia <i>long+itude</i> <i>pro+long</i>	tőszintű fonológia <i>lo[ŋ.g]i.tude, pro.lo[ŋg]</i>
szószintű morfológia <i>prolo[ŋg]+ing</i>	szószintű fonológia szótagolás: <i>pro.lo[ŋ.g]ing</i> g-törlés: <i>pro.lo[ŋ-]</i>
szintaxis <i>prolo[ŋ] #</i> <i>prolo[ŋ] it...</i>	
	frázisszintű fonológia szótagolás: <i>pro.lo.[ŋ]it pro.lo[ŋ]#</i>

(9) Elphinston (1765) konzervatív nyelvváltozata

tőszintű morfológia <i>long+itude</i> <i>pro+long</i>	tőszintű fonológia <i>lo[ŋ.g]i.tude, pro.lo[ŋg]</i>
szószintű morfológia <i>prolo[ŋg]+ing</i>	szószintű fonológia szótagolás: <i>pro.lo[ŋ.g]ing</i>
szintaxis <i>prolo[ŋg] #</i> <i>prolo[ŋg] it...</i>	
	frázisszintű fonológia szótagolás: <i>pro.lo[ŋ.g]it pro.lo[ŋg]#</i> g-törlés: <i>pro.lo[ŋ-]#</i>

Ha most összehasonlítjuk a (9), (8), (7) fonológiákat ebben a sorrendben, azaz a történeti folyamat rendjében, akkor pontosan azt látjuk, hogy a g-törlés szabálya fölfelé mozgott, a frázisszintű fonológiából a szószintű, majd onnan a tőszintű fonológiába. Ez tehát a tartományszűkülés folyamatának ékes példája.

A g-törlés szabálya még nem morfológizálódott avagy lexikalizálódott, de kivételek vannak alóla. Három *ng*-végű melléknév (*young* 'fiatal', *strong* 'erős', *long* 'hosszú') a fokozás során nem mutat g-törlést annak ellenére, hogy a középfok és felsőfok képzői morfológiai viselkedésük alapján szószintű, és nem tőszintű toldalékok (*younger*, *youngest* stb.). Hasonlóképpen nehéz magyarázatot adni arra, hogy miért van g-törlés a monomorfémikus *hangar* [hæŋə] 'hangár' szóban, amely így homofón a szószintű képzőt tartalmazó *hanger* 'fogas, akasztó' szóval (← *hang* 'akaszt, lóg(at)') – szemben a szabályosan viselkedő *finger* 'ujj' ~ *singer* 'énekes' párral ([fɪŋgə] vs. [sɪŋə]), az utóbbiban egy szószintű képzővel). Ezek a kivételesen viselkedő szavak, ha úgy tetszik, a lexikalizálódás korai stádiumára utalnak.

4. A latin rotacizmus kérdése

A dolgozat második részében azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a rotacizmus a klasszikus latin nyelvben aktív fonológiai szabály-e még, és ezt milyen alapon lehet eldönteni. A rotacizmus mint hangváltozás a nyelvtörténetesek egyik legtöbbet tárgyalt példája:

(10) rotacizmus a korai latinban: [s] > [r] / V_V

Ennek a diakrón folyamatnak a datálása ma már meglehetősen egyértelmű (Adamik 2009: 145), a Kr. e. 4. században játszódhatott le. Abban azonban nincs egyetértés, hogy aktív szabály maradt-e a klasszikus korig, tehát legalább háromszáz évig.⁶ A kérdéssel már Saussure is foglalkozott, és hozzá hasonlóan negatívan foglaltak állást többek között Baldi (1994) és Gorman (megj. el.). Alapvetően három érvet lehet felhozni a rotacizmus mint szinkrón szabály ellen:

- (i) a későbbi (hosszú magánhangzó és mássalhangzó után kötelező) degeminációból származó [s]-t már nem érinti (pl. *caussa* > *causa* 'játszottam');
- (ii) a későbbi jövevényszavakon nem működik (*basis* 'alap');
- (iii) sok esetben analógiás kiegyenlítődésként tünteti el az eredményét (*honos* ~ *honoris* > *honor* > *honoris* 'tisztesség' SingNom ~ SingGen).

Látni kell ugyanakkor, hogy ez a három kritérium alapvetően a rotacizmusról mint hangváltozásról állít bármit is, és nem a szinkrón fonológiai szabályról. A lexikális (azaz fő- és szószintű) fonológiai szabályok egyik fontos jellemzője az, hogy általában csak levezetett környezetekben működnek, azaz olyan környezetekben, amelyek az adott fonológiai szabállyal egy szinten jöttek létre. A magyar [lj] → [jj] szabály (pl. *éljen, alja*) például nem működik a lexikálisan adott [lj] szekvenciákon (*talján, Ilja*). Az, hogy a később létrejövő [lj] szekvenciákon nem működik, evidensen következik a nyelvtan moduláris-szekvenciális jellegéből; a levezetett környezet feltétele azonban azt mondja ki, hogy a korábbi szinteken létrejött környezetekben sem működik.⁷

⁶ Ezt a kérdést csak az elmúlt néhány évben többen is tárgyalták, pl. Albright (2005), Embick (2010), Gruber (2006), Kiparsky (megj. előtt), Roberts (2012).

⁷ A levezetett környezet feltételéhez (Derived Environment Condition) l. Cole (1995), újabban Baković (2011:51), Inkelas (2011:80–82), ott Non-Derived Environment Blocking néven; eredetileg az összefüggés Szigorú Ciklikussági Feltétel (Strict Cycle Condition) néven volt ismeretes, l. Mascaró (1976) és Kiparsky (1982). Siptár és Törkenczy (2000) több magyar példát is adnak ugyanerre a jelenségre, bár náluk a morfológia teljes egészében megelőzi a fonológiát, nem működik vele párhuzamosan semelyik szinten. Korábban Siptár (1994) is alkalmazta bizonyos magyar mássalhangzós jelenségekre (pl. a *h*-törlésre). A fentebb tárgyalt angol *g*-törlési szabályra is vonatkozik a

Ha tehát ezt a hipotézist elfogadjuk, a fentebbi (i–ii) ellenérvek elesnek, hiszen sem a *causa*-, sem a *basis*-típus nem alkot levezetett környezetet, és a rotacizmus ettől még lehet szinkrón fonológiai szabály – amint erre már McCarthy (2003) és Gorman (megj. el.) rámutat –, de csak lexikális (tő- vagy szószintű), posztlexikális (frázis-szintű) nem. A harmadik érv pedig semmilyen formában nem érinti a fonológiai szabályt, hiszen a *honos* > *honor* típusú analógiás változás az ilyen lexémák mögöttes ábrázolását változtatja meg, ilyen módon egyszerűen kivonva őket a kérdéses szabály hatóköréből.

De a rotacizmus mint szinkrón szabály mellett más érvek is szólnak, a legfontosabbik éppen a levezetett környezet feltételével összefüggésben. A latinban működik egy fonológiai szabály, amely a zárt magánhangzókat nyíltabbá teszi [r] előtt:

(11) [i], [u] → [e], [o] / _[r]

pl. *capi+re* → *capere* 'megfogni', *capi+ris* → *caperis* 'meg vagy fogva'
cinis 'hamu', *tempus* 'idő', de *cineris*, *temporis* SingGen

Ez a szabály szintén csak levezetett környezetben működik, a lexikálisan adott [ir], [ur] szekvenciák érintetlenül maradnak, pl. *vir* 'férfi', *pirum* 'körte', *satira* 'szatíra', *levir* 'sógor', *currere* 'fut', *turtur* 'galamb', *fulgur* 'villám' stb. Amint ugyanakkor a fentebbi *cineris*, *temporis* példák mutatják, a rotacizmus által létrehozott [r] kiváltja a magánhangzó-nyitást.⁸ A morfológia és a fonológia kölcsönhatását csak a tőszinten ábrázolva ez a következőképpen fest (a fentebbi *fulgur* és *tempus* toldalékolatlanul, illetve a SingGen raggal):

(12)

tőszintű morfológia	tőszintű fonológia
fulgur, tempus	s → r / V _ V [tempuris]
fulgur+is, tempus+is	i, u → e, o / _ r [temporis]

[fulgur, tempus, fulguris, temporis]

feltétel, de mivel ott minden szinten működik a szótagolás, amely többek között éppen ennek a szabálynak a környezetét hozza létre, a g-törlés elvileg bármely szinten tud működni, tehát a feltétel teljesülése triviális.

⁸ Az, hogy a két szabály között hagyományos terminussal élve tápsorrend áll fenn, ötletként már felmerült (l. Uffmann 2007: 158), de nem dolgozták ki rendszeren, például éppen a levezetett környezet feltételét.

Mindezek tehát világosan arra mutatnak, hogy a rotacizmus lehet még fonológiai szabály a klasszikus latinban, de már erősen előrehaladt a fonologizálódás → stabilizálódás → tartományszűkülés útján. Ez ugyanakkor arra is rámutat, hogy a hangváltozások ún. életciklusa lehet igen hosszú, hosszabb, mint a klasszikus történeti nyelvtudományban feltételezték.

5. Összefoglalás

Ennek a dolgozatnak a célja az volt, hogy bemutassa a fonologizálódásnak mint a történeti hangtan központi fogalmának jelenlegi értelmezését. Ez egyszersmind a hangváltozások életciklusára vonatkozó kurrens elmélet, amely a diakrón fonológia érdeklődésének immáron nem először a középpontjába került. A jelenlegi helyzetben nem pusztán egy adott elméleti kereten belüli értelmezésről van szó, hiszen a Bermúdez-Otero és Trousdale (2012)-ben és másutt részletesen bemutatott modell ötvözi magában a szeriális-levezetési modellek (elsősorban a lexikális fonológia) meglátásait a variációs-kvantitatív kutatások eredményeivel.

A dolgozat második felében röviden áttekintettük azokat az érveket, amelyek a latin rotacizmus mint szinkrón fonológiai szabály státuszát érintik. Arra jutotunk, hogy a lexikális fonológiai általános eszközkészletére alapozva, különösen a levezetett környezet feltételét igénybe véve, a rotacizmus szűk tartományú lexikális fonológiai szabályként a klasszikus latin korszakban még egyértelműen tételezhető, de a fonologizálódás útját lényegében már teljesen bejárta.

Irodalom

- Adamik Béla (2009), *A latin nyelv története*. Argumentum, Budapest.
- Albright, Adam (2005), The morphological basis of paradigm leveling. In: Downing, Laura J. – Hall, Tracy A. – Raffelsiefen, Renate (eds), *Paradigms in phonological theory*. Oxford University Press, Oxford. 17–43.
- Baković, Eric (2011), Opacity and ordering. In: Goldsmith, John – Riggle, Jason – Yu, Alan C. L. (eds), *The Handbook of Phonological Theory*, 2nd edition. Wiley – Blackwell, Sussex. 40–67.
- Baldi, Philip (1994), Some thoughts on Latin rhotacism. *General Linguistics* 34: 209–215.
- Bárkányi Zsuzsanna (2002), Lexikális Fonológia. In: Kálmán László – Trón Viktor – Varasdi Károly (szerk.), *Lexikalista elméletek a nyelvészetben*. Tinta, Budapest. 52–76.

- Bermúdez-Otero, Ricardo (2006), Diachronic phonology. In: de Lacy, Paul (ed.), *The Cambridge Handbook of Phonology*. Cambridge University Press, Cambridge. 497–518.
- Bermúdez-Otero, Ricardo – Trousdale, Graeme (2012), Cycles and continua: on unidirectionality and gradualness in language change. In: Nevalainen, Terttu – Traugott, Elizabeth C. (eds), *The Oxford Handbook of the History of English*. Oxford University Press, New York. 691–720.
- Cole, Jennifer (1995), The cycle in phonology. In: John Goldsmith (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell, Oxford – Cambridge, MA. 70–113.
- Cser András (2009), A hangváltozások osztályozásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 115–131.
- Donegan, Patricia Jane – Stampe David (1979), The study of natural phonology. In: Dinnsen, Daniel A. (ed), *Current Approaches to Phonological Theory*. Indiana University Press, Bloomington. 126–173.
- Elphinston, James (1765), *The Principles of the English Language Digested*, Vol 1. London.
- Embick, David (2010), *Localism versus globalism in morphology and phonology*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Garrett, Andrew – Blevins, Juliette (2009), Analogical morphophonology. In: Hanson, Kristin – Inkelas, Sharon (eds), *The Nature of the Word*. MIT Press, Cambridge, MA. 527–546.
- Goldsmith, John A. (1990), *Autosegmental and Metrical Phonology*. Blackwell, Oxford.
- Gorman, Kyle (megj. előtt), Exceptions to rhotacism. *Proceedings of The Forty-Eighth Annual Conference of the Chicago Linguistic Society*, University of Chicago, Illinois, ling.auf.net/lingbuzz/001643/current.pdf
- Gruber, James F (2006), The prosodic domain of roots: Output oriented faithfulness in Classical Latin. *Georgetown University Working Papers in Theoretical Linguistics* 6: 127–165.
- Hayes, Bruce – Steriade, Donca (2004), Introduction: The phonetic bases of phonological markedness. In: Hayes, Bruce – Kirchner, Robert – Steriade, Donca (eds), *Phonetically Based Phonology*. Cambridge University Press, Cambridge. 1–33.
- Hoenigswald, Henry M. (1960), *Language Change and Linguistic Reconstruction*. University of Chicago Press, Chicago.
- Inkelas, Sharon (2011), The Interaction Between Morphology and Phonology. In: Goldsmith, John – Riggle, Jason – Yu, Alan C. L. (eds), *The Handbook of Phonological Theory*, 2nd edition. Wiley – Blackwell, Sussex. 103–140.
- Jakobson, Roman (1990 [1949]), Principles of historical phonology. In: Waugh, Linda R. – Monville-Burston, Monique (eds), *Roman Jakobson: On Language*. Harvard University Press, Cambridge, MA. 184–201.
- King, Robert D. (1969), *Historical Linguistics and Generative Grammar*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ.

- Kiparsky, Paul (1965), *Phonological Change*. MIT dissertation.
- Kiparsky, Paul (1982), From cyclic phonology to lexical phonology. In: Van der Hulst, Harry – Smith, Norval (eds), *The Structure of Phonological Representations*, Volume 1. Foris, Dordrecht. 131–175.
- Kiparsky, Paul (1995), The phonological basis of sound change. In: Goldsmith, John A. (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell, Oxford. 640–670.
- Kiparsky, Paul (megj. előtt), *Paradigm effects and opacity*. CSLI, Stanford, CA.
- Kruszewski, Mikołai (1881), *Über die Lautabwechslung*. Universitätsbuchdruckerei, Kazan.
- Labov, William (1994), *Principles of Linguistic Change: Internal Factors*. Blackwell, Oxford.
- Magdics Klára (1960), A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 62: 301–322.
- Martinet, André (1955), *Economie des changements phonétiques: traité de phonologie diachronique*. Francke, Bern.
- Mascaró, Joan (1976), *Catalan Phonology and the Phonological Cycle*. MIT dissertation.
- McCarthy, John J. (2003), Comparative markedness. *Theoretical Linguistics* 29: 1–51.
- Müller, Engelbert (1914), *Englische Lautlehre nach James Elphinston (1765, 1787, 1790)*. Winter, Heidelberg.
- Rohlfing, Helmut (1984), *Die Werke James Elphinstons (1721–1809) als Quellen der englischen Lautgeschichte: eine Analyse orthoepistischer Daten*. Winter, Heidelberg.
- Roberts, Philip J. (2012), Latin rhotacism: A case study in the life cycle of phonological processes. *Transactions of the Philological Society* 110: 80–93.
- Siptár Péter (1994), A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 183–272.
- Siptár, Péter – Törkenczy, Miklós (2000), *The Phonology of Hungarian*. Oxford University Press – Clarendon Press, Oxford – New York.
- Stampe, David (1972), *A Dissertation on Natural Phonology*. University of Chicago dissertation.
- Uffmann, Christian (2007), *Vowel epenthesis in loanword adaptation*. Max Niemeyer, Tübingen.
- Yu, Alan C. L. (ed.) (2013), *The Origins of Sound Change: Approaches to Phonologization*. Oxford University Press, Oxford.

PALÁGYI LÁSZLÓ

Gustave Guillaume nyelvelméletének alapjai

This paper brings out the foundations of Gustave Guillaume's linguistic theory which is little known outside of France and thus in Hungary. On the one hand, the goal of this study is to situate Guillaume in the history of linguistics in the 20th century by contrasting his theory to the ideas of Ferdinand de Saussure, the Prague School and Noam Chomsky. Concerning correlations, it is clear that one can hardly discover correspondence between Guillaume's theory and formal linguistics. On the other hand, I demonstrate and evaluate as well the obvious correlations – originated in a holistic approach and a dynamic view of language – between Guillaume and cognitive linguistics. In the final part of the paper I outline two investigations in order to prove the originality and productivity of Guillaume's linguistic theory: the first one is about the French articles whose functions are very similar to those of Hungarian (this examination explains how we can express the same meaning – generality or particularity – with a definite or an indefinite article); the second one is Walter Hirtle's investigation based on Guillaume's ideas which is concerned with number in the English substantive (since *Ø* and *-s* can potentially express different quantities, their usage depends on the speaker's actual – 'continue' or 'discontinue' – representation as well).

Keywords: Gustave Guillaume, linguistic theory, spatialization of time, articles, number of substantive

1. Bevezetés

Gustave Guillaume (1883–1960) neve nem mond túl sokat a francia nyelvterületen kívül élő nyelvészközösségnek. Az angolszász szakirodalomban, köszönhetően főként a kanadai guillaume-istáknak, előkerül ugyan a neve,¹ de Magyarországon tulajdonképpen teljesen ismeretlen nyelvész, tudomásom szerint hazánkban semmilyen publikáció nem jelent meg vele kapcsolatban. Ennek az

¹ Jelen írás angol nyelvű hivatkozásai a Guillaume válogatott szövegeit tartalmazó „Principe de linguistique théorique de Gustave Guillaume” című kötet kanadai kiadásából származnak (Guillaume 1984a). A kötet német, olasz, orosz és szerb-horvát fordításban olvasható még.

ismeretlenségnek az okát nyelvelméletében és annak kontextusában, tudományos közegében kereshetjük.

Ahogy egyik kritikusa írja róla: „Munkásságának dátumozott időszaka felidézhet bennünk egy ihlető, eleven közeget Ferdinand de Saussure »Bevezetésének« megjelenésével, a prágai, a genfi, a koppenhágai kör munkáival... Csak-hogy úgy tűnik, hogy semmi, vagy szinte semmi ezek közül... nem lelhető föl munkásságában explicit módon”² (Launay 1985: 326; az eredeti szövegrészleteket lábjegyzetben közlöm, ha saját fordításról van szó). Megítélésében alapvető tehát, hogy alig reflektált arra a nyelvészeti közegre, amelyben dolgozott, így aztán nehezen volt beilleszthető kora nyelvészeti diskurzusába. Ezzel egyrészt önmagát rekesztette ki a tudományos közösségből, másrészt viszont, mint látni fogjuk, nem feltétlenül beszélt egy nyelvet korának nyelvtudományával.³

Tanulmányomnak természetesen nem lehet célja az egész „oeuvre” még vázlatos bemutatása sem. Arra törekszem, hogy Guillaume munkásságát kora nyelvészeti horizontján elhelyezzem, bizonyítva eredetiségét; másrészt, hogy megvilágítsam, nyelvelmélete mennyiben hasonlítható a funkcionális kognitív nyelvészet nyelv- és nyelvtudomány-szemléletéhez, így megismertetve az olvasót a kognitív nyelvészeti paradigma egy előfutárával; harmadrészt, hogy konkrét leírási módok segítségével szemléltessem módszertani sajátosságait, ezzel párhuzamosan bemutatva követőinek mai eredményeit, bizonyítva, hogy Guillaume nyelvelmélete élő, és joggal tart számot az érdeklődésre.

2. Nyelv és nyelvtudomány

Guillaume munkásságának időszaka két, kuhni értelemben paradigmaváltást előidéző mű közé esik (Kuhn 2000). Saussure már idézett „Bevezetés az általános nyelvészetbe” című műve 1916-ban jelent meg, Guillaume 1919-ben publikálta első fontosabb tanulmányát „Le problème de l'article et sa solution dans la langue

² „Les dates qui situent son oeuvre évoquent l'effervescence provoquée par la publication de »Cours« de Ferdinand de Saussure, les travaux des cercles de Prague, de Genève, de Copenhague... Or rien ou presque rien de tout cela... n'apparaît explicitement dans son oeuvre.”

³ Életrajzával e helyen nem foglalkozom, de azt talán érdemes megjegyezni, hogy már életében is mellőzött volt, csupán 1938-ban, 55 évesen kapott egyetemi részmunkaidős állást a Sorbonne-on (az École Pratique des Hautes Études-nél), ahol aztán haláláig heti néhány órában adott elő. Ezek az előadások kézirat formájában is elkészültek, s nagy részük később a „Leçons de linguistique de Gustave Guillaume” sorozatban jelent meg posztumusz kiadásban, Roch Valin szerkesztésében (ezek a kötetek egyébként túltesznek a Guillaume életében közreadott publikációk számán).

française”⁴ címmel, 1957-ben jelent meg Noam Chomsky „Mondattani szerkezetek” című munkája, Guillaume munkásságának pedig 1960-ban bekövetkező halála vet véget. Bár kijelenthetjük, hogy Guillaume nyelvtudomány-szemlélete nehezen kapcsolható Saussure elméletéhez, elképzeléseit e fejezetben elsősorban a svájci nyelvész jól ismert alapvetéseivel hasonlítom össze, egyrészt bízva a kontrasztivitás megvilágító erejében, másrészt mivel Guillaume szinte egyedül Saussure-re hivatkozik munkáiban (legtöbbször természetesen szembenállásukat hangsúlyozva). Néhol a prágai nyelvész kör és a generatív grammatika nyelvelméletére is ki kell majd térnem. Walter Hirtle a következőképpen látja Guillaume viszonyát a 20. századi nyelvelméleti paradigmákhoz: „Visszatekintve, eredetisége részben annak a ténynek volt köszönhető, hogy megközelítése a kezdetektől egyesítette azt a három nyelvészeti irányt, mely a huszadik századot fémjelizte. Munkája tükrözi mind a deskriptív megközelítés valódi nyelvhasználatra irányuló pontos és kiterjedt megfigyelését, mind a teoretikusok elmélyedését a használat mögött húzódó magyarázó elvekben, struktúrákban vagy univerzálékban, melyek segítségével megérthetjük azt, amit megfigyeltünk. Továbbá, figyelme középpontjában mindig is a nyelv mentális valósága állt, s ez arra az észrevételre vezeti a mai olvasót, hogy Guillaume a 40-es években, ahogy a kognitivisták ma, arra törekedett, »hogy a nyelv jellegzetességeit általános kognitív mechanizmusokban gondolkodva magyarázza meg«”⁵ (Hirtle 2007: 1).

2.1. Langue – parole

Guillaume még diákként találkozott Saussure Bevezetésével, azzal a nyelvtudomány-szemlélettel, mely először kísérelte meg sikerrel kijelölni a nyelvészet határait, ezzel némileg el is távolítva azt annak tárgyától. Saussure *langue – parole* dichotómiája, illetve ennek nyelvészeti indíttatása valójában kirekesztette („kiküszöbölte”?) a beszélőt, csupán a nyelv használójának és nem alkotójának tekintve az egyént, miközben a nyelv konvencionalitását és közösségi létmódjának jelentőségét maximalizálta: „a jel bizonyos mértékig mindig független az egyéni vagy a társadalmi akarattól, s éppen ez a lényeges tulajdonsága” (Saus-

⁴ A névelő problémája és annak megoldása a francia nyelvben.

⁵ „Seen in retrospect, part of this originality was due to the fact that from the outset he integrated into his approach three currents of linguistic research that were to mark the twentieth century. His work reflects both the descriptivist’s concern for precise and extensive observation of real usage and the theoretician’s preoccupation with finding the explanatory principles lying behind usage, the structures or universals permitting us to understand what is observed. Furthermore, his constant focus was on the mental reality of language, leading one reviewer to remark that Guillaume in the 1940s, like cognitivists today, was seeking »to explain the properties of language in terms of general cognitive mechanisms«.”

sure 1967: 34). Ebben a keretben a rendszerszemlélet meghatározó lett, és ez határozott előrelépést jelentett a nyelv leírásában. Másrészt viszont az ún. *language* rendkívül absztrakt rendszer, nem individuális, hanem társadalmi jellegű, az egyes ember nem, csak a közösség birtokolja, maga Saussure kissé elmentmondásosan a *parole*-hoz hasonlóan mégis konkrét természetű tárgynak nevezi, s a nyelvi jelek, a „kollektív megegyezéssel jóváhagyott asszociációk” székhelyét az agyban képzei el (Saussure 1967: 27). Az absztrakció mellett a másik fontos tényező, hogy az általa pszichológiaiának ítélt jelentéssel a nyelvész nem tud mit kezdeni – kissé leegyszerűsítve a kérdést, Guillaume alapvetően éppen ez utóbbi állítással nem értett egyet.

Guillaume dichotómiája első látásra nagyon is hasonlít a *language* – *parole* megkülönböztetéshez. A francia eredetiben ő a *language* – *discours* szópárt alkalmazza, én is ezeknél a megnevezéseknél maradok. Hermann Paul német nyelvész már a 19. században föltette, hogy a szavaknak van „uzuális” és „okkasionális” jelentésük, így ez a gondolat nem Guillaume-nál jelenik meg először. Viszont Guillaume volt az, aki ezt a két fogalmat egész nyelvszemléletére kiterjesztette. Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a fentebb említett *language* a nyelvet illetően a potenciálisat, lehetőség szerintit, míg a *discours* az aktuálisat, a közvetlenül megfigyelhetőt jelenti. Érdemes megjegyeznünk, hogy a prágai nyelvész kör elképzeléseiben is szerepelnek hasonló fogalmak: a „*langue*–*parole*-viszony értelmezésében a prágaiak között általában léteznek véleménykülönbségek, sokan a lehetőség (*langue*) és a megvalósulás (*parole*) viszonyát látják a saussure-i oppozícióban” (Máté 1998: 53). Andor József egy Szépe Györggyel folytatott nyelvészettörténeti tematikájú beszélgetésben éppen e dichotómia kapcsán tesz említést Guillaume-ról: „Érdekes lenne megvizsgálni a jóval későbbi időszakban alkotó(sic!) francia Guillaume fogalmát a ’discours’-ról és összevetni azt de Saussure-nek a ’discourse’-ról és ’parole’-ról alkotott nézeteivel. Guillaume-nál ugyanis a ’discours’ a ’langue’-gal áll oppozícióban, státusa egybecseng de Saussure ’parole’ fogalmával” (Andor 2011: 337). Mint látni fogjuk, valójában nem csak a két guillaume-i fogalom, de azok viszonya is jelentősen különbözik a saussure-i dichotómiától. Fontos különbség, hogy Guillaume-nál a *language* nem elvont rendszer (már amennyiben a potencialitást értelmezhetjük nem absztrakt fogalomként, l. lejjebb), hanem reális tényező, s így némileg hasonlítható Chomsky kompetencia-fogalmához: „Végére is mindennapi gondolkodásunkban elfogadjuk a potencialitást mint szükséges elemét a szituációknak: amikor valakit biciklizni vagy zongorázni látunk, tudjuk, hogy elsajátította annak a képességét, hogy ezt csinálja, és ez a képesség attól függetlenül létezik, hogy a személy aktuálisan végrehajtja-e a cselekvést vagy sem”⁶ (Hirtle 2007:

⁶ „After all, in our everyday thinking we assume that the notion of a potential is a necessary component of other situations: the moment we see someone riding a bicycle or

20). Guillaume nyelvelmélete szerint a megfigyelhető nyelvi jelenségek (*discours*) mögött a potenciális *langue*-ban húzódó öntudatlan rendszer (*la psycho-systématique du langage*) az a terület, melynek feltérképezése a nyelvészre tartozik, s a cél nem más, mint „megvizsgálni azt, mi megy végbe saját elménkben, mentális világunkban”⁷ (Guillaume 1984a: 88) a nyelvhasználat során. Ezen a ponton válik először érthetővé, miként hozható kapcsolatba Guillaume a kognitív nyelvészettel, hiszen lényegében a kognitivisták céljai sem különböznek a fentiektől, erről részletesebben a következő fejezetben szólok.

Az talán már e dichotómia felvázolása után is könnyen belátható, kortársai miért fogadták idegenkedéssel Guillaume gondolatait, s miért vádolták azzal, hogy pszichológiát vagy filozófiát művel. Úgy gondolom, a „vádol” korántsem erős szó e korszakra nézve, amikor a nyelvtudomány autonómiájának kivívása a megelőző és azt követő időszakokhoz képest is rendkívül fontos törekvésként jelentkezett. Kortársai szemében vizsgálatai nem a *langue*-ra irányultak, hiszen a saussure-i *langue*-fogalom nem felelt meg a guillaume-inak, s így ő maga hiába bizonygatta, hogy „munkámban nincs semmi homályos”⁸ (Guillaume 1984a: 9). A guillaume-i kérdésfeltevés radikálisan különbözik a szinkroniában megszokottól, hiszen számára a kérdés nem az, hogy „»milyen szabályokból áll a nyelv grammatikája?«, vagy hogy »miképpen tudjuk megalkotni ezeket a szabályokat?«, hanem inkább: »honnan jönnek ezek a szabályok?«”⁹ (Launay 1985: 328). A klasszikus strukturalista iskolák, melyeknek „forradalmisága” éppen abban a szemléletben rejlett, hogy a nyelv jelen állapotát nem a történetiséggel magyarázták, s nem azt tartották fontosnak, hogyan jött létre ez az állapot, hanem azt, hogy ez az állapot az adott pillanatban milyen, érthető módon legalábbis erős távolságtartással viseltettek a guillaume-i kérdésfelvetés iránt, mely arra irányult, hogy megmagyarázza az adott nyelv jelenségeit, s választ adjon arra, miért ekképpen, s miért nem másként léteznek egyes nyelvi szabályszerűségek.

2.2. Szinkronia és/vagy diakronia

Antoin Meillet tanítványaként Guillaume érthető módon eleinte történeti-összehasonlító nyelvészettel foglalkozik. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, Saus-

playing the piano we know that they have acquired the ability to do so and that this ability exists whether the person is actually performing or not.”

⁷ „what goes on in our own minds, in our mental world”.

⁸ „There is nothing hazy in my work.”

⁹ „»quelles sont les lois qui constituent la grammaire de l’idiome?« ou »comment peut-on formuler ces loi?« mais plutôt: »d’où viennent-elles?«”.

sure az újgrammatikus hagyományt is alapjaiban kérdőjelezte meg, amivel Guillaume messzemenőig egyetértett: „Ez a figyelemre méltó érdektelenség a történetileg örökölt elemek közötti rendszerszerű kapcsolatok iránt az oka annak, hogy a történeti nyelvészet, melyről hosszú ideje azt feltételezték, hogy a nyelvre vonatkozólag mindent képes megmagyarázni, valójában semmit sem magyarázott meg”¹⁰ (Guillaume 1984a: 30). Úgy tűnik azonban, hogy a szinkrónia–diakrónia megkülönböztetéssel is hasonló a helyzet, mint a fentebbi *langue–parole* dichotómiával, vagyis amellet, hogy a nyelvtudomány kereteit kijelöli, a nyelvtudomány tárgya az idő és tulajdonképpen az *okozatiság* dimenzióinak kiiktatásával meglehetősen absztrakttá válik a szinkróniában. Meillet, látva Guillaume vizsgálódásait, arra bízta, hogy olyan nyelvelmélet kidolgozására tegyen kísérletet, mely hasonló eszközökkel képes foglalkozni a mindenkor nyelvi jelenségekkel, hiszen önmagában mind a diakrón, mind a szinkrón szemlélet falakba ütközik. A szinkrón szemlélet korlátai megjelennek például a nyelvpedagógiában, amikor a nyelvtanárok rendszerint tartózkodnak attól, hogy egy nyelvi jelenség, kiváltképpen az első látásra „logikátlanak”, „rendhagyónak” tűnő nyelvi jelenség miértjét boncolgassák. Guillaume-ot is foglalkoztathatták ezek a problémák, amikor fiatalon orosz emigránsokat tanított anyanyelvére, hiszen ezzel függ össze az is, hogy a deskriptív szemléletnek bizonyos esetekben föl kell hagynia a szinkrónia absztrakciójával.¹¹ A Baudouin de Courtenay dinamikus nyelvészelméletének hatásait is magán viselő prágai iskola e saussure-i fogalmat is újraértelmezte: „Saussure felfogásában a statika és a szinkrónia nagyjából azonos fogalmak. A prágaiak tételesen kimondják, hogy a két fogalom nem azonos, vagyis a szinkróniától nem idegen az idő, a fejlődés fogalma” (Máté 1998: 52). A probléma viszont tovább bonyolódik, amikor azzal szembesülünk, hogy egy adott nyelvi jelenségnek látszólag sem történeti, sem szinkrón magyarázata nincs. A rendhagyó esetek mögött általában valóban történeti okok húzódnak, az ok fogalma azonban nem kizárólag az idővel, vagy pontosabban fogalmazva nem kizárólag a történelmi idővel lehet összefüggésben. Magyar példánál maradva, a külföldi nyelvtanuló legalábbis meglepődve tapasztalja, hogy a világ országaira belső helyviszonyraggal utalunk – *Franciaországban*, *Németországban* –, Magyarország nevéhez mégis külső helyviszonyrag jár

¹⁰ „This notable lack of interest in the systematic relationships established between items inherited historically is the reason why historical linguistics, which for a long time was presumed to be capable of explaining everything pertaining to language, has in reality explained nothing.”

¹¹ Magyar példával illusztrálva e nézőpont törekénységét, nyilvánvalóan képtelenség történeti dimenzió nélkül magyarázni a hangrendi illeszkedés hiányát az immár palatális *i* fonéma esetében (pl. *kínban* : **kín-ben*).

rul: *Magyarországon*.¹² Ezt a jelenséget pedig csupán a diakrónia vagy a dinamikus szinkrónia nem magyarázhatja, legalábbis meglehetősen szegényes magyarázatnak tekinthetjük azt, hogy a fentebbi alakok nyilvánvalóan valamikor a múltban alakultak ki. Guillaume-nak rá kellett jönnie, hogy a csupán formai magyarázatok nem lehetnek kielégítőek, s a Saussure által pszichológiaiának ítélt jelentést is vizsgálnia kell, ha a „miért”-re keresi a választ. A jelentés vizsgálata pedig egyenesen vezetett a korábban már emlegetett kauzális és temporális dimenziók megjelenéséhez. Ezen a nagyon lényeges ponton viszont a guillaume-ista szakirodalom az okozatiság és az időbeliség fogalmait kissé nagyvonalúan használva némileg kettéágazik, s ez a hangsúlybéli különbség eddig jószerivel reflektálatlan maradt. Márpedig korántsem lényegtelen, hogy egy nyelvi jelenség és annak „miért”-je között (melyek guillaume-i keretben maradvak megfelelnek a *langue* és a *discours*, a potenciális és az aktuális, a megfejtendő és a megfigyelhető közöttinek), aktuálisan, azaz műveleti értelemben temporális vagy csupán történeti, kauzális kapcsolatot feltételezünk (l. holt metafora elmélet). Launay értelmezésében az aktuális nyelvhasználat és az idő fogalma kevesebb szerepet kap: „A szabályoknak nem csupán egy történet termékeként kell megfoganniuk, hanem valamely szinkronok, törvényszerűség alapján is, ami az egyén fölött áll (hiszen ő nincs ennek tudatában), és amely a felfedezését illetően a nyelvészre tartozik. Ekképpen a guillaume-i vállalkozás eredetisége bizonyos értelemben az ok problematikájának visszahelyezése a szinkroniába”¹³ (Launay 1985: 329). Ezután pontosítja a képet: „sok tekintetben szembeállíthatjuk a történeti okot (*cause*; P. L.) azzal, amit szinkronoknak hívhatunk (*raison*; P. L.)”¹⁴ (Launay 1985: 329). Viszont egy másik felfogásban, melyet pl. Walter Hirtle visz végig következetesen, egy adott időben végbemenő nyelvhasználati aktusra és ezen belül is elsősorban az *idő* dimenziójára kerül a főhangsúly: a „*Temps et verbe*” c. Guillaume-tanulmány „alapvető jelentősége az analízis alapjául szolgáló elvben áll: ez a műveleti idő”¹⁵ (Hirtle 1984: XIII). E két értelmezés finom eltérései, s a Guillaume

¹² A jelenséggel Szilágyi N. Sándor „Hogyan teremtsünk világot?” c. munkájában foglalkozik.

¹³ „Les lois doivent être conçues comme le produit non seulement d’une histoire, mais aussi d’un dessein ou d’une raison synchroniques qui transcendent l’individu (puisqu’il n’en a pas conscience) et qu’il appartient au linguiste de découvrir. L’originalité de l’entreprise guillaumienne est ainsi, d’une certaine façon, de réintègre dans la synchronie une problématique de la cause.”

¹⁴ „Mais c’est chaque fois pour opposer à la cause historique ce qu’en peut appeler la raison synchronique.”

¹⁵ „Its basic importance lies in the principle of analysis underlying them: operative time.”

nyelvelméletében erre adott válaszok valójában nagyon is markáns különbségekhez vezetnek, melyek tanulsággal szolgálhatnak a funkcionális kognitív nyelvészetet illetően is, olyannyira, hogy véleményem szerint külön tanulmányt érdemelnek. Az azonban mindkét felfogás szerint igazolható állítás, hogy ez a fajta nyelv- és nyelvtudomány-szemlélet nem különíti el élesen a szinkroniát és a diakroniát. Ennek oka részben az, hogy, mint később látni fogjuk, jelentéstani alapokon nyugszik. Mindezt tágabb kontextusba helyezve a nyelvtudomány egy-szersmind homogénebb és kevésbé absztrakt tudományterületként tűnik föl. Homogénebb abban az értelemben, hogy azonos elvek szerint és összefüggésben képes vizsgálni a nyelvi változást és az adott nyelvéllapotokat. S kevésbé absztrakt, mivel a nyelvet (eltekintve most a forma vagy a jelentés elsődlegességének kérdéséről) akár a kommunikáció eszközeként, akár a megismerés, a jelentésképzés közegeként fogjuk föl, alapvető motivációnk és elsődleges célunk a nyelvhasználat során semmiképpen sem a formalizálás, vagy helyes nyelvi szerkezetek létrehozása.

Guillaume minden nyelvi jelnek tulajdonít valamilyen jelentést, legyen az a jelentéstartalom bármennyire sematikus, így a nyelv elméletében nem fogható föl tiszta formaként, ahogy Saussure-nél, azaz felfogásában a nyelv nem pozitív momentumok nélküli tiszta viszonyok összessége. Ezzel együtt Guillaume jelentéstani alapokon nyugvó grammatikájának is alapja a rendszerszemlélet: „Guillaume megmutatja, hogy a nyelvben semmilyen szó vagy szóelem nem lehet üres jelentésű és hogy egy elem jelentése nem más, mint a hely, melyet ugyanabban a mentális műveletben más elemekhez viszonyítva elfoglal”¹⁶ (Toussaint 1967: 96). Ez praktikusán pl. azt jelenti, hogy az olyan francia igék, mint a *croire* 'hisz', *espérer* 'remél' vagy a *je crois* 'azt hiszem', *je pense* 'gondolom', *je sais* 'tudom' mondatindító szerkezetek egymással jelentéstanilag rendszerszerű függésben vannak (valószínűség, bizonyosság, megvalósulás szempontjából).

2.3. Dinamikus vs. statikus nyelvszemlélet

Az előzőekhez szorosan kapcsolódik a nyelv statikus és dinamikus szemlélete közötti különbségtétel. A saussure-iánus nyelvészet célja, hogy egy pillanatnyi metszetben írja le a nyelvet, ráadásul Saussure-nél a nyelvi elem csupán annyiban fontos, amennyiben oppozícióba állítható egy másik nyelvi elemmel, márpedig az oppozíciók csupán az elemek stabil állapotában állíthatóak föl. Azt kijelenthetjük, hogy a többek között erre épülő nyelvleírás az elvontsága ellenére jól működik a maga keretei között – elég csak Bloomfield és az amerikai deskriptív iskola sikeres vállalkozására gondolnunk az írásbeliséggel nem rendelkező in-

¹⁶ „Guillaume montre que dans la langue aucun mot ou élément de mot ne saurait être vide de sens et que le sens d'un élément n'est autre que la place qu'il occupe par rapport aux autres éléments engendrés dans la même opération mentale.”

dián nyelvek leírására –, viszont csupán egy meglehetősen statikus rendszer rögzítésére alkalmas, amit Saussure elhíresült sakkhasonlata is igen érzékletesen szemléltet. Az eddigiekből következően viszont nyilvánvaló, hogy Guillaume a nyelvre mint dinamikus entitásra tekintett, helyesebben szólva nem is entitásra, hanem már önmagában műveletek sorozatára, s így kijelenthetjük, hogy a magát egyébként joggal strukturalistának valló Guillaume nyelvelmélete a funkcionális szemlélettől sem áll távol: „A nyelvben valójában minden folyamat”¹⁷ (Guillaume 1984a: 133). Műveleti gondolkodása a terminológiai rendszerét is meghatározta: pl. a hagyományos *morphologie* terminus helyett a *morphogénès*-t használta, tehát alaktan helyett alakfejlődésről beszélt. Másrészt viszont ennek a funkcionális szemléletnek némileg ellentmond, hogy rendszerében a nyelv, ha potenciálisan is, de mindig jelen van (így fogható föl reális tényezőként a *langue*, ez azonban azt is jelenti, hogy a nyelv nem csak a használat során létezik): „Guillaume számára, még ha nem is használjuk nyelvünket, az ott lakozik az elme mélyén mint lehetséges folyamatok szervezett halmaza, mint egy gondolkodó/beszélő által aktiválásra kész program”¹⁸ (Hirtle 1984: XIII). Az ellentmondástól függetlenül kétségtelen, hogy Guillaume nyelvszemlélete dinamikus. Elméletében Hirtle szerint a *nyelvnek* azt a folyamatot nevezhetjük, mely a *langue* és a *discours*, a potenciális és az aktuális között végbe megy:

(1. ábra)

NYELV = aktualizálható műveletek → műveletek aktualizálása → aktualizált műveletek eredménye¹⁹ (Hirtle 2007: 25)

(2. ábra)

langue $\xrightarrow{\text{„linguaging”}}$ discours (Hirtle 2007: 29)

Chomsky elsősorban éppen a statikus nyelvszemlélettel szemben lép föl, amikor a következőket írja: „Így a grammatika egy eszköz, mely (részben) részletezi a jólformált mondatok végtelen halmazát és mindegyikhez rendel egy vagy több strukturális leírást. Talán *generatív grammatikának* kellene hívunk

¹⁷ „Everything in tongue, in fact, is a process.”

¹⁸ „For Guillaume, even when we are not using our language, it resides in the depths of the mind as an organized set of possible processes, as a program ready to be activated by the thinker/speaker.”

¹⁹ „LANGUAGE = actualizable operations → actualizing operations → result of actualized operations”.

egy ilyen eszközt, hogy megkülönböztessük a deskriptív állításoktól, melyek pusztán a strukturális leírások során feltűnő elemek tárházát, és azok kontextuális változatait mutatják be”²⁰ (Chomsky 1964: 9). Chomsky értékítéletet is megfogalmaz a statikus nyelvszemlélettel kapcsolatban: „Világos, hogy az a nyelvelmélet, mely figyelmen kívül hagyja a kreatív aspektust, csupán marginális érdeklődésre tarthat számot”²¹ (Chomsky 1964: 8). Ebben a felfogásban tehát a grammatika eszköz, program, melynek szabályai által megalkotjuk a mondatokból (vagy legalábbis proposíciókból) álló nyelvet, hiszen ahogy azt Guillaume írja 1956-ban: „A mondat... az egyetlen realitás a nyelvben”²² (Guillaume 1984a: 88). Realitáson itt azonban inkább megfigyelhető kell értenünk. Tulajdonképpen Chomskynak és Guillaume-nak hasonló volt a problémája a leíró nyelvtanokat illetően, utóbbi figyelme viszont nem terelődött el a szavakról, míg a generatív nyelvészetet a mai napig a mondattan határozza meg. Másképpen fogalmazva Guillaume közelíthető a deskriptív iskolákhoz és egyúttal távolítható a generatív nyelvészettől abban az értelemben, hogy a szintaxis nyelvelmélete határait jelentette. Fontos különbség még, hogy bár „... a generatív grammatika Chomsky elméletében a nyelv formális leírását összekapcsolta a mentalizmussal” (Tolcsvai Nagy 2010: 19), de a guillaume-i (és egyébként a kognitív) felfogás szerint a nyelv elválaszthatatlan a nyelven kívüli tapasztalatainktól, a világról való tudásunktól, az elme egyéb mentális folyamataitól, s így nem autonóm rendszer: „Guillaume szerint a nyelv esszencia, mely mint ilyen ekvivalens nem csak a gondolkodással, de az emberi elme működésének egészével is”²³ (Sakhokia – Machavariani 1997: 57).

Végző soron kijelenthetjük, hogy Guillaume nyelvelmélete alapjaiban különbözik Saussure nyelv- és nyelvtudomány-szemléletétől. A prágai iskolához ugyan dinamizmusa és hasonló tartalmú dichotomikus gondolkodása révén némileg közelíthető, ahogy a generatív grammatika kompetencia-fogalma és mentalizmusa is összevethető vele, de a klasszikus 20. századi formalista irányzatokkal a guillaume-i nyelvelmélet lényegi párhuzamba nem állítható.

²⁰ „The grammar, then, is a device that (in particular) specifies the infinite set of well-formed sentences and assigns to each of these one or more structural descriptions. Perhaps we should call such a device a *generative grammar* to distinguish it from descriptive statements that merely present the inventory of elements that appear in structural descriptions, and their contextual variants.”

²¹ „It is clear, that a theory of language that neglects this »creative« aspect is of only marginal interest.”

²² „The sentence... is the only reality in language.”

²³ „According to Guillaume, language is an essence which is equivalent not to thought as such, but to the totality of the movements of the human mind...”

3. Guillaume és a kognitív nyelvészet

Bár tudjuk, hogy maga Saussure nem jutott el a fonéma későbbi értelemben vett terminusának megalkotásáig, mivel fonémán egyszerűen beszédhangot értett (Siptár 2006), nyelvelmélete bemutatásakor a fonéma kifejezést mégis gyakran (például egyetemi előadásokon) a mai értelmében²⁴ használják. Ez az eljárás véleményem szerint nem is igen kárhóztatható, hiszen nyilvánvaló a kapcsolat Saussure és a modern fonológia alapjait később kidolgozó strukturalista iskolák elméleti keretei között. Guillaume és a kognitív nyelvészet vonatkozásában is arról van szó, hogy szerzőnk egyébként sem elég alapos terminológiai rendszerét (Douay – Roulland 1998) nyilván nem lehet egészen problémátlanul azonosítani a kognitív paradigma fogalmaival, ez azonban nem akadályozhatja a releváns összefüggések felismerését. Ebben a fejezetben a guillaume-i elmélet egyes részleteinek bemutatása mellett arra törekszem, hogy a korábban esetleg utalás szinten már említett kognitív nyelvészettel kapcsolatos párhuzamokat bővebben és rendszerszerűbben megfogalmazzam.

3.1. Guillaume és a mentális műveletek

E részfejezetben a következő kapcsolatokat vázolom föl Guillaume nyelvelmélete és a kognitív nyelvészet között: (1) a mentális folyamatok modellálhatóak, (2) a nyelvi tudás képi, analóg jellegű, (3) a jelentés fogalmi természetű.

Guillaume *langue* fogalma, a megfigyelhető nyelvi jelenségek mögött húzó-dó rendszer (*la psycho-systématique du langage*), amit a nyelvésznek kutatnia kell, s a folyamat, mely egy adott nyelvi megnyilatkozáshoz vezet, tudattalan s így közvetlenül nem megfigyelhető, de modellálható (Guillaume 1984a). Hasonló a helyzet a kategorizációval (e terminus Guillaume-nál nem jelenik meg), melyet a pillanat tört része alatt végzünk, miközben Lawrence Barsalou kognitív pszichológus modellje szerint ötlépcsős, tehát kifejezetten összetett folyamat (Barsalou 1992). Így amit Tolcsvai Nagy Gábor a generatív grammatika mentalizmusáról ír, azt Guillaume-ról is elmondhatjuk: „... a strukturalizmushoz képest igen fontos lépést tett: elvált a behaviorizmustól, a nyelv és az elme kapcsolatát tartotta fontosnak és egyúttal leírhatónak, modellálhatónak. A behaviorizmus az emberi elme empirikusan nem adatolható működését nem tartotta kutatásra alkalmasnak, míg először az alaklélektan, majd a kognitív pszichológia épp ellenkezőleg, az elmeműködés modellálására törekedett” (Tolcsvai Nagy 2013: 42).

²⁴ „Fonémának a nyelvi rendszer legkisebb hangelemét nevezik, amelynek nyelvi jelmegettesítő és jelekülönítő funkciója van, azaz morféma és szóalakok megkülönböztetésére szolgál” (Bolla 2006: 13).

Guillaume szerint a nyelv elsősorban tapasztalataink reprezentációjának az eszköze. Bár a kognitivisták az „eszköz” szó használata miatt e megfogalmazást pontatlannak neveznék, mivel a nyelvvel nem csak leképezzük, feldolgozzuk, értelmezzük a világot, de „a beszélő ember... magát a nyelvet is alakítja a feldolgozás részeként” (Tolcsvai Nagy 2013: 12), a reprezentáció mint mentális művelet alapvető jelentőségű a kognitív nyelvészetben is. Azt természetesen nem állíthatjuk, hogy Guillaume pl. a kognitív pszichológia későbbi definícióival teljességgel összhangban használja a reprezentáció fogalmát,²⁵ de a fogalmi és nyelvi feldolgozás összetettségét érzékeli és igyekszik világos terminusokat alkotni (Guillaume 1984a). Mindez a jelen írás keretein túlmutat, de azt leszögezhetjük, hogy a reprezentáció Guillaume-nál semmi esetre sem formális, logikai megközelítésben értelmezendő, tehát a kognitív nyelvészeti elképzeléseknek megfelelően az elme a tudást nem kijelentések vagy mondatok logikai szerkezetében tárolja, hanem képi alapú sémákban, ez a következő, gyakorlati vizsgálódásokkal foglalkozó fejezetben válik majd nyilvánvalóvá.

Guillaume lényegében két műveletet vélt általánosnak az emberi gondolkodásban, s így az emberi nyelvben is. Ez a két művelet a *généralisation* (‘általánosítás’) és a *particularisation* (‘egyediesítés’), melyek két pólus, az *universel* és a *singulier* között mennek végbe. Ez „a két legáltalánosabb gondolkodási mozzanat, mely lényegi részét képezi az emberi elmének, s mely elválaszthatatlan annak működésétől”²⁶ (Guillaume 1990: 19). E fogalmak kapcsolatba hozhatók kortársa, Piaget tanulásméleteivel (Geneste 1987), ahogy összevethetőek a logikában használt hasonló kifejezésekkel is: „Emlékezzünk, hogy hagyományosan (például a Port Royal-i logikában), a filozófusok megkülönböztetik: 1) az általánosat vagy univerzálisat (fogalom vagy kifejezés, mely képes több dolgot jelölni; pl. *férfi*, *város*, *ló*); 2) a szingulárisat (fogalom vagy kifejezés, mely csak egyetlen egy dolgot jelöl; pl. *Szókratész*); 3) a partikulárisat (fogalom vagy kifejezés, melyen csak egy nem meghatározott részét értjük annak, amit jelöl; pl. *valamilyen háromszög*); A kijelentést aszerint mondjuk univerzálisnak, szingulárisnak vagy partikulárisnak, hogy maga a tárgya univerzális, szinguláris vagy partikuláris”²⁷ (Monneret 2010: 51). Guillaume

²⁵ A fogalomról magyar nyelven összefoglalóan l. Pléh 2003 „A reprezentáció fogalma a kognitív tudományban” c. fejezetét, valamint Tolcsvai Nagy 2013 „A kognitív pszichológia” c. fejezetét

²⁶ „les deux mouvements de pensée les plus généraux, inhérents à l’esprit humain et inséparables de son activité.”

²⁷ „Rappelons, que traditionnellement (par exemple dans la logique de Port Royal, les philosophes distinguent: 1) le général ou l’universel (idée ou terme pouvant représenter plusieurs choses; p. ex. *homme*, *ville*, *cheval*); 2) le singulier (idée ou terme qui ne représente qu’une seule chose; p. ex. *Socrate*); 3) le particulier (idée ou terme qui ne

azonban szakít a referencialitásra épülő logikai hagyománnyal, az ő számára, mint később látni fogjuk, a két fentebb említett mozgás, a *généralisation* és a *particularisation*, s ezek eredménye határozottan mentális tényezők, a jelentést fogalmi természetüként fogja föl, ahogy a kognitív szemantika is.

Ugyancsak fontos, hogy egy szemiotikai jelölő elmélet is kapcsolódik e mentális műveletekhez, ugyanis magának a szónak a születését is a következő stádiumokban képzelte el:

(1) a kiinduló pont az egészen jelöletlen entitás, fogalom, a legáltalánosabb és alaktalan abban az értelemben, hogy nyelvileg nem reprezentált, ez értelem-szerűen az *universal* pólusa;

(2) majd a *particularisation* folyamán egyedivé lesz, nyelvi feldolgozásra kerül, a *singulier* pólusa felé tendál;

(3) ezután újra a *généralisation* művelete következik, egy kategória eleme lesz, az *universal* felé halad, szófaji minőséget kap, mindeközben pedig grammatikailag jelöltebbé válik.

Ezt a folyamatot nevezi *morphogénès*-nek, azaz alakfejlődésnek, amire bővebben egyelőre nem térek ki, viszont a két művelet és a jelöltség kérdése a gyakorlati vizsgálódásokkal foglalkozó fejezetben (ahol a francia névelőkkel és az angol többes szám jelével foglalkozom) még szerepet kap.

A *généralisation* és a kategorizáció műveletét éppenséggel összefüggésbe lehetne hozni, ám ez aligha bizonyulna termékenynek. Bár mindkét fogalom az elmeműködés absztrakciós és sematizációs képességével van kapcsolatban, Guillaume a kategorizáció elveivel nem foglalkozik, így nemhogy a prototípuselmélet, de a kategorizáció klasszikus elvei sem jelennek meg munkáiban.

3.2. Az idő tériesítése és a kognitív metaforaelmélet

Guillaume egyik legérdekesebb munkájában, mely 1945-ben jelenik meg először Koppenhágában „L'architecture du temps dans les langues classique”²⁸ címmel, az 'idő tériesítését' (*spatialisation du temps*) vizsgálja a latinban és az ógörögben. Ekkor fejti ki először, hogy „mivel [az idő] nem ábrázolható önmagában, a tértől kölcsönzi az ábrázolás eszközeit...”²⁹ (Guillaume 2007: 297). A felismerés, hogy az időről való tapasztalatainkat a tér segítségével reprezentáljuk, amit Guillaume *chronogénès*-nek, azaz az idő nyelvi kifejlődésének, kialakulásának nevez, szintén közelíthető a kognitív nyelvészethez, hiszen a

s'étend qu'à une partie indéterminée de ce qu'il représente, de son étendue; p. ex. *quelque triangle*); La proposition est dite universelle, singulière ou particulière selon que son sujet est lui-même universel, singulier ou particulier.”

²⁸ 'Az idő felépítése a klasszikus nyelvekben'.

²⁹ Le temps „non représentable à partir de lui-même il emprunte ses moyens de représentation à l'espace”.

fentebb idézett mondat jól illeszkedik a kognitív metaforaelméletbe. Guillaume eszerint tulajdonképpen AZ IDŐ TÉR fogalmi metaforát írja le, ahol a TÉR a forrás-, az IDŐ a céltartomány, amennyiben a fogalmi metafora: „egy fogalom megértése egy másik fogalom terminusaival, a két fogalom közötti részleges megfelelések révén, a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le valamilyen motiváció révén” (Tolcsvai Nagy 2013: 382). Kognitív metaforaelméletről beszélni Guillaume esetében egyrészt kevesebbet jelent, mivel nemhogy nem foglalja kompakt rendszerbe meglátásait, de maga a metafora kifejezés sem lelhető föl munkájában, s más forrás- és céltartományokkal a – kétségtelenül fontos – TÉR és IDŐ fogalmain kívül nem is foglalkozik, másrészt viszont többet, mivel figyelme nem is e fogalmakkal kapcsolatos metaforikus nyelvi kifejezésekre, hanem az igenevekre és igékre irányul, tehát AZ IDŐ TÉR fogalmi metaforát a grammatikában vizsgálja: „Az ige síkján az idő ábrázolhatónak tűnik, s ábrázolása a *chronogénès* feladata, mely semmi több, mint az idő felidézése az ábrázolás téri eszközeivel”³⁰ (Guillaume 2004: 103). Az idő tériesítése, melyet alább felvázolok, Guillaume egyik legkidolgozottabb és legfigyelemreméltóbb elmélete. Három időszinten (*chronothèse*), három „módban” képzei el a franciában az idő tériesítésének folyamatát.

(1) Az első a kvázi-nominális (*quasi-nominal*) mód, ide tartoznak az igenevek és az infinitívusz. Guillaume szerint a *chronogénès* ebben a pillanatban (a kezdeti pillanatban) megragadott idő képze olyan képzet, amit a gondolkodás még nem realizált, de ami már realizálható (Guillaume 1984b). Ez a meghatározás egyelőre kissé homályosnak tűnhet, ezért lássuk, hogy például az angol nyelvben guillaume-i alapokon hogyan írják le ezt a szintet:

- „i. az infinitívuszban lévő (*to sing*) formában az esemény olyan eseményként reprezentálódik, ami a képzeletben fogant, kész egész,
- ii. a folyamatos melléknévi igenév *singing* formában az esemény olyan tevékenységként reprezentálódik, ami a közvetlen érzéki tapasztalat során megy végbe,
- iii. a befejezett melléknévi igenév *sung* formájában az esemény olyan eseményként reprezentálódik, ami a közvetlen emlékezetben rögzül, éppen kész.

Ez a három ábrázolás az alapvető vagy kezdetleges vázlata az igék működésének az angolban, amire az igei rendszer többi része is épül”³¹ (Hewson – Bubenik 1997: 5).

³⁰ „Dans le plan du verbe, le temps se présente représentable et sa représentation est l'ouvrage de la *chronogénès*, laquelle n'est rien d'autre que l'évocation du temps sous des moyennes spatiaux de représentation.”

³¹ „i. in the infinitive (*to sing*), the event is represented as a kind of event that is conceived by the imagination, a complete whole

(2) A második, közbülső szint a kötőmód (*subjonctif*), mely a franciában az akaratot, kívánságot kifejező igék és szerkezetek után szerepel, s a beszéd pillanatában nem realizált, kétségbevont, lehetséges dolgot fejez ki.

- (1) *J'aimerais qu'il soit là.*
'Szeretném, ha ott lenne.'
- (2) *Il est possible qu'il vienne en train.*
'Lehet, hogy vonattal jön.'

Ennek az igemódnak Guillaume rendkívüli jelentőséget tulajdonít, szerinte a kötőmód a gondolkodás átmeneti állapotát képviseli a főnévi vagy melléknévi igenév teljes virtualitása és a kijelentő mód teljes aktualitása között (Guillaume 1994). A morfológiai különbséget a szám és személy megjelenése jelenti a kötőmódban, amely lehetővé teszi az egyéni szándék, kívánság, lehetőség kifejezését, viszont a francia *subjonctif* paradigmája időbeliség tekintetében még csonka, nincs jövőideje, ami azzal magyarázható, hogy nincs aktualitása. Az aktualitás fogalma kulcs lehet az elmélet megértéséhez, Guillaume az idő nyelvi feldolgozását az emberi szándékkal összefüggésben látja: „Márpedig, hogy idő-síkokra tudjuk osztani az időt, birtokolnunk kell a *jelen*t. A *jelen* szelete nélkül az idő formátlan. Ezek szerint az idő morfológiájának célja az, hogy a *jelen* vagy általánosabban az AKTUALITÁS megjelenhessen benne, mely terminus egyszerre foglalja magában az abszolút és relatív jelent”³² (Guillaume 1984b: 31). Márpedig a kötőmódban nem birtokoljuk az aktualitást, csupán lehetőségeink, szándékaink, kívánságaink vannak, tehát *virtualitásunk*. A mód funkciója Guillaume-nál a szándék és az aktualitás érintkezésére (kijelentő mód) vagy éppen távolságára (kötőmód) épül. A (3)-ban a lehetőség és ezzel összefüggésben a kötőmód, míg a (4)-ben a valószínűség és a kijelentő mód jelenik meg.

- (3) *Il est possible qu'il vienne.*
'Lehetséges, hogy eljön.'

ii. in the present participle *singing* the event is represented as the kind of activity that takes place immediate sensory experience

iii. in the past participle *sung* the event is represented as the kind of event that is recorded in the immediate memory, just completed.

These three representations are the fundamental or primitive delineations of verbal activity in English, on which the rest of the verb system is built.”

³² „Or, pour pouvoir diviser le temps en époques, il faut disposer du *présent*. Sans la coupure du *présent* le temps est amorphe. C’est dire que la *morphologie* du temps se lie à la faculté d’y inscrire le *présent*, et plus généralement: L’ACTUALITÉ, terme qui embrasse à la fois le *présent absolu* et le *présent relatif*.”

- (4) *Il est probable qu'il viendra.*
Valószínűleg el fog jönni.'

(3) A relatív vagy abszolút jelen a kijelentő módban jelenik meg, ahol már beszélhetünk aktualitásról, legyen szó akár múlt, akár jövő időről (a múlt és a jövő időt nevezi Guillaume relatív jelennek). Aktualitáson tehát nem valamiféle referenciális, hanem mentális valóságot kell értenünk.

Guillaume elméletében csupán két hagyományos igemód, a kötő- és kijelentő mód jelenik meg, utóbbi e harmadik szintet képviseli a *c h r o n o g é n è s* során, ahol, mint említettem, már az igeidőknek is fontos szerepe van. Márpedig a virtualitásról és aktualitásról való értekezés után joggal merül föl a kérdés, hogy mit mond Guillaume pl. a feltételes módról. A feltételes módot „hipotetikus jövő időnek” nevezi, amihez nyilván köze van annak is, hogy a franciában a jövő idő és a jelen idejű feltételes mód nagyfokú morfológiai hasonlóságokat mutat:

Kijelentő mód, jelen idő:	<i>je vais</i> 'én megyek'	<i>tu vas</i> 'te mész'	<i>il/elle va</i> 'ő megy'
Kijelentő mód, jövő idő:	<i>j'irai</i> 'én menni fogok'	<i>tu iras</i> 'te menni fogsz'	<i>il/elle irat</i> 'ő menni fog'
Feltételes mód, jelen idő:	<i>j'irais</i> 'én mennék'	<i>tu irais</i> 'te mennél'	<i>il/elle irait</i> 'ő menne

A felszólító mód pedig nem is szerepel ebben a rendszerben, mivel Guillaume szerint nem a gondolkodás, hanem a beszéd módja, s alakját a kötő- vagy kijelentő módtól kölcsönzi. Guillaume elméletében tehát a kijelentő mód (*i n d i c a - t i f*) tartalmazza az összes kötőmódon kívüli francia igei paradigmát, ahol már nem csak a személy és szám jelenik meg, mint a *s u b j o n c t i f*-ben, de a temporalitás is kidolgozott. S így Guillaume szerint már látható, hogy „... az idő a tér *n*-dimenziós³³ képére épül, melynek megvan az egymást követő igemódok által reprezentált mélysége, és a temporális rendszer által reprezentált szélessége és magassága”³⁴ (Guillaume 2007: 297). A *c h r o n o g é n è s* első két szintjén, az igenevek és a kötőmód esetében még csupán kétdimenziós rendszert ír le, amit a harmadik szint, a kijelentő mód tesz háromdimenzióssá a mélység dimenziójával, s így a nyelvi értelemben vett idő viszonylatai teljesen kidolgozódnak a francia nyelvben.

³³ Akkor *n*-dimenziós egy tér, ha abban egy pont meghatározásához éppen *n* darab koordináta megadására van szükség.

³⁴ „... le temps est construit à l'image de l'espace sur *n* dimensions, qu'il a sa profondeur, représentée par la successivité des modes, et sa largeur et sa hauteur, représentées par la système temporel.”

Eredetisége és erős gondolatisága ellenére a *chronogénès* Guillaume egyik talán leginkább kritizálható elgondolása, főként mivel nagyrészt spekulatív következtetésekből fakad. Például a *subjonctif* működésével kapcsolatban, mely az elmélet egyik sarokköve, találhatunk ellenpéldákat Guillaume evidenciáira (Damar 2009), ahogy nem tűnik evidensnek az sem, hogy elméletében a hipotetikus jövőidő, azaz a feltételes mód jelen ideje az aktualitást, míg a kötőmód jelen ideje a virtualitást képviseli. Azt viszont kijelenthetjük, hogy a francia kötőmódról szóló nyelvészeti diszkurzust illetően Guillaume-ot a mai napig nem lehet figyelmen kívül hagyni (Damar 2009: 155–169). Fontos azt is kiemelni, hogy a fentebb nagy vonalakban vázolt elmélet csak a francia nyelv rendszerének leírására, megértésére tesz kísérletet (hangsúlyozva a latin örökséget), vagyis nem univerzális ez a háromlépcsős modell. Guillaume más nyelveket, az ógörögöt, az angolt vagy a szláv nyelveket vizsgálva például kétszintűként írja le a *chronogénès*-t, nem mellesleg történeti-összehasonlító nyelvészetileg és nyelvtipológiaiilag végig reflektáltan. Mindenesetre megfontolandóak Guillaume gondolatai, az aktualitásnak és virtualitásnak valóban fontos szerepe lehetett az igei paradigmák és aspektusok kialakulásában (lásd még pl. a *will* vagy a *shall* segédigéket az angolban, melyek etimológiailag ugyancsak a SZÁNDÉK és a VÁGY fogalomköréhez vezethetőek vissza).

3.3. Guillaume holisztikus szemléletének aspektusai

E fejezetben a következőt értjük Guillaume holisztikus szemléletén: (1) szinkronia és diakronia merev megkülönböztetését nyelvészetileg nem tartja indokoltnak, (2) a nyelvi szerkezetek formai és szemantikai oldalát nem tartja elválaszthatónak, a nyelvtani rendszer vizsgálatakor is a jelentésből indul ki, (3) véleménye szerint a nyelvi szintek azonos elvek alapján működnek, s ez kapcsolatba hozható a kognitív nyelvészet kontinuumelvével, (4) a nyelvet nemcsak, hogy nem autonóm, de egyenesen periférikus rendszerként írja le.

Ahogy azt az előző fejezetben láthattuk, a *chronogénès* alakulásának határozottan történeti aspektusai vannak. Guillaume szerint a nyelvi értelemben vett idő kialakulása a nyelven kívülinek nevezhető, történelmi időben képzelhető el, így a klasszikus nyelvek (francia szempontból elsősorban a latin) vizsgálatának is fontos szerepe lehet. A kognitív nyelvészetben „[n]incs éles elkülönülés jelen idejű (szinkrón) variabilitás és a történeti (diakrón) változások között, hiszen a gyakorlatban a használat része a rendszernek” (Tolcsvai Nagy 2013: 57). Történeti megokolással tehát funkcionális kognitív keretben is találkozhattunk.³⁵

³⁵ Itt gondolhatunk pl. Bybee vizsgálatára, melynek során egyrészt a szinkrón állapotot magyarázza történeti okokkal, másrészt magát a történeti változást, illetve egyes esetekben a változás hiányát okolja meg, amikor a „rendhagyó”-nak tekintett formákat

Guillaume holisztikus szemléletének másik fontos jellemzője, hogy bár elméleti kidolgozottságában természetesen nem beszél langackeri értelemben vett szemantikai és fonológiai pólussal bíró szimbolikus egységekről,³⁶ de a nyelvet formailag és szemantikailag szerves egységben írja le, s a jelentésből indul ki, ahogyan azt az idő tériesítésénél már ugyancsak láthattuk. Az idő tériesítésének elmélete voltaképpen a következő langackeri tételt illusztrálja: „A nyelvtan egyszerűen a szemantikai tartalom strukturálása és szimbolizációja” (idézi Tolcsvai Nagy 2013: 56).

A nyelvleírás során Guillaume nem választja el élesen a nyelvi szinteket: „... ami általános formáját illeti, [a nyelv] egy periférikus, önmaga ismétlődéseit tartalmazó rendszer. ... rendszerek rendszere, világosabban fogalmazva: az általános, fölérendelt rendszer és a kevésbé általános, alárendelt rendszer nem különböznek általános formájukban”³⁷ (Guillaume 1984a: 8). Ez alapján pedig azt mondhatjuk, hogy elméletében egyfajta kontinuumelv érvényesül, amennyiben „nincs lényegi különbség a szintaxis, a morfológia és a lexikon között” (Tolcsvai Nagy 2013: 383). A fentebb Guillaume-tól idézett „periférikus” kifejezés a nyelv kognitív beágyazottsága mellett a nyelv másodlagosságára utal, Langacker is hasonlóan gondolkodik a nyelvről: „Nem gondolom, hogy létezik valami sajátos tartalom, ami speciálisan nyelvi lenne. A fizikai beszédsszervekkel szeretném ezt párhuzamba állítani. A beszédet a tüdővel, a hangszálakkal, a szájjal, az orral, az ajkakkal, a nyelvvel, a fogakkal stb. produkáljuk. De ezek a beszédsszervek mind egyéb okok miatt, a beszédetől függetlenül léteznek” (Andor 2005: 38). A holisztikus szemlélet mellett maga Guillaume azzal érvel, hogy a nyelvnek könnyen megtanulhatónak és alkalmazhatónak kell lennie, ehhez „Guillaume szerint a legnyilvánvalóbb út az emberi elme számára a nyelv előtt már jelenlévő, otthonos, valamilyen az elsődleges tapasztalással és gondolkodással rokon műveletek használata lesz. Az ige/névszó diász megkülönböztetés például az

magyarázza: „Világos, hogy a rendhagyó alakoknak külön kell állaniuk bármilyen morfológiai modellben, mivel egy általánosabb séma szerint nem teljesen megjósolhatóak. A strukturalista/generatív modellekben a rendhagyó alakok egyszerűen listázva vannak a szótárban. A használat-alapú modell megjósolja, hogy a rendhagyó szavak alakjait a gyakoribb szavak között fogjuk megtalálni a szókészletben. A gyakoribb szavak sokkal inkább hagyományörzőek, így a rendhagyó formák képesek túlélni ilyen alakban” (Croft – Cruse 2004: 293; az én fordításom, P. L.).

³⁶ Tolcsvai Nagy 2013: 90–98.

³⁷ „... a peripheral system consisting internally of repetitions of itself as far as the general form is concerned... system of systems, with this much being clear: the general, containing system and the less general, contained system do not differ in their general form.”

idő/tér érzékelésünk tükre, mely grammatikalizálódott, s mely alapját képezi az indoeurópai nyelvek szófajrendszerének”³⁸ (Bélanger 1995: 9).

Guillaume nyelvelmélete tehát mind a négy fentebb érintett aspektusban a funkcionális kognitív nyelvészet szemléletével hozható összefüggésbe, míg a szinkrón–diakrón dichotómiára, valamint a modularizmusra³⁹ építő formális nyelvészeti iskolákhoz kevésbé kapcsolható.

3.4. Guillaume nyelvelmélete és a kognitív nyelvészet közötti hasonlóságok értékelése

Érdekes módon éppen Noam Chomsky, akinek nyelvelmélete a funkcionális kognitív paradigmától meglehetősen távol áll, a következőket írja a nyelvtudomány szerves fejlődéséről 1968-ban: az új perspektívák „megszabadítják a tudományos képzeletet bizonyos bilincsektől, melyek oly meghitt részévé lettek intellektuális környezetünknek, hogy jóformán már észre sem vesszük őket. Mindez rendkívül bátorító. Azt hiszem, olyan egészséges erjedés van a kognitív pszichológiában – és a kognitív pszichológia sajátos ágában, amely nyelvészetként ismert –, amilyen sok éve nem volt” (Chomsky 1995: 137). Mármost, miután e fejezetben kifejtettük, milyen kapcsolódási pontokat fedezhetünk fel Guillaume nyelvelmélete és a funkcionális kognitív nyelvészet között, a tudományos pluralizmust nem tagadva kijelenthetjük azt is, hogy ha kognitív paradigmaváltásról nem is beszélhetünk, a kognitív szemlélet jelenléte meghatározó a mai, akár magyar, akár nemzetközi nyelvtudományban, míg a deskriptív hagyományé kevésbé. Ez Guillaume esetében azért lehet fontos, mert így, némileg leegyszerűsítve a helyzetet, akár azt is mondhatnánk, hogy jócskán megelőzi a korát nyelvszemléletében és nyelvtudomány-szemléletében egyaránt. Ezek után fölmerülhet a kérdés, hogy mennyiben fontos a nyelvészet számára és mennyiben csupán tudománytörténeti érdekesség az a nyelvész, aki ugyan kortársainál jobban közelíthető napjaink nyelvszemléletéhez, de tulajdonképpen nem járult hozzá e mai kortárs paradigma kialakulásához. Úgy gondolom, hogy az olyan kijelentéseknek, mint hogy pl. valaki „megelőzi a korát”, van ugyan igazságtartalmuk, de rejte-nek némi veszélyt is magukban, hiszen a nyelvészet alakulását sem üdvtörténet-ként kell értelmeznünk, még ha az egyes paradigmák képviselői hajlamosak is

³⁸ „Here, for Guillaume, the most obvious avenue would be to make use of processes native to the human mind, already present before language, something akin to primary reasoning and experience. For example, the verb/noun distinction is a reflection of our perception of a time/space dyad which has been grammaticized, a dyad which is at the basis of the Indo-European system of parts of speech.”

³⁹ „A modularizmus felfogása szerint az elme funkcionális területei egymástól független modulok, amelyek eltérő módon működnek, közöttük nincsen közvetlen átjárás, a működést fölrendelt egységek biztosítják” (Tolcsvai Nagy 2013: 47).

arra, hogy minden korábbi elméleti keretet és esetleg azt feszegető törekvést csupán előzményként ítéljenek meg. Ezt Kuhn többek között a következőkkel magyarázza: „Hogy mit lát az ember, függ attól is, amit néz, és attól is, hogy a korábbi vizuális–fogalmi tapasztalatai minek a meglátására tanították meg” (Kuhn 2000: 155). Éppen ezért Guillaume esetében sem tudománytörténeti előzményekről van szó elsősorban, mivel véleményem szerint rendkívül – talán túlságosan is – eredeti nyelvész volt ahhoz, hogy csupán egy paradigma magányos előfutáraként tekintsünk rá. A következő fejezetben igyekszem bemutatni, hogy a guillaume-i iskola (mely földrajzilag Québechez köthető) progresszív nyelvtudományi műhely, más kérdés, hogy talán ezen iskola megkésettisége is hozzájárult ahhoz (csupán a nyelvész halála után szerveződött), hogy Guillaume marginális jelentőséggel bírt a 20. század első felének nyelvtudomány-történetében.

Másrészt, miután a kognitív nyelvészet és Guillaume nyelvelmélete közötti főbb kapcsolódási pontokat kijelöltük, nem mehetünk el szó nélkül egy lényeges különbség, egy fontos körülmény mellett, melyre általában a guillaume-isták is elmulasztják föl hívni a figyelmet, amikor, nyilvánvalóan pozitív értékítélettel, Guillaume-ot e nyelvészeti irányhoz közelítik. Ugyanis míg a kognitív nyelvészet lényegében a kognitív pszichológiából, tehát olyan tudományterületről fejlődött ki, mellyel párbeszédet folytathat, s eredményeit a mai napig föl is használja, addig Guillaume esetében nem beszélhetünk pl. kognitív elkötelezettségről,⁴⁰ mivel nem állt kapcsolatban olyan rokonnak nevezhető tudományterülettel, mely a nyelvtől függetlenül ugyan, de az elme mentális folyamatait feltérképezte volna számára, mi több, Guillaume ódzkodott attól, hogy kapcsolódási pontokat keressen pl. a pszichológiában, miközben a nyelv autonómiáját határozottan megkérdőjelezte. Mivel a nyelvi jelenségek mögött voltaképpen olyan mentális sémákat keresett, melyek alapvetően az emberi gondolkodást is meghatározzák, kérdés, mi volt az oka a rokon tudományterületek iránti közömbösségének. A válasz valószínűleg kora nyelvtudományának szűkebb kontextusában keresendő: kortársai az értékítélettel is bíró pszichológizáló–objektívizáló el-lentéppárban Guillaume helyét már korán elhelyezték az előbbiben, aki ezt igen kényelmetlen pozíciónak tekintette, így jobbra igyekezett a szűkebb értelemben vett nyelvészeti kereteken belül maradni. Ezzel szemben ma a kognitív nyelvészetben az interdiszciplinaritás néhol egyenesen elméleti alapelvként értelmeződik: „Ha a kognitív nyelvészet ennyire széleskörűen alkalmazható, akkor felmerül a kérdés, hogy megállja-e a helyét maga az elnevezés, hiszen a »nyelvészet« meglehetősen szűk határokat szab a vizsgálódás tárgyának és módjának. A kognitív társadalomtudomány, kognitív szemantika, kog-

⁴⁰ Lakoff által megfogalmazott elv, lényege, hogy „az emberi nyelv leírását az elméről és az agyról való általános ismeretekkel és más tudományos ismeretekkel összhangban kell elvégezni” (Tolcsvai Nagy 2013: 52).

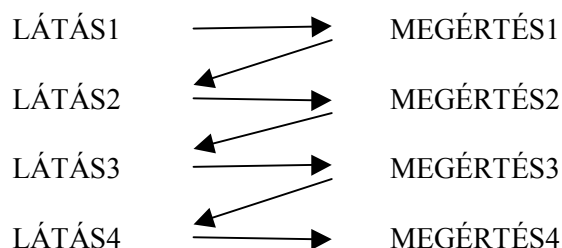
nitív szemiotika vagy kulturális szemantika talán sokkal megfelelőbbek lennének erre a célra, mivel tükröznék a vizsgálódás természetét (kognitív, szemantika) és annak széles alkalmazási területét (társadalom, szemiotika, kultúra)” (Kövecses – Benczes 2010: 221).

Guillaume tehát teljességgel az intuíciónak hagyatkozott az elme kognitív folyamatainak vizsgálatát illetően, mely intuíciók véleményem szerint értékesek, de legalábbis figyelemreméltóak. Ezzel együtt azt is elmondhatjuk, hogy e nagyszabású vállalkozásnak, s a már kidolgozott nyelvelméletnek bizonyos értelemben ugyanaz a gyengéje, mint ami az erősségét jelenti.

4. Módszertani sajátosságok, gyakorlati vizsgálódások

Módszertani alapelvnek tekinthető, hogy Guillaume elképzelésében a reflexió is ugyanolyan fontos szerepet kap, mint a megfigyelés. Guillaume ezt a szellemi munkát a következőképpen modellálta:

(3. ábra)

(Guillaume 1982: 4)

Guillaume-nál a modellálás a nyelvész munkájának fontos részét képezi: „Egy diagram jobban meg tudja mutatni az összefüggések rendszerét, mint a szavak”⁴¹ (Guillaume 1984a: 18). Az előző fejezetben már említettem, hogy Guillaume szerint a nyelvi tudás nem logikai természetű, hanem képi, analóg jellegű. Ez olyannyira igaz, hogy megfogalmazásában olykor elvész a nyelvész által alkotott modell és a nyelvi tudás képisége közötti különbség: „A nyelvész feladata az, és ez értéke és tudományos eszköze is egyben, hogy visszafordítsa – fölfedezze, hogyan lehet visszafordítani – láthatóvá a magyarázó diagramokon keresztül azt, amit a nyelv nem mutat meg közvetlenül”⁴² (Guillaume 1982:

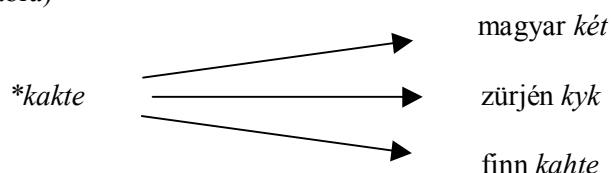
⁴¹ „A diagram can bring out a system of relationships better than words can.”

⁴² „C’est la tâche du linguiste, et c’est son mérite en même temps que son moyen de science, que de retraduire – de savoir retraduire – en des visibilité, sous les traits de figures explicatives, ce dont le langage ne livre directement...”

136). Egyébként pontosan látja e vállalkozás nehézségeit, mely főként abban áll, hogy „A nyelv aktusának csak nagyon késői pillanatai figyelhetők meg”⁴³ (Guillaume 1984a: 79). Nem csoda, hogy a (rugalmas) hipotéziseknek nagy jelentőséget tulajdonít, s az intuíció szerepét is hangsúlyozza.

Roch Valin, az egyik legjelentősebb guillaume-ista (a Guillaume írásait tartalmazó könyvek szerkesztője), a történeti-összehasonlító nyelvészet módszertanával veti össze Guillaume-ét (Valin 1964). Mint kifejti, a történeti nyelvészet is rekonstruál, egy feltételezett alakra vezeti vissza a jelenkori alakokat, amely magyarázza az idők folyamán kialakuló, különböző nyelvekben meglévő mai változatokat. Például így:

(4. ábra)

Kifejtve az analógiát a rekonstruálandó, kiinduló ok a potenciális *language*, míg a *discours* jelenségeihez különböző műveletek vezetnek.

A jelentéstan felől közelítve a kérdést a *language* és a *discours* viszonya összefüggésbe hozható a kétszintű szemantika elképzeléseivel is, ezen analógia szerint a potencialitást képviselő *language* a szemantikai, míg az aktualitást képviselő *discours* a konceptuális szinttel állítható párhuzamba: „A kétszintű szemantika felfogása szerint az alapszint a szemantikai, a levezetett szint a konceptuális (azaz fogalmi) jelentést képviseli. Az alulspecifikált szemantikai jelentés sosem jelenik meg a szemünk előtt, azt a konkrét jelentések alapján kell kikövetkeztetnünk. A levezetett jelentést azért nevezhetjük konceptuális jelentésnek, mert a levezetésnél konceptuális műveletekre (következtetésekre, fogalmi összefüggések megállapítására) támaszkodunk” (Kiefer 2007: 130). Vizsgáljuk meg, milyen műveleteket feltételezhetünk, s milyen műveleteket feltételez Guillaume a névelők esetében!

- (5) *Un soldat français sait résister à la fatigue.*
'Egy francia katona le tudja győzni a fáradtságot.'
- (6) *Le soldat français sait résister à la fatigue.*
'A francia katona le tudja győzni a fáradtságot.'

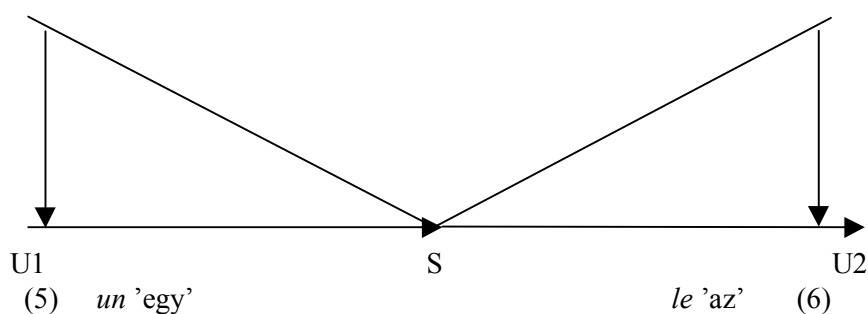
⁴³ „Only the very last instants of the act of language can be observed.”

Az (5) esetében a határozatlan főnévi szerkezetnek, míg a (6)-ban a határozott főnévi szerkezetnek van specifikus és nem specifikus olvasata. Givón (1984) elmélete szerint, mely a határozottság, specifikusság és generikusság kódolását egy skálán ábrázolja a nyelvekben, az (5)-ben arról van szó, hogy a francia és a magyar nyelv is azonosan kódolja a határozatlan specifikus és a határozatlan nem specifikus kategóriát, míg a (6)-ban a generikus specifikus és a határozott specifikus kategória kódolása azonos.

Nem formális megközelítésben, a funkcionális kognitív nyelvészet a mentális terekkel magyarázza, hogy ugyanannak a nyelvi struktúrának eltérő jelentéskonstrukciói jöhetnek létre. A jelentésbeli különbségek az (5)-ben és a (6)-ban eszerint abból adódhatnak, hogy a kifejezést *szerep*- vagy *érték* alapúként értelmezzük, a *szerep* olyan általános kategória, amit annak bármely tagja betölthet, míg az *érték* egy adott szerep specifikus megnyilvánulása (Kövecses – Benczes 2010: 162–163).

Guillaume a kérdést a névelők felől vizsgálja, s Givónhoz hasonlóan összefüggő rendszerben képzeli el az olvasatokat és azok kódolását. Két vízszintes vektorral ábrázolja a mentális műveletekről szóló részfejezetben már kifejtett mozgásokat: az egyik a *particularisation* (az 5. ábrán az U1 (universal) felől az S (singulier) irányába haladó vektor), a másik a *généralisation* (az 5. ábrán S felől U2 irányába haladó vektor), mely műveletek a *non-recurrence* ('visszanemtérés') (itt nem részletezendő) elve alapján nem egymás fordítottjai, hanem egymást követik. Ezek alapján az (5) és a (6) mondatban szereplő névelőket a következőképpen lehet ábrázolni, ha az olvasat nem specifikus:

(5. ábra)

A műveletek (*particularisation* – *généralisation*) irányát illusztráló horizontális vektorok és ferde szakaszok a két névelő potenciális rendszerét ábrázolják a *langue*-ban, míg a két függőleges vektor a két aktuális mondat né-

velőjét rögzíti, melyek már a *discours*-ban megfigyelhetők. Bár potenciálisan mindkét névelő kifejezheti az adott tartalmat, a ferde szakaszok tanúsága szerint az *un* határozatlan névelő az általánosból, a *le* határozott névelő pedig az egyediből indul ki. Az ábra azt is implicálja, hogy (6) esetében a névelő feldolgozása bonyolultabb (és pszicholingvisztikai hipotézissel élve akár temporálisan hosszabb) művelet eredménye. Másrészt figyeljük meg, hogy Guillaume a *le* 'az' és az *un* 'egy' névelőket egymástól teszi függővé, vagyis az előbbi használata során feltételezi utóbbi szerepét és viszont. Így tulajdonképpen egy fogalmi tartományt ír le, amit ő maga egyszerűen struktúrájának nevez.

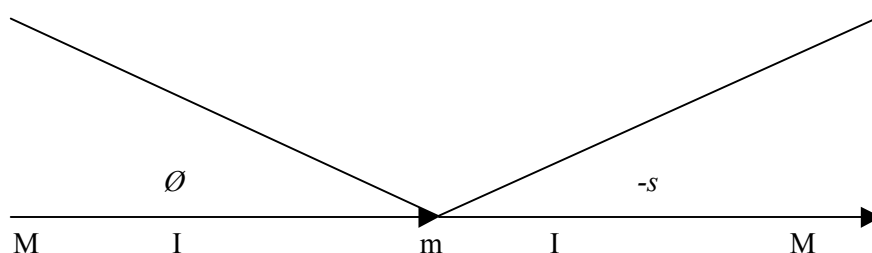
S most vizsgáljuk meg, hogyan alkalmazhatóak e guillaume-i alapok ma! Walter Hirtle abból indul ki, hogy az angolban lényegében mindhárom fontos mennyiséget – a minimálisat, a maximálisat és a kettő közöttit – ki lehet fejezni a \emptyset és az *-s* morfémával is. A példák, melyeket hagyományosan rendhagyónak tartanak, a következők:

- (7) *Henry is certain to toss **two** heads or **one** heads or **no** heads.*
 'Henry biztos benne, hogy dob **két** fejeget, vagy **egy** fejeget, vagy **egy** fejeget **sem**.' (A fordítás a magyar többesszám-jelölés miatt nehézkes.)
- (8) *Dogs are vigilant.* 'A kutyák szemfülesek.'
- (9) *A dog(\emptyset) is vigilant.* 'Egy kutya(\emptyset) szemfüles.'
- (10) *We saw **three** elephant(\emptyset) at the zoo.* 'Láttunk **három** elefántot(\emptyset) az állatkertben.' (Az angol ez esetben – rendhagyó módon – a magyarral azonosan jelöl.)
- (11) *They need water.* 'Vízre van szükségük.'

A (7)-ben az *-s* többes jel kifejezi a 'több mint egy' (azaz minimális és maximális közötti) és a minimális mennyiséget is. A (8)-ben az *-s*, míg (9)-ben a \emptyset fejezi ki a maximális (generikus) értéket. Hirtle a példák alapján arra a következtetésre jut, hogy mivel mindhárom mennyiség kifejezhető mindkét jellel, valami más is lehet e jelek hátterében azon kívül, hogy az angolban hagyományosan a főnevek egyes és többes számát jelölik. Úgy véli, a döntő különbség a két morféma között, hogy \emptyset a kontinuitás, míg *-s* a diszkontinuitás reprezentációjára szolgál. A (7)-ben a „fej vagy írás” játék éles diszkontinuitása miatt szerepel a többes jel. A (10)-ben az *elephant* mint faj a lényeges és nem az egyedek (melyekből egyébiránt három volt), s a generikusság kontinuitása miatt maradhat el az *-s*. A (11)-ben, ahogy a „megszámálhatatlan” főneveknél általában, szintén pl. az anyagnevekre jellemző kontinuitás miatt szerepel \emptyset . A meghatározó különbség tehát a kontinuitás és a diszkontinuitás, mely történetesen a legtöbbször egybevág az entitásokat jelölő főnevek számával is (ha az egyáltalán meghatározható). Ezek után Hirtle a

guillaume-i séma alapján a következőképpen ábrázolja e morfémák potenciális rendszerét (M: maximum, I: immediate, m: minimum):

(6. ábra)

(Hirtle 2007: 72)

Ez a modell annyi többletet jelent az előző, névelőkkel foglalkozó sémához képest, hogy Hirtle alkalmazza azt a morphogénès kapcsán már említett pszichoszemiotikai elvet (*psychosemiotologie du langage*), mely szerint a második műveleti vektor során végbemenő kifejezések a nyelvi rendszer jelöltebb alakjai, esetünkben egy, a morfémát zéró fokról elmozdító fonémával.

5. Összegzés

Ahogy azt már kifejtettem, Gustave Guillaume talán túlságosan is eredeti nyelvész volt, nyelvelmélete úgymond légüres térben mozgott, s valószínűleg ezzel magyarázható, hogy mindmáig csupán marginális jelentőségű. A strukturalisták idegenkedése a nyelv pszichikai tényezőivel szemben elégedetlenségre adhat okot; Guillaume nyelvelméletének aktualitásáról szóló tanulmányában Toussaint meglehetősen sarkosan és kissé leegyszerűsítően fogalmaz: „A strukturalisták sohasem kutatták, hogy a struktúrák, melyeknek leírásáig eljutottak, milyen kapcsolatban vannak a valósággal, mert a tudomány az ő szemükben mindenekelőtt »egy jól megcsinált nyelv«”⁴⁴ (Toussaint 1967: 97). Guillaume munkáit olvasva viszont az okozhat hiányérzetet, hogy nem reflektált arra a nyelvészeti közegre, melyben munkálkodott. Mindenesetre tudománytörténeti jelentősége ma már könnyebben kijelölhető, e dolgozat egyik célja is az volt, hogy a hasonlóságok

⁴⁴ „Les structuralistes n’ont jamais voulu chercher á quoi correspondaient dans la réalité les structures linguistique qu’ils parviennent á décrire, parce qu’avant tout la science est, á leurs yeux, »une langue bien faite«.”

és különbözőségek mentén bemutassa Guillaume elméleti alapvetéseit. Úgy vélem, például az idő tériesítésének elméletét, vagy az egyes és többes szám jelölését illetően a magyar nyelvet vizsgálva is érdekes leírások születhetnének. A magyarban mind az idő- és aspektusjelölés, mind az egyes és többes szám jelölése sajátosnak tekinthető az indoeurópai nyelvekhez képest, így egy magyar vizsgálat részben akár a guillaume-i elképzelések próbáját is jelenthetné. Talán megfontolandó lehet vélekedésem, mely szerint Gustave Guillaume nyelvelmélete érdemes arra, hogy (legalább valamilyen mértékben) a magyar nyelvtudomány részévé is váljon.

Irodalom

- Andor József (2005), Kognitív grammatika: A tudomány jelenlegi állása és kapcsolódó kérdések. Interjú Ronald Langackerrel. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21: 13–42.
- Andor József (2011), Szabad beszélgetés nyelvészettörténeti kérdésekről (interjú a 80 éves Szépe Györggyel). Hungarológiai Évkönyv 12: 315–344.
- Barsalou, Lawrence (1992), Cognitive Psychology. An Overview for Cognitive Scientists. Lawrence Erlbaum, Hillsdale.
- Bélanger, Marc A. (1995), Chaos, Complexity and Gustave Guillaume. Université Laval, Québec.
- Bolla Kálmán (2006), Fonetikai kislexikon. Kézirat.
- Chomsky, Noam (1964), Current issues in linguistic theory. Mouton, London.
- Chomsky, Noam (1995), Nyelv és elme. Osiris – Századvég, Budapest.
- Chomsky, Noam (2003), Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme. Osiris Kiadó, Budapest.
- Croft, William – Cruse, D. A. (2004), Cognitive linguistics. University Press, Cambridge.
- Damar, Marie Eve (2009), Pour une linguistique applicable. L'exemple de subjonctif en FLE. P. I. E. Peter Lang, Bruxelles.
- Douay, Gustave – Roulland, Danuel (1990), Les mots de Gustave Guillaume. Vocabulaire technique de la psychomécanique du langage. Presses Universitaires, Rennes.
- Geneste, Philippe (1987), Gustave Guillaume et Jean Piaget. Contribution à la pensée génétique. Klincksieck, Paris.
- Givón, Talmy (1984), Syntax. A functional–typological introduction. Vol. I. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Guillaume, Gustave (1975), Le problème de l'article et sa solution dans la langue française. Les Presses de l'Université Laval (Québec), Paris.
- Guillaume, Gustave (1982), Leçons de linguistique de Gustave Guillaume 1956–1957. Les Presses de l'Université Laval (Québec), Paris.

- Guillaume, Gustave (1984a), *Foundations for a science of language*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Guillaume, Gustave (1984b), *Temps et verbe. Théorie des aspects, des modes et des temps suivi de L'architectonique du temps dans les langues classique*. Honoré Champion, Paris.
- Guillaume, Gustave (1990), *Leçons de Linguistique 1943–44. Série A, volume 10, Esquissé une grammaire descriptive de la langue française (III)*. Presses universitaires de Lille – Les Presses de l'Université Laval, Lille – Québec.
- Guillaume, Gustave (2004), *Prolégomènes à la linguistique structurale II. Discussion et continuation psychomécanique de la théorie saussurienne de la diachronie et de la synchronie*. Presses de l'Université Laval, Québec.
- Guillaume, Gustave (2007), *Essai de mécanique intuitionnelle I. Espace et temps en pensée commune et dans les structures de langue*. Presses de l'Université Laval, Québec.
- Hewson, John – Bubenik, Vit (1997), *The Tense and the Aspect in Indo-European Languages*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Hirtle, Walter (1984), *Introduction*. In: Guillaume, Gustave, *Foundations for a science of language*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. XI–XIX.
- Hirtle, Walter (2007), *Language in the Mind. An Introduction to Guillaume's Theory*. McGill – Queen's University Press, Montreal – Kingston – London – Ithaca.
- Kiefer Ferenc (2007), *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka (2010), *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kuhn, Thomas S. (2000), *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Launay, Michel (1985), *La loi et le symptôme*. In: Sylvain Auroux, *La linguistique fantastique*. Denoel, Paris. 325–338.
- Máté Jakab (1998), *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Monneret, Philippe (2010), *Le singulier selon Gustave Guillaume*. *Information grammaticale* 126: 51–56.
- Pléh Csaba (2003), *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Sakhokia, Madonna – Machavariani, Maya (1997), *Gustav Guillaume's psychomechanics, marking theory, and the semiotic subject of the natural language*. In: Karl Simms (ed.), *Language and the subject*. Rodopi B. V., Amsterdam – Atlanta. 57–64.
- de Saussure, Ferdinand (1967), *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Siptár Péter (2006), *A fonéma tündöklése és...* *Magyar Nyelv* 102: 408–420.
- Szilágyi N. Sándor (1996), *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.

- Tolcsvai Nagy Gábor (2010), *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013), *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Toussaint, Maurice (1967), Gustave Guillaume et l'actualité linguistique. *Langages* 7: 93–100.
- Valin, Roch (1964), *La Méthode comparative en linguistique historique et en psychomécanique du langage*, Presses de l'Université Laval, Québec.

DOI: 10.15776/NyK.2014.110.18

CZEGLÉDI CSABA – PLÉH CSABA

Beszélgetés egy könyv kapcsán

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXV.
A kognitív szempont a nyelv pszichológiájában.
Főszerkesztő Kenesei István. Szerkesztette Pléh Csaba.
Akadémiai Kiadó, Budapest. 2013. 442 o.

The short paper is in fact a dialogue about Volume XXV of the Series Studies on General Linguistics between the editor of the volume and a colleague. The volume itself is entitled The cognitive point of view in the psychology of language. It contains papers in psycholinguistics taking a cognitive stance. The discussion raises the issue of modularity, the architecture of the language faculty, relations between experimental and paper-and-pencil based studies of language. It also raises broader issues such as the relationship between psycholinguistics proper and cognitive linguistics.

Keywords: cognitive studies of language, modularity, psycholinguistics, cognitive linguistics

A szöveg a 2013. december 2-án a fenti könyvről Czeglédi Csaba és Pléh Csaba által az Eszterházy Károly Főiskolán, Egerben szervezett bemutató beszélgetés szerkesztett változata.

Czeglédi Csaba: Sok szeretettel, tisztelettel köszöntünk mindenkit, aki fáradtságot nem kímélve eljött e késői órán, hogy meghallgassa beszélgetésünket az Általános Nyelvészeti Tanulmányok 25. kötetének megjelenése kapcsán. Azt mondják, hogy a Gutenberg-galaxisnak vége, de mégis jó érzés, ha az ember a kezébe foghat egy nyomtatott kötetet. Mégpedig terjedelmes kötetet, mert valóban, ez az ÁNyT eddig kiadott talán legvaskosabb kötete. A mai menü egy 15 fogásos estebéd, amelyben 14 tanulmány van, s amelyhez csatlakozik Pléh Csaba szerkesztői bevezetése. Mindez több mint 70 dkg pszicholingvisztika! Belekezek hát egy afféle étvágygerjesztőbe, amelyben néhány olyan tartalmat szeretnék megemlíteni, amelyekből én sokat tanultam.

Sperber és Wilson írásában („A metafora leleplezése”) szóba kerülnek még a hentesek is, mert az egyik példamondat így hangzik: *Ez a hentes egy sebész!* Ám megfordítva: *Ez a sebész egy hentes!* – kicsit más értelmet nyer. Sperber és Wilson általános mondanivalója az, hogy bár sokan úgy vélik, hogy a metaforák kiüntetett bánásmódot érdemelnek a nyelvészetben, mert nagyon különleges alakulatok, sőt, oly nagyon másfélék, hogy esetleg még az agyféltekék között is

másutt kell keresni azokat a mechanizmusokat, amelyek a metaforák értelmezéséért felelősek, valójában a metaforákat is pontosan ugyanolyan értelmezési apparátus igénybevételével dolgozzuk fel, mint bármely más, hagyományos szó szerinti jelentéssel bíró kifejezést. A kulcsszó a következtetések levonása. A szerzőpáros azt vezeti le a tanulmányában, hogy a metaforák értelmezésében is ugyanolyan következési műveleteket végeznek el az értelmezők, mint más szó szerinti, vagy lazább nyelvhasználat esetében. Sperber és Wilson általános relevancia-elmélete szerint a relevancia a kognitív hatással azonosítható, vagy annak mértékében kifejezve mérhető. Minél nagyobb egy nyelvi input kognitív hatása, annál relevánsabb, másrészt minél kevesebb erőfeszítést igényel a feldolgozó részéről az adott kifejezés értelmezése, annál relevánsabb. „A metafora leleplezése” című tanulmány, Sperber – Wilson tanulmánya, az én olvasatomban itt-ott leleplezi a relevanciaelméletet is. Ha ugyanis jól olvasom, és ez bizonyos megjegyzésekből kiderül, a relevanciát ők maguk sem a saját relevanciaelméletükben adott definíció és értelmezés szerint használják, hanem úgy, ahogy mindenki más: intuitív értelemben, amely nagyon nehezen megragadható.

A másik desszert, a kötet elejére ugorva, Pléh Csaba szerkesztői bevezetése. Ebben kontrasztokban magyarázza el a kognitív melléknév különböző értelmezéseit. Például, úgy adja meg e fogalom egyik jelentését, hogy az affektívvel állítja szembe. Ezek a kontrasztok annak a megnyilvánulásai, hogy elméleten kívüli fogalmak nincsenek. Tehát olyan fogalom nincs is, amely ne lenne eleme egy-egy részletesen kidolgozott elméletnek, másrészt – minden fogalom az őt is, és társfogalmait is magába foglaló elmélet egyéb fogalmaihoz fűződő viszonyától kapja a jelentését. Így a kognitív jelentése, értelme attól függ, hogy milyen más fogalmak társaságában fordul elő egy olyan elméletben, amely mindkettőket tartalmazza. Ezért lehet egy fogalomnak többféle értelmezése, jelentése.

A következő csemege, vagy tanulnivaló a modularitás. A modularitás felbukkan az elme általános szerkezetével kapcsolatban, hogy vajon moduláris-e az elme, és ha igen, akkor hányan vannak ezek a modulok és milyen viszonyban vannak egymással. Hasonló kérdések merülnek fel a szűkebb vagy tágabb értelemben vett nyelvvel, nyelvi képességgel kapcsolatban. Moduláris-e a nyelvi képességünk, s ha igen, akkor hány modulból áll, és ezek milyen viszonyban vannak egymással. A harmadik, az 1990-es években felmerült nyelvelméleti kérdés a modularitással kapcsolatban nagyjából úgy fogalmazható meg: mit tudunk mondani a nyelvről és a nyelv belső moduláris szerkezetéről a tekintetben, hogy az ember nyelvi képessége, mint az elme egyik képességének modulja hogyan viszonyul az elme egyéb kognitív képességeihez, moduljaihoz. Például egy szigorú, szikár elképzelés, gondolatmenet azt a kérdést veti fel, hogy az ember nyelvi képessége mennyire vezethető le azokból a kognitív és a nyelvi képességet is körülvevő elméleti tudásokból, képességekből, amelyekkel esetleg meg lehet magyarázni egy csomó olyan nyelvi jelenséget, amelyeket eddig a genera-

tív nyelvészettől megszokott állásfoglalás szerint speciális nyelvi képességeknek tartottunk. Beleértve a nyelvelsajátítást és azt a nagyon specifikus és markáns feltevést, hogy a nyelvelsajátításról csak úgy tudunk számot adni, legalábbis a klasszikus chomskyánus generatív nyelvelmélet szerint, hogyha azt feltételezzük, hogy a csecsemő specifikus, erre a feladatra determinált és őt erre a feladatra speciálisan képessé tevő tudásrendszerrel születik. Ennek a veleszületett tudásrendszernek a hagyományos neve: egyetemes nyelvtan. Az egyetemes nyelvtan telítettségével, szerkezetével, összetettségével, méretével kapcsolatban súlyos kétségek merültek fel az utóbbi bő évtized során. Kezd kiderülni, hogy valami nem stimmel. Ebből táplálkozik az a kutatási program, amely a Minimalista Program nevet kapta Chomskytól. Ha jól számolom, akkor ez legalább a harmadik Chomsky által kezdeményezett forradalom. A modularitással kapcsolatban olyan egyszerűségeket lehet megtanulni Mády Katalin „A beszédpercepció helye a teljes megértési folyamatban” című tanulmányából, amely nemcsak a magyar nyelvészek, de még egy anglista számára is roppant érdekes. Kiderül belőle ugyanis, hogy még a magyar nyelvre sem igaz, hogy az ún. rövid és hosszú magánhangzók valóságos akusztikai hosszúsága olyan módon és olyan mértékben tér el egymástól, ahogy ezt a fonológiai megkülönböztetés sugallja. Ez azért is érdekes, mert a magyar nyelvet ebből a szempontból, az angol nyelv magánhangzó-rendszerének ellenpéldájaként szokták emlegetni, s az angolul tanuló magyarok számára is magyarázat ez a nehézségeikre, hogy tudniillik nincs értelme az angol magánhangzó-rendszerben a rövid és hosszú magánhangzók megkülönböztetésének, holott a magyarban van. És most kiderül, hogy mindez még a magyar hangrendszerre nézve sem helytálló!

A kommunikáció és nyelv evolúciójának egy különleges oldala az ember és állat közötti interakció. Erről Kiss Anna, Miklósi Ádám és Topál József közös tanulmányában olvashatunk, amelynek címe: „Kutya, ember, csimpánz. Kognitív szempontok a fajok kommunikációs eltéréseinek értelmezésében”. A tanulmány nemcsak az ember kognitív képességei, nyelvi képessége, a kommunikációs mechanizmusa iránt érdeklődő emberek számára, hanem a kutyák iránt érdeklődők számára is érdekes. Igaz, nem nagy, vagy szenzációs újdonság, amit szóba hozok, a szerzők sem annak szánták, de érdekes például, hogy az ember–állat közötti kommunikációban, egy majomnak, a legemberszabásúbb majomnak is hiába mutogat az ember, a majom nem érti. A kutya viszont érti. Egy vadász-kutya pedig még jobban érti, hiszen nekik fontos képességük, hogy megértsék, merre fussanak, ha riasztani kell a fácánokat, vagy a fürjeket.

Gervain Judit tanulmányából, „A szerkezet és agy a nyelvfejlődés legkorábbi szakaszaiban” azt lehet megtanulni, hogy egy csecsemő valóban minden nyelvet ismer. Vagyis csakugyan előre vannak „huzalozva” az embergyermek a nyelvre, csakugyan az embergyerek specifikuma az a veleszületett képesség, konfigu-

ráció, amely lehetővé teszi számára, de semmilyen más állat számára nem, hogy egy természetes nyelvet, bármelyiket, és ugyanolyan gyorsan, elsajátítson.

Pléh Csabát először az ún. kognitív fordulatról, vagy másképp kognitív forradalomról kérdezem. Fontos, jelentős előrelépés volt ez a nyelvtudományban. A nyelvészet rájött, hogy az ember fejében van nyelvtudás. Akkor pedig azt vizsgálat tárgyává lehet tenni. Egy kívülállónak az furcsa ebben, hogy mi tartott ilyen sokáig?

Pléh Csaba: Mielőtt válaszolok a kérdésre, hadd mondjak valamit a könyvről. Azért különösen fontos és érdekes, hogy ez valaminek a 25. kötete, mert 50 évvel ezelőtt elkezdődött sorozatról van szó. Az én nemzedékem még úgy nőtt fel, hogy az Általános Nyelvészeti Tanulmányok kötetei voltak a 2–3 évente megjelenő biztos bibliáink. Kisebb küzdelem előzte meg ennek a kötetnek a megjelenését. Nem a szokásos magyar küzdelem, hogy bárki ellenállt volna a témának, hanem egymás közt, a szakmában folyt vita arról, hogy egyáltalán érdemes-e 2013-ban, magyar nyelven, elméleti igényű gyűjteményes köteteket kiadni. Létrejött egy új Szerkesztőbizottság – tagjait a kötet feltűnteti – amely kezdetben megosztott volt, s amelyből néhányan vissza is léptek az eredeti felkéréshez képest. Voltak, akik azt mondták, hogy magyarul már csak a 'lúzerek' írnak. Magyarul senki sem olvas, minden 'normális országban', például Finnországban vagy Hollandiában ezen a szinten könyvet már csak angolul írnak. Az ilyen kötetek megjelentetésének tehát van a konkrét témán túlmenő másik tétje. Magam azok közé tartozom, akik úgy gondoljuk, hogy a magyar nyelvközösség hosszú évszázadokkal ezelőtt egy sajátos választást tett. Míg például a ma angol nyelvű országokban számos közösség, például az ír közösség eltérő választást tett és a híres ír írók angolul írnak, esetleg franciául, de nem keltául. Mi azonban nagyjából ugyanakkor, amikor az írek eldöntötték, hogy angolul írnak, eldöntöttük, hogy magyarul írunk, s nem németül. Ennek fontos következményei vannak a tudomány nyelvére és a tudományos konceptualizációra nézve is. Van tehát egy rejtett állásfoglalás éppen abban, hogy az eredeti, 1963-as kiadás után 50 évvel 25.-ként megjelenik ez a kötet.

Visszatérve a kérdésedhez, hogy mi is ez az egész kognitív mozgalom, mi tartott ilyen sokáig. A pszichológiát egy pillanatra zárójelbe téve, a nyelvészet világában mit is válaszoljunk? A nyelvészet világában egy hagyományos nyelvész, hogy csupán egyet említsek, pl. Bárczi Géza, azt válaszolták volna a kérdést feltevő fizikusnak (és nemcsak Bárczi, de Bloomfield és Harris is ezt válaszolta volna), hogy a nyelv kétségtelenül az emberek gyakorlatában létező tevékenység. Mi, mint nyelvészek, kívülről minél objektívebben írjuk le ezt, lehetőség szerint az eszményi objektivitással, anélkül, hogy részei lennénk ennek a közösségnek. Kívülről rátekintünk, s mint egy fizikai tárgyat tekintjük. Az, amit kognitív fordulatként emlegetünk a nyelvre vonatkozó nézetekben, de a pszichológiában is, olyan szemléletváltozás, amely szerint két lábon járó rendszerek

működtetik a filológus típusú nyelvész által elemzett nyelvi produktumokat, s ők maguk is rendelkeznek egy leképezéssel erről a rendszerről. Drámai fordulat volt ez. A pszichológiában a hasonló fordulat úgy jelent meg, mint ami visszahozott olyan furcsa fogalmakat, mint gondolat, képzet, mentális kép s hasonló. A nyelvészetbe pedig a hasonló fordulat visszacsempészte azt a gondolatot, hogy a rendszer a maga szabályozottságával és a szabály fogalmával a használók fejében él. Ez a gondolat persze nem teljesen novum, Chomsky szerint a 17. századtól velünk élt, mint rejtett hagyomány. Mai változatában azt jelenti ez, hogy mindannyian két lábon járó nyelvészek vagyunk, a nyelvészet nemcsak a nyelvtudományi tanszéken fellelhető. Ebben az értelemben a kognitív fordulat lényege az, hogy előtte úgy gondoltuk, hogy a tudós álljon kívül a rendszeren, amelyet elemez. Lehet, hogy emberek használják a nyelvet, de azért nem az emberek fejről kell beszélni, hanem személytelenített módon a rendszerről, hangzott a strukturalista hitvallás. Ebből a szempontból filozofikus fordulat is a kognitív szemlélet.

A fizikus számára két mondanivalónk van: az egyik, hogy az emberi rendszerek, és különösen ilyen a nyelv, de azután a bonyolultabb kulturális rendszerek, mint az irodalom és a kulturális szokások is a rendszert használók fejében is léteznek. Minket elsősorban az érdekel, hogy mindez hogyan van a fejünkben. Másodszorra azt válaszolnám a fizikusnak, hogy az a típusú kognitív szemlélet a nyelvről, amelyet magam is képviselek, kicsit chomskyánus, egy kicsit innátista, egy kicsit moduláris. Ezzel párhuzamos a chomskyánus eszme fejlődési oldala, az a gondolat, hogy a gyerek fejében van valami egyetemes nyelvtan és ennek a kibontakozása a fejlődés lényege. Nem is vesszük észre ezt a kitágítást, de fizikus számára meghökkentő módon, és a tárgyra vonatkozó fizikai ismeretek világát is úgy értelmezik a csecsemőnél, hogy a csecsemő eredendő számfogalommal jön a világra, amely kb. a 4-es, 6-os számrendszerben dolgozik. A fizikánál is felteszünk egy naív, természetes fizikát. A kisbaba lényegében egy sajátos értelemben vett stabil, kicsit newtoniánus módon tekint a tárgyak világára.

És mit mondunk bárki másnak a modularitásról, az elme modularitásáról és a nyelvi képesség modularitásáról? Ha felmegyek az internetre és beírom, hogy *modularity*, akkor 70.000 technológiai szócikk jelenik meg, amelyek elmagyarázzák első szinten, hogy milyenek a moduláris áramkör szervezési elvei. A modularitás-gondolat, ahogy Fodor és Chomsky bevezette, valójában az első nyomtatott áramkörös és még a chipek előtti, Bell-laboratóriumi világa volt, ahol óriási eredmény volt például a moduláris színes televízió megtervezése. A modul technikai fogalom volt az 1950-es években és Fodor és Chomsky – bár nem szívesen ismerik el – technológiai metaforából indultak ki. Ha bölcsészeknek kellene magyaráznom a modularitást, akkor sokkal rafináltabbnak kellene lennem. Ez esetben megpróbálnám elmagyarázni, hogy a lírai, a drámai és a narratív, avagy epikus élménymód miért van meg immár néhány ezer év óta a világ költői meg-

jelenítésében. Ugyanazokat az eseményeket, hol így, hol úgy adja vissza a költő. Megpróbálnám egy filozofnak elmagyarázni, hogy amit mi modularitáson értünk, az ugyanolyan kérdés, mint amit a klasszikus irodalomelmélet műnemek és műfajok problémájaként él meg.

Czeplédi Csaba: A modularitás kapcsán senki nem tud elszakadni attól az elméleti feltevéstől, hogy kénytelenek vagyunk elismerni, hogy bizonyos feladatra orientált rendszereket tételezünk fel az elmében, akár a nyelvi képességen belül is. Olyan egyszerűségekre gondolok például, hogy ahhoz, hogy számot adjunk a fonetikai vagy fonológiai jelenségekről, szemben a szintaxisra tartozó jelenségekkel. Ez annak a tudomásulvételét involválja, hogy a fonológiai szabályok más természetű szabályok, mint a szintaktikai szabályok. Hiszen úgy tűnik, hogy ami a hangok környékén történik a nyelvi kifejezésekben, azt más szabályok vezérlik, mint a szintaxisban. A szintaxisban nincs magánhangzó-harmónia, vagy nincs hasonulás. Gyanús, de egyszerűbb az a feltevés, amely szerint azt gondoljuk, hogy az elménkben van egy olyan tartomány, amely a fogalmakkal bíbelődik, tehát az elemi fogalmakból összetett fogalmi szerkezeteket alkot, mondjuk propozíciókat, állításokat. Van egy másik, nevezzük ezt a szűk értelemben vett nyelvnek, amely a mondatokat, a főneves kifejezéseket stb. előállítja. Ezt támadja meg egy Hinzen nevű filozófus a Durhami Egyetemen (*Mind and Language. An Introduction*. Cambridge University Press, 2013), aki azt állítja, hogy az ember propozicionális gondolkodási képessége a szintaxis következménye. Magyarán: mit kezdjünk azzal a dilemmával, hogy van-e az elménkben egy külön olyan mechanizmus, amely a fogalmakkal bíbelődik tekintet nélkül arra, hogy fogalmi szerkezeteinket nyelvi kifejezések formájában is szimbolikusan reprezentálni tudjuk.

Pléh Csaba: Én megfordítanám. Ebben a kérdésben fodoriánus vagyok, tehát nem az új megkérdőjelezésekből indulok ki, hanem a régi megkérdőjelezésekből, a LOT (Language of Thought) egész gondolatából. Fodornak volt egy metaforája, amelyben az egész gondolat nyelve koncepciót megpróbálta kicsit jobban bevezetni, mint ahogy azt a franciák tették a 17. században, amikor azt mondták: *Isten franciául gondolkodik*, mert ez volt az egyetlen racionális lehetőség. Fodor megpróbált ennél kicsit ravaszabb lenni. Azt mondta, hogy képzeljük el, hogy ez az egész kérdés olyan, mint a különböző magasabb rendű programnyelvek (akkor még a magasabb rendűn a Fortrant értették, nem voltak olyanok, mint a C++, Java s hasonló.) és a gépi kódok viszonya. Egy komputációs rendszerben minden értelmezési folyamat fordítás, így tehát fordítások végtelen sorozatáról van szó, ahogy már Paul Valéry is mondta. Fodor azt mondja, mégiscsak kell, hogy legyen végső fordítás, hogy elkerüljük a végtelen regresszust. Fel kell tételeznünk, hogy van egy gondolat nyelve, van egy végső neurális kód. A gondolat nyelve azt jelenti, hogy fel kell tennünk, hogy a természetes nyelv mögött ott áll egy végső kijelentéslogikai szerveződés, gondolati nyelv (Fodor:

LOT2. Oxford University Press, 2008). Én ezzel többé-kevésbé egyetértek, egyetlen finomítással. Ebben a kérdésben Fodor nagyon életellenes szerző (életen az élettudományokat értve). Én úgy gondolom, hogy mindez a gondolat nyelve, s mind az egész propozicionális szerveződés valójában a beszélő szervek furcsa mozgatásának kényszereiből fakad. Abba a kisebbségi táborba tartozom, mely szerint van gondolat nyelve, amely mintegy mögöttes kimenete minden moduláris rendszernek, de a gondolat nyelve eredetileg nem valamiféle platonai absztrakció, hanem a szavak egymásutániségének szerveződéséből fakad. Elvben nem vagyok magányos, mert van egy híres bionyelvész, Philip Liberman (Towards an Evolutionary Biology of Language. Harvard University Press, 2006), aki sokkal elegánsabban képviseli ezt az elméletet, mint bármelyikünk tudná. Szerinte van egy közös gondolati rendszere az embernek, amely abban a biológiai értelemben kapcsolódik a nyelvhez, hogy a beszélés során egyszerre mindig csak egy dolgot tudunk kimondani és ebből érdekes szerveződési dolog következik a mondatokra nézve. Ezért kellenek pl. a főnévi csoportok.

Van persze egy másik oldala is a modularitásnak. Az például, hogy vannak-e feladat-dedikált rendszerek előre elrendezve az ember fejében? Helyes-e az *előre huzalozottság és a svájci bicska* gondolati metafora összekapcsolása? Valószínűleg ebben a dologban téved a moduláris koncepció. Hadd mondjak egy nem nyelvi példát. A legtriviálisabb dolog az arcfelismerő terület, amely valahol a halántéklebeny alsó felszínén van. Olyan terület ez, amelynek sérülésekor az emberek nem tudnak arcokat felismerni. Ezt összekombinálva képalkotó eredményekkel húsz éven át úgy gondoltuk, hogy ez kifejezetten arc-specifikus terület. Ugyanakkor ez a terület aktív akkor is, ha a használatú-kereskedő meg néz egy autót. Kénytelenek voltunk azt mondani, hogy ez a terület egy vizuális szakértői területe az agynak: amit sokszor látunk, annak a finom kategorikus leképezéséért felelős. A használatú-kereskedő ugyanezt a területet használta fel az autói megkülönböztetésére, mint amelyet mi általában az arcfelismerésre. Természetesen a leggyakoribb vizuális inger, amelyet viszonylag jó látószögben és élesen látunk, az a másik ember arca, s ebben vagyunk szakértők legtöbben. De ez nem azt jelenti, hogy ez arcfelismerési terület, inkább csak az arcfelismerés az alapértelmezés. Ha nem történik semmi más, akkor ez a terület az arccal foglalkozik. Ha azonban állandóan roncsautókat kell rásóznom a vevőkre, akkor azzal fog foglalkozni.

Czeglédi Csaba: Még egy kérdést feltennék Neked, mielőtt átadnánk a szót a hallgatónak. A kérdés a felsőoktatáshoz kapcsolódik, a nyelvészképzéshez, a bölcsészképzéshez, a kommunikáció-elméleti szakemberek képzéséhez. Einstein azt mondta, hogy akkoriban, amikor ő járt egyetemre, kötelező tantárgy volt az ismeretelmélet, tudományelmélet, mint általános tantárgy. Ma már a logika sem az, ismeretelméletéről pedig szinte szó sem esik, ha csak az ember, mint oktató

bele nem csempészi az anyagba. Ez a kb. 70 dkg pszicholingvisztika és általában a pszicholingvisztika mit üzen ezeknek a felsőoktatási vállalkozásoknak?

Pléh Csaba: Messzebből kezdem a választ. Közel vagyunk a Felvidékhez, s különböző okokból a felső-magyarországi középiskolai képzésbe 150 évvel ezelőtt, úgy 1870 táján bevezették a középiskolákban a logikát és pszichológiát, mégpedig részben azért is, mert nem tartották olyan veszélyesnek, mint a filozófiát. Ebből nőtt ki később a magyar pszichológia is. Később ez a középiskolai pszichológia elenyészett. Fiatal koromban, az 1960-as évek elején, a forradalom után, az akkori kultúrpolitika valahogyan előszedte ezeket a már akkor is kb. 80 éves koncepciókat. Így az 1956 utáni gimnáziumban újból megjelent a pszichológia és a logika. Azóta ez megint elenyészett, nem most, hanem már az 1970-es évek végén. Úgy gondolom, hogy az ismeret természetéről, szerveződéséről, s például a gondolattulajdonítás szerveződéséről stb. való gondolkodás nagyon fontos volt s maradt a kontinentális európai értelmiség számára. Szerintem újra végig kell gondolni, hogy a Dewey-t követő pragmatikus, haszonelvű iskolaképbe (ne feledjük, ez is egy 100 évvel ezelőtti iskolakép), miért érdemes visszahozni ezeket a tárgyakat? Azért, amit például a mai kognitív pszichológia is tanít (épp ezért beszéltem a naiv fizikusról), hogy a mai kognitív pszichológia azt hirdeti, hogy mindannyian naiv pszichológusok, naiv nyelvészek, naiv fizikusok és naiv matematikusok vagyunk. Akkor viszont azt gondolni, hogy ezt az egészet ki lehet iktatni a közoktatás és a felsőoktatás rendszeréből és az egész tudásrendszerből borzasztó nagy önbecsapás.

Czeplédi Csaba: Most már, ha nem jön közbe semmi, sokan úgy gondolják, hogy az egyetemi képzésnek felsőfokú szakmunkásképzésnek kell lennie. Azaz, olyan tudásokat szabad tanítani, amelyek a munkaerőpiacon közvetlenül értékesíthetők. Csakhogy, aki e szerint próbálja meg berendezni a bármilyen szintű oktatást, akár az általános iskolától kezdve, az elfeledkezik arról, amit akár az arcfelismerésről mondottakból is megtanulhattunk, hogy tudniillik az ember tudáskonstrukciós képessége olyan, mint a sokat emlegetett evolúció – nincs előrelátása. Az, hogy egy tudás hasznos, az csak utólag derül ki. Először azt meg kell alkotni, s aztán majd kiderül, hogy hasznos volt-e. Senki sem gondolhatja komolyan, hogy Einstein eleve úgy ült le, hogy de nagy hasznára leszek én az emberiségnek, ha ezt a speciális relativitáselméleti problémát megoldom! Ez nem így működik, hanem úgy, hogy az ember tudásokat alkot.

Pléh Csaba: Nem ilyen elvont ám a könyv. Van benne egy csomó érdekes példa és nyelvészeti elemzés, több eszmetörténeti érdekesség és gyermeklélektani részlet a kétnyelvűekről, a csecsemők hallásáról stb. Például Gervain Judit, aki azzal foglalkozik, ha már a veleszületettséget emlegetted, vajon kétnapos babák képesek-e szekvenciákat megkülönböztetni egymástól. Képesek a BBA és ABB sorrendi szerveződésű hangsorok megkülönböztetésére, és jól azonosítható, hogy ezért valójában egy meghatározott agyrész a felelős. Az emberbabák

képesek azonnal a születés után sorrendezés szempontjából különbséget tenni hangsorok között.

Czeplédi Csaba: Érdekes eredményekre vezetett a kétnyelvű kisgyerekek vizsgálata is. Elég sokszor vagy azt kérdezik tőlem a hallgatók, nem nehezebb sorsú-e egy kétnyelvű környezetben felnövekvő gyermek, mint egy egynyelvű környezetben, mert dupla annyi dolga van ugyebár, vagy azt, hogy mikor kezdjen el, milyen fiatalon kezdjen el nyelvet tanulni. A kétnyelvűség vizsgálatából számomra az az érdekes eredmény, hogy a kétnyelvű környezetben felnövő gyerekek sorsa nemhogy nehezebb volna, hanem kifejezetten előnyre tesznek szert olyan feladatok elvégzésében, ahol a tudatelméletre van szükség, vagyis arra a képességükre, hogy el tudják gondolni, egyrészt hogy a másik ember fejében van valamilyen tudás, vagy éppen ennek az ellenkezőjére, hogy a másik fejében nincs ott az a tudás, ami a sajátjukban ott van. Ezt gyakran kell kapcsolgatnia egy kétnyelvűnek, mert sokszor kerül kapcsolatba olyan egynyelvűekkel, vagy akár többnyelvűekkel, akik az általa beszélt két nyelv közül csak az egyiket beszélik. Ilyenkor minduntalan arra van szüksége, hogy az egyik képességét, tudását elfojtsa a másik előnyére. Kovács Ágnes azt figyelte meg, hogy a gátlási műveletet igénylő helyzetekben a kétnyelvű környezetben felnövő gyerekek, mivel ezt a váltogatást állandóan gyakorolják, sok nyelven kívüli feladatban is jobban teljesítenek, ügyesebbek, mint egynyelvű társaik.

Pléh Csaba: Igazában ez nyelvészeti könyv. A nyelvészetnek egy háborúságában is állásfoglaló mű. Megpróbáltam az előszóban nem túl kiélezetten szólni, de most megpróbálom elmondani, mit gondolok erről a vitáról. Van egy nagy vita a kognitív szemlélet háromféle érvényesítéséről. Az egyik szemlélet azt mondja, hogy úgy, ahogy van, a Chomsky inspirálta formális nyelvészet lenne maga a kognitív nyelvészet. Ezzel csak az a baj – ahogy Czeplédi Csaba is mondta –, hogy már négyszer megváltozott, amit mondtunk, tehát nehéz eldönteni, hogy mi is az érvényes kognitív nyelvészet. A szélsőséges másik tábor, a George Lakoff-féle tábor pedig azt mondja, hogy a hagyományos szekvenciális gondolkodást s a szó szerinti jelentést fel kell adnunk. Semmi más nincs, csak metaforák vannak. A kognitív nyelvészet lényege pedig annak felismerése lenne, hogy a gondolkodás és a nyelv pontosan olyan, mint az újságban, a televízióban és a politikusoktól hallott retorika. Minden konzervatív azt mondja, hogy a család a fontos. Találjunk ki valamiféle alapvetően más metaforát az emberekről, mondják az amerikai demokraták, és mondjuk azt, hogy ez a *support*, a támogatás, és nem a család (Ne gondolj az elefántra! Napvilág, 2006).

A politikát most zárójelbe téve, térjünk vissza a könyvünkhöz. A mi kötetünk állásfoglalás akar lenni arról, hogy van egy harmadik út is. A harmadik elképzelés azt mondja, hogy a pszichológia nagyon sok részletes ismerettel rendelkezik az ember emlékezeti, figyelmi, perceptuális folyamataira nézve, s ezt próbálja összeilleszteni a nyelvvel. Elfogadja a chomskyánus felfogás mentalizmu-

sát, azt, hogy a nyelv egyenként, minden ember fejében van, de úgy van a fejében, hogy ez számos más rendszerrel összeillesztve megy végbe. Ez nyelvészeti könyv, de a pszichológusok szemével próbál egy kicsit állást foglalni ebben, a nemcsak a nyelvészeket érintő, átfogó tudományproblematikában, hogy mi is az emberről szóló tudományok szerveződése. Lehet-e érvényes dolgokat mondani az emberről? Hiszünk abban, hogy lehet.

Czeplédi Csaba: Egyébként egy elmében rendkívül jó helyen van a nyelvészet és a pszichológia. Ez nagyon jó kombináció, már csak azért is, mert az imént beszéltünk a kognitív fordulatról. Azóta senki sem vonja kétségbe, hogy a nyelvtudomány a pszichológia egyik ága. Tudásokról van szó, képességekről van szó, azok működtetéséről van szó, s már csak azon folyik a vita, hogy hány ilyen van, és hogyan működnek együtt. Miben is áll ember mivoltunk, ami a gondolkodást, megismerést illeti. Ebben szerintem a nyelvészet elég nagy mennyiségű házi feladatot elvégzett az összes tévedéssel együtt, amire az előbb már céloztam, hogy már hányadszor változott meg a chomskyánus nyelvtudomány. Ez az egyik olyan vonása éppen Chomskynak is, amiért a leginkább becsülöm. Vagyis, hogy nem nagyon lehet megelőzni abban, hogy rá húzza saját elméletére a vizes lepedőt, és bejelentse, hogy: Hölgyeim és Uraim! Nem is úgy van. Nem fél szembenézni a következtetésekkel. Nem ijed meg a sokszor meghökkentő következtetésektől, mint például 1974-ben, amikor bejelentette, hogy hagyományos értelemben nincs is nyelv, mert azt nagyon nehéz megragadni, hogy az emberen kívül mégis mi lenne az, s helyette itt van valami a fejünkben, ami azért a nyelvészek szemöldökét is megemelte.

Ami viszont Lakoffék felfogását illeti, sok minden nem állja meg a helyét és nem eléggé tetszetős ebben az ún. kognitív nyelvészetben. Nem látok benne például elég magyarázó erőt. Ha nekem azt mondják, hogy a *fel*, az az élet, s a *le*, az a halál, a *tűz* a *nő*, akkor jól van, de akkor ezzel mit magyaráztunk meg? Ez inkább probléma lehet, vagy egy probléma újrafogalmazása. Nem ad magyarázatot, sem arra, hogyan rakjuk össze a mondatainkat, sem arra, hogy hogyan értjük őket.

Pléh Csaba: Köszönjük szépen mindenkinek, hogy megtisztelt a könyvbe-mutatón. Reméljük, hogy mindenkit meggyőztünk, hogy a nyelv és gondolkodás kapcsolata termékeny kérdés.

Szemle, ismertetések

Hajdú Mihály (1933–2014)

Ritkán adatik meg egyetlen individuum számára az, hogy széles látókörű kutató, termékeny tudós, kiváló előadó, tapasztalt tanár, ügyes tudományszervező, a valódi értékeket szem előtt tartó, nagy munkabírási, jó kedélyű ember legyen. Hajdú Mihály, a nyelvtudomány akadémiai doktora, egyetemi tanár rendelkezett ezekkel a személyiségjegyekkel.

Hajdú Mihály 1933. augusztus 14-én született Orosházán. Itt is érettségizett 1951-ben. Ezután hat éven keresztül a kardoskúti, majd két éven át a nagyszénási általános iskolában, 1959 és 1961 között pedig az orosházi gyógypedagógiai iskolában tanított, miközben felsőoktatási tanulmányokat folytatott: 1952-ben tanítói képesítő oklevelet, majd a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán orosz (1953), magyar (1957) és angol (1960) szakos általános iskolai tanári diplomát, 1962-ben pedig az Eötvös Loránd Tudományegyetemen magyar-könyvtár szakos egyetemi oklevelet szerzett. 1961-től 1966-ig az orosházi Mezőgazdasági Technikum tanára. 1964-ben védte meg egyetemi doktori értekezését, 1966-tól aspiráns lett, majd 1969-től tanított az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. A magyar nyelvtörténetet és nyelvjárást oktató tanszék munkatársa volt; 1995 és 1998 között a Fonetikai Tanszéket vezette. Kandidátusi értekezését 1970-ben, akadémiai doktori disszertációját 1997-ben védte meg. 1998 és 2002 között Széchenyi professzori ösztöndíjban részesült. 1999-től az ELTE egyetemi tanára, 2007-től professor emeritusa. Főbb díjai, elismerései: Csűry Bálint-émlékérem (1976), Honismereti Emlékérem (1980), Országépítő Alapítvány-díj (1992), Pais Dezső-émlékérem és -díj (2002), ELTE Pro Universitate kitüntetés (2003), Akadémiai Díj (2006), Orosháza város díszpolgára (2009), Révai Miklós-émlékérem és -díj (2010). 2014. január 7-én, orosházi otthonában hunyt el.

Pályája kezdetétől fogva nagy érdeklődéssel fordult szülőhelye és környékének nyelvjárása, valamint a népi életmód irányába. Első publikációi témájául az Orosháza környéki kasos méhészet szókincsének vizsgálatát (1963) és az orosházi népélet egyes mozzanatainak feldolgozását (1965) választotta. Korai munkái során alakultak ki a nyelvjárási szakszókincs összegyűjtésének, a regionális szakszótárak kiadásának szükségességéről vallott nézetei. Orosházi témák újra meg újra előkerülnek későbbi tanulmányaiban is: vizsgálja a 18. században a helységbe betelepített lakosok származási helyét a családnevek alapján (1969), elemzi a település utcanéveit (1980), 16. és 18. századi személyneveinek rendszereit (1992, 1983), a két világháború közötti családneveit szociolingvisztikai szempontból (1997).

A dialektológiához sem lett hűtlen a későbbiekben: módszertani tanulmányt írt a nyelvjárási szövegek több szempontú lejegyzéséről (Fodor Katalinnal közösen, 1973); nyelvjárási olvasókönyvet szerkesztett (Kázmér Miklóssal közösen, 1974); nyelvjárási szövegeket közölt a 18–19. századi Orosházáról (1981) és Békésről (1983); rendszerezte a csoportnyelvekről való ismereteket (1980); tudománytörténeti áttekintést adott a nyelvjárások lexikájának szótárazásáról (1982); szolt 16. századi nyelvjárásaink fonémáiról (1983, 1990); adatokat közölt Békés város í-zésének történetéhez (1987) és az *ly* népnyelvi írásához a 18–19. század fordulójáról (1993); értékelte a nyelvjárások jelenkori állapotát (1988); bemutatta az Alföld nyelvjárásait (1996); elemezte a nyelvjárásterületek körülhatárolásának nyelvi eszközeit (1998). 1977 és 1999 között a zsűri nyelvész tagjaként rendszeresen közölt beszámolókat az országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól a Magyar Nyelvben (1978, 1979, 1980, 1982, 1987, 1989, 1992, 1993), útmutatót állított össze a pályamunkák elkészítéséhez (1980), bemutatta a néprajzi és nyelvjárási gyűjtés mai lehetőségeit és feladatait (1986).

Legjelentősebb eredményeit mégis a névtan tudományterületén érte el. A személynevekkel mestere, Benkő Loránd ösztönzésére kezdett el foglalkozni. Kandidátusi értekezésében az 1770 és 1970 közötti magyar kereszt- és becenevek nyelvi, nyelvföldrajzi és kronológiai jellemzőit nagyszámú, saját gyűjtésű névadat alapján mutatta be. E munka szolgált forrásként a Magyar becézőnevek (1770–1970) (1974) című monográfiájához, mely komoly elismerést váltott ki a szakemberek körében. A személynevekkel kapcsolatban főként névszociológiai, névpragmatikai kérdéseket tárgyalt; adattárakat, névstatisztikákat állított össze és adott közre; tudománytörténeti, programadó és kutatómódszertani dolgozatokat készített. Vizsgálta személyneveink valamennyi típusát (így az egyéni és keresztnéveket, beceneveket, ragadványneveket, családneveket, álneveket stb.), s nemcsak a magyar személynevek jellegzetességeiről, hanem más nyelvek személynévrendszerének alapvonásairól is bőségesen írt. Akadémiai doktori értekezésében egy magyar nyelvtörténeti korszak személyneveinek jellemzőiről adott képet több ezer adat alapján (A középmagyar kor személynévtörténete [1526–1772]. 1997). A személynevek komplex megközelítésű nyelvi vizsgálata képezi az általa megírt első magyar névtani témájú egyetemi tankönyv és kézikönyv anyagának nagyobb hányadát (Általános és magyar névtan. Személynevek. 2003). Az utóbbi években érdeklődése az újmagyar kori, illetve mai magyar családnevek eredete, alakulástörténete, elterjedtsége (Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink. 2010) és állománya (Újmagyar kori családneveink téma XVIII–XXI. század. I. Adatok. 2012) felé fordult.

A helynevek iránti érdeklődését jelzik a történeti helynévadatokat teljességre törekvően kiadó kötetei, különösen A Csepel-sziget helynevei (1982) és a Szabó

T. Attila Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése (11 kötet, társközreadókkal, 2001–2010) című munkák. Az 1970-es és az 1980-as években aktívan részt vett a jelenkori földrajzinév-gyűjtésekben, az eredmények (így Somogy, Tolna, Vas megye földrajzi neveinek) közreadásában is. A helynevekkel összefüggésben kedves témái közé tartozott a tanyaneveknek (1973, 1999) és a tanyarendszerű települések helyneveinek (1973, 1975, 1978), valamint az utcaneveknek a vizsgálata (1974, 1975, 1980, 1982, 1983, 1985, 1986), térképek, névtárak helynévanyagának feldolgozása, névvégmutató szótárak készítése (1978, 1987, 1989), de szólt, elméleti igényrel, a helységnevek jelentésszerkezetéről is (1997).

A tulajdonnevek kapcsán bárhol képes volt ötletesen megtalálni a feldolgozandó témát, legyen szó balatoni vitorlásnevekről (1984), a szín- és intézménynevek kapcsolatáról (1985), hajónevekről (1986), gépkocsiparkolók elnevezéseiről (1987), folyóiratcímekről (1995), művészasszonyok névhasználatáról (2000). Több írása szól a különféle állatnevekről (1980, 1981, 1984, 1992, 1994). Szerkesztett magyar névtani bibliográfiát (1973), összeállított repertóriumot keresztnévszótárakról (1977), valamint névtudományi folyóiratokról és évkönyvekről (1992), közreadta az írói névadás magyar bibliográfiáját (1992), készített kétnyelvű keresztnévszótárat (1983).

Foglalkoztatták általános névtani kérdések is. Vallotta a névtan mint diszciplína önállóságát (2000), megírta a névtudomány történetét (2002), felhívta a figyelmet a magyar névtudományi terminológia egységesítésének szükségességére (1979, 1980), kidolgozta a magyar tulajdonnevek történetének korszakolását (1992). Névelméleti írásaiban kifejtette nézeteit a tulajdonnév definiálásával kapcsolatos nehézségekről (1998), a tulajdonnevek szófaji besorolása körüli problémákról (1997, 1998, 1999), a tulajdonnevek és a köznevek elkülönítésének lehetőségeiről (2002, 2008), a névvé válás folyamatáról (1985), a tulajdonnevek szemantikai jellemzőiről (1997) és grammatikai viselkedéséről (1981, 1999).

Hajdú Mihály önelvűen, de sohasem öncélúan vallotta a tulajdonneveket. Igyekezett feltárni a dialektológia, a nyelvtörténet, a szociolingvisztika és a névkutatás érintkező pontjait (1987, 1991, 2002). Tudatosan törekedett arra, hogy a nyelvtudományban újabban előtérbe kerülő kutatási témák, irányzatok szempontrendszerét is bevonja a tulajdonnevek vizsgálatába: elemzett metaforikus személyneveket (2001), bemutatta a tulajdonnevek neurológiai meghatározottságát, identifikációs funkcióját (2002, 2003). Szemléletmódját jellemezte a névtan egyéb tudományágakkal való összefonódásának hangsúlyozása: a névanyagból, ahol erre mód volt, hely-, település-, gazdaságtörténeti, népességmozgási, néprajzi, földrajzi következtetéseket vont le.

Tudományszervezőként nevéhez fűződik a magyar névtudományi konferenciák rendszeressé tétele, több konferenciakötet társszerkesztője is volt (1981, 1997). A névtani és dialektológiai tárgyú dolgozatok készítésének ösztönzésére kollégái és tanítványai számára publikációs lehetőséget teremtett egyetemi kiad-

ványsorozatok elindításával. Ő alapította, szerkesztette az ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok (1–12. szám, 1970–1973; az 1991-ig fennálló sorozatban összesen 38 szám jelent meg), a Magyar Személynévi Adattárak (99 szám, 1974–1991), a Magyar Névtani Dolgozatok (200 szám, 1976–2006), a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok (65 szám, 1980–1994) című sorozatokat, valamint útjára indított egy regionális tájszótárakat kiadó sorozatot is (10 szám, 1987–2008). Mező Andrással, közeli barátjával megindította, és hosszú ideig szerkesztette a magyar névtudomány első önálló folyóiratát, a Névtani Értesítőt (1979-től). Számos közzöntő kötet kezdeményezője, (egyik) szerkesztője volt (1991, 1998, 2000, 2002, 2003).

Képviselte a névtan tudományterületét szakmai szervezetekben is. 1961-ben lett a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagja, 1972 és 1974 között titkára, majd 1975-től választmányi tagja volt, 1976 és 1984 között a Névtani Szakosztály titkára, 1985-től megszűnéséig a szakosztály elnöke volt, 1980-tól pedig évtizedeken át a Csúry Bálint-émlékéremre és -díjra javaslatot tevő bizottság elnökének szerepét töltötte be. 2005-ben az ő támogatásával jött létre a Társaság Névtani tagozata. 1969 és 1975 között az MTA Nyelvtudományi Bizottság Névtani Albizottságának titkára, majd 1975 és 1985 között az MTA Magyar Nyelvészeti Szakbizottságának tagja volt. 1977-től 1992-ig az MTA Nyelvtudományi Intézetében is dolgozott tudományos főmunkatársként, tanácsadóként. 1970 őszén megszervezte a Bokor elnevezésű, fiatal nyelvészekből álló szakmai-baráti társaságot; majd évtizedeken keresztül fáradhatatlanul dolgozott az ELTE Névkutató Munkaközössége mint kutatócsoport és szakmai közösség meg-, átszervezésén és életben tartásán is. A Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagjává választotta.

Tudománynépszerűsítő tevékenysége bizonyosságaként, egyebek mellett, több lexikon, enciklopédia (pl. Pannon Enciklopédia. 1993; Magyar Nagylexikon I. 1993; Új Magyar Irodalmi Lexikon. 1994; A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája. 2002) nyelvészeti, névtani témájú szócikkeinek elkészítése, szerkesztése idézhető. Kapcsolódnak ide azok az írásai, amelyekben a helyesírási, dialektológiai, névtani ismeretek közoktatásban való megjelenítésének lehetőségeit veszi számba (1965, 1982, 1999). Ez irányú elveit, a névtan területén, a gyakorlatba is átültette a Magyar tulajdonnevek című középiskolai tankönyvében (1994).

Hajdú Mihály tanár úr az egyetemi oktatásban tanított a nappali, levelező és posztgraduális képzésben egyaránt. Oktatott névtant, dialektológiát, nyelvtörténetet és fonetikát, órái mindig különösen népszerűek voltak a hallgatók körében, s nemcsak az ELTÉ-n, hanem a Károli Gáspár Református Egyetemen, a pécsi, szegedi és miskolci egyetemeken, valamint a Nyíregyházi Főiskolán is. Érdeklődő hallgatóit évtizedeken át bevonta a nyelvjárás- és a nagyobb névgyűjtő, -közreadó munkálatokba, sokukat nyerve meg hosszabb távra is a magyar nyelvészeti kutatások számára. Az ELTÉ-n alapítója és több éven át vezetője volt az 1992-től létező névtani önálló programnak és a Nyelvtudományi Doktori Iskola magyar

nyelvészeti programja keretében 1995-ben indított névtani alprogramnak. Vezetésével számos szakdolgozat és PhD-értekezés született.

Gazdag életpályája eseményeinek és eredményeinek részletes számbavételére 60. születésnapja alkalmából D. Máta Mária vállalkozott (Hajdú Mihály 60 éves. Névtani Értesítő 15 [1993]: 9–17), de felvázolja az életutat Kiss Jenő köszöntő írása is, amely a 70. születésnapra készült (A hetvenéves Hajdú Mihály köszöntése. Magyar Nyelv 99 [2003]: 510–512). 2003-ban Juhász Dezső így méltatta az akkor hetvenéves Hajdú Mihályt: „Az, hogy a névtudomány ma virágzik Magyarországon, folyóirata, sorozata van, színvonalas és népes konferenciákat tart, sok tekintetben az ő lelkes szervezőmunkájának köszönhető” (Töretlen hittel a tudomány és az oktatás szolgálatában. Hajdú Mihály munkásságának utóbbi évtizedéről [1993–2003]. In: Hajdú Mihály, Válogatott tanulmányok. 9–13; az idézet lelőhelye: 13; ugyanebben a kötetben megtalálható az 1963 és 2003 közötti publikációk listája is: 467–506). Az utóbbi évtized munkásságáról Kiss Jenő számolt be a közelmúltban (Hajdú Mihály 80 éves. Magyar Nyelv 109 [2013]: 496–497).

Hajdú Mihály tanár úr sokrétű, kiterjedt tudományos és szervező tevékenysége, tudósi, tanári és emberi karaktere példaértékű. Írásai névtudományi, dialektológiai, néprajzi ismereteink forrásául szolgálnak a jövőben is. Szakmai tanácsai, bátorító, baráti szavai, önzetlen segítőkészsége, jóindulatú, derűs személyisége hiányozni fog.

Bölskei Andrea

Domokos Péter (1936–2014)

2014. május 27-én, életének 79. évében elhunyt Domokos Péter az ELTE nyugalmazott egyetemi tanára, a kisebb finnugor népek irodalmának hivatott szakértője.

Domokos Péter tudományos és tudománypolitikai tevékenységének alapköve volt, hogy ő az uralisztikát (finnugrisztikát) komplex tudománynak tartotta, vagyis elismerve a nyelvészet elsődlegességét, indokoltnak és szükségesnek vélte a finnugor (uráli) népek történelmének, anyagi és szellemi kultúrájának, irodalmának kutatását és oktatását is. Ezért nagy csalódást jelentett számára, (és ezt egy cikkében le is írta) hogy Hajdú Péter akadémikus korábbi véleményét megváltoztatva immár a komplexitás lehetetlenségét hangoztatta és 1990-ben az MTA Uralisztikai Komplex Bizottsága beszüntette működését. Az élet inkább Domokos Péter véleményét igazolta, hiszen a nemzetközi finnugor kongresszusokon a nyelvészet mellett folyamatosan jelen vannak az azt jól kiegészítő említett társ-

tudományok is. Aki követi ezt a gondolatmenetet, az talán nem fogja elfogadhatatlannak tartani, hogy egy finnugor nyelvész értékeli egy finnugor irodalmár munkásságát. Ehhez azt kell még hozzátennem, hogy Domokos Péter terjedelmében is lenyűgöző munkáságából csak az általam legfontosabbnak tartott műveket említem meg. A teljes életmű értékelése aligha férne be egy megemlékezés keretei közé.

Domokos Péter 1936. január 15-én született az erdélyi Gyergyóalfaluban Antal Mária és Domokos Pál Péter elsőszülött gyermekeként. A család 1944-ben menekült Magyarországra. Gimnáziumi tanulmányait a híres fasori gimnáziumban kezdte, ahol megismerkedett későbbi jó barátjával, a nemrég elhunyt Váoszolyi Erikkel, a komi nyelv kiváló kutatójával. 1954-ben érettségizett a József Attila Gimnáziumban. 1955-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán, magyar–román szakon. Édesapja, a kiváló népzene-kutató belőle is zenetudóst szeretett volna faragni, de ő némi kitérővel az irodalmat választotta. A kitérőt a magyar nyelvészet jelentette, mert nagy hatással voltak rá professzorai: Szabó Dénes, Pais Dezső és Bárczi Géza. De már másodéves korában látogatta a kiváló finnugor nyelvész, Beke Ödön óráit is. Saját bevallása szerint a végső döntést azonban 1960-ban hozta meg, mint azt egy 1962-es cikkéhez 2001-ben írt kommentárjában írja:¹ „1960-ban Budapesten rendezték az első finnugor kongresszust (CIFU-t). E rendkívül fontos és jelentős tudományos esemény egyik szenzációját a szovjet küldöttség jelentette, amelynek – többek között – tagja volt az ész Paul Ariste, az orosz Valerij Černecov, a vogul Evdokija Rombandeeva, a votják Tamara Tepljašina, néhány fiatal cseremisiz és mordvin nyelvész, valamint Vasilij Lytkin, zürjén költő és nyelvtudós. Őt magyar és finn barátai a húszas évek végén látták utoljára Helsinkiben és Budapesten, ösztöndíjasként, majd egy negyed századra eltűnt a börtönök, a lágerek, az Isten háta mögötti szovjet városok száműzöttségében. 1960-ban engedték ki először külföldre. Nyelvészeti előadással és egy új verseskötettel érkezett (benne Petőfi- és Ady-fordításokkal. Ő biztatott zürjén irodalmi kutatásaim folytatására, felesége, a votják T. I. Tepljašina pedig barátokat és segítőköt szerzett számomra szülőföldjén. Mint a kongresszus legfiatalabb előadó résztvevőjében ez a kettős találkozás döntötte el bennem végképp, hogy ezentúl a finnugor irodalmak kutatását választom feladatombul.”

Domokos Péternek azonban a diploma megszerzése után még egy kitérőt kellett tennie: 1959 és 1963 között általános iskolai, majd 1965-ig gimnáziumi tanárként dolgozott Budapesten. 1965-ben került a Leningrádi Egyetem finnugor

¹ 2002-ben jelent meg Budapesten a „Domokos Péter írásaiból” c. kötet (Urálistikai Tanulmányok 11.), amelyben a szerző válogatott tanulmányit gyűjtötte össze, mindegyik írását hosszabb-rövidebb, olykor önkritikus kommentárral ellátva. Ennek a könyvnek 103. lapjáról származik az idézet.

tanszékére, ahol magyar nyelvet oktatott. Ekkor kezdett anyagot, vagyis könyveket gyűjteni későbbi kutatásaihoz, minden bizonnyal ekkor vetette meg későbbi legendás könyvtárának alapjait. Ez a könyvtár a kisebb finnugor népek kultúrájának és különösen irodalmának egyedülálló gyűjteménye, amelyet Domokos még életében a Komi Nemzeti Könyvtárnak ajándékozott, hogy minden kutató rendelkezésére álljon.

1970-ben tért haza. 1970 és 1980 között Hajdú Péternek köszönhetően a szegedi, majd a budapesti finnugor tanszék tudományos kutatója volt. A kutatás mellett persze az oktatásból is kivette részét. Szegeden egyetemi jegyzetként jelent meg összefoglalása az udmurt, a komi, a mari és a mordvin irodalomról. 1972-ben jelent meg első könyve „A finn irodalom fogadtatása Magyarországon”, közel ezer tételes irodalomjegyzékkel. 1973-ban védte meg „Az udmurt irodalom története” c. kandidátusi értekezését, ennek értékelésére még visszatértek.

1980-ban nevezték ki az ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszékére docensnek, 1986-ban pedig egyetemi tanárnak. Ezt megelőzően 1984-ben védte meg nagydoktori értekezését „A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása” címmel. 1992 és 2002 között tanszékvezető volt, ekkor hagyták el a tanszék nevéből a *nyelvtudományi* jelzőt.

Domokos Péter egyik legfontosabb műve kétségtelenül már említett kandidátusi értekezése. Ez azonos címmel nyomtatásban is megjelent 1975-ben az Akadémiai Kiadónál. A vaskos (550 oldalas) kötetet nevezhetnénk az udmurt (votják) kultúrtörténet enciklopédiájának is. Célját a szerző így fogalmazza meg: „Munkám megkísérli az udmurt irodalom bemutatását oly módon, hogy elemzései érzékeltessék a vizsgált anyag összetettségét, problematikájának gazdagságát, s megadják a helyes ítéletalkotáshoz szükséges mélység és szélességbeli arányokat, megvizsgálja az udmurt irodalmat a maga történetiségében, hátterével és összetevőivel egyetemben, mint egy előttünk ismeretlen múltú és kultúrájú nép újabb időkben keletkezett, de e nép lényegét és sorsát teljességében kifejező, esztétikailag is rangos szellemi építményét” (17). A bevezetés után 40 oldalon tárgyalja az udmurtok történetét, majd közel 140 lapot szentel az udmurt folklór bemutatásának, majd további 30-at az udmurt irodalmi nyelv és írásbeliség kérdésének. „Nem túl sok ez?”, kérdezhetné valaki. Azt hiszem, nem. Hiszen korábban alig tudtunk valamit az udmurtok történetéről (és még ma sem tudunk eleget). Az udmurt irodalom, hasonlóan a rokon népek irodalmához mélyen a folklórban gyökeredzik, nem is lenne érthető (különösen a költészet) annak ismerete nélkül. Az irodalmi nyelv problematikájának tárgyalását pedig talán indokolni sem kell.

A könyvben az irodalmi művek, különösen a versek elemzései mintaszerűek, sok a művekből vett idézet és példa. Gyakran közli az eredeti udmurt szöveget is. Így az udmurtul tudók vagy tanulók könnyen összevethetik az eredetit és for-

dítást. Az első és egyben legjelentősebb udmurt költőnek, Ašalči Okinak a verseit részletesen és nagy empátiával elemzi és a kellő súllyal szerepel a műben Gerd Kuzebaj is, az udmurt művelődéstörténet és irodalom legjelentősebb alakja. Az írás és megjelenés időpontjában persze olyanok voltak a politikai viszonyok, hogy bizonyos dolgokról (például 1917-ről, vagy a szocializmus építéséről) csak egyféleképpen lehetett írni, más dolgokról meg hallgatni kellett. Van tehát a könyvben olyan megállapítások, amelyekkel a rendszerváltás után valószínűleg a szerző sem értett egyet. A mű hangvétele általában józan, nem nélkülözi a kritikát, de nem haladta meg a korabeli hatalom toleranciáját. Egyeseknek még ez a mérsékelt kritika is sok volt. Mint Domokos egyik cikkéből² megtudjuk, a könyv Udmurtiába is elkerült, ahol a szerző tudta és beleegyezése nélkül lefordították oroszra, és 1978-ban Izsevszkben kétnapos értekezleten szedték ízekre. Ezen Domokost egyesek tévelygőnek, reakciónak, burzsoánacionalistának sőt fasisztának nevezték. Az ügy Moszkvába is elkerült, ahol a Gorkij Világirodalmi Intézetben korrekt állásfoglalást alakítottak ki a könyvről. Ezek után 1993-ban az orosz változat megjelent nyomtatásban és egyetemi tankönyvként használják.

Domokos Péter munkásságában fontos helyet foglalnak el az általa szerkesztett antológiák. A sort az 1974-ben megjelent „Vatka meg Kalmez. Votják mondák és mesék” nyitja meg.

1975-ben az Európa Könyvkiadó jelentette meg a „Medveének” c. antológiát, amelynek alcíme („A keleti finnugor népek irodalmának kistükré”) némileg pontatlan, hiszen a lappokat semmilyen szempontból nem nevezhetjük keleti finnugor népnek. Ettől eltekintve a nyolc részre (vogul/manysi, osztják/hanti, szamojéd, lapp, zürjén, votják/udmurt, cseremis/mari, mordvin) osztott válogatás minden igényt kielégít. Képet ad az említett népek népköltészetéről és szépirodalmáról. A kötet előszava és az egyes részek elé írt bevezetők (ezek szintén Domokos Péter tollából származnak) megvilágítják azokat a körülményeket, amelyek között a válogatásban szereplő művek születtek, illetve informálnak a szépirodalmi művek szerzőiről. Külön érdeme a kötetnek és természetesen a szerkesztőnek, hogy a felvett művek nagyobbik része itt jelent meg először magyarul, vagyis a fordítások kifejezetten a kötet számára készültek. Ebből azt a következtetést is le lehet vonni, hogy a szerkesztő általában a fordítás előtt választotta ki a műveket, vagyis eredeti forrásokból dolgozott és nem érte be azzal, ami már korábban is megjelent magyarul. Ez a vaskos kötet (925 oldal) nemcsak érdekes és értékes olvasmány, hanem az egyetemi oktatásban jól használható, és nap mint nap használt segédkönyv is. A tízezer példány már rég elkelt, de antikváriumokban néha-néha felbukkan egy-egy példány.

² Utószó két könyv új előszavához: *Folia Uralica Debreceniensia* 5 (1998): 113–119.

Ezt követte 1977-ben a Tankönyvkiadónál megjelentetett „Uralisztikai olvasókönyv”. Ebben a szintén vaskos kötetben hatvanhat, korábban megjelent tanulmányt és cikket gyűjtött össze a szerkesztő három tematikus csoportra osztva: I. Östörténet – néprajz, II. Népköltészet – mitológia, III. Irodalom. A csoportosításon talán lehetne vitatkozni, de a válogatáson aligha. Elég, ha végignézzük a szerzők névsorát. A magyarokat olyan nevek képviselik, mint Zsirai Miklós, Hajdú Péter, Diószegi Vilmos, Fodor István, László Gyula, Bán Aladár, Munkácsi Bernát, Bereczki Gábor, Voigt Vilmos, Hoppál Mihály, Beke Ödön, Vargyas Lajos, Korompay Bertalan, Szabolcsi Bence, Vikár László, Kálmán Béla, Vászolyi Erik stb. A külföldiek névsora is tiszteletet parancsoló: Karin Mark, Wolfgang Steinitz, Valerij Černecov, Artturi Kannisto, Makar Evsev’ev, Lotz János, Thomas A. Sebeok, Vasilij Lytkin, Erkki Itkonen stb. A kötetet válogatott bibliográfia egészíti ki.

1984-ben a Móra Ferenc Könyvkiadó jelentette meg két kötetben, összesen 815 oldalon a „Finnugor-szamojéd (uráli) regék és mondák” c. gyűjteményt. A mű anyagát Domokos Péter válogatta és szerkesztette. Ő írta az előszót, az egyes népeket és mondáikat bemutató rövid bevezetőket, valamint a szövegek megértéséhez szükséges jegyzeteket. A két kötet felületes vizsgálata alapján is világos, hogy összeállításuk szinte emberfeletti munka volt. Erre egyébként az előszóban a szerkesztő is utal: „Megvallom, a válogatás munkája minden előzetes elképzelésemet meghaladó nagy és nehéz vállalkozásnak bizonyult” (18). Talán néhány számadat még jobban érzékelteti a munka nagyságát: a két kötet húsz uráli nép 199 mondáját tartalmazza. Őt-hat kivételével a fordítások e mű számára készültek és a másfél tucat fordító munkájának koordinálása sem lehetett kis feladat. Ennél fontosabb azonban, hogy ebben a két kötetben együtt láthatjuk és olvashatjuk az uráli népek legérdekesebb mondáit, amelyek képet adnak évszázadok vagy évezredek alatt kialakult hiedelmeikről és részben mitológiájukról.

Erről a műről is elmondható, hogy a harmincezer példány már rég elfogyott, én is antikváriumban vettem a saját példányomat, az eredeti ár harmincszorosaért.

2002-ben szintén a Móra jelentette meg „Finnugor regék és mondák” címmel a mű rövidített változatát. Ebből teljesen kimaradt a magyar és a szamojéd anyag, valamint a verses regék stb.

Domokos Péter tudományos pályája kezdetétől írt rövidebb-hosszabb cikkeket, áttekintéseket a kisebb uráli népek irodalmáról. Ezekből nőttek ki azok az összefoglalások, amelyek a Hajdú Péter – Domokos Péter szerzőpáros „Urali nyelvrokonaink” c. egyetemi tankönyvében (Tankönyvkiadó, 1978) olvashatók: Vogul és osztják irodalom 173–184, Zürjén irodalom 192–207, Permják irodalom 208–209, Votják irodalom 216–229, Cseremiszi irodalom 238–248, Mordvin irodalom 256–257, Finn irodalom 287–298, Észt irodalom 305–322, Karjalai irodalom 325–330, Vepsze, izsór, vót, liv irodalom 333, Lapp irodalom 343–348, Nyenyec irodalom 380–385. Az összefoglalások informatívak, olvasmá-

nyosak, a szerző számos idézettel, elsősorban versekkel illusztrálja mondanivalóját, amelynek megfogalmazásakor egyértelműen irodalmi (és nem politikai) szempontokat érvényesített, bár a kötetben (a Hajdú Péter írta részekben is) még jelen vannak a korra jellemző sztereotip kifejezések. Ezek az összefoglalások megjelentek németül is. Először a szerző „Handbuch der uralischen Literaturen” (Studia Uralo-Altaica 18. Szeged, 1982) c. kötetében, majd Hajdú – Domokos „Die uralischen Sprachen und Literaturen” (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987) c. könyve második részeként. A finn nyelvű változat Tuomo Lahdelma fordításában 1983-ban jelent meg, „Itäisten suomalais-ugrilaisten kansojen kirjallisuudesta” (Tietolipas 91. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki) címmel. Ez nem tartalmazza a magyar, a finn, az észt és a lapp irodalomról szóló részeket.

Ilyen előzmények (az antológiák szerkesztése és az egyes uráli népek irodalmának bemutatása) után várható volt a szintézis elkészítése. Ennek folyamatáról Klima László így ír 1996-ban: „1980-tól Domokos Péter az ELTE Finnugor Tanszékének oktatója. Pályájának ez a napjainkig tartó szakasza az anyaggyűjtés újabb periódusával kezdődik. Az Országos Széchényi Könyvtárban végzett rendszeres munka (közben a könyvtár finnugor referensének feladatait is ellátja), és külföldi tanulmányutak nyomán gyűlik össze az az anyag, amely lehetővé teszi 1984-ben az összefoglalást: „A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása” című akadémiai doktori értekezés megírását. Az opponensi vélemények már tükrözik a felismerést: Domokos Péter munkássága új tudományág megszületését eredményezte. Talán érdemes kitérni pár szó erejéig arra, hogy bírálói felemlégetik: a finnugor irodalom, mint olyan, valójában nem is létezik, nem kutatható, a finnugor irodalmi kutatások egy nem létező fogalmat járnak körül. Némileg értjük is ezt a nézetet, alapja az lehet, hogy a bírálók finnugor irodalom címén csak a szépirodalomra gondolnak, s megállapítják, hogy a kis finnugor népeknél az bizony elég fejletlen, színvonala elmarad a nagy kulturális hagyományokkal rendelkező népek szépirodalmának színvonalától. Látni kell azonban, hogy Domokos Péter az irodalmi kutatásokat valójában a vizsgált kör egész írásbeliségére kiterjeszti, minden írásos emléket, próbálkozást az adott történelmi környezetben értékeli. Ez a tudományos tevékenység önmagában is fejlesztően hat finnugor rokonaink irodalmára, irodalmi és kulturális életére. Ilyen szerepet a kis finnugor népek életében egyetlen más tudós munkássága sem játszott napjainkban.”³

A disszertáció ugyanezzel a címmel 1985-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál. A szerző az uráli irodalmakat hét csoportba sorolja, kellő indoklással: I. magyar, II. finn, észt, III. mordvin, cseremisiz, votják, komi-zürjén, komi-permják, IV. vogul, osztják, nyenyec, szölkup, V. karjalai, VI. lapp, VII. liv, vot, vepsze,

³ Klima László, Domokos Péter 60 éves. In: Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. (Urálistikai Tanulmányok 7. Budapest, 1996) 9.

inkeri. A továbbiakban a magyar, a finn és az észti irodalommal nem foglalkozik, valamint az enyeccel és a nganaszannel sem. Ez utóbbi kihalóban lévő népeknek nincs számba vehető irodalma. „... az önálló kultúra, irodalom, írásbeliség küszöbére (önhibáján kívül) egyikük sem jutott el...” – írja a szerző (41).

A könyv második részében (A kisebb uráli népek irodalmának áttekintése) jól megválasztott szempontok szerint halad végig a tárgyalt csoportokon, egyező és megkülönböztető vonásokat keresve és találva a kisebb uráli irodalmak között. Foglalkozik a könyvkiadás, a példányszámok, az olvasottság, a tankönyv és iskola, a sajtó, a színház és a nemzeti tudományok helyzetével is. Az egyes irodalmak, szerzők, művek értékelésével – érthető módon – itt nem foglalkozik.

Ez a mű is megjelent oroszul 1993-ban Joskar-Olában.⁴

Domokos Péter időrendben következő könyve több tudományág határán mozog: „Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban” (Akadémiai Kiadó, 1990).⁵ A némileg rejtélyes főcímet az alcím tökéletesen és pontosan megmagyarázza. Hozzá kell tenni, hogy az *irodalmunkban* szó a lehető legszélesebb értelemben értendő, tehát az is állhatna helyette, hogy *kultúránkban*. Domokos Anonymustól napjainkig mutatja be konkrét adatokkal, rengeteg idézettel, pontos hivatkozásokkal, hogy a címben jelzett témák milyen ellentmondásos reakciókat váltottak ki (és tegyük hozzá, váltanak ki ma is) a magyar szellemi életben. Többször is sajnálkozik amiatt, hogy a magyar társadalom jelentős része nem tudta elfogadni a finnugor nyelvrokonságot és ennek szerepét a magyar őstörténetben. A szerző sok jellemző példája közül csak egyet említek, Arany Jánosét. Arany az MTA főtítkáráként gyakran foglalkozott finnugor témákkal, pozitívan nyilatkozott Reguly Antalról és világosan látta, hogy a magyar nyelvészek feladata a nyelvrokonság kutatása (123–124). Ugyanakkor a hetvenes években írt, nem a nyilvánosságnak szánt, de fennmaradt fecniken szatirikus éllel, sértődött hangnemben bírálja a nyelvészeket, többek között azért, mert a magyar szavakat idegen nyelvekből származtatják. A szerző így kommentálja Arany magatartását: „Értjük Arany igazát, megbántottsága jogos, mert legyenek bármilyen makacs dolgok a tények, a magyar őstörténet ügyében mindenképpen nagyobb tapintattal, beleérzéssel, megértéssel kellett volna nyilatkoznia – bárkinek is. Hiába győzedelmeskedett a finnugor tanítás is, nyert katedrát és csatát a török tábor ellen, látványos diadalával, elismertetésével valamit (amit korábban sem nyert még el: szimpátiát, érdeklődést) igen hosszú időre el is veszített. Végképp »elszakadt a tömegektől«, meglehetősen egyoldalú, elzárkózó, helyenként agresszív tudománnyá vált” (127). A kiemelés tölem való, mert részletes kifejtés híján nem

⁴ Itt említem meg, hogy a két, oroszul megjelent kötetről Mizser Lajos írt ismertetést az Alföld. c. folyóirat 47/3 (1996. március) számában. A szöveg az interneten is elérhető.

⁵ A könyv második, átdolgozott kiadása 1998-ban jelent meg az Universitas Kiadónál.

tudom értelmezni, illetve tévesnek tartom ezt a megállapítást. Azt pedig végképp nem hiszem, hogy tapintattal, megértéssel rá lehetett volna venni a délibábos nézetek híveit, hogy elfogadják a szerző által is vallott tudományos igazságot. A dolog ma sem így működik. A könyv egyébként hallatlanul érdekes olvasmány, rengeteg információval. Látszik, hogy milyen hosszú kutatómunka eredménye.

Domokos Péter más formában is kiváló művelője volt a tudománytörténetnek: három kismonográfiát írt a „Múlt magyar tudósai” sorozatba:

Hunfalvy Pál (Paládi-Kovács Attila társszerzővel). Akadémiai Kiadó, Budapest. 1986; Kállay Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1990; Barna Ferdinánd. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1991.

2002-ben jelentette meg a „Domokos Péter írásaiból” c. kötetet (Urálistikai Tanulmányok 11). Ennek anyagát saját maga válogatta. Ez azért szerencsés megoldás, mert így egyértelmű, mit tartott fontosnak, újra publikálandónak. A kötetbe több olyan írását is felvette (pl. „Létezik-e finnugor irodalomtudomány?”, 193–198.), amelyek az általa művelt tudományterület egzisztenciális kérdéseit taglalják. A cikkhez utólag az alábbi kommentárt fűzte: „Több nyelven is megjelent cikk. Aktualitását azért nem vesztette el, mert egyre-másra lépnek fel újabb vitatkozó szkeptikusok e diszciplína létjogosultságával kapcsolatban. Az itt következő további írások közül több is szorosan kapcsolódik a felvetett kérdéshez, s reményeim szerint a létezését bizonyítják” (198). A megemlékezés műfaja aligha alkalmas arra, hogy felsorakoztassuk e bonyolult kérdéssel kapcsolatban az érveket és ellenérveket, vagy hogy a megemlékezés írója részletesen kifejtse saját véleményét. Azt azonban feltétlenül el kell mondanom, hogy a gyakorlat igazolta Domokos Pétert: művei léteznek és hatnak. És bizonyára lesznek, akik folytatják az általa megkezdett munkát.

Úgy illik, hogy röviden megemlékezzünk Domokos Péter tudományszervező tevékenységéről is. Az MTA Modern Filológiai Bizottságának tagja, majd titkára, 1997-től elnöke. Az 1980-as évektől a Filológiai Közlöny szerkesztőbizottságának tagja, később elnöke. Az MTA Uralisztikai Komplex Bizottságának titkára 1975–1985. A Finnugor Kongresszusok Nemzetközi Bizottságának (ICFUC) 1985-től rendes tagja, 2010-től tiszteletbeli tagja.

Domokos Péter 1960 óta több mint 50 éven át a Nemzetközi Finnugor Kongresszusok állandó résztvevője volt. A legutóbbi piliscsabai kongresszuson (2010) úgy üdvözölhettem, mint az egyetlen tudóst, aki minden kongresszuson részt vett. Fontos szerepe volt abban, hogy az 1975-ös budapesti finnugor kongresszustól kezdve az irodalmi szekció helyet kaphatott a finnugrisztika hagyományos tudományágai között. Közreműködött a Finnugor Írók Szövetsége megalapításában (1989), melynek megalakulásától alelnöke, 1993-tól 1996-ig elnöke, 2004 óta pedig ismét alelnöke volt.

Kitüntetései: A Munka Érdemrend ezüst fokozata (MTA), 1986; Az Udmurt ASzSzk Legfelsőbb Tanácsának díszoklevele (Szovjetunió, Izsevszk), 1989; Az

Udmurt Kenes Nemzeti Társaság diplomája és díja (Oroszország, Udmurt Köztársaság, Izsevszk), 1996; A Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje, 1996; Az E. W. Ponkkala Alapítvány kitüntetése és díja (Finnország, Helsinki), 1998; Az Észt Köztársaság Elnökének Pro Terra Mariana Érdemrendje, V. fokozat, 1999; A Finn Köztársaság elnöke által adományozott Fehér Rózsa Érdemrend lovagja, 2002; A Komi Állami Egyetem kitüntetése, 2005; A Mari Köztársaság külföldieknek adható legmagasabb kitüntetése, 2006; A Szentpétervári Állami Egyetem díszdoktora, 2006; Puskin-érem Vladimir Putin orosz elnöktől, 2006.

Csúcs Sándor

Mark Newbrook (with Jane Curtain and Alan Libert): Strange Linguistics

A skeptical linguist looks at non-mainstream ideas about language

LINCOM Europa. München, 2013. 388 o.

Tudtam, hogy a világ más tájain is burjánzanak a nyelvek eredetével, történetével, kapcsolataival foglalkozó áltudományos nézetek, de tapasztalataim szerint a szakemberek leginkább csak egyes, nyelvészettel foglalkozó személyek azon ötleteit szokták bírálni, amelyek a nyelvtudomány módszereit kétségbe vonják vagy éppen felrúgják, és meghökkentő elképzeléseket tárnak a világ elé a tudományt nem ismerőket megtévesztendő. A most ismertetendő kötet annak a hagyománynak fordít hátat, hogy szakember nem foglalkozik a primitív nézetekkel. A nonszensz nyelvészet termékeiből válogatott a szerző, hangsúlyozza, hogy minden értelmetlenség tárgyalására nincs hely; ez persze nem is baj, de erős a gyanúm, hogy lehetetlen is volna minden ilyen fölkutatni, elolvasni, röviden összefoglalni és megjegyzésekkel ellátni. Nyilván jórészt ezzel magyarázható, hogy az uráli nyelvekkel kapcsolatos téveszmék csak igen szerény mértékben vannak képviselve, másrészt az is közrejátszhatott ebben, hogy csak kisebb részüik publikálódott „olvasható” nyelveken.

Mivel jó ideje figyelem szűkebb szakmánkat, az uralisztikát érintő tudománytalan vagy kvázitudományos tevékenységet, igyekeztem megismernedni e kötetrel már csak azért is, hogy megtudjam, az uralisztikát hiteltelenné tenni törekvő megnyilatkozások mennyire keltették föl a nyelvészeti társtudományok művelőinek figyelmét. A következőkben e szempont mellett természetesen igen csak szemezgetve azzal is megismertetem az olvasót, miféle egyéb képtelenségeket állítottak elő világszerte az áltudományok művelői.

Newbrook klasszika filológiát és nyelvészetet tanult, több ázsiai és ausztráliai egyetemen oktatott, és több éven át az Ausztráliai Szkeptikusok (Australian Skeptics) nyelvészeti konzultánsa volt (ezt l. www.csicop.org/author/marknewbrook).

Ha jól értem, a szkeptizmus fogalma alapvetően az önjelölt nyelvészek elképzeléseinek megítélésével kapcsolatos (ehhez l. a 12. fejezetet!!!). Úgy tűnik tehát, hogy a szerző szkeptizmus leginkább a dilettánsok agyszüleményeihez kapcsolódik (l. Coda / zárszó).

A kötet az előszón (Preface, 7–10), a nyelvészeti szakszók jegyzékén (Glossary, 11–14) és a bevezetőn (Introduction, 15–23) kívül tizenkét fejezetből áll: 1. Language origins and language change, 2. „Concocted” languages and very short words, 3. The origins of human language, 4. Mysterious writing systems, inscriptions and other texts, 5. Language (itself sometimes mysterious) from mysterious sources, 6. Reversals and other alleged mysterious aspects of „normal” language, 7. Allegedly mysterious scripts, texts, etc. (non-historical issues), 8. Alleged animal „languages” and language-learning abilities, 9. Non-mainstream theories of language and the mind, 10. Non-mainstream general theories of language, 11. Language reform and language invention, 12. Skepticism about mainstream linguistics. Az egyes fejezetek több alfejezetre bomlanak. A könyvet a zárszó (Coda, 251) és az alfejezetenként csoportosított, jegyzetekbe ágyazott szakirodalom (References, 253–388) zárja le.

A szakszók jegyzékének közléséből következik, hogy a dilettánsoknak is szánta szerző a kötetet (l. 8. o.).

A kötetben szereplő áltudományos nézeteket (strange / weird / fringe / pseudo- / folk- / non-mainstream / amateur / „New Age” linguistics; l. 7, 16) a zárójelben látható udvariaskodó minősítések helyett leginkább nonszensz nyelvészeti nézetként lehet számontartani; a szerző nagyon tapintatosan, elnézően bírálja, ezek közlőiről némely esetben feltételezi a jószándékúságot, és ártalmatlannak minősíti nézeteiket. Erről Newbrook így vall: „I have sought here to be open-minded, and I acknowledge and respect the sincerity of the vast majority of the non-mainstream authors whose work I discuss here. But of course I have also striven not to be credulous; and I do not wish to be seen as accepting, by way of an exaggerated display of »fairness«, the probable veracity of strongly non-mainstream and arguably highly implausible ideas – or even as actively »agnostic« with respect to such ideas. This applies especially to some strongly non-mainstream non-linguistic ideas (such as the reality of alien abductions, cryptids such as sasquatches, etc.) which provide the background to some of the linguistic claims which I critique here. I emphasize that the fact that I refrain (in this specifically linguistic context) from seeking to »debunk« such background beliefs, and discuss them in a neutral tone, should not be read as implying that I regard them as at all likely to be factually correct” (7–8, kiemelés az eredetiben). A dilettánsok elképzeléseit következetesen elméletnek nevezi a szerző, ez is a (felesleges) tapintat jele. A kötetben bírált legtöbb nézet szerzője soha sem folytatott nyelvészeti tanulmányokat, amint Newbrook közli (15).

Az egyes fejezetek rövid ismertetése

1. Language origins and language change (25–86). Sokan vélekednek úgy, hogy a mai nyelvek egy közös ősről mennek vissza, ez lett volna a világ ősnyelve (Ursprache, manapság használatos szóval: Proto-World), ez szakadt szét csoportokra, amelyek a ma rokonságban lévő nyelvek forrásai voltak. Természetesen megjegyzi Newbrook, hogy a nyelvek belső változásai mellett a más nyelvekkel való érintkezésnek is szerepe van a nyelvek életében. Továbbá a rokon nyelvek olyan mértékű változásokat szenvedhetnek el, hogy végül már nem is emlékeztetnek egymásra; példaként erre a spanyolt, a lengyelt és a walesit említi, amelyek minden kétséget kizáróan indoeurópaiak, tehát rokonok, de nagyon eltávolodtak egymástól. Éppen ezért aligha válaszolható meg teljes bizonyossággal az a kérdés, vajon a világ nyelvei monogenezisnek vagy multigenezisnek köszönhetik-e létüket. Ha nem tévednek a paleoantropológusok, hogy a hajdan kelet-afrikai területen élt emberi közösség, amelyből a mai emberiség származik, mindössze néhány ezer főből állhatott, nekem úgy tűnik, talán valószínűbb a monogenezis.

Viszonylag hosszan (61–86) tárgyalja a különféle (európai, indiai, óceániai, nyugat-ázsiai) nyelvekkel kapcsolatos tudománytalan nézeteket, köztük szerepel a magyar is (66; erről l. még alább).

Az etruszkkal kapcsolatos dilettáns nézetekről szól röviden, de Alineinek ama elképzelését (Alinei 2003, magyarul: Alinei 2005) nem említi, hogy az etruszk a magyar régies formája lenne (67).

Élvezetes olvasmány az a pont, amelyben azon vélekedésekről szól, amelyek szerint a héber a világ ősnyelve, vagy legalábbis a sémi nyelvek erőteljesen befolyásolták a germánt pl. úgy, hogy Izrael elveszett, szétszóródott törzsei Közép-Európában kötöttek ki (68–73).

Bőséges részt szentel a szerző az Indiában beszélt nyelvekről megfogalmazott téveszmék sokaságának (73–80). Remélem, hogy rábukkanok Szentkatolnai Bálint Gábornak a magyar dilettánsok körében meglehetősen népszerű művére (Szentkatolnai Bálint é. n.), aki „megtalálta” a magyar nyelvet Dél-Indiában, de hiába reménykedtem... Talán azért nem szólt róla, mert e könyv esetleg csak magyar nyelven látott napvilágot? Az internetről mégis értesült Newbrook a magyar/finnugor–dravida „rokonságról” is (39, 256: 23. jegyzet), de az általa megadott címek közül csak a másodikon találtam valamit, az első (már) nem is létezik, a harmadikon pedig nem fedeztem fel az állítólagos információt: <http://forums.skadi.net/archive/index.php/t-11523.html>, <http://dahana.webs.com/dravid1.html>, http://www.allempires.net/dravidian-languages_topic26337.html.

Ugyanilyen hiányt tapasztaltam a sumerrel kapcsolatos fejezetben is (84–86, de vö. 136, 143, 144), vagyis nem tárgyalja a magyar–sumer „ősrokonságot”.

Azt hiszem, a magyar dilettánsok és külhoni elvbarátaik joggal érezhetik magukat megbántva, mivel az ő „igaz” tanaik nem keltettek kellő figyelmet.

2. „Concocted” languages and very short words (87–103). Ezen önálló fejezet hasonló kérdéseket tárgyal, mint az előző: azon dilettáns nézeteket taglalja, amelyek az ismert és rekonstruált nyelveknek vagy azok adatainak képtelen rokonságokat tulajdonítanak e nézetek megfogalmazói, vagy amelyek szerint az ősnnyelvek igen rövid szavakat tartalmaztak volna. Ezek azt is állítják, hogy pontosan ismerik a régvolt eseményeket, ezt sokan készpénznek is veszik, és úgy vélik, hogy az ún. ortodox szakemberek összeesküdtek ellenük, vagy egyszerűen csak ostobák (87). Az itt szóba hozott egyik gyöngyszem a morfológiailag egyszerű ősnnyelv, amelyet atyja a „Földanya Szent Nyelve” („Earth Mother Sacred Language”) címkével látott el, amely ősnnyelvben tizenöt bázismorféma volt (94–95). Marr még ennél is „takarékosabban” járt el, hiszen ő csak négy hangsorból magyarázta világ nyelveinek szókincsét (Marrt illetően l. 97)... Egy, minket közelebbről is érdekelhető elképzelés szerint Finnország területéről terjedt át Skandináviába az emberiség ősnnyelve, és persze onnét tovább. Még van néhány hasonló „teória”, de azokra végképp kár lenne időt pazarolni.

3. The origins of language (105–118). A szerző maga közli, hogy e tekintetben átfedések vannak az 1., a 2. a 3. és a 4. fejezet közt. Kár... Amint megállapítja, a nyelvészek általában százezer és kétszázezer évre becsülik az emberi nyelv életkorát, ennyi idővel korábban alakulhatott ki az Ursprache / Proto-World, amelyből változások sora révén jöttek létre a különféle nyelvek, és születtek meg a modern idiómák. De a legrégebb adatokat csak az írás létrejöttével, vagyis kb. ötezer évvel ezelőtt rögzítették először. A nyelv esetében a fejlődés, az evolúció fogalmát tévesnek tekinti, ti. ez nem vethető össze a biológiai evolúcióval, és ugyancsak téves pl. a törzsi nyelveket primitívnek nevezni a legrégebb ismert és a modern nyelvekkel összevetve. Ezt a felfogást lehet nyelvi egalitarianizmusnak nevezni, amint írja (105), de ebbe mégis belefér, hogy egyes nyelvek bizonyos részrendszerei bonyolultabbak másokénál. A távoli múlt lehetséges eseményeinek feltárását a paleoantropológiára és a régészetre hagyja.

E témakörben neves kutatók nézeteiről szól. Pl. Morris Swadesh glottokronológiájával vagy lexikostatisztikai módszerével kapcsolatban megjegyzi: „The theory was rapidly undermined by contrary data from known language »families«..., but Swadesh persisted, and towards the end of his life his proposals – set out in an ultimately posthumous book – became truly wild; for instance, he presents a map of the Earth purporting to show the probable geographical distribution of language »families« in 25,000 BCE” (109–110). Itt ír még egyebek közt Merritt Ruhlen, Joseph Greenberg Proto-World-teóriájáról és a nosztratikusok kísérleteiről (110, még vö. 33). Az „ősnnyelv” ürügyén kerül szóba az állati és az emberi kommunikáció kérdése is: úgy véli, a praesapiens hominidák korai kommunikációja hasonló lehetett a modern nem emberszabású majmokéhoz. Utal a zsidó–keresztény háttérű kreacionizmusnak a nyelvkeletkezésről alkotott felfogására is. Az emberi nyelv evolúcióját illetően Chomskyt pesszimistának

tekinti, és a kreációnizmusra hajlónak véli (117–118). A kreacionisták azt vallják, hogy Isten teremtette a nyelvet, a keresztény és a zsidó fundamentalisták hiszik, hogy Bábel tornyának építéséért büntetésül Isten összezavarta az emberek nyelvét (115, még vö. 117). A bigottan vallásos Trubetzkoy is ezt vallotta: „A Szentírás büntetesként, Isten átkaként ábrázolja a »nyelvek összezavarását«, amely létrehozta a nyelvek és kultúrák sokszínűségét, hasonlóan az »orcád verítékével« végzett munka csapásához, amellyel Isten az emberiséget sújtotta Ádám személyében... a nyelv és a kultúra dialektikus széttagoaltsága olyan szorosán kötődik a társadalmi szerveződés lényegéhez, hogy a nemzeti sokszínűség megszüntetésére tett kísérlet a kultúra elszegényedéséhez és elsorvadásához vezetne” (Trubeckoj 2011: 59, eredetileg: Trubeckoj 1923: 107–108).

4. Mysterious writing systems, inscriptions and other texts (119–144). Az írásrendszerek keletkezéséről és típusairól rövid, ismeretterjesztő jellegű információkat találunk. Az egyes írásrendszerek nacionalisztikus (vagy vallási) tállását teszi szövé. A magyar rovásírás hangoskodó magasztalói is ebbe a táborba tartoznak (erről az írásmódról l. Sándor Klára 2014). Tud egy olyan magyar dilettánsról, akinek a nevével eleddig én még nem találkoztam, és aki azzal vívta ki egyebek közt e könyv szerzőjének figyelmét, hogy az Újskóciában talált, mindössze tizenhárom karaktert tartalmazó, ún. Yarmouth Stone feliratát magyarul olvasta el (126, még vö. 44–45, 66)... Mások is „elolvasták” e szöveget különféle nyelveken és módokon, többek közt persze egy másik magyar is, persze szintén magyarul, ellentétes olvasási sorrenddel és más jelentéssel (126), de természetesen vannak olyan derék nemzettársaink is, akik az óegyiptomi hieroglifákkal írott szövegeket is vígan elolvassák magyarul. Eljutottak a szerzőhöz olyan információk is, hogy lelkes magyar honfiak szerint a germán rúnáírásnál régebbi a mi rovásírásunk, és legkorábbi emlékei Kr. e. 6500-ra datálандók, tehát mi rendelkezünk a legrégebbi írásbeliséggel, amely összefügg a sumer írással (136, még vö. 143, 144).

5. Language (itself sometimes mysterious) from mysterious sources (145–166). Vallási fanatikusok szerint az ismeretlen nyelvű vagy nagyon szokatlan megformáltságú szövegek voltaképpen isteni kinyilatkoztatások. Ebbe a kategóriába sorolja azokat a képzelgéseket is, amelyek szerint földönkívüliektől származik az emberi nyelv, sőt némely megnyilatkozók azt is állítják, hogy hallottak földönkívülieket a saját nyelvükön társalogni, láttak ezeken született leírt szövegeket, e megszállottak közül egyesek még meg is tanulták azokat (155)... Némely magyar dilettánsok megbántódhatnak, akik szerint mi, magyarok vagy a Szíriuszról érkezünk a Földre, vagy szíriuszi jövevényektől tanultuk meg az „ősnylvet”, amelyet aztán elterjesztettünk az egész világon, mert Newbrook nem számol be az ő tanaikról.

6. Reversals and other alleged mysterious aspects of „normal” language (167–173). A fordított hangsorú beszéd / nyelv fogalmával való játszadozás (pl.

ha *nadrág* helyett *gárdan* hangsort produkálunk) még az eddigieknél is értelmesebb ötlet (ha a képtelenségeket egyáltalán lehet relatíve kvalifikálni), márpedig e „szakemberek” szerint a korai Homo sapiens történetében az aktív telepatikus képesség elvesztésének kompenzálására szolgált az ilyen beszéd (167–168)...

7. Allegedly mysterious scripts, texts, etc. (non-historical issues) (175–186). E fejezetben egyebek közt arról van szó, hogy bizonyos régi szövegekben (pl. a Bibliában) némely írásjel-kombinációk rejtett üzeneteket tartalmaznak, itt kapott helyet a kabbala és a numerológia tárgyalása is (175–186).

8. Alleged animal „languages” and language-learning abilities (187–194). Itt a nem emberszabású főemlősök „nyelvei” és azok nyelv előtti vagy kvázinyelvi megnyilvánulásai kerülnek terítékre, sőt még a madarak nyelvei is megemlítettek. Ez a rövidke rész szórakoztató olvasmánynak tűnik a többi fejezettel összevetve, amelyek legtöbbje inkább az emberi butaság miatti álmélgodást válthatja ki az olvasóból.

9. Non-mainstream theories of language and the mind (195–208). Mivel a nyelv, az emberi értelem és gondolkodás viszonyát kevésbé relevánsnak vélem a történeti és az összehasonlító nyelvészet szempontjából, mellőzöm e fejezet ismertetését.

10. Non-mainstream general theories of language (209–218). Az itt tárgyalt nézetekről úgy vélekedik Newbrook, hogy olyan furcsán és annyira inkohereus módon vannak megfogalmazva, hogy nehéz őket egyáltalán értelmezni. Megemlítem, hogy ide sorolja Merritt Ruhlen történeti nyelvészeti nézeteinek némelyikét is.

11. Language reform and language invention (as proposed by non-linguists) (219–237). A dilettánsoknak a nyelvi reformokra vonatkozó elképzeléseiről ad számot úgy, hogy szembesíti azokat a nyelvészek által előadottakkal. Mivel azonban a szakemberek vagy nem szívesen nyilatkoznak a nyelvi perspektívákról, vagy hajlamosak „manipulálni” a nyelvet, ritkán szólnak e kérdésről, ezért Newbrook nem kívánt részletesen belemenni e kérdéskör tárgyalásába. Ennek ellenére több tanulságos oldalt szentel pl. az angol írásmódnak (helyesírásnak).

12. Skepticism about mainstream linguistics (239–250). E fejezet részben a dilettánsoknak a nyelvtudománnyal, részben maguknak a nyelvészeknek a diszciplína egyes megállapításaival kapcsolatos kételyeit tárgyalja. Ez utóbbi szempontból az utóbbi évtizedek leíró nyelvészeti kutatásainak hátteréről esik a legtöbb szó. A kétkedés és a vita teljesen természetes a tudomány művelőinek porondján, képzettségük és ismereteik folytán ugyanis egyet és mást elődeiktől és kollégáiktól eltérő módon ítélnének meg. Kétkedést váltott ki pl. Chomsky innatizmusa és generatív nyelvelmélete. A szakmán belüli kemény viták egyik oka Newbrook szerint az, hogy a különféle felfogások képviselői gyakran abban sem értenek egyet, milyen evidencia érvényes vagy releváns, vagy milyen mér-

tékű a különböző evidenciák fontossága. Néhány szó esik természetesen a dilettánsoknak a tudományt érő kritikájáról is, akik azt hiszik magukról, hogy kellő ismeretekkel rendelkeznek a nyelvről ahhoz, hogy hiteles véleményt, ill. bírálatot fogalmazhassanak meg a nyelvről, ill. a tudományról.

Érdemes szó szerint idézni a szerző zárszavát, amelyből kiderül attitűdje és az, miben látja könyvének jelentőségét: „In this book I have covered a great deal of ground. As I stated in the Preface, I have been obliged to exclude various interesting topics and to limit my discussion of some others severely. I myself know more about some of the topics in question here than about others, and in any event there are many issues which I have not been able to cover in the depth which might ideally be desired. But this book is (as far as I know) the first ever general work of this length on non-mainstream ideas about language; and I hope that despite its shortcomings it will be found both useful and interesting” (251).

Egyéb megjegyzéseim:

Hát az bizony tény, hogy a szerző tájékozottsága némely téren hiányos, ami persze teljes mértékben érthető. Ilyen pl. a finnugrisztika: az nem számít hibának, hogy igen hézagos a finnugrisztikát támadók nézeteinek számbavétele, de az már igen, hogy egy félig-meddig dilettáns megnyilatkozásként, Angela Marcantoniónak a közlését (Marcantonio 2002, magyarul: Marcantonio 2006) készpénznek veszi, miszerint a magyar nyelv eredete és rokonsága vitatott (66, 274: 43. jegyzet), ehhez vö. „Languages of unknown or disputed »genetic« affiliation, such as Hungarian...” (32). Ha tudomást szerzett volna ugyanezen szerzőnek, vagyis Marcantoniónak az indoeuropeisztikával kapcsolatos téveszméiről is, talán Newbrook is megkérdőjelezte volna Marcantonio finnugrisztikai kompetenciáját. Marcantoniónak indoeuropeisztikai elképzeléseiről vö. „Анжела Маркантиони скорее заинтересована не в поиске научной истины, а в привлечении широкого общественного внимания к собственной научной деятельности” (Jakubovič 2011: 228). Ugyanez a feltűnési viselkedés jellemzi a finnugor nyelvű államokban (Magyarországon, Finnországban és Észtországban) igen szorgosan nyüzsgő agg korú „ifjú lázadók” („young rebels”) trojkáját is, amikor mániákus közszereplés során előadják téveszme-gyűjteményüket. – Zavart okozhat az a sajnálatos körülmény a tudományt nem kellőképpen ismerők fejében, hogy a kvázitudományos könyveket olykor jónevű kiadók (Atena Kustannus Oy., Blackwell, Harrassowitz, Il Mulino, Lincom) segítik világra, amit legfeljebb csak úgy magyarázhatok, hogy a legfinomabb gépezetbe is kerülhetnek homokszemek... Az ilyenfajta munkák gyenge minőségű magyar fordításai és hasonló kvalitású eredeti magyar könyvek megjelentetői rendszerint nem a tudományos könyvkiadók közül kerülnek ki. Ennek kapcsán említtem meg, hogy a magyarul íródott áltudományos, nyelvészeti szánt munkák és az idegen nyelv-

veken megjelent, az uráli történeti-összehasonlító tudományt, annak eredményeit és művelőit támadó, dilettánskodó szerzők műveit magyarul közlétező magyarországi kiadók viszont még a közelükben sincsenek a jó nevű hazai kiadóknak.

Newbrook megemlíti, hogy egy amerikai szerint a navaho és a kínai megérti egymást (vajon melyik kínai nyelvváltozatra gondolhatott e derék amerikai?), mivel, amint állítja, a navahók az utóbbi 1000–3000 év során hagyták el Közép-Ázsiát a mongolok elől menekülve (39)... Ennek van két magyar vonatkozása megfelelője: (a) Sadovszky felfedezte, hogy valamikor az ugorok egy része átvonult Kaliforniába, ezért az ottani indiánok a mi rokonaink, és nyelvük is rokonna egyebek közt a mi anyanyelvünknek („http://www.magtudin.org/otto_sadovszky.htm”, még vö. Sadovszky 1981), de ez a „szenzáció” sem szerepel a kötetben...; (b) egy régebbi internetes közleményből tudtam meg, hogy egy magyar mérnök úgy társalgott navahó vendéglátóival, hogy ki-ki a saját anyanyelvét használta, és persze ők is megértették egymást (ehhez vö. BK 2013)...

A jól szórakozni kívánóknak javasolom, nézzenek bele a „Hihetetlen!” magazin 2012. szeptember–novemberi különszámába, amely a sokatmondó „A magyarság 20 000 éves történelme” címet viseli!

Luigi Cavalli-Sforzának és társainak a munkáját fontosnak nevezi Newbrook, de hozzáteszi, hogy a megállapításaikhoz esetleg kapcsolható nyelvészeti feltevések nem szükségszerűen helytállóak (41) – de nem ám!

A kötet szerkesztése igen komoly kívánnivalókat hagy maga után.

Ezek egyike, hogy némelykor nem azonosak a fejezetcímek a tartalomjegyzékben és tényleges fejezetcímként. A harmadik fejezet címe a tartalomjegyzék szerint „Chapter 3. The origins of human language as a phenomenon” (5), a kötetben viszont ez áll: „Chapter 3. The origins of language” (105); a hatodiké a tartalomjegyzékben „Chapter 6. Reversals and other alleged mysterious features” (5), a könyvben pedig „Chapter 6. Reversals and other alleged mysterious aspects of »normal« language” (167); a tizenegyediké „Chapter 11. Language reform and language invention” (5), ill. „Chapter 11. Language reform and language invention (as proposed by non-linguists)” (219)...

A másik súlyos hiányosság, hogy nincsen tárgyszómutató, és nem készült a hivatkozott szerzők nevének mutatója, amelyek közül az első a szerző szerint azért lett volna felesleges, mert sok utalás található a szövegben (9). Igazán kár volt ezeket és egy összefoglaló irodalomjegyzéket mellőzni, mert az utalások fejezetenként és alfejezetenként a References részbe kerültek, és csak nem kevés keresgéssel lehet rájuk bukkanni, csak igen körülményesen lehet megtalálni a keresett fogalmakat is (pl. Hungarian, Finnish, Finno-Ugric, Ursprache, Proto-World), a feldolgozott cikkek és könyvek kinyomozása pedig példátlan erőfeszítést igényel.

Noha a szerző nem rendezte el szigorúan tematikusan az általa tárgyalt kérdéseket, és igen kellemetlenek az imént említett hiányosságok, érdemes e kötet arra, hogy bepillantassunk a világ más tájain is dúló dilettantizmus káoszába.

Irodalom

- Alinei, Mario (2003), *Etrusco: Una forma arcaica di ungherese*. Il Mulino, Bologna.
- Alinei, Mario (2005), *Az ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság*. Allprint, Budapest.
- BK (2013), Rokonom, Ülő Bika. *Hihetetlen!* 13/1: 68.
- Jakubovič, I. S. [Якубович, И. С.] (2011), *The Indo-European Language Family: Questions about its Status*. Angela Marcantonio (ed.), *Journal of Indo-European Studies*, Monograph Series 55. Washington: Institute for Study of Man. *Journal of Language Relationship / Вопросы языкового родства* 6: 143–146.
- Marcantonio, Angela (2002), *The Uralic Language Family. Facts, Myths and Statistics*. Publications of the Philological Society 35. Blackwell Publishers, Oxford UK – Boston USA.
- Marcantonio, Angela (2006), *Az uráli nyelvcsalád. Tények, mítoszok és statisztika*. Magyar Ház, Budapest.
- Sadovszky, Otto J. (1981), *Ob-Ugrian elements in the adverbs, verbal prefixes and postposition of California Wintuan*. In: Ikola, Osmo (red.), *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Turku 20.–27. VIII 1980. Pars VI. Suomen Kielen Seura, Turku. 237–243.
- Sándor Klára (2014), *A székel írás nyomában*. Typotex, Budapest.
- Szentkatolnai Bálint Gábor (é. n.), *A magyar nyelv Dél-Indiában*. Sz. B. G. tamil–magyar szóegyeztető szótárát mai magyar nyelvezetre igazította és az ismertető fejezeteket írta: Tharan-Trieb Marianne. FRÍG Kiadó, Budapest.
- Trubeckoj, N. S. [Трубецкой, Н. С.] (1923), *Вавилонская башня и смешение языковъ. Евразійскій временникъ* 3. Berlin. 107–124.
- Trubeckoj, Nyikolaj Szergejevics (2011), *Bábel tornya és a nyelvek összezavarása*. In: T., Ny. Sz., *Dzsingisz kán hagyatéka. Attraktor*, Máriabesnyő. 59–69.

Honti László

**Per Urales ad Orientem
Iter polyphonicum multilingue**

Festschrift tillägnad Juha Janhunen på hans sextioårsdag den 12 februari 2012
Edited by Tiina Hyytiäinen – Lotta Jalava – Janne Saarikivi – Erika Sandman.
Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 264.
Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 2012. 542 o.

Juha Janhunen, a kelet-ázsiai nyelvek és kultúrák professzora, a Helsinki Egyetem Ázsiai és Afrikai Intézetének egyetemi tanára, az Academia Europaea, a Royal Asiatic Society London tagja, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, a Belső-Mongóliai Egyetem tiszteletbeli professzora és egyéb tudományos társaságok tagja 2012. február 12-én töltötte be hatvanadik életévét, mely alkalomból a helsinki Finnugor Társaság a pályatársak, barátok és kollégák cikkeket magába foglaló reprezentatív emlékkönyvvvel köszöntötte a jubilánst.

Minthogy az ünnepelt az összehasonlító nyelvtudomány és etnohistoria (uralisztika és altajisztika) területén belül a történeti nyelvtudomány, filológia és leíró nyelvészet számos ágában (általános nyelvészet, általános észak-ázsiai/szibériai összehasonlító nyelvészet, általános uralisztika, szamojedológia, összehasonlító altaji és közép-ázsiai nyelvészet, turkológia, mongolisztika, tunguzológia, mandzsu nyelvészet és történelem, általános kelet-ázsiai nyelvészet, japonológia és koreanisztika, sinológia, tibeti és tangut nyelv- és művelődéstörténet, kisebbségi nyelvek, nyelvi kisebbségi jogok, veszélyeztetett nyelvek, vallás és mitológia, tudománytörténet) alkotott maradandót, az őt köszöntő, Eurázsia legfontosabb tudományos központjait képviselő kortárs kutatók munkái is kellően sokszínűek.

A cím – Az Urálon át Kelet irányába – már önmagában is a nyelvek és kultúrák sokféleségének megjelenítését ígéri. A szerkesztők a Tabula gratulatoria, a tartalomjegyzék és az angol nyelvű életrajzi áttekintés (VII–XXVII) valamint a tematikusan szerkesztett publikációs jegyzék (507–542) közötti terjedelemben mind a téma, mind a nyelvi kivitelezés tekintetében teljesen szabad kezdet adtak a szerzőknek, sőt az alcímbe is megfogalmazták a soknyelvűség harmóniája iránti igényt. (A soknyelvűség harmóniája mint ideális állapot Juha Janhunen világfelfogásának meghatározó része.) Így aztán a kötetben angol, cseh, finn, francia, magyar, mongol, német, orosz és svéd nyelvű cikkek jelentek meg, de a könyv az írástípusok tekintetében sem csak a hagyományos latin- és cirill betűs ábécét vonultatja fel: a 279. és 286. oldal között ojrát írású cikket közöl. Ez az archaikus ujgur-mongol hagyományokon nyugvó írás a Kínában („Belső-Mongóliában”) élő mongolok körében mai napig használatos, sőt nemzeti identitásuk hordozója.

Tartalmi tekintetben a 45 cikkből álló kötetben a következő kilenc tudományterület van képviselve: finnugrisztika, finn tudománytörténet, szamojedológia,

mongolisztika, tunguzológia, kaukazológia, paleoszibériai nyelvészet, kelet-ázsiai tanulmányok, nyelvi kapcsolatok. Az alábbiakban a felsorolt tudományterületek szerint mutatom be a kötet tartalmát – szükségszerűen tömörítve.

A **finnugrisztikát** hat nyelvészeti, egy irodalmi és egy néprajzi témájú cikk képviseli.

Bakró-Nagy Marianne „A manysi veláris nazális tipológiájához” című elemzésében (17–23) az *η* viselkedését a szótag perem elemei pozícióinak vizsgálatával Anderson kutatásaira támaszkodva mutatja be. Megállapítja, hogy az *η* a manysiban könnyen tipizálható fonotaktikai pozíciói szempontjából. Az elért részeredményt további felhasználásra ajánlja a nyugat-szibériai areában.

Csepregi Márta „Akarat, kívánság, képesség, készség, lehetőség kifejezése a szurguti hantiban” (39–52) c. cikkében három névszónak (*kač* ~ *kičəm* ’kívánság’, *kim* ’képesség’, *köl* ’tudás’) melléknévi igenevekkel alkotott modális szerkezeit vizsgálja. A cikk értékes adalék a mai szurguti hanti leíró mondattan eredményeihez.

Honti László „Das Zeitalter und die Entstehung der Personalpronomina mit velaren Vokalen” (121–129) c. cikkében a szerző vitatja Janhunen 1981-es cikkének azon megállapítását, mely szerint a finnugor nyelvek egy részében magas hangrendűként használatos személyes névmásokhoz hasonlóan a mély hangrendű egyes számú személyes névmások nem vezethetők le az uráli alapnyelvből. Ismerteti a személyes névmások rekonstrukciójának témakörében keletkezett szakirodalmat, és a mély hangrendű személyes névmások keletkezési korának jobb eldönthetősége céljából bemutatja a személyes névmások rekonstrukcióját az uráli, a finnugor, az összamojéd, a finn-permi, az ugor és a permi alapnyelvben, a kései ősfinnben, az őslappban, az ősmordvinban, az őscseremiszenben, az ősvotjákban, az őszürjénben, az ősosztjákban, az ősvogulban és az ősmagyarban.

Petri Kallio szintén Juha Janhunen korábbi munkájából (1981) kiindulva veszi újból vizsgálat alá a nem első szótagi magánhangzók vokalizmusának rekonstrukcióját az uráli alapnyelvtől a ősfinnig” („The non-initial-syllable vowel reductions from Proto-Uralic to Proto-Finnic”, 163–175). A szerző arra a következtetésre jut, hogy a Janhunen által rekonstruált **i* és **i̯* helyett megalapozottabb a **ɨ* és **ɨ̯* feltevése.

Luobbal Sámmol Sámmol Ante (Ante Aikio) az „On Finnic long vowels, Samoyed vowel sequences, and Proto-Uralic **x*” (227–250) c. cikkében – miközben elismeri, hogy a maga idejében Janhunen 1981-es hipotézise a protouráli **x* (ismeretlen fonetikai minőségű fonéma) rekonstrukciójáról jelentős újdonságnak számított – jelentős példaanyagra alapozva felülvizsgálja Janhunen elemzését. Megállapítja, hogy a) nincs közvetlen megfelelés az összamojéd magánhangzószekvenciák és a finn hosszú magánhangzók között; b) a finn „primer” hosszú magánhangzók a vizsgált szavakban másodlagosak; c) a valóságos finn „primer”

magánhangzók háttere nem világos; d) a szamojéd magánhangzó-szekvenciáknak többféle eredete mutatható ki, ami hatással van az összehasonlítás végeredményére; e) minthogy nincs közvetlen megfelelés a finn „primer” hosszú magánhangzók és a szamojéd magánhangzó-szekvenciák között, nincs szükség a Janhunén által korábban feltett proto-uráli prekonzonantális helyzetű *x fonéma rekonstrukciójára.

Pekka Sammallahti „On Subglottal Pulses” c. cikkében (359–374) a szótaghatáron megjelenő szubglottális zár kutatástörténetét mutatja be, majd vizsgálja e jelenséget a lapp nyelvjárások és a finn viszonylatában.

Leif Rantala a legkorábbi lapp vers orosz fordítását ill. adaptációját elemzi „Spring min snälla ren på ryska” c. cikkében⁶ (309–318), valamint összeveti a vers orosz, svéd és német fordítását.

Ildikó Lehtinen „Les objets absens des collections de musées. Un exemple: le tablier blanc des Maris” címen publikált cikket⁷ 199–207). A cikk célkitűzése: egy tárgy – a női viselet, melynek része a kötény, de amely a Helsinki Nemzeti Múzeum kiállítási példányán hiányzik – meglétén keresztül meghatározni a mari nép identitását, valamint a néprajz által tükrözött múltbéli és jelen identitást összevetni. A kutatás konklúziója, hogy a kortárs néprajzosok számára a mari női népi viselet egyszerre képvisel nemzeti, helyi és univerzális kultúrát. A néprajzos feladata, hogy megkülönböztesse a kultúra definícióit, vagyis a hagyományos, a kortárs és a posztmodern kultúrafelfogást.

Finn tudománytörténeti témában három cikk jelent meg a kötetben.

Kaisa Häkkinen a „Matthias Alexander Castrén suomen kielen tutkijana” c. cikkében (103–114) végigkíséri Castrén rövid életútját (1813–1852), bemutatja a finnugor nyelvtudomány első kiemelkedő tudós személyiségének, a Helsinki Egyetem első hivatalos finn nyelvészprofesszorának a tudományos működését.

Harry Halén, csatlakozva Juha Janhunennek a „Финские контакты Петера Шмидта” c. 2007-es publikációjához „Letters by Peter Schmidt to G. J. Ramstedt” c. cikkében (115–119) négy további, Ramstedt-hez írott levelet közöl a Vlagyivosztoki Orientalisztikai Intézet igazgatójától.

Ilmari Vesterinen a finn orientalista és a japán néprajzos tevékenységéről írt cikket „G. J. Ramstedt, Kunio Yanagita ja muurahaisten ja hämähäkkien nimitykset japanin murteissa” címen (489–495). A két tudós jól ismerte egymást, és nyelvművelési és nyelvújítási kérdésekben hasonló álláspontot képviseltek. A szerző a két tudós hasonló vélekedését egy japán példán (a hangyákról és pókokról szóló tanulmányban) szemlélteti.

⁶ Megköszönöm Keresztes Lászlónak, hogy szemlélte számomra a kötet finn és svéd nyelvű cikkei.

⁷ Köszönöm Marosvári Máriának, hogy a francia nyelvű szöveget értelmezte számomra.

A **szamojedológia** kilenc nyelvészeti, két néprajzi és egy régészeti tárgyú publikációval van képviselve a könyvben.

V. Ju. Gusev „О возможных источниках селькупского сочетания *-lč-*: ПС **jw*, **jk*, **jm*” c. cikkében (77–81) arra hívja fel a figyelmet, hogy a szölkupban az összamojéd **j* általánosan ismert változása mássalhangzó előtti helyzetben (*j* > \emptyset a megelőző magánhangzó pótlónyúlásával kísérve) csak egyike a lehetőségeknek. Számos példát idéz annak a feltevésnek az igazolására, hogy hasonlóan szabályosnak tekinthető a **jw* > **-lč*, **jm* > **-lč* és **jk* > **-lč* változás.

Janurik Tamás a „Volt-e déli szamojéd (PSS) alapnyelv?” c. cikkének (145–162) első felében javaslatot tesz a déli szamojéd nyelvek nyelvek korábbi felosztásától eltérő új osztályozásra. Az általa újonnan a déli ágba sorolt nyelvek 152 szavát vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy aligha lehet a Janhunnen által rekonstruált közszamojéd etimológiáktól eltérő közös déli szamojéd alapalakokat kimutatni, viszont a déli ágban 28 olyan tendenciaszerű hangváltozás fedezhető fel, amelyek az egyes déli szamojéd nyelvek szókezdő mássalhangzóit érintik. A cikk második felében a szerző táblázatokban közli az általa vizsgált 152 szóban megjelenő mássalhangzó-változásokat.

Tapani Salminen a „Traces of Proto-Samoyed vowel contrasts in Nenets” c. cikkében (339–358) Janhunnen szamojéd etimológiai szótárából (Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianum in toimitteita 17. Helsinki. 1977) kiindulva vizsgálja a 10 összamojéd teljes képzésű magánhangzó és az egyetlen redukált megfeleléseit a nyenyecben, bevonva és értékelve a témában időközben keletkezett kutatási eredményeket. Munkájának végkövetkeztetése, hogy a nyenyec alapján 13 egységből álló összamojéd magánhangzó-fonéma rendszer lenne alkalmas a továbblépéshez az etimológiai kutatásokban.

Gerson Klumpp kutatásához Castrén kamassz kéziratának utolsó részét használja, melynek adatait eddig a szamojéd nyelvtudomány egyáltalán nem vizsgálta. A „h-Epithese im Kamassischen?” c. cikkében (177–184) egy más forrásból nem ismert jelenségre hívja fel a figyelmet. Az általa felhasznált kézirat adatai arra mutatnak, hogy a kamassz Castrén által felgyűjtött változatában *-h*-t tartalmazó szótövek jelennek meg jelentős számban, ami azért szembeötlő, mert a kamasszban egyébként ismeretlenek a *-h*-szótövek. A cikk a variálható és nem variálható *-h*-tövek etimológiai magyarázatát kísérli megadni.

Lotta Jalava „Tempuksen ilmaiseminen tundraenetsin moduksissa” c. cikkének témája az idő jelölése a tundrai nyenyec igemódokban (131–144). A szerző a toldalékokkal kifejezett modalitásokkal foglalkozik, a modalitás analitikus módzataival nem. A cikk a sajátos szamojéd igeidő-rendszerben leíró nyelvészeti keretben részletezi az egyes modusok képzését és jelentését. A szerző főleg az episztemikus vonatkozásokat vizsgálja, de több modusnak vannak deontikus jelentései is.

Larisa Leisiö a „Tempuksen ja moduksen merkintä nganasaanin nomineissa” c. cikkében (209–218) az idő és a módjelölését vizsgálja a nganaszan névszókön. A cikk konklúziója szerint a névszókhoz járuló jelek különböznek a megfelelő igei toldalékoktól. Ezek a formák összevethetők a deverbális nomenekkel, s ilyen formán az igeik és névszók átmeneti kategóriájának tarthatók.

Szeverényi Sándor a „The systems of the deictic day names in the Samoyed languages” (465–479) c. cikkében azokat a napneveket vizsgálja a szamojéd nyelvcsaládban, amelyek deiktikus módon nevezik meg az időviszonyokat (tegnap, ma, holnap, tegnapelőtt, holnapután stb.). Ilyen szamojéd nyelv mindössze a nganaszan, ahol az érintett nevek Janhunen szerint protoszamojéd eredetűek. A cikk vizsgálja a nganaszan belső rendszert, felállítja a deiktikus napnévrendszer tipológiáját, bemutatja a szamojéd nyelvek napnévrendszerét és egybeveti ezeket a sarkkörü nyelvek deiktikus napneveivel.

Wagner-Nagy Beáta „A szelkup adnominális és predikatív birtokos szerkezetekről” írott cikkében (497–506) tipológiai összefoglalót ad a szelkup birtokos szerkezetek grammatikai megformálásáról. Bemutatja a predikatív birtokos szerkezeteket, az alanyesetben álló birtokost, a lokatívusszal kódolt birtokost, a névszói szerkezettel kifejezett birtoklást, a módosítón jelölt birtokos viszonyt és a fejen jelölt birtokviszonyt.

Florian Siegl a „Yes/no questions and the interrogative mood in Forest Enets” c. cikkében (399–408) az erdei enyec kérdő mondatok speciális típusát vizsgálja, mely korábban nem volt jelen a hagyományos nyelvreírásban. A cikk e speciális kérdő mód több oldalú bemutatásának példáját nyújtja.

O. Ě. Dobžanskaja a „Нганасанские обрядовые песни в исполнении наследников шамана (к проблеме имитации шаманского ритуала)” c. cikkében (53–64) áttekinti a nganaszan samanizmus kutatástörténetét. A nganaszan tradicionális sámánrituálé létezésének megszűntével a szerző kutatásai a 80-as évek végétől az ún. imitativ sámánrituálé vizsgálata irányába mozdultak el. Ezeket a rituálékat az utolsó sámánok első generációs leszármazottai adják elő, akik saját gyerekkori élményeik alapján pontosan ismerik az énekeket, a rituális formulákat, a szertartás kellékeit és elemeit, ezért hitelesek, de nem jósolnak és nem varázsolnak. A cikkben két sámánéneket is közöl a szerző kottával együtt, melyeket 2003-ban és 2004-ben jegyzett le terepmunkája során, és elemzi ezek sajátos stílusjegyeit és előadásmódját.

Karina Lukin „Euroopan metsänenetsit. Unohdettujen pienporonhoitajien historiaa” c. cikkében az európai erdei nyenyeczek történetéről ír (219–225), az erdő és a tundra határán élő vadászok és réntartók életmódját, ill. a réntartó nagygazdák és kistenyésztek közötti különbséget mutatja be.

Asko Parpola a „The problem of Samoyed origins in the light of archeology: On the formation and dispersal of East Uralic (Proto-Ugro-Samoyed)” c. cikkében (287–298) azt az általános és egyre gyakrabban felmerülő dilemmát állítja

kutatása középpontjába, mely szerint valamely népcsoport történeti leszármazásának nyelvi alapon rekonstruált története nem esik egybe a – gyakran régészeti argumentáción nyugvó – etnikai rekonstrukció eredményével. A vizsgálat konkrét tárgya a szamojéd nyelvek Juha Janhunén által fonológiai alapon történt leszármaztatásának és a proto-szamojéd nyelvterület meghatározásának szembesítése a régészeti kultúrák vallomásaival. A szerző végkövetkeztetése, hogy valamennyi kelet-uráli népesség (amit ő proto-ugro-szamojédnak nevez) etnikailag közös őshazából származik.

A **mongolisztika** szakterületét a kötetben kilenc cikk jeleníti meg, melyek közül három filológiai témájú, öt nyelvészeti és egy történelmi.

Michael Balk „Sieben Strophen des Udānavarga in mongolischer Version” c. cikkében (25–37) beszél azokról a nehézségekről, amelyek az archaikus mongol írással készült szövegekben a grafémák és fonémák megfeleltetését jelentik. Egy mongol buddhista verses szöveg négy versszakának átírásában konkrét példán szemlélteti a mongolisztikában e téren kialakult gyakorlatot.

Oyonqi (Wu Yingzhe) a „Hidav baqhe vuisug uv materiial dagix haduv muvgqulciqhu vuiges inthajilburilav vuvsiqu ni” c. ojrát írásos cikke – mai mongol átírásban⁸ Kitan baya üsüg-ün materiial daki kedün mongyoljiyu üges-i tayilburilan unsiqu ni – (279–286) a kis kitaj írásos anyag néhány mongolos szavának magyarázatáról és olvasatáról szól.

Ondřej Srba „Лувсандондовын зохиосон ерөөл ба морины цолин шинээр олдсон гар бичмэлийн судалгаа” c. cikkében (433–444) a Luvsandondov által írt áldás és lódicserő ének újonnan megtalált kéziratát mutatja be.

Volker Rybatzki „From animal to name, remarks on the semantics of Middle Mongolian personal names” címmel a közép-mongol személynevek kutatástörténetéről és szemantikai elemzéséről közöl cikket (333–338). A saját maga által gyűjtött történeti személynév-korpusz alapján négy fő szemantikai csoportot hoz létre: 1) a név a megnevezett fizikai vagy pszichikai tulajdonságait jelenti – *no-men est omen*; 2) állatnévi eredetű személynevek; 3) totemisztikus nevek; 4) sorsdöntő nevek.

Marek Stachowski a „Written Mongolian *čamča* 'shirt' and its etymological counterparts in Europe” c. művében (445–451) a kezdetben Ramstedt és Olschi által vizsgált, 'ing' jelentésű **samča* szó történetével foglalkozik. A szó Ramstedt szerint egy ősnyelvi alak, tőalakban csak a koreaiban létezik, de onnan továbbterjedt a mongolba és a mandzsuba. A szerző rámutat, hogy e szóval esetlegesen összefüggő különböző alakváltozatok a kínaiban, a szibériai török nyelvekben, a csagatájban, az ujburban a perzsában és az oroszban is előfordulnak, sőt felvető-

⁸ Megköszönöm Kempf Bélának a mongol nyelvű cikkek címének lefordítását és az ojrát írású mű mai mongol átíratát.

dött a német *Hemd* és francia *chemise* szavakkal való etimológiai összefüggése is. Az elemzés végkövetkeztetése, hogy valószínűbb, hogy a felsorolt szavak több homoním alak vegyüléséből származnak, semmint hogy egy közös etimonra mennének vissza.

Elena Skribnik és Olga Seesing „Kalmükische analytische Verbalkonstruktionen mit dem Perfektpartizip: Evidentialis und Mirativ” c. cikkében (409–424) a mai kalmük befejezett melléknévi igenevet tartalmazó összetett igei szerkezeteket vizsgálja az evidencialitás és mirativitás szempontjából.

Keith W. Slater a „Reanalyzing for objectivity: the origin of the Mangghuer objective suffix *-ng*” (425–432) c. cikkében egy Északnyugat-Kínában beszélt, a sirongol csoportba tartozó archaikus mongol nyelvjárás tárgyrágjának az eredetét veszi új vizsgálat alá kontaktológiai szempontok bevonásával.

Jan-Olof Svantesson és Anastasia Karlsson „Preaspiration in Modern and Old Mongolian” (453–464) c. cikkükben saját terepmunkájukon Ulanbatorban felvett halha hanganyagok alapján tárják fel a preaspiráció különböző típusait és fonetikai helyzeteket zárhangok és affrikáták viszonylatában. A kapott eredményeket alkalmasnak találják az ómongol korig visszavezetni, minthogy ezek segítségével történetileg lényegesen könnyebbé válna számos mongol nyelv fonológiai folyamatainak magyarázata.

Ha Mingzong „Identiteta mongghulského rodu Ha v průběhu historických migrací” (83–90) c. cikkében a Kínában élő eredetileg monuor eredetű Ha nemzetség önazonosságának kérdését vizsgálja történeti aspektusban. Ismerteti a történeti forrásokat, a Ha nemzetség szétvált részeinek saját szájhagyományon alapuló azonosságtudatát, a szétvált részek közös történeti legendáját, a szétvált részek történeti migrációit és a nemzetség mai helyzetét.

A **tunguzológia** területéről egy cikk jelent meg a kötetben. José Andrés Alonso de la Fuente az „Old-New Tungusic Sources: Nanay Materials in a 19th Century Russian Phrase Book” c. cikkében (1–8) részletesen bemutatja az Al’bert Starčevskij által 1893-ban publikált, műfaját tekintve leginkább az útikalauz kategóriájába tartozó kiadványt, mely eredetileg a Szibériában vasutat építő oroszok számára készült, és a nanaj, evenki és ulcsa népre vonatkozóan tartalmaz információkat. A könyv ezen kívül szójegyzékeket is magában foglal, melyek egyike nanaj nyelvű. A szerző megvizsgálja a jegyzék szóanyagának átírását, és arra a következtetésre jut, hogy az anyag Brylkin és Maak korábbi nanaj szójegyzékének keveréke, melyek azonban nem képezték korábban filológiai vizsgálat tárgyát, épp ezért önmagukban is érdeklődésre tarthatnak számot.

A **kaukazológiát** Johanna Nichols „The history of an attractor state: Adventitious *m* in Nakh-Dagestanian pronominals” (261–278) cikke jeleníti meg. A cikket Janhunen 1981-es, 1982-es és későbbi publikációi inspirálták, melyben Jan-

hunen az ősnyelvek közötti hosszan tartó kapcsolatok nyomait kimutathatónak véli, más kapcsolatokkal szemben viszont ellenérveket fejt ki. A szerző éppen ezért időszerűnek tartja az eurázsiai névmási rendszerek áttekintését, minthogy ez a szófaj őrzi a legtöbb archaikus jegyet, és így a legalkalmasabb a rokonsági viszonyok szemléltetésére. Vizsgálata tárgya a Keleti-Kaukázus mentén található nakh dagesztáni nyelvcsalád névmásrendszerének közös **m* eleme, amely megjelenése a szerző feltételezése szerint világos szociolingvisztikai hasonlóságokat mutat a steppei helyzettel, valamint általános tipológiai hasonlóságokat Észak-Eurázsia nyelveivel.

Paleoszibériai nyelvészet: Ekaterina Gruzdeva az „On syntactic definition of finiteness: Evidence from Nivkh” (65–75) c. cikkében a Szahalin-szigeten több nyelvjárás által használt, kihalófélben lévő nyelv ige- és igenévrendszerét vizsgálja, ill. szintaktikai alapon és definiálja a finiteness kategóriáját.

A kelet-ázsiai nyelvek kutatásterületét három tanulmány reprezentálja.

John Tang a kínai kultúra egyik domináns elemének (*shòu, wànsuì* ’hosszú élet’) továbbterjedését vizsgálja a kínaival szomszédos altaji népek nyelvében. Az „On the Terms Concerning Longevity in Khitan and Jurchen Languages” (481–488) c. cikke a kínai kifejezésnek megfelelő vagy azzal szinonim lexémákat tárja fel, és elemzi az időközben kihalt kitan és jürčen nyelvek saját írásbeliségének emlékeiben.

Riikka Lämsäsalmi „Pääministerit toimijoina: 1. persoonan henkilö-tekijät japaninkielisessä poliittisessä diskurssissa c. cikkében öt miniszterelnök szóbeli megnyilatkozásait vizsgálja a diskurzusanalízis módszertanával (185–198).

Teemu Naarajärvi „War on Terror with Chinese Characteristics?” c. cikke (251–259) Kína Nyugat-Hszincsiang Ujgur Autonóm Körzetében megnyilvánuló ujgur szeparatizmus jellegét mutatja be a kínai hivatalos média szemszögéből, nemzetközi politikai kontextusban.

Nyelvi kapcsolatok

Jaakko Häkkinen az „Early contacts between Uralic and Yukaghir” (91–101) c. cikkében csatlakozik Rédei Károlynak és Juha Janhunennak a korai uráli-jukagir nyelvi kapcsolatokról közölt kutatásaihoz, és e kapcsolatok időben és térben való elhelyezésének részletkérdéseit taglalja.

Erika Sandman cikke két, Kínában beszélt kisebbségi nyelv (bonan és wutun mandarin) néhány morfoszintaktikai sajátosságát hasonlítja össze „Bonan Grammatical Features in Wutun Mandarin” (375–387) c. cikkében. Mindkét nyelvet Kína Kanszu-Csinghaj tartományában beszélik, és mindkettő az Amdo nyelvi area részét képezi, de mára e nyelvek nincsenek egymással szoros kapcsolatban. A cikk konklúziója, hogy a két nyelvben vizsgált sajátosságok nem a kínai man-

darin nyelv vagy az Amdo area jellegzetességeivel esnek egybe, hanem a botan és a mongol nyelvek közös vonásaival, melyek a korábbi intenzívebb kapcsolatok idején továbbterjedtek a wutun mandarinba.

Róna-Tas András „A Mongolian word in Hungarian: *bóda* [bōda] 'handle of different arms'” (329–331) c. cikkében megállapítja, hogy a magyar nyelvben közvetlen átvételű mongol jövevényszavak nincsenek, viszont kimutatható az általa idézett *bóda*, amely nyelvjárási használatú a magyarban. A *bóda* szó kardmarkolatot, ill. általában markolatot, fogantyút jelent, a magyarban közvetlenül kun jövevényszó, a kunba – más török nyelvekhez hasonlóan – a mongolból került. A cikk bemutatja a szó mongol morfológiai struktúráját és elterjedését mind a török, mind a mongol nyelvekben.

Marzanna Pomorska a „Notes on Persian loan words into the Chulym Turkic dialects” (299–308) c. cikkében folytatja a Marek Stchowski által elkezdett, a csulimi török nyelvjárások perzsa jövevényszavait vizsgáló kutatást. A cikkben 18 etimológiát közöl, valamint a „Speciális esetek” listáján további négyet.

A. E. Anikin „Лексические иллюстрации к русской колонизации Сибири” (9–16) c. cikkében áttekinti azokat a szavakat, amelyek különböző szibériai nyelvekből kerültek az oroszba Szibéria orosz kolonizációja során. A szerző megállapítása szerint e szóállomány olyan jelentős az orosz szókészletben, hogy forrásként használható Szibéria orosz megszállása előtti nyelvi viszonyainak a rekonstrukciójához.

В. И. Рассадин, „Возможна ли тюркская этимология этнонима «ойрад», имен «Джангар», «Чингис» и «Гесер»?” (319–327) c. cikkében az Ázsiában általánosan használt ojrads népnév és a *jangar*, *Čingis* és *Geser* személynevek eredetével foglalkozik. Áttekinti a kutatástörténetet és felveti e nevek török származtatásának lehetőségét.

Johan Schalin dolgozata („Namnet Kymmene”, 389–398) névtani témájú, a finnországi svéd helynévnek a finn *Kymi* folyónévvel való összefüggéseit taglalja.

Agyagási Klára

Wogulisches Wörterbuch

Gesammelt und geordnet von Artturi Kannisto, bearbeitet von Vuokko Eiras, herausgegeben von Arto Moisis. Kotimaisten Kielten Keskuksen Julkaisuja 173. Helsinki 2013.

Régóta várt szótár jelent meg Finnországban 2013-ban: Kannisto manysi (vogul) gyűjtésének szótári anyaga, a gyűjtést követően több mint egy évszázad elteltével.

Artturi Kannisto (1874–1943), finn nyelvész, 1901 szeptemberétől 1906 karácsonyáig élt Szibériában a vogulok között, s ezen idő alatt bejárta a teljes manysi nyelvterületet, 11 nyelvjárás beszélőitől gyűjtött felbecsülhetetlen értékű nyelvi és néprajzi anyagot. Öt évig tartó útjáról folklórszövegekkel, 650 válogatott néprajzi tárggyal, fontos néprajzi feljegyzésekkel, másfélszáz, lemezre felvett manysi dallammal, számos fényképpel és hatalmas mennyiségű szótári gyűjtéssel tért vissza. Mindezeknek a feldolgozásán egész további élete során munkálkodott, de minden anyagát kiadásra előkészíteni, publikálni már nem tudta. Ez nem is meglepő, hiszen az általa gyűjtött anyag mennyisége további kutatói generációkra is nagy feladatot rótt. Számos tanulmánya, a manysi nyelv tatár jövevényszavait feldolgozó monográfiája mellett fáradhatatlanul dolgozott a gyűjtött népköltészeti szövegeken. Munkájában 1933-tól Matti Liimola segítette, és végül Kannisto halála után az ő gondozásában jelent meg a szöveggyűjtemény 1951 és 1963 között 6 kötetben (*Wogulische Volksdichtung I–VI.*). Még tovább húzódott a lexikális gyűjtés feldolgozása. Matti Liimolára maradt ez a feladat is, de a népköltészeti kötetek kiadása mellett a szótár készítésével nem tudott kellőképpen foglalkozni, ezért 1968-tól Liimola tanítványa, Vuokko Eiras is bekapcsolódott a munkába, majd pedig Liimola halálát követően (1974) Eirasra maradt a szótári munka befejezése. Kannistóhoz hasonlóan járt több pályatársa is, azaz általában a gyűjtőknek a szókincsanyaga volt az, aminek a kiadása legkésőbb valósult meg, és többnyire már az utódok gondozásában. Legkézenfekvőbb párhuzamként Munkácsi manysi szótárát említhetjük meg, mely a gyűjtés után 97 évvel jelent meg Kálmán Béla gondos feldolgozásának köszönhetően (Munkácsi – Kálmán 1986). 11 évvel haladta meg ezt az időtartamot a Kannisto szótár elkészülte.

Kannisto szótári hagyatéka kb. 30.000 szócédulát tartalmaz 65 dobozban. A szavak ún. negyedívekre lettek feljegyezve, többnyire az adott szót tartalmazó nyelvi példákkal kiegészülve. A gyűjtő már viszonylag rendezett állapotban hagyta ezt az anyagot az „utódokra”. Kannisto 11 manysi nyelvjárásból gyűjtött, köztük a már akkor is a kihalás szélén álló nyugati és déli nyelvjárásokból is. A keleti manysi dialektusok az ő idejében még viszonylag nagyobb számú beszélővel rendelkeztek, de a 20. század végére ezek is eltűntek. Napjainkban már csak az északi manysi nyelvjárásnak vannak beszélői, de az erős eloroszosodás miatt

ez a nyelvjárás is erősen veszélyeztetett. Természetesen Kannisto maga is tisztában volt a manysi nyelv/nyelvjárások veszélyeztetettségével, részben ez indokolja, hogy a szavak, kifejezések olykor részletes magyarázatokat, néprajzi hozzáfűzéseket kapnak, részben pedig a kor „szelleme”. A 19. és 20. század fordulójának finnországi finnugor gyűjtői nyelvi lejegyzéseikben kitüntetett figyelmet fordítottak az anyag hangtani pontosságára valamint a szókészleti gyűjtésre. Kannisto manysi lejegyzéseinek fonetikai pontossága a finnugristák számára közsímet, a szótári gyűjtés nagyságáról is lehetett tudni, olvasni (Eiras 2001). Kannisto maga is fontosnak tartotta munkájának ezt a részét, sőt, egyes feljegyzések szerint a legfontosabbnak: „Tuloksena viisivuotisilta matkoiltani on ensiksikin sanastoa...”⁹ (Kannisto 1908: 7, idézi Eiras 2001:8); „...päätyönäni on ollut muresanaston kerääminen”¹⁰ (Kannisto 1904: 2, idézi Eiras 2001: 8). A cédulák tartalmát illetően Kannisto így fogalmazott: „Elengedhetetlenül fontosnak tartottam, hogy minden szónak leírjam a legfőbb ragozott alakjait, és számos példával világítsam meg az adott szónak és különféle alakjainak a beszédbeli használatát és a jelentését; ily módon a szógyűjtésem bőven tartalmaz mondattani anyagot is. Szisztematikus szógyűjtésem széleskörű leírását adja a vogul nép anyagi és szellemi kultúrája különböző területeinek, mint pl. az életmódjuk, lakásuk, ruházatuk, gazdasági és társadalmi körülményeik, szokásaik, szórakozásuk, hitéletük” (Kannisto 1908:7, idézi Eiras 2001:7, fordítás S. K.). Könnyen belátható, hogy a szótár gondozóinak, kialakítóinak fontos és nehéz elméleti kérdésként kellett megküzdeniük azzal, hogy milyen mértékben, mekkora részletességgel jelenítsék meg a cédulákon található információkat a szócikkekben.

A 961 oldalas szótár rövid bevezetésében (Vorwort V–VII) olvashatunk Kannisto gyűjtésének legfőbb adatairól, valamint a szócéculák Kannisto utáni „sorsáról”, az anyag feldolgozásban szerepet játszó tudósokról. Mint fentebb már szóltam róla, ők Matti Liimola, és a pályáját gyakorlatilag e szótár létrehozásának szentelő Vuokko Eiras voltak, valamint megemlítendő, hogy Eiras nyugdíjba vonulását követően Arto Moisio végezte el a végső „technikai” tennivalókat, finomításokat. A német fordításban Klaas Ruppel közreműködött, manysi szakértőként pedig Ulla-Maija Forsberg vett részt a munkálatok kései szakaszában. A bevezetést követi a szótár betűrendjének leírása (Alphabetische Reihenfolge VI–II). A finnugor nyelvtörténeti szótárakban jártas szakembereknek nem ismeretlen az a fajta sorrendező elv, mely a szókezdő magánhangzót követően – már ha magánhangzóval kezdődik a szó – elsődlegesen a mássalhangzók szerint rendezi sorba a szavakat. Ezt a módszert elsősorban a dialektusonként igencsak változatos magánhangzó-megfeleléseket mutató nyelvjárás szótárak alkalmazzák. Eszerint az elv szerint szerkesztette Eiras a népköltési gyűjtemények szószedetét

⁹ „Ötéves utazásaim eredménye legelőször is a szókincs...” (fordítás S. K.).

¹⁰ „...fő munkám a nyelvjárás szókészlet összegyűjtése.” (fordítás S. K.).

(Eiras 1982), ezt az elvet követi ez a szótár is. A betűrend ismertetését követően a szócikkek felépítésének a bemutatása következik (Aufbau der Wörterbuchartikel IX–X), s végül a nyelvjárások felsorolása és rövidítése, valamint a nyelvtani kifejezések és a szótárban szereplő nyelvek rövidítései (X–XI).

A szócikkek felépítése etimológiai alapelvű, azaz egy szócikkben szerepelnek a történetileg összetartozó szavak, tehát a származékok, összetételek, igekötős igék. A névszói címszavak nominatívuszi alakban állnak, igék esetében pedig az igeő szerepel címszóként. A szócikken belül a nyelvjárások Kannisto „eredeti” sorrendjében szerepelnek: először a déli nyelvjárási alakok, majd a keleti, nyugati, s végül az északi nyelvjárásból feljegyzett formák. Ugyanezt a sorrendet találjuk Kannisto tanulmányaiban, vagy a fentebb említett, a népköltészeti kötetekhez készült szószedetben is, s ennek az oka az, hogy a hangtanilag „eredetibb” formát mutató alakok kerülnek előbbre, és hangtanában legarchaikusabb a déli nyelvjárás. A szavak és kifejezések jelentése németül szerepel, némely esetben oroszul is, feltehetőleg ott, ahol a cédulákon eredetileg is szerepel orosz jelentés. A szavak eredetére vonatkozóan csak akkor van megjegyzés, ha a szó kölcsönszó. Ebben az esetben az átadó nyelvre utal a szócikk, az átadó nyelvi alakot már nem tünteti fel.

Fentebb már párhuzamot vontam Kálmán Béla Munkácsi-szótárával, s a továbbiakban sem tudom kikerülni a szótár használhatóságának értékelésekor a két mű összehasonlítását. Terjedelmében körülbelül azonos hosszúságú kötetekről van szó. Úgy vélem, a bevezető részben túlzottan szűkszavúra sikeredett a szótár szerkesztési elveinek és a szócikkek felépítésnek ismertetése; míg a Munkácsi-szótárban Kálmán Béla pontokba szedve több oldalt szán ezeknek a fontos információknak, jelen szótár féloldalmi terjedelemben teszi ezt. Nem tudjuk meg, hogy a cédulákon szereplő nyelvi feljegyzések milyen arányban, milyen elvet követve kerültek be a könyvbe, csak a cédulák anyagait használta-e fel a kötet összeállítója, vagy a népköltési kötetekben szereplő adatokat is. Nem derül ki, hogy a szótárban szereplő kérdőjelek (például a jelentésmegadásnál) milyen bizonytalanságra utalnak, mikor tartotta szükségesnek a szerkesztő az orosz fordítás feltüntetését. Követhetetlen számomra, hogy a címszavak összetételekben való előfordulása mikor szerepel német fordítással, mikor fordítás nélkül, és mikor felsorolásszerűen. Ez utóbbi esetekben egy-egy összetétel jelentésének a kibogozása, az összetétel másik tagjának (vagy tagjainak) a megtalálása sokszor igen csak időigényes feladat, nekem nem is sikerült több példánál sem, de ez lehet, hogy annak róható fel, hogy a manysi nyelvjárások közötti hangtani megfelelésekből nem vagyok kellőképpen felkészült.

Ez viszont felveti azt a kérdést, hogy voltaképpen milyen felhasználói igényeket figyelembe véve készült is a szótár. A Kannisto által használt transzkripció és legfőképpen a déli manysitól indító nyelvjárási sorrend gyakorlatilag előírja a manysi hangtörténet, a manysi nyelvjárások összehasonlító hangtanának

legalábbis alapfokú ismeretét. Ha nem tudjuk, hogy egy északi vagy bármely más nyelvjárási szóalaknak hogy kellett hangoznia a többi nyelvjárásban, kicsi az esélye, hogy rátaláljunk a keresett adatra. Nem kívánok állást foglalni afelől, hogy jó döntés-e a déli nyelvjárási alakokat címszóként szerepeltetni vagy nem. Bizonyos érvek mellett szólnak, hogy illendő Kannisto eredeti feldolgozásmódját követni: egy nyelvtörténeti alapon összeállított nyelvjárási szótár miért ne választhatná a legarchaikusabb dialektust a címszavakban. A Kannistótól gyakorlatilag már rendezett formában örökölt cédulaanyagból készített mű nyilván hüén kell, hogy tükrözze a gyűjtő elképzeléseit. Ugyanakkor napjainkban már olyan kérdések is felmerülnek, amelyek 100 évvel ezelőtt még nem fogalmazódhattak meg. Ma a manysi nyelv egyetlen beszélt nyelvjárása az északi, ezen alapul a manysi irodalmi nyelv, ezen a nyelvjáráson íródott a legtöbb elérhető manysi szöveg. Ma a manysiul tanulók, a manysi nyelvet kutatók és nem utolsósorban azok a manysi származásúak, akik anyanyelvükkel foglalkoznak, általában az északi nyelvjárást ismerik, tanulmányozzák. Ez a szótár az ő számukra használhatatlan, hacsak nem merülnek el alaposabban a manysi filológiában, nem tanulmányozzák a manysi történeti hangtant és a további nyelvjárásokat. És akkor nem beszéltünk azokról a szótárhasználókról, akik esetleg nem is, vagy csak alig ismerik a nyelvet, csupán egy-egy szónak, adatnak szeretnének utánajárni.

Ezen a helyzeten nagyon sokat javítana, ha a szótárnak lenne legalább a jelentések szerint rendezett mutatója. Bevallom, mikor először kezembe vettem a szótárt, nem is akartam elhinni, hogy a könyv véget ér az utolsó szócikkkel. Felmerült bennem, hogy talán csak az én kötetemből hiányzik a szómutató. A Munkácsi-szótárhoz Kálmán Béla német és magyar szómutatót is készített. Ennek a szótárnak rendszeres használója vagyok, és állíthatom, a szómutatót is nagyon gyakran forgatom, nem ritkán innen kiindulva találok meg az adott lexémát, a mutató tehát teljes mértékben szerves és szükséges részét alkotja a kötetnek.

A szócikkekben az etimológiai egybetartozások megítélését illetően nehéz véleményt mondani. Vélhetően a kötet összeállítóját ebben a kérdésben elsődlegesen Kannisto saját lejegyzései, döntései vezették. Bár több monográfia (Honti 1982, 1999), és szótár is (DEWOS, UEW) tartalmaz jól használható etimológiai anyagot, teljes manysi etimológiai szótár nincs, ilyet tehát nem használhatott Eiras az anyag rendezése során. A Finnugor Társaságban, 2000-ben tartott előadásában úgy fogalmazott, hogy ebben a kérdésben alapelve az óvatosság, az etimológiailag csak bizonytalanul egybekapcsolható adatok külön szerepelnek. (Eiras 2001: 17) Mindenestre található példa arra, hogy Kálmán Bélánál külön szócikkekben szereplő lexémák a Kannisto-szótárban egy szócikkbe kerültek, és a fordított esetre is.

A szócikkekbe került származékok rendkívüli mennyiségű adatot kínálnak minden nyelvjárásból, ezek kiváló új lehetőségeket és anyagokat rejtenek a manysi

nyelvjárások elemzéséhez. Ugyanakkor akadnak olyan példák, melyek alapelvekben véleményem szerint vitathatóak. Természetesen nem egyszerű dönteni egy ilyen típusú nyelvi anyag esetében a származékok és összetételek lexikalizálódottságát, feltüntetésük indokoltságát illetően. Vannak esetek, amikor biztosak lehetünk abban, hogy az adott alak nem lexikalizálódott, tehát szükségtelen szótári egységként való megjelenítése (gyakran ilyenek például az egyszerű melléknévképzős főnévi származékok). Hasonlóképpen érthetetlen, ha az igei származékok között a passzív ragozású igealakok is felsorolódnak.

Összegzésként sajnos csalódottságomat kell megfogalmaznom. Rendkívül nagy eredménynek tartom a szótár megjelentét, elismeréssel adózom a nagy gyűjtő, Kannisto teljesítménye előtt. Egyértelműen nagyra tartom a feldolgozókat, Liimola és Eiras munkásságát. Utóbbit személyesen is ismerem, és neki köszönhetően magam is bepillantottam Kannisto eredeti céduláiba. A falnyi könyvespolcot megtöltő cédulaanyag feldolgozása hosszú évtizedeken át embert próbáló feladat lehetett. Az elkészült mű azonban nem nyerte el a tetszésem, legfőképpen azért, mert nem „felhasználóbarát”. Egy szótár fontos fokmérője annak használhatósága, s ebben a tekintetben nem lehettem elégedett. A szómutató hiánya talán olyan hiányosság, amely könnyen orvosolható, akár külön füzetben is gyorsan megjelentethető. A digitálisan rendelkezésre álló anyagból ez feltehetően nem túl nagy munkával létrehozható. A nehéz áttekinthetőség, a szavak hosszan tartó, gyakran eredménytelen és bosszantó keresgélése azonban már nehezebben orvosolható. Úgy gondolom, ha manysi szótárra van szükségem, a továbbiakban is a Munkácsi – Kálmán szótárt választom, melynek néhány éve már digitális verziója is elérhető, kereső funkcióval és angol fordításokkal kiegészülve.

Irodalom

- DEWOS = Steinitz, Wolfgang (1966–1993), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
- Eiras, Vuokko (1982), *Wogulische Volksdichtung VII. Gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–IV*. Bearb. von Matti Liimola und Vuokko Eiras. Herausgegeben von Vuokko Eiras. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 180.
- Eiras, Vuokko (2001), *Mansin murrenanakirjatyön leksikografisia ongelmia*. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 89: 7–20.
- Honti, László (1982), *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. *Bibliotheca Uralica* 6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (1999), *Az obi-ugor konsonantizmus története*. In: *Studia Uralo-Altaica. Supplementum* 9. JATE, Szeged.
- Kannisto, Artturi (1904), *Matkakertomus vogulimailta II*. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 22: 3.

- Kannisto, Artturi (1908), *Matkakertomus vogulimailta V.* Journal de la Société Finno-Ougrienne 25: 5.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1951–1963), *Wogulische Volksdichtung I–VI. Gesammelt und übersetzt von A. K. Bearbeitet und herausgegeben von M. L.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 101 (1951), 109 (1955), 111 (1956), 114 (1958), 116 (1959), 134 (1963).
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla (1986), *Wogulisches Wörterbuch.* Akadémiai Kiadó, Budapest. A szótár interneten elérhető változata: <http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/index.php?abfrage=munka&subnavi=edictionary>
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* (1988–1991), Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden.

Sipőcz Katalin

Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laihonon:

Rokon nyelveink szótárai.

Fejezetek a magyar lexikográfia történetéből

Szerkesztette: Maticsák Sándor.

Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2014. 307 o.

Az izgalmasnak ígérkező könyv kilenc fejezetből áll: az első ötnek a szerkesztő, Maticsák Sándor a szerzője, a 6–8. fejezetnek Tóth Anikó Nikolett, a 9.-nek a szerkesztőn kívül Petteri Laihonon az alkotója.

1. A Bevezetés (7–14). A mű tudományszerűsítő műként elsőként a finnugor (az uráli) nyelvrokonságról, e népek lakóhelyéről és létszámáról ír. Az obiugor nyelvrokonság számát igen magasnak adja meg, az itt szereplő 40 000 vo-gulnak és osztjáknak véleményem szerint csak jó fele beszél is anyanyelvén. Ezután a szótárírás korszakait ismerhetjük meg egy-egy magyar, finn, észt és lapp mű idézésével. Az oroszországi hőskornak a 18. századot lehet tekinteni: az első szójegyzékek, szótárak idejét. A 19. század elején elkészültek a kis finnugor nyelvek bibliafordításai. A 20. század két eredménye: egyrészt a finnugor nyelvek latin betűs ábécéjét is kidolgozták (amely átmeneti helyzetet teremtett a cirill betűs szovjet társadalomban), és a század utolsó évtizedében bibliafordítások és nagyszótárak születtek a Szovjetunió összeomlása után. Ezt követően a kötet anyagát tárgyalva előljáróban az olvasható: csak a fontosabb finnugor szótárakat elemzi a könyv.

2. A hőskor: a 17–18. század szójegyzékei, szótárai (15–30). A kezdetek vázolás után az oroszországi expedíciókról olvashatunk: Nicolaes Witsen, D. G. Messerschmidt, P. J. von Strahlenberg, G. F. Müller, J. E. Fischer, P. S. Pallas,

Damaskin, V. N. Tatiščsev, I. I. Lepëhin, V. Pucek-Grigorovič, G. Similejskij, A. Popov, I. Kuroedov lexikográfiai tevékenységéről. A legjelentősebb munkák – Noord en Oost Tartarye..., Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia, Описание живущих в Казанской губернии языческих народов, Vocabularium Sibiricum, Linguarum totius orbis vocabularia comparativa, Словарь языков разных народов stb. – tárgyköreiről, a nyelvek listájáról, a lejegyzés (latin vagy cirill betűk) sajátosságairól, problémáiról nyerhetünk ismereteket.

3. Finnugor etimológiai szótárak (31–70). A jól ismert munkák felsorolása, és mindegyiknek értő elemzése (a munkáknak itt most csak rövidítéseit adom meg): MUSz, VWb, FUV, MSzFE, UEW, CzF, EtSz, SzófSz, TESz, EWUng, EtSzt, SKES, SSA, ES és NES (Häkkinen), EEW (Mägiste), EKET (Raun), EE (Metsmägi), DEWOS, KESK, ESMJa (Veršin), EWTsch (Bereczki). Ezek mellett az alapvető munkák mellett egy-egy további munkáról is olvashatunk, például V. I. Alatirjev votják szófejtő szótárának első kötetről (1988) és P. Sammallahti lapp monográfiájának etimológiai szójegyzékéről (1998). E szótárak közül Maticsák kitűnően mutatja be és jellemzi például a két finn etimológiai szótárt (47–51). Helyesen mutat rá arra is (57), hogy „az oroszországi nyelvrokonaink nyelvész-közösségeiből a történeti nyelvészeti iskola szinte teljes egészében hiányzik”. T. E. Uotila zürjén kresztomátiájának (1938) szótári részét az első zürjén szófejtő szótárnak tekinti (60, 86), ugyanezt állapíthatta volna meg (70) E. Itkonen lapp kresztomátiájával kapcsolatban is (1960, 1969²). Ebből a fejezetből meglátásom szerint hiányzik Juha Janhunen Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien című műve (Helsinki 1977), ugyanis e téren kivételt tettem volna a samojéd anyag felvételének kérdésében (ismertetések: Márk Tamás, NyK 81: 416–417; Fancsaly Éva, NyK 83: 219–221).

4. Az oroszországi finnugor nyelvek kétnyelvű szótárai (71–102). Sok más kiadvány mellett a vogullal kapcsolatban Munkácsi Bernát – Kálmán Bála Wogulisches Wörterbuch című művét (1986), az osztjakkal kapcsolatban Honti László jeles szójegyzégeit (1978, 1982, 1984), továbbá Fokos-Fuchs Dávid Syrjänisches Wörterbuch című kétkötetes szótárát (1959), Munkácsi Bernát A votják nyelv szótára című művét (1896, 1990²) és Beke Ödön Mari nyelvjárási szótárát (1–9. 1997–2001) ismerteti a szerző.

5. A mordvin lexika évszázadai (103–130). Nagyon érdekes fejezet. Feoktyisztov (1968), Lakó (1948–1950), Erdélyi (1963) jegyzékének felhasználásával, illetőleg a legújabb munkákat nyomon kísérve 105 mordvin szótár címléírásával ismerkedünk meg, és megszületésük körülményeiről tájékozódunk. Az ezredforduló aranykora című alfejezetben Maticsák említést tesz például Raisza Sirmankina frazeológiai szótáráról, amely 1973-ban oroszul (116–117), majd 1998-ban erza-mordvinul jelent meg (126). A szép számú szótárszám olvasatán megemlítem, hogy mordvinföldi utamon, 1993. májusában jártam a szaranszki ún. mordvinföldi tájmúzeumban, és a kiállításon – üveg alatt – láttam egy N.

Tavrilov nevű harkovi tanítónak 1899-ben megjelent szótárát (Русско–мордовский словарь. Мокшанско–эрзянское наречие. С приложением кратких сведений из этимологии), amit előkerítve szintén meg lehetne vizsgálni. Mindenesetre a szerző szép gyűjteményét bemutatva befejezésül joggal írja (130): „[mindez] igencsak tiszteletreméltó teljesítmény egy olyan nép lexikográfusaitól, akik azért küzdenek, hogy nyelvük ne vesszen el az orosz nyelv szorításában, ne merüljön feledésbe a kisebbségi lét savanyú nyelvi körülményei közepe.”

6. A lapp szótárak (131–158). Örülünk az alcímnek, mert véleményünk szerint e népnek ez a hagyományos hazai elnevezése, bár néhány egyetemünkön belső nevükön szokás őket újabban említeni. Közel 50 lapp szótárral ismerkedhetünk meg a kitűnő fejezetben (azért én megemlítettem volna – például Knud Leem kapcsán – nyelvrokonainkat, a lappokat vizsgáló Sajnovics Jánost is). A szerző az első lapp írásos nyelvemlékektől kezdve (ekkor a lapp lelkészeknek köszönhetőek az első lapp szótárak) számítja a lapp lexikológia kezdetét, majd a 18–19. század szótárait ismertetve (Per Fjellström, Knud Leem, Erik Lindahl, Johan Öhrling, N. V. Stockfleth, J. A. Friis, Halász Ignác, Karl Bernhard Wiklund, Arvid Genetz, Just Qvigstad művei) eljut a XX. századig (Eliel Lagercrantz, Konrad Nielsen, Björn Collinder, Harald Grundström, Wolfgang Schlachter, Toivo Itkonen, Olavi Korhonen, Pekka Lukkari, Gustav Hasselbrink, Rimma Kurucs, Erkki Itkonen, Knut Bergsland alkotásai) és a 21. század modern lexikográfiai kiadványaiig. Külön alfejezet mutatja be Pekka Sammallahti, „a jelenkori lapp lexikológia (és tágabban véve is a lapp nyelvészet) legkiemelkedőbb alakja” (153) tíz – részben társszerzős – művét. E munkákban megmutatkozik a purista szemlélet, az ismeretlen fogalmak saját lapp szavakkal való megalkotása (158). Igen érdekes a kronologikus rendet követő, fejezetvégi összeállítás arról, hogy mely lapp nyelvjárások anyagát tartalmazza az eddig ismertetett forrásanyag.

7. A kisebb balti finn nyelvek szótárai (159–180). Az itt szereplő 30 fölötti két- és háromnyelvű finnségi szótár közül kiemelem Pertti Virtaranta és L. Markianova – R. Pyöli karjalai, R. E. Nirvi izsór, E. Adler – M. Leppik – S. Grünberg vót, M. I. Zajceva – M. Mullonen vepsze, Ander Sjögren – Ferdinand Wiedemann és Lauri Kettunen – Oskar Looits liv munkáját.

8. Észtl-magyar, magyar-észtl szótárak (181–192). Legjelentősebb a 2011-ben napvilágot látott Kristiina Lutsar – Pusztay János – Anu Nurk-féle észtl magyar kisszótár és a 2010-ben közreadott Magyar-észtl szótár. Ungari-eesti sõnaraamat (főszerk. Tõnu Seilenthal és Anu Nurk). Ez utóbbi szótárnak kb. 42 000 címszava van. A könyvben nem esik említés Bereczki Gábor előreláthatólag közel 80 000 címszót tartalmazó, kéziratoss Észtl-magyar nagyszótáráról, amelynek utolsó, T-t követő betűit – a hírek szerint – neves kollégánk történész fia, Bereczki András fejez be.

9. Fejezetek a magyar–finn lexikográfia történetéből (193–234). 12 művet részletesen ismertet e könyv (196). Közülük a legfontosabbak Papp István (202–207, 214–218) Nyirkos István (207–214) és Jakab László (214–218) szótárai. Két frazeológiai szótár, egy vonzatszótár, valamint több finn és magyar digitális szótár ismertetése zárja a fejezetet. Az összegezés megemlíti (234), hogy a nyelvek sok tótani, morfológiai és mondattani kérdése e szótárakban részben megoldandó lexikográfiai problémaként jelentkezik, másrészt a kiadványok anyaga óriási az összehasonlító és a kontrasztív kutatások számára.

Frappáns ötlet A szótárak, szójegyzékek, kresztomátiák kronológiai áttekintése (235–242), amely 1738-tól napjainkig időrendben közli a szótárak szerzőjét/it és címét.

Ezt követi az Irodalom (243–294). Ez a bibliográfiajegyzék a hasonló természetű lexikográfiai munkáknak túlzás nélkül a legteljesebbike.

A kötetet rendkívül hasznos Névmutató és Rövidítésjegyzék zárja (295–207).

A műnek eredeti főcíme Rokon nyelvek szótárai volt. A változtatással egyértelművé vált többek között, hogy végül is melyek a nyelvrokonaink.

A szerzők – úgy látom – rendszerint a művekről készített recenziók alapján dolgoztak. Az ismertetések között válogattak (például Csepregi Márta Újdonságok Jugriából (NyK 97: 352–372) vagy Újabb obi-ugrisztikai könyvtermés című közleményére (Finnugor Világ 18/3: 33–44) – és a folyóiratokban, sorozatokban, önálló művekben megjelent számos reflexióra – nincsenek tekintettel. Ezt egy összefoglaló munkától aligha várhatnánk el.

Kitűnő szótárbevezetések olvashatók a műben, például a finnugor szófejtő szótárak (36 kk.), a magyar–észt nagyszótár (186–189) és a magyar lexikográfia történetével foglalkozó fejezetben számos alapos és a lényegét megragadó rész található (196 kk.), viszont a német nyelvű magyar etimológiai szótárt (EWUng), a legkitűnőbbet e tekintetben egy kicsivel bővebben elemeztem volna (46). – Megjegyzem, e munka jegyzetanyagában megadja a magyaroknak készített észt, ill. finn tankönyvek jegyzékét is (182, 194), illetőleg a finneknek írt magyar nyelvkönyveket (193–194).

A modern szótárfeldolgozásra számos példát olvashatunk kiadványunkban (vö. például a finnségi nyelvekről szóló részben 162 kk., az észt lexikográfiát tárgyaló fejezetben: 1884 kk., a finn–magyar szótárírás történetében, például a 220, 226 kk.).

Egy-két kisebb hibát észleltem.

A szótárak betűjelzései nemegyszer (például 39–44) megelőzik a szótár tárgyalását.

Rédei Károly Bécsben megjelent zürjén kresztomátiája (87), a Studia Uralica I. számaként. Ez a magyar változat (ChrSyrj) fordítása, bécsi tanítványa, Dobó Attila jóvoltából.

A mordvin–magyar szótárok összefoglalásakor a 2000-ben és 2007a-ban megjelent művemre hivatkozik a szerző (123), de az irodalomjegyzékben e recenzió kétszer szerepel (292, 293; valójában 2000-es évszámmal 2001-ben jelent meg az akkori NyK). Paasonen nyelvjárási szótára kapcsán 2004-ben napvilágot látott dolgozatomra is történik utalás (125), de itt nyilván egy 2002-ben, a FUD 9: 145–158. lapján megjelent értekezésemre gondolt a kolléga.

A lp. Yokanga folyónév (132) átírásra szorult volna.

A szerzők a szakirodalmat nem egységesen adják meg az irodalomban. Például G. M. Kert 1971-es kildini lapp nyelvkönyve (147), Jovvna-Ánde Vest lapp szinonimaszótára (150), illetve Lajla Mattsson Magga 2009-es norvég–délilapp szótára (151) nincs a jegyzékben. Vegyes a kép, ha Knut Bergsland műveit (150) keressük ugyanitt. Kimaradtak néha a jelzett művek a bibliográfiából, például Keresztes 2013 (50) vagy Zaicz 2013 (57).

Helyes, hogy a kötetben meg vannak adva, ha egy szótár több ízben is megjelent, de ennek az irodalomjegyzékben is tükröződnie kellene; így például Inzsevatov művének 2. kiadása (117) nincs feltüntetve a bibliográfiában. A finnországi szótárak között Pekka Pohjanvalo (161) és Martti Penttonen (163) művének újabb évszámát nem tünteti fel e lista. – További kiadásokra itt-ott utal a szakirodalmi jegyzék.

Napjaink tudománynépszerűsítő kiadványaiban problémát jelent, hogy az európai vezető nyelvek közül a kiadványok írója melyik nyelv szövegeit (műcím, szövegrészlet stb.) fordítsa magyarra. E könyvben az orosz címek a mai kor emberének – helytelenül – nincsenek magyarul megadva. Emellett a szerző néhol bonyolult német jelentéseket fordíthatlanul hagy (147), egy lapp nyelvi mutató csoportjait is angolul jelzi (141). A magam részéről ugyanúgy megadtam volna e nyelvi adatok magyar megfelelőjét, mint a finn, svéd, norvég, latin címek esetében.

Ugyanis e kiadvány tulajdonképpen tankönyv. Emiatt, tekintettel a mű céljára, ebben is állhatna térképmelléklet, amit ifjú kolleginánk több esetben is hiányol (144, 166).

A lexikográfiai kiadvány használatát minden hazai bölcsészkar finnugor és magyar szakos hallgatói számára rendkívül ajánlatosnak tartom.

Zaicz Gábor

Új utakon a magyar nyelvtörténeti kutatások¹¹

É. Kiss Katalin (szerk.), Magyar generatív történeti mondattan.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014. 309 pp.

Közhellyel szólva a magyar nyelvtörténet, illetve a magyar generatív mondattan mérföldköhöz érkezett ezzel a kötettel. Persze attól, hogy megjegyezzük: közhellyel éltünk, a kijelentésünk nem lesz kevésbé elhasznált, ámde kevésbé helytálló sem.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2009-13 között folyt OTKA-kutatás eredményeképpen, valamivel több mint 300 oldalon hét szerző (köztük a szerkesztő) kilenc tanulmányban fejti ki, mit tud mondani a generatív nyelvészet a magyar mondattörténetről. A hangsúly, amint arra később is utalunk még, a *mondattörténet* szón van: ebben a könyvben a magyar nyelv történetével való foglalkozás több mint két évszázada során első ízben valóban teljes mondatstruktúrák, illetve mondatalkotó szintagmák („szószerkezetek”) kialakulásáról, változásáról van szó. Ez pedig azért vált lehetségessé, mert a generatív nyelvészet az 1950-es évek vége, és ehhez csatlakozva a magyar nyelv generatív szellemű leírása az 1960-as évek közepe óta elsősorban a mondat szerkezeti kérdéseit tárgyalta, pontosabban a nyelv alapegységének nem a szót vagy a morfémát, hanem a mondatot tartotta, ehhez képest határozta meg a további alkotóelemeket. Ennek messzire mutató következményei voltak például a jelentéseméletben, de a morfológiában is, hiszen a deriváció, azaz az ún. lexikai szóképzés határai egyre inkább összemosódtak az inflexió, vagyis a szintaxis által vezérelt morfológiai folyamatok határaival.

A magyar leíró nyelvészeti munkálatok az elmúlt két-három évtizedben felnöttek a legjobb nemzetközi kutatások színvonalához: a vezető folyóiratokban, az ismert nagy tudományos könyvkiadók kínálatában egyre több magyar tárgyú cikket, illetve monográfiát, tanulmánykötetet találunk, sőt a nemzetközi forgalomba került tankönyvek is sokat idézik a magyarra vonatkozó megfigyeléseket. Annak, hogy a tankönyvek is hivatkoznak a magyar szintaktikai kutatásokra, nem egyszerűen az az oka, hogy szükségük van egy nem indoeurópai nyelvre is mondandójuk illusztrálásához, hanem az, hogy a magyar az egyik legjobban feldolgozott ilyen nyelv a generatív nyelvészet szakirodalmában.

Ugyanakkor az 1970-es évek közepe óta folyó generatív jellegű történeti szintaktikai vizsgálatokból mindezidáig hiányoztak a magyar nyelvvel foglalkozó tanulmányok, jóllehet e nyelv történeti dokumentálása, ha nem is hasonlítható az újlatin vagy a germán nyelvekéhez, nyolc évszázadra megy vissza – az összefüggő szövegeket tekintve. Véletlen szerencse, hogy – mint a szerkesztő a rövid

¹¹ Jelen ismertetés az OTKA NK 100804 „Átfogó magyar nyelvtan” c. kutatásának a keretében készült.

Bevezetésben is írja – épp a 13–16. század között zajlottak le a legnagyobb változások. És bár az önmagában is érdekes lehet, hogyan megy át egy mondat szerkezeti rendszer az egyik stációból a másikba, a magyar mondat történet vizsgálatának emellett tágabb elméleti jelentősége is van, mint a jelen kötet is bizonyítja. A magyar ugyanis független bizonyítékokkal szolgálhat azokra az általános nyelvtörténeti elvekre, azaz a folyamatok mögött meghúzódó szabályosságokra, amelyeket eddig jóformán kizárólag indoeurópai nyelvekben találtak.

A tanulmányok azonban nem korlátozódnak az írott dokumentumok korszakára. É. Kiss Katalint ugyanis már hosszabb ideje érdekelte, hogy a nevével fémjelzett mai magyar szórendi magyarázat miképp egyeztethető össze azzal a feltevessel, hogy a magyar legközelebbi rokonnyelvei, a hanti és a manysi, illetve az uráli nyelvek nagy többsége a ragozott ige a mondat végére helyezi, azaz S(X)OV sorrendű, míg a magyar mind ezektől, mind az SVO sorrendű finntól és észtől is eltér, hiszen ma, de É. Kiss bizonyítékai szerint már a Halotti Beszédben is „Topik – Fókusz – V – X” (azaz TFV) az alapszórend. Meggyőzőek az érvek, amelyek a tárgyjelölés kialakulásából vezetik le, hogy a tárgy az ige mögött is szabadon megjelenhetett, és azok is, amelyek arra utalnak, hogy a névelőtlen főnevek helye az ige mögött van, ha más elem kerül a mondat ige előtti, ún. bal perifériájára. Itt most csak azt a bizonyítékát idézzük, amely a birtokszó ige mögötti helyéből következtet arra, hogy a birtokos szerkezetből csakis a birtokos mozdulhatott „balra”, és nem a birtokszó „jobbra” (26):

(1) Es **oz gimilsnec** wl keseruv uola **vize**.

Ez egyszerre mutatja, hogy a HB idején a topikalizáció már bevett eszköze volt a nyelvtannak, és hogy az ige mögött a logikai-kommunikatív funkció nélküli elemek helyezkedtek el.

A rövid, mindössze 20 lapnyi II. fejezet persze nyitva is hagy több kérdést. Felmerül például, hogy ha a finn és az észt SOV → SVO változását az indoeurópai nyelvi környezetnek tulajdonítjuk (és annak ellenére, hogy a tárgyjelölés ott nem, de legalábbis nem úgy történt meg, ahogy a magyarban), akkor miért nem ugyanilyen irányú változás zajlott le a magyarban? Mondhatjuk persze, hogy a 10. századra, amikor az altáji (tehát SOV típusú) nyelvekkel való hosszas együttélés után szláv környezetbe került a proto-magyar, már kialakult a topik-prominencia, tehát az új környezet már nem befolyásolhatta az alapszórendet. Ha így volt is, erre azért kellett volna utalni – még ha a gondolatmenet annál is spekulatívabb, mint ami az SVO → TFV változást indokolta.

A változásnak az ómagyar kor elejére tett befejezettségével kapcsolatban is felvonhatjuk a szemöldökünket. Számos olyan példa van ugyanis a HB-ben, amelyben az ige az utolsó pozíciót foglalja el. Ezt a jelenséget É. Kiss a többszörös topik illusztrációjaként mutatja be az alábbi példában is (29), de ugyanilyen joggal lehetne azt is mondani, hogy itt egy SXV szerkezetet látunk, amely az

SOV-ből képezhetett egyfajta átmenetet a TFV(X) felé, ha már a tárgyjelölés lehetővé tette a tárgy elmozdulását a közvetlenül az ige előtti helyéről.

(2) kötőszó	topikok	fókusz	ige
hug	ur uvt	kegilmehel abraam. ysaac. iacob.	Kebeleben helhezie.

Nemcsak e könyvben, de É. Kiss egész munkásságában végighúzódnó probléma, hogy nincs tekintettel a generatív grammatikák egyik meghatározó funkcionális kategóriájára, a (véges vagy nem-véges, tehát igenévi) igeidőt kódoló T (eredetileg: *Tense*, azaz Igeidő) fej szerepére. Az a tény, hogy a mai magyar igekezdő nyelvnek mutatkozik, könnyen betudható a Tense véges mondatokban elfoglalt helyének – szemben például egyes igeneves mondatfajtákkal, amelyekben az ige véghelyzetű.¹² A véges mondatokban tehát a Tense, és nem az ige elé mozognak a fókuszált vagy topicalizált összetevők, maga az ige pedig a Tense-be kerül. Más kérdés tehát, hogy a (Tense nélküli, az „alatti”) „mondatban”, azaz a vP-ben, illetve a VP-ben mi az elemek sorrendje: ez ugyanis minden bizonnyal csakis a mindenki által elfogadott [NP – [v/V – NP/XP]] lehet, amelyből az egyes nyelvek az általánosan megfigyelt felszíni SOV, SVO és VSO szórendeket produkálják – amennyiben alany- és nem topik-prominensek, mint a magyar. A Tense hol felbukkan, hol eltűnik a szerkezetek ábrázolásában és nem derül ki, hogy mikor mi motiválja a rá való hivatkozást, illetve ennek hiányát.

Mindez azonban, mint fentebb is említettem, csak É. Kiss közel négy évtizede kialakított radikálisan új és csábítóan egyszerű magyarázó rendszerének továbbgondolása, vagy – amint az oly jellemző a generatív nyelvészeti irodalomra – az új magyarázatokból a még újabb problémák kibontása, ami a felnőtt tudomány egyik legfontosabb tulajdonsága.

A második tanulmány, azaz a III. fejezet is É. Kisstől származik: ez a tagadó és kérdő mondatok ómagyar kori változásaival foglalkozik. Bőségesen illusztrálja a két legnagyobb változást: a) a *nem* tagadószo elhelyezkedését elsősorban az igekezdőhöz képest, és b) a tagadó egyeztetés kialakulását.

Az a) pont alá az a változás tartozik, amely során az [igekezdő – tagadószo – ige] úgynevezett „egyenest” sorrendből a [tagadószo – ige – igekezdő] „fordított” sorrend lett. A b) pont alá pedig az, amely révén az alábbi (3a) típusú szerkezetből a (3b) típusú lett, ahol a (hagyományos nevén) tagadó névmás mellett már meg kell jelennie a tagadószonak (38, 40):

- (3) a. **Semmy** ygazb ezeknel
b. hogy **senkynek nem** vala ketseg

¹² Például a szokásosan folyamatos és befejezett melléknévi igeneveseknek nevezett tagmondatokkal szemben, amelyek azonban sem nem folyamatosak vagy befejezettek, sem nem melléknévi – amint a könyv egy más fejezetéből is kiderül, l alább.

A tagadást jelölő elemek ciklikus változását más nyelvtípusokban már kimutatták. E fejezetben a magyar tagadás történetében találja meg a szerző Otto Jespersen 1917-es megfigyelésének független igazolását: eszerint a *se*-tagadásból a *nem*-nek a ragozott igéhez tapadásán és a tagadás funkciójának átvételén keresztül a *se* önállóságának megszűnéséig vezet az út (42 kk).

Ebben a fejezetben a Tense-nek központi szerepe van, teljes joggal, hiszen a tagadás a mondat fején végzett művelet, márpedig a mondat fejét a Tense testesíti meg. Egyedül azt sajnálhatjuk, hogy a *nem* véges, azaz igeenes mondatokra nem jutott több figyelem, hiszen ezek egy része megőrizte az eredeti sorrendet, lévén, hogy a [V + Tense] kötelezően mondatvégi a 2. jegyzetben is hivatkozott két melléknévi igeenes szerkezetben.

A IV. fejezet, amely morfoszintaktikai, azaz inflexiós kérdésekkel foglalkozik, három részből áll. Az elsőben a tárgyas ragozás, a másodikban az igeidőrendszer kialakulását tárgyalja É. Kiss Katalin, míg a harmadikban Kántor Gergeley veszi szemügyre az igemódok funkcióinak a változását.

A tárgyas ragozás keletkezéséről szólva a korábbi kutatások eredményeit az újabb nemzetközi szakirodalom alapján É. Kiss azzal egészíti ki, hogy felteszi: az ige–tárgy egyeztetés az ugor alapnyelvben a tárgy topik szerepének jelölésére szolgált, és ez az állapot öröklődött át az ősmagyarba is, a topik szerepű tárggyal való egyeztetés pedig az ősmagyar későbbi szakaszában vagy az ómagyar kor kezdetén értelmeződött át határozott tárggyal való egyeztetéssé. (p. 56) Arra pedig, hogy az 1. és 2. személyben miért nincs ige–tárgy egyeztetés egyrész az „Aktivitási hierarchia” (4), másrészt az – ismét csak a szakirodalomból átvett „Inverz egyeztetési tilalom” (5) ad magyarázatot.

(4) *Aktivitási (topik-várományossági) hierarchia:*

E/1. személy > T/1. személy > E/2. személy > T/2. személy >

E/3. személy > T/3. személy

(5) *Az inverz egyeztetés tilalma:*

Egy ige csak akkor egyezik tárgyával, ha az kevésbé prominens az aktivitásihierarchiában, mint az alany, kivéve, ha az alany maga is a hierarchia legalsó fokán áll.

Az összetett igeidők kialakulásában É. Kiss nem követi a magyar nyelvtörténetben kialakult konszenzust, miszerint itt a latin hatására alakult volna ki ez a rendszer. Statisztikai bizonyítékai is vannak arra, hogy alacsony számban való jelenlétük az ómagyar korban nem ennek, hanem annak tudható be, hogy ezeknek az igeidőknek általában, s így más nyelvekben is kisebb a gyakoriságuk. Bereczki Gábor kutatásai alapján azt a nézetet fogadja el, hogy e fejleményben inkább a nyugati őtörök nyelvekkel való érintkezés hatása mutatkozik meg.

Kihalásuk magyarázatában viszont már követi a széles körben elfogadott álláspontot: az igekötők rendszerének kialakulásával és meggyökeredésével párhuzamosan szorult vissza az összetett igeidők használata.

Kántor Gergely előbb áttekinti az igemódok tulajdonságait, majd az ómagyar szórványemlékek, valamint a Jókai- és Guary-kódex segítségével bemutatja, milyen változás zajlott le az adatolt időszakban, illetve mi jellemzi a mai magyar nyelvben a modalitás kifejeződését. Legfeltűnőbbnek a feltételes módú mellékmondatok visszaszorulását tartja a kijelentő és a kötőmóddal szemben, amely utóbbi szinte jelen sincs a korai emlékekben. Az alapos táblázatos összefoglalók szemléletesen illusztrálják az itt összefoglalt megállapításokat.

Az V. fejezetet Egedi Barbara írta a főnévi kifejezések szerkezetének változásáról. Pontosan látja, hogy a határozottság kifejezése szimpla grammatikálizálási kérdés: attól, hogy egy nyelvben nincs, vagy nem ugyanúgy van névelő (használat), attól annak a nyelvnek a beszélői ugyanúgy tisztában vannak a határozottsággal – csak éppen nincsenek (ugyanúgy) rákényszerítve a határozottság jelölésére grammatikai, illetve lexikai eszközökkel. *Mutatis mutandis*, a helyzet ugyanaz a topikalizációval vagy a fókuszálással is: míg a magyarban ez a választás kötelezően grammatikálizálva van (ma már), addig más nyelvekben, beleértve az ómagyar előtti nyelvállapotot is, ezt nem kell, vagy nem lehet kifejezni.

Jóllehet azt nem lehet mondani, hogy az első írásos emlékeinkben még egyáltalán nem volt névelőzés, hiszen már a Halotti beszédben is három határozott névelő azonosítható Egedi szerint, az bizonyos, hogy a határozott névelő az ómagyar kor alatt terjedt el, és a késői ómagyar korra fejeződött be a folyamat. A névelőt biztosan csak akkor tudjuk azonosítani, ha a megelőző szövegben már szerepel a referens, illetve annak szituációs környezete, mint az alábbi példa esetében a ház, a szoba és a terített asztal, amelyek előzményt képeznek az *a tűz* számára (98sk).

(6) alazatost leewle **a tewz** mellett (JókK 84)

De ugyanilyen jó bizonyíték Egedi szerint, amikor az eredeti latin szöveget hasonlítjuk a magyar fordításához és látjuk, hogy a latinban nem mutató névmás volt, hanem – a latin nyelvtan szabályai következtében – jelöletlen határozott főnévi kifejezés. Az elterjedés folyamatát Egedi a korpusz alapján megállapított statisztikai adatokkal támasztja alá. (p. 113) Eszerint míg a 14/15. századi Jókai-kódexben az összes lexéma („token”) 2,42%-a volt határozott névelő, addig a 16. századi Kazinczy-kódexben már 8,66%. Talán még érdekesebb lett volna, ha a statisztika arra is kitér, hogy a határozott főnévi kifejezések közül hány százalékban volt jelen a névelő a korábbi és a későbbi nyelvállapotokban, de ezt a keresést nyilván kevésbé lehetett automatizálni és a több mint 600 ezer lexémát tartalmazó szövegek megvizsgálása időigényes is lett volna.

Egedi produktívan használja a generatív grammatika eszköztárát. Talán csak abban lehetett volna következetesebb, hogy felhívja a figyelmet, mikor jelez funkciót (pl. Spec) és mikor kategóriát (pl. Dem, D) az ágrajzaiban, melyekben ez a kettő nem egyszer keveredik, vö. pl. 118sk. Abban sem vagyok biztos, hogy meggyőző az a végső soron a korábbi nyelvtörténeti irodalomban is megtalálható érvelése, hogy a mutatószavas főnévi csoport (pl. *ezt a pénzt*) valójában értelmező szerkezetre megy vissza (azaz: *ezt, a pénzt*). Ez ugyanis a források alapján aligha adathozható. Inkább arról lehet szó, hogy – mégha történetileg valóban appozitív szerkesztésre megy is vissza a konstrukció – az eredményként jelentkező DP-ben kettéválík, egyfajta munkamegosztásban történik a rámutatás és a határozottság kifejezése: a Dem kategóriájú *ez/az* csupán a közeli/távoli helyre vagy dologra utal, de a határozottságot mellette a D kategóriájú *a/az* névelő fejezi ki. Az Egedi által említett „túldeterminálás” (p. 103), ami önmagában véve is furcsa terminus, így egyszerűen nem merül fel. Itt jegyzem meg, hogy Egedi nézetével szemben a személyt jelölő tulajdonnevek névelőzése sem meglepő, hiszen pl. az újjörögben ez a szabály, másrészt ha ezen (az egyébként areális jellegzetességen, vö. bajor *der Hans*) meglepődünk, akkor ugyan mit szóljunk a folyó-, hegy- stb. nevek névelőzéséhez (pl. *a Duna, a Mátra*)? Miért lennének ezek kevésbé furcsák, mint a személynevek előtti névelők?

Érdekes feltevése Egedinek, hogy a datívusz ragos birtokos „kívülről” érkezett és később integrálódott a szerkezetbe (p. 121), de meggyőzőbb lenne, ha ezt történeti példákkal tudta volna alátámasztani, hiszen azt állítja, hogy erre „számos jel utal”. Itt nincsen terem a birtokos szerkezet É. Kiss által adott és Egedi által követett elemzésének a tüzetes tárgyalására, ezért csak annyit jegyzek meg, hogy a [_{NP} *könyv* [_{KP} *Jánosnak*]] típusú kiinduló szerkezet csak abban az esetben lehetne indokolt, ha a *Jánosnak* birtokos a *könyv* fej vonzata lenne, ami nyilvánvalóan nem áll fenn. Más kérdés, hogy egy SOV, azaz fejevégű nyelvben, mint amilyen az ősmagyar volt, ahogy fentebb É. Kiss nézetével egyetértve állítottuk, hogyan állhat a fej mögött is egy összetevő.

Az univerzális és egzisztenciális kvantorok története, azaz a Bende-Farkas Ágnes által írt VI. fejezet, önálló témaként aligha szerepelhetett volna a korábbi nyelvtörténeti összefoglalásokban. Mint azonban az elsősorban É. Kiss Katalin kutatásaiból kiderült, a magyar mondat felszínén tapasztalható sorrendi viszonyaiban a kvantoroknak kiemelkedő szerepük van. Ezért hát érdemes megnézni, változott-e a kvantoros kifejezések mondattana az adatolt nyelvtörténetben, és ha igen, hogyan. Bende-Farkas először azt mutatja be, milyen fajta szerkezetek tartoznak a kvantorok alá, majd azt, hogy milyen sajátos viselkedést tanúsítanak a kvantorok, például a disztributív és a kollektív olvasatok elkülönítése révén (pl. *Három horgász fogott öt halat* – egyenként ötöt, illetve összesen ötöt). Ez után sorra vesz néhányat, pontosabban hármát e kifejezések közül, nevezetesen a

mind, és a *minden* univerzális, valamint a *valaki/mi/...* egzisztenciális kvantorokat. Helyesen figyeli meg, hogy „a *mind...* egyaránt vonatkozhatott egy halmazra, vagy a halmaz elemeiből alkotott maximális – kollektív – individuumra”, vagyis „alapvetően nem univerzális kvantor, hanem a határozott névelőhöz hasonlítható maximalitási operátor” (144). Ugyanakkor nem világos, miért adverbiumnak tartja a *mind*-et, amely a főnévi csoportot módosítja és amelyet a főnévi csoporton belülről helyez, márpedig főnévi jellegű szerkezetet határozói kategóriájú elem nem szokott módosítani. Azt is kijelenti, hogy „a *minden* sok tekintetben úgy viselkedik, mint a mai magyar nyelvben”, pedig a mai magyarban a *minden* nem lehet többes számú főnév mellett, szemben a korábbi nyelvével. (A *mind* viszont nemcsak megszámlálhatatlanok, azaz anyagnevek, hanem egyes számú megszámlálható főnevek mellett is előfordulhatott, pl. *mend w foianec*.)

Könnyebb és ismertebb témának ígérkezett a névutós kifejezések története, amelyet a VII. fejezetben Hegedűs Veronika tárgyal, hiszen a korábbi irodalomban tisztázva volt már, hogy ezek általában jelöletlen birtokos szerkezetekből alakultak ki, pl. *ház bel-é*. Ami újat ez a fejezet nyújt, az a névutós kifejezésekben az utóbbi években keletkezett javaslatoknak a magyarra adaptálásában található, köszönhetően egy olyan kimunkáltabb szerkezeti elemzésnek, amely pontosabban helyezi el az „irányhármasság” hagyományosan ismert jelenségeit. Ez továbbá jobban illusztrálja a grammatikalizáció lépéseit is, azaz ahogy a főnévi N fejből végső soron adverbialis kategóriájú P lesz. Megszívlelendő tanulsága az elemzésnek az is, hogy az igekötők is P típusú fejnek bizonyulnak.

A könyv leghosszabb, mintegy 60 lapnyi fejezete Dékány Éva műve és valóban terjedelmes témát, az igeneveket öleli fel. Az ilyen ún. nem véges alárendelésekből e könyvben sokkal több fajta létezik, mint amennyit a szokásos leíró vagy történeti mondattanokban találunk. Már az is újdonság, hogy a szerző nem tartja magát az igenevek szokásos nevéhez, hanem „-t/tt végű”, vagy „-ó/ő végződésű” igenevekről beszél, hiszen a hagyományos „befejezett/folyamatos melléknévi” megjelölés szó szerinti értelmében bizony félrevezető. Jól használható továbbá az igenév meghatározása is: „az a kiterjesztett igei projekció, mely megőrzi az alapige argumentumszerkezetét, és önállóan, főmondatként vagy nem áll meg, vagy csak modális értelme lehet” (179).

Dékány az újabb generatív mondattani leírások alapján biztos kézzel mutatja be az egyes típusok jellemző sajátosságait. A főnévi igenév például sokkal szélesebb körben volt használatos, mint a későbbi korokban, és vonzatként is személyragozható volt (187).

- (7) a. erezted a te angyalodat meg yzenny az isteny zyletest (GömK 120r)
 b. Mert nem iottem hynom igazakat (DöbrK 205v)

A (7a) példában szereplő *ereszt* ('küld') ige mellett ma nem szerepelhetne igenév; helyette *hog*y kötőszós mellékmondatot használnánk. A (7b)-ben pedig a *hívni* igenéven egyeztető személyragot találunk. De van ún. antiegyeztetés is, vagyis amikor az infinitívuszon megjelenő személyrag nem egyezik az implicit mellékmondati alanynak a főmondati kontrollálóval nyilvánvalóan azonos szám/személyével, vö. a (8) példát, amelyben az infinitívuszon nem 3., hanem 2. személyű személyjelnek „kellene lennie” (184):

- (8) Jntelek **teghedet**_i [*pron*_i keesen zolonak **lennye**] (WinklK 65r)

Dékány ezt „default”, vagyis alapértelmezés szerinti egyeztetésnek tartja, ami, ha egyszer egyeztetni volt szükséges, feltevése szerint a legjelöletlenebb lehetett.

A „-t/tt végződésű” igeveket pontos kritériumok szerint csoportosítja és helyesen követi az újabb irodalom azon megállapításait, hogy itt valójában passzív nem véges állítmányokról van szó. Éppen ezért nem érthető, miért engedi meg, hogy a (9a) szerkezetnek kétféle elemzése is lehessen (9b–c), l. 194.

- (9) a. gondoliad meg az **te tet byneidet** (LobkK 113)
 b. gondoliad meg az [[_{VP} te [_{VP} *pron*_i te]] + t] byneidet_i
 c. gondoliad meg az te [*pron*_i tet] byneidet_i

A passzív alakú ige mellett ugyanis alanyesetű külső argumentum, amint az a (9b)-ben látható, nem jelenhet meg: ez a passzivizálás egyik következménye. De ha feltesszük is, hogy ez lehetséges volt az ómagyarban, csak akkor lehetne meggyőző az elemzés, ha az adatok között olyan is előfordulna, ahol a főnévi fejen nincsen birtokosjelölés, azaz pl. ilyen is lenne az adatok között: *a te/az ő/Anna tett bűnök*. Ha nincs ilyen példa a forrásokban, akkor a (9b) elemzés téves, ha viszont van, de a szerző nem mutatta be, akkor csupán mulasztás terheli, és a gond orvosolható.

A (9) eseteire nem utal vissza, amikor a következő csoportban az igenéven való személyjelölés eseteit tárgyalja, ahol is az alanyesetű névmás is rendszeresen előfordulhat, vö. (197):

- (10) atte tennon totted frígodnek iégerol (NagyszK 78)

Ez is arra utal, hogy az (alanyesetű vagy jelöletlen) alany csak a személyjelölt igevekek mellett fordulhatott elő.

Jelentős figyelmet szentel Dékány a *vére hullott katona* típusú kifejezéseknek, és közöttük is a sajátos szerkezetű *kölkei elragadott nőstény medve* példának, tagadva itt a mozgatóas elemzés lehetőségét. Számos további régen még produktív igenévi formát mutat be, például a korpuszból nem adatolt, de a népnyelvben gyakori elnevezések, mint a *Mária-nyugotta-bukor* ('bukor, ami alatt Mária nyugodott'), jóllehet az nem világos, miért tartja a *nyugszik, ül* igéket unakkuzatívoknak, mikor ezek az általa használt tesztek szerint is unergatívok. Ide tartozik még a HB-beli *hadlauh choltat* második szava, vagy az alábbi *-atta/ette* végű igenév (212):

(11) lele a· leant az agon *vlettè* ('ülette') (MünchK 43rb)

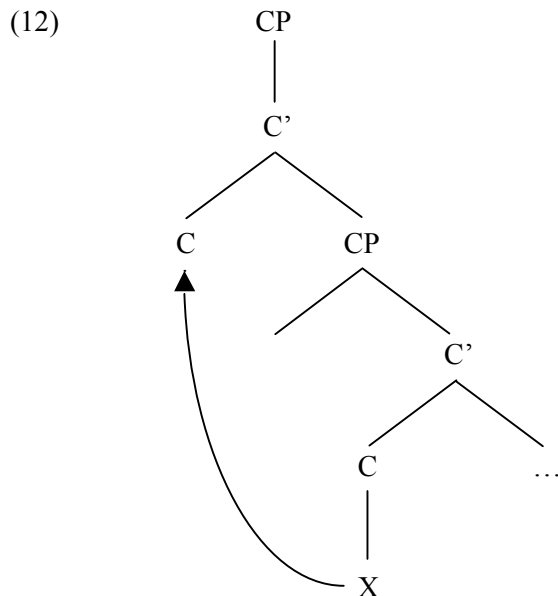
Mind a *-t/tt*, mind az *-ó/ő* végű igenevek megőrizték fejezőjüket a nyelvtörténeti korokon át. Egyébként Dékány meggyőzően érvel amellett, hogy az *-andó/endő* nem önálló igenévképző, hanem az *-and/end* modális fej és a szokásos *-ó/ő* igenévképző együttese. Végül röviden elemzi a határozói igeneveket (*-va/ve*; *-ván/vén*), valamint a deverbális (*-ás/és* végű) főnévi kifejezéseket is.

Egyetlen komolyabb következtetlenséget róhatunk fel Dékány Évának. A (8)-ban a *pron* a fonetikailag üres, tehát kiejtetlen, de szintaktikai-szemantikai értelemben a szerkezetben jelen lévő infinitívuszi alanyt jelöli, amely koreferens a főmondat megfelelő argumentumával, mint antecedenssel. Itt helyénvaló is ez a jellemzés, de a hagyományosan melléknévi igeneveknek nevezett szerkezetekben nem világos, miért ugyanezzel az üres elemmel operál, l. pl. (9c). Utóbbiakban ugyanis nem az általa feltett koreferencia áll fenn, hanem egy a vonatkoztatásban szokásos „fej – vonatkozó névmás” viszony, amely a koreferenciától eltérően nem határozott referensre utal, hanem egy lehetséges halmaz elemeire, amelyből éppen a (korlátozó) vonatkozó mellékmondat szűkíti le a főnévi fej által jelölt referenciatartományt a szándékolt részhalmazra. A nem véges vonatkozó szerkezetekben tehát egy fonetikailag üres vonatkozó operátor (Op), nem pedig a *pron* terminussal jelölt üres (személyes?) névmás van jelen.

A kötet sorrendben utolsó témaköre a (véges) alárendelt mondatok története, amelyet Bácskai-Atkari Júlia írt meg. Jóllehet a szokásos nyelvtörténeti elemzéseket visszhangozzák azok a fejezetcímek, amelyek az alárendelő kötőszók kialakulását és változását említik, itt azonban ismét csak mondattani elemzésekről van szó, ráadásul egy olyan általános keretben, amely a magyar nyelvtörténet kérdéseit a más nyelvek történetének rendszeres vonásaival rokonítja.

A szabályszerűség bemutatását itt idézem: „A relatív ciklus egy grammatikailizációs folyamat, amelynek során egy eredetileg – tipikusan determináns szerepű – névmási elem először vonatkozó (relatív) operátorrá válik, később pedig ez a relatív operátor C fejként értelmeződik újra... Vagyis egy, a CP területre moz-

gó elem átértelmeződik egy olyan elemmé, amely ott generálódik – azaz fejjé” (241). Sajnálatos, hogy a szöveget kísérő (2) számú illusztrációban egy súlyos tévesztés van: a jobboldali ábrában az alsó C alatti X-nek nem a fölötté lévő CP alá, hanem a balszélső C alá kellene mozognia, ld. (12).

A *hogy* kötőszó funkcióinak felsorolása után a *mint*, a *ha* és a *mert* kerül sorra, majd az összetett kötőszók kialakulása és ezek funkcióinak változása. Bemutatja a szerző a *hogyha* – *hahogy*, *mintha* – *hamint*, *minthogy* – *hogymint* és *merthogy* – *hogymert* alakváltozatokat, és statisztikai felméréssel illusztrálja előfordulásaiknak megoszlását négy kódex alapján. További bonyodalmakat okoznak a kötőszókkal együtt felbukkanó tagadószók, melyek esetében a *hogynem-mint*-től a *hogyhamint*-en át a *mintsemhogy*-ig terjedő változatsor számos tagját elemzi.

A vonatkozó mellékmondatok tárgyalásában – némi hiúsággal vegyes – örömmel láttam, hogy kellő figyelemmel adózik a jelen ismertetés szerzője által „újralfelfedezett” Galambos Dezső 1907-es munkájának, amelyet az újabb szakirodalom teljesen elhanyagolt (még A magyar nyelv történeti nyelvtana 1991–95 között megjelent három vaskos kötete sem vett róla tudomást), noha megfigyelései a *hogy/ha* kötőszók és a vonatkozó névmások együttes megjelenéséről alapvető fontosságúak e mondattípusok elemzésében.

A kötetet az Egedi Barbarától származó rövid függelék zárja, amely amellett tör lándzsát, hogy bár a latin nyelvtani rendszere valamennyire befolyásolhatta a fordítások révén a korabeli magyar mondatszerkezeteket és szórendeket, de az ómagyar nyelv grammatikai rendszerét lényeges mértékben nem változtatta meg.

Mielőtt összefoglaló értékelésünkkel lezárnánk könyvismertetésünket, hadd hívjuk fel a figyelmet néhány olyan furcsaságra és hiányosságra, melyek egy esetleges következő kiadásban elkerülhetők lehetnének.

Elég sajátos a magyar hagyománynak az a gyakorlata, hogy a nyelvtörténeti korszakokat pontos évszámokhoz köti. Más nyelvek, például az óangol nyelv korszakolásában sem egyértelműen a norman hódításnál, 1066-nál húzzák meg a választóvonalat, noha az végső soron valóban kataklizmaszerűen hatott a nyelv jóformán minden szegmensére – de csak végső soron, azaz egy hosszabb folyamat eredményeképpen, amiért is sokan 1150 körülre teszik a korszakváltást. A magyar nyelvtörténet korszakolásában is jobb lenne rugalmasabb határvonalakat megadni és nem ragaszkodni a történelem sorsfordító dátumaihoz (896, 1526, 1772), még akkor sem, ha például a Nagyszótár az utóbbi dátumtól gyűjti a korpuszát, ugyanis csak a történelemben lehet pontos dátumokhoz kötni a nagy változásokat, a nyelv sohasem egyik évről a másikra változik meg. Jobb lenne tehát például olyasmiket mondani, hogy az ómagyar kor a 10. századtól a 15. századig tartott, és így tovább.

A szerzői figyelmetlenségen túl olvasószerkesztői, azaz kiadói hanyagságra is megy vissza az a kínos hiba, hogy például a 184. oldalon szereplő három egymás utáni bibliográfiai utalás egyike sem szerepel az irodalomjegyzékben (Benveniste 1971, Harley és Ritter 2002, Ionin és Matushansky 2002), vagy a 225. oldalon É. Kiss (2005) szerepel, noha az irodalomjegyzékben É. Kisstől (2005a) és (2005b) között is lehet választani. Ha pedig ez ennyiszer megtörténhetett, akkor nincsen garancia, hogy többször nem, de ezt nem a recenzens dolga ellenőrizni. Komoly szakkönyvben ilyen hibának nem lenne szabad előfordulnia.

A terminológia világos és egyértelmű, bár én berzenkedem az olyan latinos alakoktól, mint a *nominativus*, *accusativus*, *dativus* stb., különösen ha tovább is képezzük őket, mint a *dativusi* szóban, amit feltehetőleg „datívuszi”-ként ejtenek ki a szerzők, nem pedig az írásképp szerint (pl. 193 kk). Megfontolhatták volna a gyakoribb esetek magyar nevének a használatát is. (Talán csak az *obliquus* esetében tennék kivételt – az *oblikvusz* alak szokatlansága és eddigi lefordíthatatlansága miatt.)

Sajnos a tárgymutató sem teljes: olyan fontos terminusok maradtak ki, mint a fent felsorolt esetelnevezések, vagy az unakkuzatív, unergatív, tranzitív igeípusok stb. Itt is elkelt volna nagyobb gondosság vagy alaposság.

Összességében jelentős mű született: a kiváló kutatásvezető irányításával egy fiatal csapat új utat tört a magyar mondattörténet eddig feltáratlan területein. Az, hogy jelen ismertetésünkben kritizáltuk vagy vitattuk az állítások némelyikét, természetes velejárója a generatív grammatika módszerének, hiszen itt az adatok alapján elméleti jellegű magyarázatokat, feltevéseket kínálunk fel, amelyeket nemcsak lehet, de meg is kell vitatni szakmai érvek alapján. Amikor ezt tettük, nem csökkentettük az e könyvben megtestesülő kiemelkedő teljesítmény értékét: továbbgondolásra méltónak, az elkövetkezendő kutatások alapjának tekintjük a benne foglaltakat, és bízunk benne, hogy a jelen kötet szerzői és/vagy követőik tovább gazdagítják majd ismereteinket a magyar nyelvtörténet mondattani fejezeteiről.

Kenesei István

**Hegedűs Veronika: Non-Verbal Predicates
and Predicate Movement in Hungarian**
LOT Publications, Utrecht. 2013. 159 pp.

The book under review here is the author's doctoral dissertation defended at Tilburg University. It is a study on Hungarian verbal modifiers, with equal interest in copular clauses and different predicative PPs. Its main part is divided into six chapters, which, through their logical connection, start from general principles and move to language-specific phenomena. The introductory chapter is preceded by Contents and Acknowledgements, and the concluding chapter is followed by Abbreviations and Bibliography.

The book opens with Chapter 1, Introduction (pp. 1–4), which follows the contents of standard introductions and hence is intended to familiarize the reader with the preliminaries to the study. This part of the book is somewhat short but very well organized. Not only does it mention the goals it hopes to attain, but it also gives the reader a theoretical background on the generative framework, and shows how the study itself is organized.

Chapter 2, Predicate Movement: Theoretical Background (pp. 5–44), is meant to set the stage for the following chapters. It opens with a discussion on the syntactic structure of Hungarian sentences more generally and the internal structure of their left periphery more specifically. Although the main focus is on Verbal Modifiers (henceforth VMs), the discussion on some properties of the left periphery seems to be relevant here, since VMs interact with the preverbal field, as they occupy a preverbal position, and are situated between the left periphery – hosting the topic, quantifiers, focus, and negation – and the main verb, which is then followed by the postverbal part of the clause.

What we learn from this chapter is that VM is an umbrella term that covers a wide variety of predicative elements, such as predicative elements in copular constructions, diverse secondary predicates, bare nominal internal arguments, infinitival complements, and VP-adverbs. This is probably the main reason why there has been much disagreement over the distribution and syntactic properties of these elements. First and foremost, there are those who are in favour of the lexicalist approach, according to which predicates (mostly particles) and matrix verbs combine pre-syntactically, in a component of grammar referred to as the lexicon. Then, there are those who adopt the syntactic approach, according to which predicates (mostly particles) and verbs enter the syntax as separate heads and form a syntactic unit. Furthermore, some argue that particles (and other modifiers) are heads and undergo head movement/incorporation into V. Others believe that most VMs recategorize atelic or aspectually ambiguous (i.e. telic-atelic) VPs into telic VPs; hence, due to the semantic role they play in determining the aspectual properties of the clause, they should end up in [Spec,AspP]. Still others argue that particles and all VMs move into a predicative position (e.g. [Spec,PredP]) in the left periphery of the clause. Finally, there are those who propose that predicates/VMs land in [Spec,VP] as a result of predicate movement – but this may very well be an intermediate position for predicates/ VMs which may end up in a higher clausal projection eventually – and this movement results in complex predicate formation.

As there are several arguments against the first directions and some cannot capture the entire distribution of VMs, the author opts for the last approach.

Then, the focus is shifted to the subject–(secondary) predicate relationship. After presenting the most important milestones in the development of our thinking about small clauses, the author turns to the alternative proposal in terms of complex predicates. And this should come as no surprise, as the real debate in the literature is indeed between these two binary structures; all the other analyses put forth so far (e.g. ternary analyses) are not compelling alternatives to them. But then what is the structure of Hungarian VM constructions? In this respect, the impossibility of assigning a uniform syntactic structure to the wide variety of predicate structures in one language or in two/more languages has led some syntacticians to propose different non-uniform analyses. One such example is Stowell (1991), which investigates the issue of mono-clausality and bi-clausality of small clauses, and tries to reconcile their syntactic properties. The author claims that the small clause structure is the underlying one, but complement small clauses undergo restructuring, their predicate moves and forms a complex predicate with the verb during the derivation. What is more, languages differ as to where (i.e. at what level) this restructuring takes place: either at LF (as in English) or in syntax proper. As far as Hungarian is concerned, Hegedűs argues that this is one of those languages that have restructuring in the Narrow Syntax. It is this approach

that is adopted in the present study. In Hungarian, thus, predicate movement to the preverbal position is the instantiation of small clause restructuring and complex predicate formation. To put it differently, the Hungarian structures under consideration are base-generated small clauses, but they undergo restructuring and their predicate forms a complex predicate with the main verb during the derivation. This has a definite advantage over its competitors, as it captures the most important intuitions that underlie both the small clause analysis and the complex predicate structure, solving the debate between them by representing their essential correctness.

Chapter 3, Copular Clauses, Existential and Locative Sentences (pp. 45–84), takes a close look at copular clauses, on the one hand, and existential and locative sentences, on the other hand. This division is based on a very straightforward feature: although all of these clauses and sentences have a small clause complement to the copula, neutral clauses belonging to the first group involve predicate movement, whereas sentences of the second group do not.

The chapter opens with some introductory remarks about the typology of copular clauses and existential constructions in English and Hungarian, and a brief literature review. Although less attention is paid to English, the very first examples shed light not only on the word order differences in the constructions of the two languages, but also on some interesting peculiarities in Hungarian as far as information structuring is concerned. In order to give a uniform account of all neutral copular clauses, the author proposes that there is always a copula (in V) in the clause irrespective of whether this is overtly or covertly realized.

Offering her readers a more comprehensive overview, the author dedicates separate subsections to nominal, adjectival, and adpositional (roughly PP) predicates. These three types of predicates all undergo movement and this results in syntactically formed complex predicates. More precisely, predicate movement in these cases involves movement of the nominal, adjectival, or adpositional predicate of the small clause complement of *be* to the preverbal position during the derivation, which gives rise to a complex predicate formed between this predicate and the copula itself. In other words, the nonverbal predicate forms a small clause with the subject in the base-generated structure, but moves to the left of the verb in neutral sentences due to complex predicate formation. The final landing site of the predicate is claimed to be [Spec,VP] and it is in this position that the predicate forms a syntactic unit with the verb. Moreover, the subject of the small clause becomes the subject of the complex predicate or even the subject of the entire clause/structure. However, if the predicate is expressed by a PP, a distinction should be made between copular clauses (1a), on the one hand, and locative (1b) and (verb-initial) existential sentences (1c), on the other hand.

(1) a. A torta a hűtőben van.
 the cake the fridge.in is
 'The cake is in the fridge.'

b. (Egy) egér van az asztal alatt.
 (a) mouse is the table under
 'There is (a) mouse under the table.'

c. Van egy torta a hűtőben.
 is a cake the fridge.in
 'There is a cake in the fridge.'

Their different word orders can be described as follows; cf. also p. 79:

- (2) a. [_{Top} DP [_{VP} PP V]]
 b. [_{VP} NP V PP]
 c. [_{Foc} V [_{VP} ... NP (PP)]]

More importantly, they also differ in two very important ways: (i) the presence or lack of predicate movement, and (ii) the type of subject that is licensed in the sentence. More precisely, copular clauses have predicate movement and they allow non-specific indefinite, specific indefinite, as well as definite subjects; while locatives and existentials lack predicate movement (hence no complex predicate formation) and they allow only non-specific indefinite subjects. Moreover, there is a two-fold difference between locative and existential sentences. Firstly, the PP-predicate is obligatory in locatives, but optional in existentials. Secondly, existentials involve focus on the verb *be*, while locatives do not.

Chapter 4, *Predicative PPs and Particles* (pp. 85–132), describes spatial elements in Hungarian. It opens with an important caveat: the various kinds of elements used to express spatial relations in Hungarian (i.e. postpositions, oblique case suffixes, spatial particles, and certain adverbs) do not project different syntactic structures, but they all belong to the category of adpositions. Naturally, there are differences between them, but these are due to their morpho-phonological status and their syntactic position within PP.

First, based on semantic and diachronic evidence, the author discusses the similarity between postpositions and suffixes. Then, the attention is shifted to the properties of 'dressed' or agreeing postpositions (which are marked for person and number agreement but do not trigger case-marking on their pronominal complements), and 'naked' or non-agreeing postpositions (which are not marked for person and number agreement but take oblique case-marked complements).

The list of the properties they share and they differ in helps the readers to have a general overview of the described phenomena and keep track of what material has been covered. Later, the author turns to (oblique) case suffixes and compares their behaviour to postpositional elements. In spite of the differences between them, which have led some to conclude that they are fundamentally different categories, the author suggests that they are instantiations of the same category (that is, the category of adpositions), and mentions some reasons for unifying the two categories. The last subsection explores particles and adverbial elements. The author brings arguments not only for taking particles to be adpositional, but also for considering locative and directional elements to be of the same type. The basic conclusion, based on their semantic properties and syntactic distribution, is that they are best regarded as adpositions.

The next section discusses the syntax of Hungarian PPs. First, it gives a brief overview of the results of cross-linguistic studies concerning the structure of adpositional phrases, and introduces the well-known Place and Path projections (and, naturally, other functional layers). Then, it provides evidence for the proposal that particles are part of the extended projection of PP ($pP > PathP > PlaceP > DP$). The proposed hierarchy gives a straightforward explanation for the observed differences between dressed and naked Ps, and the similarities between naked Ps and particles.

This section of Chapter 4 extends the proposal of complex predicate formation to particles and other PP elements. The essential claim is that particle movement is an instance of leftward predicate movement and it takes place in order to create syntactic complex predicates. As expected, the landing site of the moved element is [Spec,VP]. In fact, this analysis accounts for all the instances where PP moves to the preverbal position, that is, all the cases where a full-fledged predicative PP appears preverbally or where the preverbal particle co-occurs with a postverbal PP.

The last section of the chapter extends the analysis to other secondary predicate constructions: depictives, resultatives, and *consider*-type constructions. With the exception of depictives, where the secondary predicate is always focused and thus its presence right before the verb is not the result of predicate movement, the other two structures are shown to be instances of predicate movement.

Chapter 5, Predicate Movement (pp. 133–143), deals with predicate movement. Approaches to syntactic predicate movement fall into two large groups. One approach, called the PredP approach, takes predicate movement to be an instance of semantically motivated displacement into a position designated for predicative elements. The other proposal, called the \emptyset -feature agreement approach, takes predicate movement to be a subcase of movement into an argument position (i.e. a case of A-movement) triggered by a property of the verb itself rather than a property of the moving constituent. After presenting the

drawbacks of the first approach, the author turns to the advantages of the second approach, which can derive all predicate movements based on its general assumptions about feature checking, and it also handles the (limited) variation we find in the movement of the subject or the predicate of the small clause.

Chapter 6, Conclusions (pp. 145–146), is more than just a summary of the basic arguments and the conclusions of the monograph. It also discusses the implications of the main findings.

Generally speaking, we can say that the book is very well organized. The chapters are logically connected to each other. Only after having a general overview of different predicate movements can the reader understand why predicate movement is analyzed in the way it is in the final theoretical chapter.

Though the bulk of the discussion should be accessible (and of interest) to readers with only a general knowledge of generative syntax, there are some parts where the discussion is of a rather technical nature. And this should come as no surprise, as generative syntax is very often associated with complex technical formalism.

There is only one negative aspect that I would like to mention here. Although the discussion proper is preceded by a theoretical background, in some cases the presentation lacks clarity. Furthermore, in some cases there is no clear position taken by the author. For example, on p. 112 the author claims that she assumes the base-generated order of PP elements to be Place + DP (i.e. *alatt az asztal* ‘under the table’) and derive the P-final order (i.e. *az asztal alatt* ‘the table under’) either by a syntactic or a post-syntactic process. Unfortunately, this is not the best approach to explaining the way the surface order is derived. In the same way, although in some cases the author digs deep into the problem of VMs, the analysis sometimes proves to be superficial. For instance, on the same page, the author claims that „I see no reason at this point in the case of Hungarian PPs for making a syntactic distinction between different PATHs. Thus I will use the overarching PATH category for all different paths, and label the projection PathP” (p. 112). Some argue that much like the verb phrase can be split up into vP, VP and RP (cf. Ramchand 2008), PathP can also be split up into GoalP, SourceP, RouteP, etc. What Hegedűs says here is that in Hungarian the different PathPs do not differ in their syntactic distribution, and so there is no empirical motivation internal to Hungarian to decompose PathP into smaller layers. There may be a motivation and a reasoning behind this, but in my opinion it is a pity to make no mention of the multiple smaller projections of the (Hungarian) PathP.

However, I do wish to emphasize that this shortcoming does not detract from the real value of the book, as this is an invaluable contribution to the syntactic structure of Hungarian, and for this the author is to be praised.

References:

- Ramchand, Gillian (2008), *Verb Meaning and the Lexicon. A First-Phase Syntax*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Stowell, Tim (1991), *Small Clause Restructuring*. In: Freidin, Robert (ed.), *Principles and Parameters in Comparative Grammar*. The MIT Press, Cambridge/ MA. 182–218.

Imola-Ágnes Farkas

**H. Varga Márta, Formák és funkciók
Morfoszintaktikai eszközök és grammatikai jelentések vizsgálata.**

Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar –
Patrocinium Kiadó, Budapest, 2012. 326 o.

Ahogy az a címből is kiderül, kettős céllal készült kötetet vehetünk a kezünkbe. A „Formák és funkciók” egyrészt a felsőoktatásban szeretne segítséget nyújtani a hallgatóknak, elsősorban a 20–21. századi nyelvelméletekről szóló összegző áttekintéssel, ami az ismeretterjesztés mellett oktatási segédanyagként is felhasználható. A második és harmadik rész esettanulmányaiban pedig különféle morfoszintaktikai eszközökre (főként képzőkre), valamint általános grammatikai jelentésekre (például a redundancia, a hiány vagy a birtoklás) vonatkozó leíró elemzéseket találunk.

Az egymást követő összefüggő nyelvelméleti rendszerek vizsgálatának aktuális voltát mutatja az a kutatói tapasztalat, mely szerint: „Mintha ilyen korszakban, több évtized óta tartó folyamatos »felújítás«, »átépítés« alatt lenne a nyelv-tudomány (ma) is” (H. Varga 2012: 9). A kötet szerzője a mai nyelvelméleteket érintő átalakulások két aspektusát emeli ki: egyrészt a (más tudományfilozófiai összefüggések nyomán kialakuló) diszciplináris bővülés igényét, másrészt pedig az elméleti kutatások előtérbe kerülését, az elméletalkotás hangsúlyossá válását.

A nyelvelméleti modellek alakulását tekintve nem könnyű megállapítani, hogy a módszertani és megközelítésbeli változások mindig egyértelműen integrálhatók-e, illetve hogyan hatnak vissza az adott elmélet alapelveire. Korántsem magától értetődő például, hogy az időről időre felszínre kerülő, korábban megoldhatatlannak tűnő problémák minden esetben kezelhetők maradnak-e az elmélet eszközeivel, vagy ezek integrálása valamiféle szemléletváltást vetít előre (a nyelvtörténeti adat megítélése kapcsán vö. Dömötör 2012: 49).

A kötet első nagy fejezete nyomán („A huszadik század »legbefolyásosabb« [a szerző kiemelése] nyelvelméleti irányzatai” 17–70) jogosan vetődik fel a kérdés,

hogy milyen elméleti háttérfeltevések érvényesíthetők az egyes grammatikai jelenségek elemzése során, s hogy ezek hogyan alkalmazhatók a konkrét esetekben. A második és harmadik részben összesen tizenkilenc tanulmány foglalkozik morfoszintaktikai eszközök és grammatikai jelentések vizsgálatával. A képzők produktivitása kapcsán előtérbe kerül a természetes morfológia és a strukturális megközelítés szembesítése, más esetekben pedig a hagyományos leíró szemlélet összevetése a magyar mint idegen nyelv tanítási szempontjaival.

A 20. századi nyelvelméleti irányzatok áttekintése három hangsúlyos területre oszlik: a strukturalista, a generatív, valamint a funkcionális kognitív szemlélet bemutatására. A formális és funkcionális irányzatok közt – időben és megközelítés tekintetében egyaránt – mintegy átvezetésnek tekinthető az ún. kognitív és az ún. pragmatikai fordulat rövid áttekintése. A kötetben a funkcionális kognitív nyelvléírási keret kapja a legnagyobb teret (38–61), a fejezet végén azonban megtalálható egy összegző táblázat, amelyben a három nagyobb irányzat elméleti és módszertani szempontrendszerét veti össze a szerző (62–67). Ez az összefoglalás a szükségeszerű leegyszerűsítések ellenére is elegendő ahhoz, hogy az olvasó rálásson a három elméleti irányzat meghatározó szemléleti különbségeire.

A strukturalista modellt Saussure munkásságán keresztül (elsősorban az előadásaiból rekonstruált 1916-ban megjelent „Bevezetés az általános nyelvészetbe” című munka nyomán) ismerjük meg. Az elmélet fő tételeinek (nyelv és beszéd; szinkronia és diakronia; nyelvi jel; nyelvi rendszer) tárgyalása után tér ki a szerző a modell újdonságaira. Ebben a felfogásban Saussure elsősorban elméletalkotóként jelenik meg az olvasó számára: a strukturalista szemléletmód egy olyan nyelvtudományt alapoz meg, amely kijelöli a nyelvészet „belső” feladatait, ezáltal elkülönítve azt más tudományágaktól (23). A feladatok és a kutatás területei az alábbiakban fogalmazódnak meg: szinkron vizsgálatok elsősorban a fonológiát és a morfológiát érintve, az önálló elmélet és módszertan megalkotása és érvényesítése iránti igény, valamint a formalizálási törekvések (25). A rendszerszerűség – a nyelvi elemek egymástól való elkülönítése és egymáshoz való viszonyainak megállapítása által – központi szerepűvé válik.

A generatív nyelvészet esetében három fő pontba szedve láthatjuk a leírás kereteit: az elmélet tárgyát (az egyén nyelvi képessége); a mondatalkotás mechanizmusát; a nyelvelsajátítás generatív magyarázatát. Ezeken keresztül jutunk el a megközelítés fő elveihez: az idealizált beszélő fogalmához, a szintaxis központi szerepéhez, valamint a jólformáltság kritériumához (26–30). Az elmélet bemutatása tehát a strukturalista modellhez képest másként tematizálódik – részben azzal összefüggésben, hogy a két irányzat más-más témakörökre helyezi a hangsúlyt. Talán emiatt nincs direkt módon szembesítve egymással a kétféle megközelítés, noha a dichotómiák kapcsán például felmerül, hogy a Chomsky-féle performancia fogalma „véltetően tágabb”, mint a Saussure által meghatározott

parole kategóriája (28). A rendszerszerűség a mondatok jólformáltságából kiindulva, szabályalapú levezetések által érvényesül. Az alapelvek bemutatása mellett viszonylag kevés szó esik a modell alakulásáról; érdemes röviden utalni arra, hogy a minimalista program már nem tételez fel kitüntetett (a korábbi mélyszerkezetnek és felszíni szerkezetnek megfeleltethető) ábrázolási szinteket, vagy hogy a szabályalapú (később paraméterek által meghatározott) megközelítés eltolódik a lexikai elemek felé, s újabban az ezekkel kapcsolatos műveletek minimalizálása a cél (Surányi 2009: 1053–1056). Az elméleti keretre jellemző sajátos retorika miatt az sem vetődik fel, hogy a probléma-eltolódások jó része – például az anyanyelv-elsajátítás problémája – külső kritikák hatására válik az elmélet részévé (Pléh 2009: 1079). Noha az összefoglalásnak nem célja a kritika vagy az állásfoglalás, az alapelvek tárgyalása után közvetlenül szó esik azok vitathatóságáról. A generatív modell olyan, a mondatalkotásra vonatkozó hipotézisként jelenik meg, amely mind módszertanában, mind elméleti téziseit tekintve „különféle okok miatt igen sok nyelvész számára elfogadhatatlan” (32 – részletebben a funkcionális irányzatok kapcsán).

A két meghatározó irányzat bemutatása után tudjuk meg, hogy a kutatás tárgyának ilyen módon történő leszűkítésével és idealizálásával szembe fordulva már a két világháború között megjelentek a funkciót előtérbe helyező megközelítések (többek közt a prágai és az amerikai deskriptív iskola). A hetvenes-nyolcvanas években pedig új nyelvleírási területek bontakoznak ki, részben összefüggésben az ún. kognitív és ún. pragmatikai fordulattal (36–37). A generatív modellhez kötődő kognitív felfogás a nyelvet mentális, genetikailag determinált képességként, agyi struktúrák megnyilvánulásaként értelmezi és vizsgálja, háttérben hagyva a kommunikáció szerepét, valamint a megismerés mint folyamat feltárását. Ehhez képest a kutatás irányai a hatvanas években elmozdulnak a logikai-matematikai alapú „steril” nyelvtan (mondattan) felől a nyelvhasználat és a nyelvhasználó felé is (például hogy hogyan is él a beszélő a nyelvi kompetencia nyújtotta lehetőségekkel). – A pragmatikai kutatások hatvanas-hetvenes évekbeli fellendülésének elismerése mellett ugyanakkor a funkcionális kognitív megközelítésben nagyobb jelentőséget tulajdonítanak használatalapú kiindulópont megjelenésének a nyelvleírásban (Tátrai 2011: 12–13).

H. Varga Márta megjegyzi a funkcionális szemlélet kibontakozása kapcsán, hogy „alapvető nyelvészeti hagyományokhoz tér vissza” (34). Ez a megállapítás nagy valószínűséggel arra vonatkozik, hogy a nyelvtudomány az újgrammatikusok fellépése óta egységesen privát megalapozású (logikai-pozitvista, a nyelvet individuális pszichikai képződményként kezelő), ezáltal paradigmátikusan elhatárolódott attól a koncepciótól, amely jellemzően Humboldt munkásságához kötődik, és a nem-privát nyelvfelfogást érvényesíti. Ez utóbbi szerint az anyanyelv eleve és alapvetően befolyásolja a valóság megragadásának és interpretálásának módjait. Ezzel összefüggésben a nem-privát szemléletű elméletekben a

jelentéshasználat konstitutív szerepű (vö. Békés 1997: 80–83). Az újfajta, átfogó nézőpont, a funkcionális szemlélet a nyelvet a megismerésből kiinduló, használatalapú, dinamikus rendszerként kezeli, mint a társas interakció eszközt és közeget. – A szabályelvű leírás viszonylagos háttérbe kerülése nem jelenti a rendszerszerűség elvetését. E felfogás két előnyét emeli ki a szerző: a beszélt nyelv bevonásával járó életszerűséget, és a más diszciplínákkal való kapcsolatot (35). A használati alapú nyelvtudomány alapvető tényezői az összefoglalás szerint a következők: a nyelvi szerkezet és a nyelvhasználat viszonya (a „performancia” mint a rendszer része); a gyakoriság szerepe; a produkció és a megértés összefüggése; a nyelvelsajátításban érvényesülő tapasztalat és tanulás; a használatbeli variáció és a történeti változatok (38–44). A szinkronia és diakronia ebben a felfogásban nem válik el élesen, mert a nyelvi változások háttérben valószínűleg a nyelvhasználat, a szinkrón változatok kölcsönhatása áll (46–47). Hozzá kell tennünk, hogy ez a megállapítás egy olyan összefüggést terjeszt ki a szinkrón megközelítésre, amely a történeti nyelvészetben jól ismert. A nyelvi változás forrása a szűkebb és tágabb jelhelyzet (kulturális és szituációs szövegösszefüggés) között fennálló feszültség, így a nyelvi változást kutatók nem kerülhetik el az alkalmi nyelvhasználat, a beszéd, a szóbeliség elemzését; a nyelvi rendszer változása a nyelv társadalmi használatában értelmezhető (Károly 1970: 119–124). A nyelvi változások a nyelvi rendszer aktuális felhasználásának színterén, a nyelvhasználat mindennapjaiban, a beszédben indulnak meg és folynak le (időnként lecsapódva az írásbeliségben, vö. Benkő 1988: 386). A történeti adatok feltárása pedig olyan döntéseket foglal magában, amelyek meghatározzák a vizsgálat tulajdonképpeni tárgyát és irányát, így elméleti szempontból sem semlegesek (Herman 2001: 394).

A funkcionális szemlélet több elméleti irányzatra is érvényes, ezeket jó néhány közös elméleti-módszertani jellemző köti össze: a funkció elsődlegessége, a nyelv társas jellege, az adekvátság, az enciklopédikus tudás; a módszertani ismérvek közül pedig a komplex szemlélet (formai oldal és jelentés együttes vizsgálata); a centrum-periféria elv érvényesítése, a skaláris és prototípuselvű kategorizáció (H. Varga 2012: 45–61; 68–69).

A fejezet végén található egy részletes áttekintő táblázat (62–67), ugyanakkor – bizonyára a szükségszerű egyszerűsítés miatt – az alfejezetekben ritkán vannak szembesítve az egyes nyelv-nyelvészeti jelenségekre, fogalmakra, elvekre vonatkozó eltérő megközelítések, definíciók, melyek ezáltal az adott pontokon kizárólagosnak tűnnek. A hallgatók számára megkönnyítené a folyamatos tájékozódást egy, a nyelvelméleti áttekintéshez kapcsolódó tárgymutató vagy fogalomtár, vagy – az esettanulmányoknál alkalmazott – „utalórendszer” alkalmazása.

A kötet második nagyobb fejezete hét esettanulmányt foglal magába, ebből három témakör szorosan kapcsolódik a grammatikatanításhoz: a *-t/-tt* formáns

funkciói, a létige mondatbeli szerepei, valamint a *lenni* + *-va/-ve* képzős határozói igeneves szerkezet használata. További négy tanulmány pedig egyes képzők funkcióinak összefoglaló bemutatásával és az egyes képzőjelentések produktivitásával foglalkozik.

A *-t/-tt* formáns kettős grammatikai szerepe közös eredetükkel függ össze: múlt idejű igealakot jelöl, illetőleg befejezett melléknévi igenevet képez. E vizsgálat szerint a két kategória elhatárolása a mai használatok egy részében is fokozat kérdése alaktani (tőváltozatok), jelentéstani (aktív és passzív kifejezőmódok különbsége), valamint a mondatnyi kritériumok alapján. Emellett látunk példát szinonim használatra, valamint az egyik jelentés specifikussá, metaforikussá válására (135–136). A nyelvtanítás szempontjából lényeges, hogy megjelennek – valószínűleg a nehezen elhatárolható esetekből adódó kommunikációs nehézségek feloldása érdekében – alternatív lehetőségek is, ilyen a *lenni* + *-va/-ve* képzős határozói igenév a statikus szemlélet kifejezésére (137).

A határozói igenév + létige szerkezet tárgyalásakor a nyelvművelés szerepe jelentős teret kap, mivel „sokan szinte mániákusan kerülik a használatát még akkor is, amikor az helyénvaló, sőt szükséges lenne” (145). Ennek oka abban is keresendő, hogy nehezen szabályba foglalható jelenségről van szó, gyakran a szóhasználat, a finom stíláriális különbségek befolyásolják, hogy egy-egy ilyen szerkezet használata elfogadónak ítéltető-e (149). Ilyen kérdés például a nem kompozicionális esetek megítélése. Szükségszerű lehet az igeneves szerkezet akkor, amikor valamilyen cselekvés hatására bekövetkező állapotváltozás válik statikussá a szerkezetben, ez a cselekvés azonban nincs megnevezve, mivel annak járulékos körülménye okozza a változást (pl. *ki van melegevedve, be van lilulva*). H. Varga a különböző álláspontok szembeállításakor arra jut, hogy főként a statikus tényközlés, a történet következtében beállt állapot vagy más eredmény jelölése, valamint a személytelenség jelentéseiben adekvát a *lenni* + *-va/-ve* képzős igenév használata. Utóbbi funkció előjön még a passzívum grammatikai kifejezőmódjai között (226).

A magyar mint idegen nyelv tanítása kerül előtérbe a létige mondatbeli funkcióinak összegyűjtésekor (139–144). A szerző támpontokat szeretne adni a segédige és a nominális mondat tanításához (141–142); hat fő mondatnyi szerepet különít el (több alcsoporttal), elsősorban a bővítménykeret felől közelítve meg az egyes funkciókat: létezés (alanyi bővítménnyel); létezés részelő jelentéssel; létezés határozói bővítménnyel; birtoklászige; segédige – valamint a *lenni* + *-va/-ve* szerkezet részeként.

További négy esettanulmány vonatkozik az *-s* a *-z* és az *-l* képzők, valamint a fosztó- és tagadóképző funkcióinak meghatározására, kitérve arra, hogy melyik jelentéseik tekinthetők produktívnak. Az utóbbi kérdéskörhöz a szerző a természetes morfológia szakirodalmából idéz (71). A képzőjelentések kategorizálása során szintén megjelenik a nyelvtanítási szempont, ugyanis az egyes általános

típusok alcsoportokra is oszlanak a lokális viszonyok mentén: az *-s* képző esetében az ellátottság mint nála- vagy rajtalevés, illetőleg belső tartalom (73); a fosztóképző kapcsán a hiány superessivisi és inessivusi viszonyban (92–93). Formailag újabb csoportokat jelölnek ki a kapcsolódási lehetőségek; tövekhez vagy képzett alakokhoz járulhatnak az egyes képzők (a fosztó- és tagadóképzőre vonatkozóan 98–102, 106–110).

A szemantikai kategóriákat tekintve gyakran több jelentést különít el a szerző, mint az a hagyományos leíró megközelítésben (Ruzsiczky 1961; Keszler 2000), a nyelvtanítás során (Hegedűs 2005), vagy a természetes morfológia keretében (Ladányi 2007) jellemző. Egyes típusokat a lokális viszonyok hangsúlyozása tesz árnyaltabbá, más esetekben viszont nem egészen egyértelmű, hogy a jelentéscsoportok kategóriái mennyire élesek, illetőleg hogy egyenértékűek-e az elhatárolási szempontok a hatókört vagy használati gyakoriságot tekintve. Az *-s* képző kapcsán hagyományosan két fő jelentés mentén különülnek el az alcsoportok, az egyik az ellátottság, a másik a hasonlítás (Ruzsiczky 1961: 404–407; Keszler 2000: 318). A képzés „bemenetél” szolgáló jelentések alapján jelenik meg az intézményhez, életkorhoz vagy épp időtartamhoz való kapcsolódás (*iskola-s*, *kft-s* [vállalkozás]; *hatvanas* [úr]; *órás*, *perces*; vö. Hegedűs 2005: 19; Ladányi 2007: 124–125). Ezekhez képest többletként jelenik meg H. Varga Márta csoportosításában a körülbelüliség (valószínűleg a nyomatékosítás vagy az attitűdjelölés szempontja miatt), például *mázsás súly*, *filléres dolgok*; továbbá az absztrahálás melléknevekből (*keserves*, *szűkös*, *tágas*; vö. 80–84). A rokon funkciójú *-z* és *-l* képzők esetében (128) a más forrásokban is adatolt jelentések mellett (tipikusan a ’valamivel ellát’, ’létrehoz’, ’időt eltölt’, ’valamit működtet’, vö. Ruzsiczky 1961: 363–364; Hegedűs 2005: 23–24; Ladányi 2007: 107–112) külön szerepel a ’részt vesz valamiben’ (*túrázik*) ’eljár valahova’ (*piacozik*, *szomszédol*), az ’állapotváltozást idéz elő’ (*ágaz*, *mázol*), az ’anyaggal bevon’ (*lisztez*). Az utóbbi képzők szinonim használata kapcsán felmerül, hogy egy-egy lexikai mezőhöz kapcsolódó specifikusabb és általánosabb jelentésű derivátumok, kifejezések versengő variánsokként működnek-e a nyelvhasználatban: „szelekciós jegyeiknél fogva az adott fogalmi kerethez jobban illeszkedő igék kiszorítják a náluk neutrálisabb tartalmúakat a nyelvhasználat során” (127). Noha például a ’valamit fogyaszt’ jelentésű *-z* képzős derivátumok jó néhány realizált példánya használatos, lehetőségeit tekintve pedig szabadon bővíthető (*kávézik*, *fagylaltozik* stb.), ez a tény önmagában nem befolyásolja jelentősen a ’valamit fogyaszt’ jelentésű semleges igék előfordulási gyakoriságát – nagyobb szerepe lehet a választásban a beszédhelyzetnek, ezzel összefüggésben a részletezésre és a redundanciára vonatkozó igények összjátékának.

Az egyes képzőfunkciók tárgyalása kapcsán érdemes utalni a produktivitás-fogalom különböző értelmezéseinek ütköztetésére. A vizsgálat áttekinti a természetes morfológia kritériumait, ugyanakkor időnként annál szigorúbb, strukturá-

lisabb szemléletet érvényesít. A formai szempontokra nézve a fosztóképzők kapcsolódásánál a következő megállapítást látjuk: „Minthogy a fosztóképző nem járulhat minden *-i* képzős denominális melléknévhez, így ez sem tartozik a produktív képzésmódok körébe” (100; a képzőtlen melléknévi alapszóhoz kapcsolódást ritka volta miatt szintén improduktívnak tartja: 103). A természetes morfológia szerint a képzők termékenysége skalárisan kezelendő, nem mennyiségi, hanem minőségi alapú, az alapszavak tulajdonságait figyelembe véve. Nem a lehetséges alapszavak és a levezetett szavak számaránya szerint határozza meg a produktivitást, hanem aszerint, hogy milyen lexikai-fonológiai nehézségek árán lehetséges a képzés (Ladányi 2007: 45, a skála kritériumai: 47–51). A termékenység megítélésében a lehetőségesség szerepét az is mutatja, hogy a kötetben nem realizáltak tekintett *orvosiatlan* ritka, de Google-keresés alapján adatolható („Lehet butaság, ami még eszembe jutott és teljesen *orvosiatlan*”).

Egyes lexikai-szemantikai kategóriák esetében is a strukturális szemlélet befolyásolja a produktivitás megítélését. Ilyen például az *-s* képző ’szám által jelölt időpontban induló/érkező jármű’ jelentésű használata (*kettő húszas* [gyors]), vagy éppen az egységet jelentő számok neve mint évtized, évszázad meghatározása (*kétezres évek* [eleje]). Ezeket a funkciókat H. Varga nem tekinti produktívnak, mert csupán listázható szóosztályon működnek. A produktivitás valóban nyílt szóosztályokon vizsgálható, ugyanakkor, ha feltesszük, hogy az osztály – például a kreatív nyelvhasználat neológ szóalkotása nyomán – bővíthet, bizonyos lexikai csoportok bevonhatók a vizsgálatba (Ladányi 2007: 126). Ebből kiindulva az időponthoz kötődő indulás-érkezés kifejezése viszonylagosan produktív is lehet (a valóságismeretünktől függetlenül elképzelve például egy *hét hetvenhármás* ’hét óra hetvenhárom perckor induló/érkező’ vonatot).

A „Formák és funkciók” harmadik nagyobb tartalmi egysége tizenkét esettanulmányt tartalmaz, ezek jellegüknél fogva három csoportba sorolhatók. Időnként hangsúlyozottan előtérbe kerül a nyelvtanítás mind vezérlőelv: ilyen a birtoklás, a nyitótövek és a „hamis barátok” (*false friends*) témaköre, s részben érintkezik vele a passzívum kérdésköre, valamint a plurale tantum vizsgálata a magyarban. A hagyományosabb leíró grammatikai elemzések a részeshatározó, a ’nomen acti’ képzőjelentés, valamint egy-egy képző egyszerű vagy összetett voltának témakörét járják körül. A harmadik nagyobb csoport általános grammatikai jelentések rendszerszerű vizsgálatára irányul – valamelyest ezekben is érvényesülnek a magyar mint idegen nyelv tanításának szempontjai. Ebbe a csoportba tartoznak az ellátottság, a szemantikai ellentét (a fosztóképző kapcsán), a hiány, és a redundancia nyelvi megvalósulásai. Az esettanulmányok két nagy csoportja több témáját tekintve összefonódik, érintkezik: a korábban tárgyalt *-s* képző és a fosztóképző megjelenik az ellátottság, a hiány és a fosztóképzős melléktövek szemantikai ellentétpárjainak tárgyalásakor is. A második fejezet

esettanulmányaiban inkább az egyes elemek funkciói lényegesek, ezúttal viszont egyfajta hálózatba kerülnek a korábban bemutatott jelentések mentén. Az egyes írásokat a fent vázolt csoportok szerint – a kötet sorrendjétől ezúttal is eltérve mutatom be.

A nyelvtanítás szempontjai leginkább a „hamis barátok” témakörében kerülnek előtérbe. A (nemcsak a szókészletet érintő) jelenség háromféle értelmezését ismerjük meg, ebből kettőt tekintve relevánsnak: a fő érv az etimológiai kapcsolat (288–290). A „hamis barátok” tehát olyan kifejezések, amelyek kontaktushatásként, kölcsönzés útján kerülnek egy nyelvből egy másik (rokon vagy nem rokon) nyelvbe, a különfejlődés során azonban jelentésükben részben vagy teljesen eltávolodhatnak egymástól (míg alakjuk, hangzásuk mutatja a kapcsolatot). Elsősorban olyan interferencia-jelenséggként fogalmazódnak meg, amelyet fokozottan tudatosítani kell a tanulóknak például fordítási feladatok során vagy épp szótár formájában (ezúttal egy négy csoportra osztott példasorban: 295–300).

A nyitótövekről szóló áttekintést szintén a nyelvtanítási megközelítés hívta életre (az anyanyelvi beszélők ösztönösen használják ezeket). Az alsó nyelvválalású előhangzók három részre bontva szerepelnek főnévi, melléknévi és igei töveken, kiegészítve azzal, hogy egyes toldalékok (például a fosztóképző) is ezt a változatot érvényesítik. A szerző utal ugyan a jelenség történeti okaira, ezt azonban nem tekinti elégséges támpontnak az oktatási gyakorlatban, így (Hegedűs Ritával egyetértve) a formai jegyek szerinti magyarázatot tartja hasznosíthatónak (265).

A birtoklás kifejezési lehetőségeinek összefoglaló bemutatása is főként a nyelvtanulók számára készült: „már a nyelvtanilag helyes forma megalkotása érdekében is sok mindent kell tudni” (152–160): egyaránt teret kap a morfológia (különös tekintettel a 3. személyű birtokosra), a szószerkezetek, a mondattani változatok – megkülönböztetve a birtoklás tömörebb és lazább, illetőleg többszörösen jelölt szerkezeteit.

A passzív jelentés kapcsán megjelenik a komparatív megközelítés – hangsúlyosan nyelvspecifikus jelenségről van ugyanis szó mind a funkció, mind a kifejezőeszközök tekintetében. A szerző két általános használatot és jelentést különböztet meg, az egyik a személytelenség. Ennek háttérében az állhat, hogy a cselekvő határozatlan, nem pontosan ismert, vagy éppen evidens, esetleg általános – esetleg megnevezése redundáns lenne (például *besározódott*). A passzívum emellett az egyik módja annak, hogy ne a cselekvő perspektívájából láttassunk egy eseményt (222–224). Az egyes funkciók érvényesítése már nyelvspecifikus probléma, ahogy az is, hogy milyen jelentés-összetevők kerülhetnek ilyenkor alanyi szerepbe. A magyarra vonatkozóan skaláris szemlélet érvényesíthető a passzívum jelölésében a szándéktalanságtól a személytelenségig, mindez pedig különböző nyelvi szinteken (képzők, személytelen igealakok, létige + határozói igeneves szerkezet stb.) jelentkezik (táblázatos formában: 228).

A plurale tantum megnevezés a csak többes számú paradigmában létező főnevek csoportját jelöli. E témában szintén teret kap a nyelvtanítás, hiszen a szerző kitér azokra lexikai (szemantikai) csoportokra, amelyeket a magyar – más nyelvekkel ellentétben – kifejezetten egyes számban, »semleges számban« nevez meg (a kifejezést Nádasdy Ádám-tól idézi; H. Varga 2012: 276). A plurale tantum szűkebb és tágabb értelmezésben egyaránt szerepel, megkülönböztetve azokat az eseteket, ahol az egyes számú alak nem realizálódik („grammatikailag nem lehetséges”), azoktól, ahol az egyes és a többes számú kifejezés jelentésében eltávolodott, vagy szófaji kategóriát vált (279–284).

Az esettanulmányok következő csoportjában hagyományos leíró szemléletben tárgyalt kérdéskörök szerepelnek, utalva az egyes kifejezőeszközök alakulástörténetére is. A részeshatározós eset kapcsán H. Varga Márta azt vizsgálja, hogy a *-nak/-nek* ragos változat mellett miért jelentek meg analitikus formák e grammatikai jelentés kifejezésére, elsősorban a *számára* és a *részére* kialakulását és használatát helyezve előtérbe. A motivációt az önálló, analitikus változatok hangsúlyosabb, explicit jelentésében látja, valamint abban, hogy a *-nak/-nek* esetrag többféle funkciót tölthet be (ennek részletes bemutatását l. 202–204). A szerző kitér arra is, a *számára* és a *részére* korábban élesebb használati különbségei mára mintha elhomályosulnának. Ez utóbbi kérdést érdemes lenne akár tesztyszerűen is vizsgálni.

A ’nomen acti’, azaz a cselekvés eredményét kifejező képzőjelentés vizsgálata során több hasonló alakulástörténetű (’nomen actionis’ → ’nomen acti’) szinonim és poliszém képzőt (*-At*; *-mÁny*; *-vÁny*; *-Ás*) vet össze a szerző. Ezúttal a produktivitás nem vizsgálat tárgya (elméleti síkon kapunk erről információt: 210–212), a kizárólagosság és a lexikai akadályozás fogalma azonban felmerül (miért nem realizálódik például a **faragat* vagy a **horgolat*). A cselekvés → cselekvés eredménye típusú változás tárgyalásakor bevezeti a szerző a konverzió, azaz az alaki módosulás nélküli jelentésmódosulás fogalmát (214–215). A párhuzamos képzések listaszerű bemutatásakor azt láthatjuk, hogy a derivátumok általában nem alkotnak szinonimapárokat, valószínűleg azzal összefüggésben, hogy az alapszó más-más jelentéseihez kapcsolódnak az egyes képzők.

Egy-egy képző egyszerű vagy összetett voltát olyan történeti kérdésnek tekintti a szerző, amelyről leíró szempontból is számot kell tudni adni, noha hangsúlyozza a kérdés problematikusságát. Néhány konkrét eset kapcsán – ilyen a *-ható/-hető*, *-hatatlan/-hetetlen*, *-ós/-ős*, *-ászat/-észet* – összeveti a hagyományos leíró megállapításokat a formális/strukturális megközelítés eredményeivel, utóbbiban több ellentmondást jelezve (268–269). Az elhatárolás fő kritériuma a transzparencia hiánya, beleértve, ha az egyik képző jelentése összetett formában mást fejez ki, mint önmagában, vagy ha két képző összekapcsolva más funkcióval bír, mint külön-külön. Ebben az esetben a skálaszerű értelmezés nagyobb magyarázóértékűnek bizonyul (270–271, 274).

A grammatikai jelentések vizsgálatának témakörében szorosabban összekapcsolható az ellátottság, az antonímia, a hiány és a redundancia kérdésköre. Az ellátottságot morfológiailag kifejező elemek kapcsán merül fel a *-(j)Ű* és az *-s* képzők funkcióinak elhatárolása. A kérdés problematikus voltát mutatja a különböző vélemények egymásra vetítése, például hogy megfelelő szemantikai kritérium-e az elidegeníthetőség, vagy csak a kétféle képzés felépítését tekintve egyértelmű a különbség (161–163). A két képző közös funkcióinak táblázatos bemutatása alapján részben a hatókör (lexikai csoportokban, mint például az intézményhez tartozás), részben pedig a párhuzamos képzésű derivátumok jelentéseinek eltávolodása mutat különbségeket (169–171). Nem problémamentes azonban a jelentésetávolodás tekintetében az, hogy az alapszó poliszemiáját figyelembe vesszük-e az összevetés során, elsősorban azt, hogy az alapszó melyik jelentéséhez (az abban reprezentált fogalmi tartományhoz) kapcsolódnak a szinonim képzők. A példák közt szereplő *torkos* és *jó torkú* esetében a *torok* különféle „funkciói” (a táplálék befogadása, illetőleg a hangadás művelete) adják a két képzés fogalmi alapját, ezáltal nem a képzett alakok jelentése távolodik el egymástól.

A hiány grammatikai kifejezőmódjait H. Varga Márta a szinonímia és az antonímia mentén mutatja be a különböző nyelvi szinteken hálózatos formában (a fosztóképző mellett megjelennek összetételi tagok, mint a *szűk* vagy a *szegény*, a *nélkül*, vagy éppen a körülírás). A szerző bevezeti a prototípuselv fogalmát és a jelentés skaláris szemléletét, emellett a hiány és a tagadás jelentésének együttes vizsgálatában a funkcionális megközelítésű „radiális kategóriamodell” is képviselteti magát (175, 179–181, 189–193). Módszertani szempontból nem lényegtelen szempont – a természetes morfológia produktivitás fogalma alapján sem –, hogy releváns eredménnyel jár-e összevetni két képző jelentését olyan képzett szavakban, amelyek jelentése nem transzparens, nem kiszámítható. Noha a produktív képzéssel létrehozott derivátumoknak is kialakulhat lexikalizálódott jelentése, a termékeny képzők meghatározásához hozzátartozik, hogy a képzett szavak jelentése kompozicionális legyen (vö. Ladányi 2007: 44). A hiány mellett a fosztóképzővel ellentétes jelentések kapcsán a *szemes* (‘kedvező lehetőségeket hamar felismerő és azokat kihasználó’) és a *szemtelen* (‘sértő módon tiszteletlen, tolakodó, gátlástalan’) szinonimapárként értelmeződik (H. Varga 2012: 173–174, 200); ezek azonban olyan lexikalizálódott jelentésekkel bírnak, amelyek a formai „átlátszóság” ellenére nem kiszámíthatók a képzés alapján. Hasonló a helyzet a hiányt jelölő összetételi tagok egy csoportjában (178, 187); a *szűkkeblű*, *szűkmarkú* stb. típusú kifejezésekben az előtag eredeti funkciója (nyomatékosítja a ’nem kielégítő mennyiségű/méretű’ jelentést) közvetetté válik azáltal, hogy az összetétel mint egység vált metaforikussá. Az antonímia vizsgálata során is megjelenik ez a szempont a hagyományosan ellentétes funkcióval bíró fosztóképző és az *-s* képző néhány párhuzamos képzését

képző és az -s képző néhány párhuzamos képzését tekintve, ilyen a *modoros* és a *modortalan* összevetése (187).

A grammatikai jelentések kérdéskörében talán a redundancia problematikája kapja a legnagyobb teret. A pragmatikai és információelméleti bevezető (főként Paul Grice együttműködési elve és maximái, illetőleg a redundancia számszerűsíthető meghatározása) után a szintaktikai szinten megjelenő többszörös jelöltség kerül a vizsgálat előterébe (232). A redundancia két nagyobb csoportja különül el: a kötött és a fakultatív. Az előbbibe tartoznak a szám- és személybeli, határozottsági, illetőleg esetbeli egyeztetések – az utóbbi csoport lényegesen több lehetőséget villant fel (a ragisméltódás esetei, különféle mondatbeli funkciók ismétlése, igekötők halmozása, kötőszók halmozása stb.). Ezek értékelésekor a szerző rámutat az egyes kifejezésmódok jelentés-megkülönböztető szerepére, más esetekben reflektál a nyelvművelő megközelítésre (megkülönböztetve a műveltségi hiányosságnak tartott eseteket a grammatikailag hibás használattól: 238, 244, 246). A mondatszintű többszörös jelöltség eseteinek feleletválasztós tesztje alapján a szerző szerint többé-kevésbé érvényesül a nyelvi norma. Az eredmények ismeretében érdekes lenne a kutatásba bevonni a teszthelyzettől valamelyest függetlenített, (többé-kevésbé) spontán nyelvhasználat megfigyelését is.

A kötet végén H. Varga Márta felhívja a figyelmet a funkcionális nyelvleírási stratégia alkalmazási lehetőségeire – mind a kutatásban, mind az anyanyelv-oktatásban, mind pedig az idegen nyelv tanításában. Utóbbit tekintve különösen előnyösnek tartja, hogy ez a felfogás nem kész kategóriákkal dolgozik, a szabályok iránymutató tendenciákként működhetnek (ez a nyelvi összefüggések tágabb bemutatását teszik lehetővé), ezáltal pedig előtérbe kerülhetnek a kommunikációs képességek. Ezzel összefüggésben emeli ki a nyelvtanár feladatait (ahogy az esettanulmányok nagy részében is megfigyelhető ez a szemlélet): a nyelvi rendszer elemeinek és összefüggéseinek megismertetését, valamint a használati szabályok elsajátításának elősegítését.

Irodalom

- Békés Vera (1997), A hiányzó paradigma. Latin Betűk, Debrecen.
Benkő Loránd (1988), A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. Magyar Nyelvőr 112: 385–397.
Dömötör Adrienne (2012), A nyelvtörténeti adat: elvek, gyakorlat, lehetőségek. Magyar Nyelv 108: 39–51.
Hegedűs Rita (2005), Magyar nyelvtan. Formák, funkciók összefüggései. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Herman József (2001), A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.), Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Osiris Kiadó, Budapest. 389–407.
- Károly Sándor (1972), Nyelvtörténet és kommunikáció. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 8: 119–131.
- Keszler Borbála (2000), A szóképzés. In: Keszler Borbála (szerk.), Magyar Grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 309–329.
- Ladányi Mária (2007), Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Pléh Csaba (2009), Chomsky és a pszichológia. Magyar Tudomány 170: 1075–1082.
- Ruzsiczky Éva (1961), A szóképzés. In: Tompa József (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 333–420.
- Surányi Balázs (2009), Probléma-eltolódások a chomskyánus nyelvelméletben – a generatív nyelvészet ma. Magyar Tudomány 170: 1052–1061.
- Tátrai Szilárd (2011), Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Varga Mónika

GPS 60°

Köszöntő kötet Giampaolo Salvi 60. születésnapjára

Szerk. Fábián Zsuzsanna et al.

Ötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Romanisztika Intézet, Budapest, 2014.

Giampaolo Salvi, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, a magyarországi romanisztika egyik legjelentősebb kutatója tiszteletére összeállított születésnapi kötet húsz neves hazai romanista széleskörű tematikát felölelő tanulmányait közli a nyelvészet különböző területeiről. A tudományos igényességgel összeállított írások nem csupán problémafelvetéseikben és vizsgálati módszereikben térnek el egymástól, hanem kutatási eredményeik közvetítési módjában is jelentős változatosságot mutatnak: a kötet franciául, olaszul, spanyolul, katalánul és portugálul készült dolgozatainak nyelvi sokszínűsége további árnyalattal gazdagítja a kiadványt, és találóan reflektál névadója érdeklődési körének, munkásságának diverzifikálására is.

A kötet szerkesztési koncepciója – minden bizonnyal a sokszínűség okán is – a tanulmányok elrendezésében a hagyományos, szerzők neve szerinti névsorrendet követi, amit az is indokolni látszik, hogy az írások nyelve szerinti csoportosítás nem feltétlenül esett volna egybe tematikai rokonságukkal. Emellett a nyelv-

tudomány különböző területeit felölelő, fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai és pragmatikai problémákat vizsgáló tanulmányok kérdésfeltevésük, konklúziójuk által sokszor maguk is tematikai összefonódásokat eredményeznek, ezért inkább csak hozzávetőlegesen, fő gondolatmenetük alapján rendezhetjük őket tematikus csoportokba.

A hanggal mint a nyelv legkisebb egységével foglalkozó fonológia témaköréhez sorolhatjuk az /s/ zöngésségi hasonulásának problémájával foglalkozó spanyol nyelvű tanulmányt, amelyben Bárkányi Zsuzsanna empirikus kutatásokra támaszkodva vizsgálja az önmagában zöngésségi jeggyel nem rendelkező /s/ hang által kiváltott fonológiai jelenséget. Szijj Ildikó írása egy térben kiterjedtebb problémát, az *-iar/-uar*-végű igék tőhangsúlyos alakjai nyelvenként eltérő hangsúlyozásának összetett szabályszerűségeit elemzi a spanyol, katalán és portugál nyelvhármásban. Tanulmánya kérdésfeltevése a történeti nyelvtan határterületét is érinti, messzire mutató következtetései során ugyanis többek között arra a kérdésre keresi a választ, hogy a különböző hangsúlyozási minták kialakulásában játszottak-e szerepet nyelvtörténeti tényezők, vagy eltérő szóképzési szabályok. Nyelvtörténeti és morfológiai megállapításai okán különleges érdeklődésre tarthat számot Faluba Kálmán tanulmánya is, amely a kötőmód igealakjainak történeti és fonetikai fejlődését tekinti át a katalán nyelvben, valamint Csaba Márta írása, amely a tagadás, a hiány vagy az ellentét kifejezésére hivatott prefixumok használati jellegzetességeit és szemantikai értékeit kívánja bemutatni az európai és brazil portugál nyelvváltozatban. Morvay Károly egy, talán éppen összetettsége miatt is viszonylag kevésbé kutatott témakörrel foglalkozik: a baszk igeragozási paradigmák, valamint a baszk nyelvben használt segédigék rendkívül gazdag ragozási-alaktani sémáit tárgyalja.

A hangok szintjétől a szavak szintje felé haladva, a lexikológia tudományos érdeklődésének körébe tartozik három francia nyelvű tanulmány: elsőként Bors Edit írása, amely Charles Péguy két prózai írásában vizsgálja a lexikális ismétlődések jellegét és funkcióját. A különböző visszatérő elemek tipologizálását követően jelentős következtetéseket von le az író egyéni stílusát megteremtő szövegalkotási mód jellegzetességeire vonatkozóan, miközben a lexikális ismétlődéseket szövegszintű összefüggésbe helyezi, a lexikológiai elemzést pedig ezáltal szintaktikai és pragmatikai megközelítéssel kapcsolja össze. Nagy Andrea szintén francia nyelvű írása három határozatlan determináns, a *plusieurs*, a *certain(e)s* és a *quelques(-uns/unes)* jelentésviszonyát taglalja, abból az alapfeltevésből kiindulva, hogy a három alak közötti látszólagos szinonímia pontos vizsgálatát olyan szövegszintű megközelítés teszi lehetővé, amelyben pontosan megállapíthatóvá és elkülöníthetővé válnak a determinánsok szemantikai értékei. Az elemzés konkrét szövegrészletek vizsgálatán keresztül jut el ezen értékek árnyaltabb meghatározásához. Skutta Franciska tanulmánya az első klasszikus francia levélregény, Guilleragues *Lettres portugaises* című művében gyűjti össze és

elemzi a tér ábrázolására és megjelenítésére irányuló kifejezéseket. A szerző ket-tős szerkezetben, először mondattani, majd szemantikai megközelítésben vizsgálja azokat a mondatrészeket, amelyek a térábrázolás kifejezésére alkalmasak, majd az elsődleges elemzési lehetőségeken túlmutatva a kézzelfogható, fizikai síknak a belső, pszichikai térrel való összefonódási lehetőségeire mutat rá.

A lexikológiai témájú tanulmányokhoz kapcsolódik három olyan írás, amely a szófajok vizsgálatával foglalkozik. Kiss Sándor francia nyelvű tanulmánya Priscianusnak a szófajok osztályozásáról alkotott, korának munkásságához képest módszertanában és megállapításaiban egyaránt újszerű, figyelemre méltó észrevételeit, következtetéseit mutatja be. W. Somogyi Judit olasz nyelvű írásában az első itáliai lexikográfiai munkák megjelenése előtti időszak, a 15. század közepétől a 16. század közepéig terjedő periódus olasz nyelvű grammatikai leírásaiban vizsgálja a bennük megjelenő szófajtani adatokat, információkat, valamint a szókészlet osztályozására irányuló módszereket. A szerző tanulmánya átvezetést jelent Bárdosi Vilmos francia nyelven íródott lexikográfiai értekezéséhez, amelyben François Pomey humanista jezsuita lexikográfiai munkásságának jelentőségét mutatja be. A 18. századi tudós nyelvpedagógiai-frazeológiai kutatásainak összefoglalása annál is inkább számot tarthat a magyar olvasók érdeklődésére, hogy a szerző a korabeli magyar nyelv(tan) fejlődésének vonatkozásában elemzi Pomey életművének jelentőségét.

A tisztelgő kötetben közreadott lexikológiai kutatások körét bővíti az a további néhány írás, amely a kiadványnak a nyelvi sokszínűségéből eleve is adódó interkulturális jellegéhez problémafelvetései, valamint a különböző kultúrák összekapcsolása-összefonódása által még inkább hozzájárul. Ezek a tanulmányok a szókölcsonzés, az adott nyelvekben megjelenő idegen eredetű szavak jelenségével foglalkoznak, a bennük feldolgozott kérdések és problémák pedig nem pusztán nyelvészeti, hanem kiemelkedő kultúrtörténeti jelentőséggel is bírnak. Baditzné Pálvölgyi Kata a spanyolban jelen lévő angol kölcsönszavak egy jól meghatározott, szűk körével foglalkozik; a szerző a saját maga által összeállított vizsgálati korpuszát adó kifejezések esetében elsősorban a spanyol nyelvben tovább élő angol szavak kiejtésbeli változásainak törvényszerűségeire igyekszik rámutatni. Fábián Zsuzsanna a szókölcsonzés tematikáját az olasz–magyar nyelvpár vonatkozásában ragadja meg egy már létező korpusz, Kőrösi Sándor „A magyar nyelvbéli olasz elemek” c. munkája alapján. A témakör harmadik tanulmánya, Oszetzky Éva francia nyelvű írása két neolatin nyelv, a francia és az olasz közötti intenzív nyelvi interakció kérdését járja körül, rámutatva arra is, hogy az olasz eredetű jövevényszavak a nyelvi változások mellett is számos esetben maradandónak tekinthetők a franciában. A feldolgozott téma kultúrtörténeti jelentősége révén kiemelt figyelmet érdemel Domokos György olasz nyelvű tanulmánya, amelyben a szerző a milánói és ferrarai kancellária 15. század

végi diplomáciai levelezésében megjelenő magyar tulajdon- és köznevek átírásának módját, valamint a szövegek szintaktikai jellegzetességeit tekinti át.

A tanulmánykötet több olyan szintaktikai témájú írást is közöl, amelyek térben és időben egyaránt széles spektrumot ölelnek fel. Fodor Antónia 14–15. századi portugál nyelvű szövegekben vizsgálja azt a kijelentő módú, eredetileg egyszerű régmúlt kifejezésére alkalmas igeidőt, amelynek feltételes mondatban történő használata sajátos és egyedülálló módon az Ibériai-félsziget nyelveire volt jellemző. Huszthy Alma a generatív grammatika eredményeit alkalmazza egy óprovanszál szövegegyüttes tükrében, különös tekintettel a mondatok szintaktikai és szórendi sajátosságaira prózai szövegekből álló korpusz alapján. E két történeti nyelvtanhoz kapcsolódó írás között kap helyet Gécseg Zsuzsanna francia nyelvű tanulmánya, amely egy különleges mondattani jelenség, a névmási alanyú, tulajdonnévi állítmányú kopulás szerkezetek fajtáit, törvényszerűségeit, valamint általános mondattani problémáit vizsgálja. Szintén szintaktikai témájú Szilágyi Imre írása, amely Machiavelli „Il principe” c. művében a főnévi igeneves szerkezetek mondatbeli funkcióját és sajátosságait mutatja be történeti fejlődésük kontextusában, komoly komparatív háttérrel. A mai olasz nyelvben használt igeneves szerkezeteken kívül a szerző szem előtt tartja a korabeli, valamint a mű keletkezésénél korábbi olasz nyelvállapotot is. A szintaktikai tanulmányok átvezetést képeznek Tóth László szemantikai problémákat tárgyaló írásához, amelyben a szerző jelentéstani-pragmatikai megvilágításban tesz megállapításokat az olasz *passato remoto* igeidő természetéről, bizonyos mértékben összehasonlítva azt a nyelvben élő egyéb, befejezettséget kifejező igeidő-szerkezetekkel.

A fentiekben röviden bemutatott, problémafelvetéseikben, vizsgálati módszereikben és nyelvükben egyaránt különböző tanulmányok valóban olyan gazdag kötet publikálását tették lehetővé, amely a szerzők és szerkesztők szándéka szerint méltán fejezheti ki az őszinte tiszteletadást Giampaolo Salvi professzor páratlanul gazdag életműve és munkássága előtt.

Arató Anna

Folyóiratunkban gyakran használt rövidítések

- AASF** = Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Helsinki.
ACUT = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. Tartu.
ÁKE = Munkácsi Bernát, Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben Budapest, 1901.
AkÉrt = Akadémiai Értesítő. Budapest.
ALH = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae / Acta Linguistica Hungarica. Budapest.
ÁNyT = Általános Nyelvészeti Tanulmányok. Budapest.
AOH = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
CIFU = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum. Budapest. 1963.
CIFU II. = Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum I–II. Helsinki. 1968.
CIFU III. = Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum I. Tallinn. 1973.
CIFU IV. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum I–III. Budapest. 1978–1981.
CIFU V. = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Turku. 1980–1981.
CIFU VI. = Материалы IV. международного конгресса финно-угроведов I–II. Наука, Москва. 1989–1990.
CIFU VII. = Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum 1–7. Debrecen. 1990.
CIFU VIII. = Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Jyväskylä. 1995.
CIFU IX. = Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Tartu. 2000–2001.
CT = Castrenianumin toimitteita. Helsinki.
DEWOS = Steinitz, Wolfgang (Hrsg.), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin. 1966–1993.
EEW = Mägiste, Julius, Estnisches Etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki. 1982–1983.
ÉFOu = Études Finno-Ougriennes. Paris.
EK = Eesti Keel. Tartu.
EPHk = Egyetemes Philologiai Közlöny. Budapest.
Ethn = Ethnographia. Budapest.
EWUng = Benkő, Loránd (Hrsg.), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Budapest. 1993–1997.
Fokos-Fuchs = Fokos-Fuchs, D. R., Syrjänisches Wörterbuch I–II. Budapest. 1959.
FU = Fenno-Ugristica. Tartu.
FUD = Folia Uralica Debreceniensia. Debrecen.
FUF = Finnisch-Ugrische Forschungen. Helsinki.
FUM = Finnisch-Ugrische Mitteilungen. Hamburg.
FUV = Collinder, Björn, Fenno-Ugric Vocabulary. An etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm. 1955. Second Revised Edition. Hamburg. 1977.
JSFOu = Journal de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki.
KESK = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. И., Краткий этимологический словарь коми языка. Москва. 1970.
KK = Keel ja Kirjandus. Tallinn.
KSz = Keleti Szemle. Budapest.
KT = Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H., Ostjakisches Wörterbuch. Helsinki. 1948.
Leht = Lehtisalo, T., Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki. 1956.
LSFU = Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki.
LU = Linguistica Uralica. Tallinn.

MdWb = Paasonen, Heikki – Heikkilä, Kaino – Kahla, Martti, Mordwinisches Wörterbuch I–VI. Helsinki. 1990–1999.
MNy = Magyar Nyelv. Budapest.
MNyj = Magyar Nyelvjárások. Debrecen.
MNyTK = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.
MSFOu = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki.
MSzFE = Lakó György – Rédei Károly (szerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei I–III. Budapest. 1967–1978.
NéNy = Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged.
NyIOk = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest.
NyudÉrt = Nyelvtudományi Értekezések. Budapest.
NyK = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.
Nyr = Magyar Nyelvőr. Budapest.
Paas = Paasonen, Heikki, Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss. 2. Aufl. Helsinki. 1953.
SF = Studia Fennica. Helsinki.
SFU = Советское финно-угроведение. Tallinn.
SKES = Toivonen, Y. H. et al. (toim.), Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. Helsinki. 1955–1981.
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. Helsinki.
SrSIK = Сорвачева, В. А. (ред.), Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар. 1961.
SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.), Suomen sanojen alkuperä I–III. Helsinki. 1992–2000.
SUA = Studia Uralo-Altaica. Szeged.
TESz = Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Budapest. 1967–1984.
TL = Tietolipas. Helsinki.
UAJb = Ural-Altaische Jahrbücher. Berlin.
UAJb NF = Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge. Wiesbaden.
UAS = Uralic and Altaic Series. Bloomington – The Hague.
UEW = Rédei, Károly (Hrsg.), Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III. Budapest – Wiesbaden. 1988–1991.
UJb = Ungarische Jahrbücher. Berlin – Leipzig.
ÚMTSz = B. Lőrinczy Éva (szerk.), Új magyar tájszótár I–. Budapest. 1979–.
UT = Urálistikai Tanulmányok. Budapest.
UUA = Uppsala Universitets Årsskrift. Uppsala.
Vir = Virittäjä. Helsinki.
VJa/BJA = Вопросы языкознания. Москва.
VSUA = Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Wiesbaden.
Wichm–Korh = Wichmann, Yrjö – Korhonen, Mikko, Wotjakischer Wortschatz. Helsinki. 1987.
Wied = Wiedemann, F. J., Syrjänisch–Deutsches Wörterbuch. St. Petersburg. 1880.
WUo = Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E., Syrjänischer Wortschatz. Helsinki. 1942.
WWb = Munkácsi, Bernát– Kálmán, Béla, Wogulisches Wörterbuch. Budapest. 1986.

A 110. kötet szerzői

Agyagási Klára	DE BTK, Szlavisztika Intézet
Arató Anna	DE BTK, Francia Tanszék
Bacsikai-Atkari, Julia	Potsdami Egyetem
Bölcskei Andrea	KRE BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Czeglédi Csaba	Eszterházy Károly Főiskola, Anglisztika Tanszék, Eger
Cser András	PPKE BTK Angol Tanszék
Csúcs Sándor	PPKE BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék
Duray Zsuzsa	MTA Nyelvtudományi Intézet
Farkas Imola-Ágnes	Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Gerstner Károly	MTA Nyelvtudományi Intézet; PPKE BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék
H. Varga Márta	KRE BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Honti László	KRE BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék; MTA Nyelvtudományi Intézet
Horváth Csilla	MTA Nyelvtudományi Intézet
Janhunen, Juha	Helsinki Egyetem, Világ Kultúráinak Intézete
Kenesei István	MTA Nyelvtudományi Intézet; SzTE BTK, Angol–Amerikai Intézet
Kenyhercz Róbert	Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék
Kiefer Ferenc	MTA Nyelvtudományi Intézet; ELTE BTK, Elméleti Nyelvészeti Tanszék
Maticsák Sándor	DE BTK, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet
Mus Nikolett	MTA Nyelvtudományi Intézet
Németh Boglárka	Babeş-Bolyai Tudományegyetem, BTK, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék
Németh Michał	Jagelló Egyetem, Krakkó
Palágyi László	KRE BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Pléh Csaba	BME Kognitív Tudományi Tanszék
Sipos Mária	MTA Nyelvtudományi Intézet
Sipőcz Katalin	SzTE BTK, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
Tolcsvai Nagy Gábor	ELTE BTK, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Varga Diána	MTA Nyelvtudományi Intézet
Varga Mónika	ELTE BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola
Zaicz Gábor	PPKE BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben, illetve az nyk@nytud.hu villanypostacímen lehet érdeklődni.

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli, altajisztikai, indogermanisztikai stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és a fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, finn, francia, német, orosz) nyelven is. A közlést cikkek esetében legalább kétszeres, recenziók esetében legalább egyszeres anonim lektorálás előzi meg, ezzel is elősegítve a megjelentetett közlemények minél magasabb tudományos színvonalát.

Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme legfeljebb 1000 karakter lehet. Mellékeljenek továbbá 3–7 angol nyelvű kulcsszót is, valamint minden esetben egyértelműen tüntessék fel a szerző(k) elérhetőségét (ezt bizalmasan kezeljük), illetve munkahelyét (ez megjelenik az egyes kötetekben).

A kéziratokat az alább előírtakon kívül semminemű formázást nem tartalmazó, szerkesztetlen fájlként fogadjuk el az nyk@nytud.hu címen (esetleg optikai lemezen vagy egyéb módon), lehetőleg RTF formátumban (.rtf) és/vagy Word-dokumentumként (.doc). A szükséges kiemeléseken kívül tehát ne legyen az elektronikus dokumentumban semmiféle formázás, továbbá ne használjanak automatikus számozást vagy kereszthivatkozást. Ehhez kérjük mellékelni a kinyomtatott változatot papíron és/vagy PDF-fájlként. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó fontfájl(oka)t (.ttf, .otf, .pfb, .pfm stb.) is kérjük. Ha a cikk tartalmaz grafikont, diagramot, képet vagy egyéb illusztrációt, mindenképpen mellékeljék ezeket, méghozzá a diagramokat, vonalas ábrákat szerkeszthető forrással, adattáblájukkal együtt, a képeket, fotókat elektronikusan vagy a szkennelhető eredetit papíron (fénymásolt példányt, ha lehetséges, célszerű elkerülni). Ezeknek, illetve az esetleges táblázatoknak a szélessége ne haladja meg a kiadvány szedéstükrének szélességét, azaz a 12,6 cm-t! Minden táblázatnak és ábrának legyen sorszáma, ez szerepeljen a táblázat felett található táblázatcímnek, illetve az ábrát követő képaláírásnak az elején, a folyó szövegben pedig jelenjék meg hivatkozásként.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknévét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, például: „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket a latin ábécé kisbetűivel különböztessük meg egymástól, például: „Korhonen

(1981a, 1981b)”. Idegen nyelvű idézetek közlésekor, ha az nem angolul, franciául, németül vagy oroszul van, a cikk szerzője gondoskodjék a cikk nyelvének megfelelő fordításról.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosítási jelek ne dőljenek! Az értelmi kiemelések ritkítással jelölendők.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példa szerint. A szerzők neve után írjuk a megjelenés évét zárójelben. A címetet vessző előzze meg, és pont zárja le. A kiadó nevét és a kiadás helyét vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában a dolgozat nyelve szerinti betűrendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt műveket az eredeti írásmód szerint tüntetjük fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána []-ben az eredeti írásmód szerint is közöljük. A cirill betűs írású személynevek, bibliográfiai leírások rögzítésére átbetűzést, azaz transliterációt használunk, tehát az egyes cirill betűknek feleltetünk meg latin megfelelőket, az aktuális kiejtéstől függetlenül. A nem egyértelműen átírandó betűpárok: д – d, е – e, ё – ё, ж – ž, и – i, н – n, т – t, х – h, ц – c, ч – č, ш – š, щ – šč, ъ – ’, ы – y, ь – ’, э – è, ю – ju, я – ja.

Példák szakirodalmi tételek leírására:

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkari sukulaiskielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), Folia Hungarica 1. Castrenianumin toimitteita 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965), A -t tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot arra, hogy a fenti követelményeknek meg nem felelő cikkeket korrekció végett visszaküldje a szerzőnek.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990 óta a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címén rendelhető és vásárolható meg:

MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Számlaszám: MTA Nyelvtudományi Intézet 10032000–01731732–00000000

Egy kötet ára: 3000 Ft, előfizetőknek 2500 Ft, illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euró, külföldi előfizetőknek 1–1 példány ára 25 euró.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the institute; it can be ordered and bought at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank)
232–90173–1738.

A single volume costs €30 (in case of subscription €25).

Felelős kiadó: Kenesei István
Terjedelem: 27,8 A5 ív
Nyomtatott változat: HU ISSN 0029-6791
Online változat: HU ISSN 2060-7644
Nyomta a Vider Plusz Bt.
Felelős vezető: Lunczer Sándor